

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI

NIZOMIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

QALANDAR SAPAYEV

HOZIRGI O‘ZBEK TILI

(morfemika, so‘z yasalishi va morfologiya)

Ta‘lim yo‘nalishi: 5141100 – O‘zbek tili va adabiyoti

O‘QUV QO‘LLANMA

TOSHKENT – 2009

ANNOTATSIYA

Mazkur o‘quv qo‘llanma o‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi o‘quv rejasidagi «Hozirgi o‘zbek adabiy tili» fani dasturiga muvofiq tayyorlandi. Qo‘llanmadan quyidagi bo‘limlar o‘rin olgan: 1) morfemika; 2) so‘z yasalishi; 3) morfologiya.

«Morfemika» bo‘limida so‘zning ma‘noli qismlari va ularning turlari, xususiyatlari, so‘zning morfem strukturasi (tarkibidagi) o‘zgarishlar haqida; «So‘z yasalishi» bo‘limida hozirgi o‘zbek adabiy tilida yangi ma‘noli so‘z hosil qilishning muhim belgilari, so‘z yasash usullari haqida; «Morfologiya» bo‘limida so‘zning grammatik shakllari, so‘z turkumlari va ularga xos grammatik kategoriyalar haqida ma‘lumot berildi.

Настоящее пособие разработано в соответствии с учебной программой по современному литературному узбекскому языку. Пособие состоит из разделов: 1) Морфемика; 2) Словообразование; 3) Морфология.

В разделе «Морфемика» даются сведения о морфемах (значимых частях) слова, их видах, особенностях, изменениях в структуре (составе) слова; в разделе «Словообразование» – о важных признаках образования новых слов в современном литературном узбекском языке, способах словообразования; в разделе «Морфология» – о грамматических формах слова, частях речи и грамматических категориях, присущих частям речи.

The following aid was prepared according to the subject program “Nowadays Uzbek literacy language” from Uzbek language and literature studying plan. Aid consists of the following parts: 1) morphemic; 2) word formation; 3) morphology.

The chapter “Morphemic” describes the meaningful parts of words, its types and peculiarities, about the changes in morpheme’ structure; the chapter “Word formation” dedicates to peculiarities of word forming of nowadays Uzbek literacy language; the chapter “Morphology” gives the information about grammatical forms and categories.

Mas'ul muharrir: professor **H.A. Jamolxonov.**

Taqrizchilar: filologiya fanlari doktori,
professor **H.Shamsiddinov,**
filologiya fanlari nomzodi,
professor **R.Yunusov.**

Musahhih: **M. Safarniyozova**

Sahifalovchi: **D.Tovakalova.**

Mazkur qo‘llanma pedagogika oliy o‘quv yurti talabalariga mo‘ljallangan.

SO‘ZBOSHI

O‘zak va affikslarning tahlili tilshunoslikda morfologiyaning ham, so‘z yasashining ham tekshirish ob’ekti hisoblanadi. Lekin bu ikki sohaning tahlili hodisaga qanday nuqtai nazardan yondoshishga qarab har xil. Shu bilan bir qatorda ular uchun umumiy bo‘lgan hodisalar ham mavjud. Shunga ko‘ra o‘zak va affikslar tahlilida faqat shu sohaga aloqador bo‘lgan tomonlarigina tahlil qilinadi. Bu alohida coha tilshunoslikda «**Morfemika**» deb ataladi. Qo‘lingizdagi ushbu qo‘llanmada bu sohaga aloqador bo‘lgan masalalar quyidagilardan iborat: avvalo *morfema* termini izohlanib, keyin morfemaning (o‘zak va affiks) turlari haqida ma’lumot beriladi. Shuningdek, morfemalarga ajratilishning qonuniyatlari (sinxron aspektida), morfemaga qo‘yiladigan talablar, affiksial morfemalarning turlari, ularning o‘zak morfemaga qo‘shilish tartibi, so‘z va shakl yasash darajalari kabi qator masalalarga ham o‘rin berilgan.

Tilshunoslikning «**So‘z yasalishi**» bo‘limida, birinchidan, yangi leksik birliklarning qanday hosil qilinishi, ikkinchidan, mavjud yasalmalarning qanday paydo bo‘lganligi tekshiriladi. Tekshirishning bu ikki tomoni bir-biri bilan o‘zaro bog‘liq hodisalar hisoblanadi. So‘z yasash turli usullar bilan amalga oshiriladi. Bu usullar leksik-semantik, fonetik, grammatik hodisalar bilan chambarchas bog‘liq. Ma’lumki, so‘z yasash hodisasi ilgari tilshunoslikning ayrim bir sohasi sifatida emas, balki morfologiya ichida tekshirilib kelingan. Bunday o‘rganish eng asosiy usullar - so‘z yasashning ham, shakl yasashning ham bir xilda (affiksatsiya) bo‘lishi, ko‘pgina yasovchilarning so‘z turkumlari bilan ham bog‘liq bo‘lishi (-*la* affiksi fe‘llikni ko‘rsatishi bilan bir qatorda so‘z ham yasaydi) bir qadar chalkashliklarga olib kelardi. Shunga ko‘ra, keyingi vaqtlarda nashr etilayotgan ishlarda, hatto ayrim maktab grammatikasi darsliklarida ham so‘z yasalishi til fanining mustaqil qismi sifatida morfologiyadan ajratilib, alohida bo‘lim sifatida berilmoqda.

Haqiqatan ham, soʻz yasalihi tilshunoslik fanining ayrim bir boʻlimi, mustaqil lingvistik soha, tarmoq boʻlib, u soʻzlarning yasalihini, yangi soʻz yasashning qonun-qoidalarini, modellarini, vositalarini va shu bilan bogʻliq holda yasalihi strukturasi tekshiradi. Demak, bu sohaning obʻyektini soʻzdir. Qoʻlingizdagi ushbu qoʻllanmada soʻz yasalihiga taalluqli boʻlgan barcha masalalarni imkon darajasida yoritib berishga harakat qilindi. Soʻz yasalihi haqidagi barcha maʼlumotlar sinxron aspektga amal qilingan holda bayon etildi.

«**Grammatika**» tilshunoslik fanining bir qismi boʻlib, u tilning grammatik qurilishini tekshiradi. Demak, u soʻz va gapning har bir tildagi shakliy tomonlarini - soʻzning shaklan oʻzgarishlarini, soʻz qoʻshishning, soʻz birikmalarining turli koʻrinishlarini, vositalarini va gapning strukturasi, turlarini oʻrganadi. Bu hol grammatikaning quyidagi 2 qismdan iborat ekanligini koʻrsatadi:

1. Morfologiya; 2. Sintaksis.

Morfologiyaning obʻyektini soʻzning grammatik tomonidir, (soʻzning grammatik tomoni deganda, uning ot, sifat, feʼl kabi grammatik kategoriyalarga boʻlinishi tushuniladi). U soʻzni tilning grammatik tizimi nuqtai nazaridan tekshiradi. Soʻzning morfologik tarkibi deganda morfologik kategoriyalar, soʻzning morfologik shakllar tizimi, soʻz shakllarining hosil boʻlish yoʻllari, vositalari, soʻzlarning leksik-grammatik kategoriyalari tushuniladi.

Morfologiyaning asosi keng maʼnoda shakl yasashdir, soʻzning shaklidir. Fonetikaning asosini unli-undosh, jarangli-jarangsiz kabi fonetik oppozitsiyalar tashkil qilganidek, morfologiyaning asosi bir-biriga zid, lekin oʻzaro bogʻlangan grammatik oppozitsiyadir (birlik-koʻplik, boʻlishli-boʻlishsiz kabi). Demak morfologiya soʻz haqidagi grammatik taʼlimotdir.

Morfologiyaning soʻz haqidagi grammatik taʼlimot sifatida taʼriflanishi, uning tekshirish obʻyektlari doirasiga soʻzlarning leksik-grammatik kategoriyalarga boʻlinishi - soʻzlarning turkumlanishini ham (ot, feʼl kabi) kiritishga imkon beradi.

Morfologiya va sintaksis bir-biri bilan uzviy bog‘liqdir. Chunki tilning grammatik qurilishi yaxlit sistema bo‘lib, u morfologik va sintaktik hodisalardan, ularning qismlari o‘zaro munosabatda bo‘lgan bir butunlik, yagona sistema hosil qilishidan iboratdir.

Morfologiya bilan sintaksisning yaqin munosabati juda ko‘p hodisalarda sezilib turadi:

1) gapda so‘zlarning bog‘lanish usullari va aloqa shakllari so‘zning shakliy o‘zgarishi – morfologik o‘zgarishi bilan bog‘liq;

2) so‘z turkumlari va grammatik kategoriyalar bilan gap bo‘laklari orasida bog‘lanish bor, ya‘ni so‘zning qanday gap bo‘lagi vazifasida kelishi uning morfologik shakli bilan belgilanadi;

3) shakl o‘zgartiruvchi affikslar va ko‘makchilar sintaktik munosabat ifodalaydi;

4) so‘zlarni ot, fe‘l kabi guruhlarga ajratishning bir asosi ularning sintaktik belgisidir.

Qo‘llanma bo‘lajak bakalavrlarga morfemika, so‘z yasalishi va morfologiyadan ma‘lumot berish uchun mo‘ljallangan.

MORFEMIKA

Morfemika soʻzning eng kichik maʼnoli qismlari haqidagi taʼlimotdir. Bu kichik qismlar tilshunoslikda **morfemalar** deb yuritiladi. Masalan, *paxtakorlarimizga* soʻzi *paxta*, *-kor*, *-lar*, *-imiz*, *-ga* qismlaridan iborat. Bu qismlar turli xil soʻzlar tarkibida qatnashib, oʻziga xos maʼnolar ifodalaydi. Bu qismlar yana boʻlinadigan boʻlsa, uning maʼnosi yoʻqoladi. Demak, morfema soʻzning eng kichik maʼnoli qismidir.

Morfema tarkibiga koʻra fonemalar kompleksidan, baʼzan bitta fonemadan iborat boʻladi. Masalan, *u-ni*, *kitob-i*.

Morfema soʻz tuzilishida zarur boʻlgan eng kichik maʼnoli qism sifatida yasama soʻzlarning ham, soʻz shakllarining ham tarkibiga kiradi va shu shakllarda ajratiladi. Boshqacha aytganda, morfema affikslari boʻlgan soʻzlardagina ajratiladi. Masalan, *gulzor*, *paxtakor*, *temirchilik*, *oʻqiganman* kabilar morfemalarga ajratiladi, ammo *uy*, *kitob*, *olma*, *oq*, *koʻm-koʻk* kabi soʻzlar morfemalarga ajratilmaydi. Ular yaxlit soʻzlardir.

Morfemalar vazifasiga koʻra soʻz yasashiga ham soʻz oʻzgarishiga ham aloqadordir. Masalan, *temir-chi* soʻz yasash, hodisasi, *temir-ni* shakl yasash hodisasi. Koʻrinadiki, «yasash» termini (keng maʼnoda) hosil qilish maʼnosini ifodalaydi.

Morfema eng kichik maʼnoli qism sifatida shu tilda (oʻzbek tilida) soʻzlovchilarning xotirasida saqlanadi. Bu esa soʻzlarni maʼnosi anglashilib turadigan qismlarga ajratish va, aksincha, xotirada mavjud boʻlgan morfemalar asosida yangi soʻz yasash yoki soʻzlarni turli grammatik shakllarga koʻra oʻzgartirish imkoniyatini beradi. Shu jihatdan qaraganda, morfema, hammadan burun, tilning eng muhim elementidir. Biroq morfema oʻz holicha xotirada saqlanib qoladigan narsa boʻlibgina qolmay, balki grammatik shakllarning tuzilishida ham ishtirok etadi. Bu jihatdan esa morfema til elementi boʻlishi bilan birga, ayni zamonda nutq elementi ham hisoblanadi.

Morfema biror soʻz doirasiga kirmay turib, leksik yoki grammatik qiymatga ega boʻlmaydi. Masalan, *-chi* morfemasi garchi

o‘zbek tilida shaxs oti yasovchi element sifatida xotirada saqlansada, ammo bunda konkret biron shaxs oti nazarda tutilmaydi. Shuningdek, *-ni* affiksi tushum ma’nosidagi til elementi sifatida xotirada saqlansa ham, u konkret so‘zning tushum kelishigi ma’nosini bildirmaydi.

Morfemaning leksik yoki grammatik xarakterdagi konkret ma’noga ega bo‘lishi faqat nutqda, ya’ni gapda yuzaga keladi. Shuning uchun so‘zlarning morfemalarga bo‘linishi nutq jihatidan emas, til jihatidandir.

Hozirgi o‘zbek tilida mavjud bo‘lgan so‘zlarning morfologik tuzilishi tahlil qilinarkan, unda ajratiladigan har bir morfema hozirgi paytda anglanishi, ya’ni ma’nosi tushunarli bo‘lishi shart. Shuning uchun hozirgi o‘zbek tilidagi morfemalarni so‘zning hozirgi davrda tushunarli bo‘lgan, xotirada til elementi sifatida saqlanadigan eng kichik ma’noli qismlari deb ta’riflash mumkin. Masalan, *talabalar-ning, san’at-kor-lar-imiz-ning, tin-ch-lik-parvar-lik, mustaqil-lik-ni* kabilar.

Qo‘shimchali sodda so‘zlarni (o‘zak va qo‘shimcha) morfemalarga ajratish tartibini qo‘shma, juft va takroriy so‘zlarga tadbiq qilinishi u qadar to‘g‘ri bo‘lmaydi. Chunki bu so‘zlar tarkibidagi har bir qism (komponent) aslida so‘zga xos bo‘lgan grammatik tugallikka ega. Shuning uchun bu qismlar ma’lum «ichki» grammatik munosabatda bo‘ladi. Masalan, *Yangiyer, oshqozon, uchburchak, beshbarmoq (ovqat) Yangiobod, Mirzacho‘l, otquloq, osh-non, qozon-tovoq, baland-past, qop-qop (bug‘doy), tog‘-tog‘ (paxta), ko‘m-ko‘k (osmon)* kabi qo‘shma, juft va takroriy so‘zlarning har biri grammatik jihatdan to‘la shakllangan so‘zdan tashkil topgan. Bundan tashqari, ular tarkibida affikslar ham yo‘q.

Ammo ba’zi qo‘shma va juft so‘zlarda affiks morfemalar bo‘lishi mumkin. Bunday paytda ular morfemalarga ajratiladi. Masalan, *kun-ga-boq-ar, muzyor-ar, ol-ibsot-ar, qo‘l-ma-qo‘l, kun-dan-kun-ga, oy-ma-oy* kabi.

Shunday qilib, *morfema* soʻzning hozirgi paytda yangidan maʼnoli qismlarga boʻlinmaydigan har bir oʻzagi, har bir qoʻshimchasidir.

Morfemalar maʼno va vazifasiga koʻra 2 xil boʻladi:

1. Oʻzak morfema. 2. Affiksial morfema.

Oʻzak morfema. Oʻzak morfema soʻzning leksik maʼnosini bildiruvchi asosiy qism boʻlib, qoʻshimchalar shu oʻzak bilan birgalikda qoʻllanadi. Shunga koʻra, oʻzak morfema **asosiy morfema**, affiksial morfema esa **ergash** yoki **yordamchi** morfema deb ham yuritiladi. Oʻzak morfema soʻz yasalishi uchun ham, shakl yasalishi uchun ham asos hisoblanadi. U soʻzning semantik yadrosini tashkil etadi.

Masalan, *paxtakor, paxtazor, paxtachilik* kabi soʻzlarda **paxta** – soʻz yasalishi uchun asos boʻlyapti. *Paxtani, paxtaning, paxtalar* kabi soʻzlarda u shakl yasalishi uchun asos hisoblanadi.

Soʻzga turli xil morfemalar qoʻshilib kelganda ham, oʻzakning maʼnosi oʻzgarmaydi. Undan yasalgan yangi soʻzlarning – yasalmalarning maʼnosi har vaqt oʻzak morfemaning maʼnosi bilan bogʻlangan, shu maʼnoga asoslangan boʻladi. Masalan *aql, katta, temir, arava, ter, oʻr* kabi soʻzlardan yasalgan *katta-lik, temir-chi, arava-kash, ter-im, oʻr-oq* kabi yasalmalarning maʼnosi yuqoridagi soʻzlarning maʼnosiga asoslanadi.

Oʻzakning qoʻshimchaga nisbatan yetakchi ekani faqat semantik jihatdandir. Chunki u soʻzning tarkibiy elementi til birligi boʻlgan soʻzlar singari hali maʼlum grammatik qoida va qonunlar taʼsirida boʻlmaydi. Shuning uchun ham oʻzak grammatik qiymatga ega boʻlgan birlik deb emas, balki leksik qiymatga ega boʻlgan eng kichik butunlik deb baholanadi.

Oʻzak morfema yasama boʻlmaydi. U faqat tub boʻladi. Yasama oʻzak deyish – bu soʻzda ikki va undan ortiq oʻzak boʻlishi mumkin demakdir. Masalan, *terimchi* soʻzining *ter* – (tub) va *terim* – (yasama) oʻzaklariga, *bilimdonlik* soʻzining *bil* – (tub) *bilim* –(1-yasama), *bilimdon* – (2-yasama) oʻzaklarga ajratish lozim boʻladi. Vaholanki, bu soʻzlarda bittadan (*ter* va *bil*) oʻzak

morfema bor. Demak, bitta soʻzda faqat bitta oʻzak boʻladi. **Oʻzak faqat qoʻshimchali soʻzlardagina mavjud.**

Soʻzni oʻzak va qoʻshimchaga ajratishning ikki sharti bor:

1. Oʻzak deb ajratiladigan qism bugungi tilda mustaqil maʼno ifodalashi, boshqa qoʻshimchalar qabul qila olishi shart.

2. Qoʻshimcha deb ajratiladigan qism esa boshqa oʻzakka ham qoʻshila olishi shartdir. Masalan *yigʻ-im, ter-im, yigʻ-ma, bos-ma, bos-iq, toʻs-iq, oʻr-im, bos-im* kabi.

Taʼkidlanganidek, oʻzak avvalo, soʻzdagi asosiy tub, eng tub leksik maʼnoni ifodalaydi. U soʻzning semantik yadrosini tashkil qiladi. Bu maʼno hali oʻz xarakteriga koʻra konkretlashmaganligi uchun abstrakt maʼno hisoblanadi. Ammo oʻzbek tilida oʻzakning maʼnosi faqat abstrakt (mavhum) boʻladi, deyish unchalik toʻgʻri boʻlmaydi. Yaʼni oʻzakning maʼnosi ham konkret, ham abstrakt boʻladi. Masalan, *terim, terma* soʻzlarining oʻzagi birinchisida «yigʻishtirib olish» (paxtani), ikkinchisida narsalarni (shaxslarni) «toʻplash», «tanlash» (terma komanda) maʼnosini ifodalaydi. Bu holatda oʻzak abstrakt maʼno ifodalagan. Ammo *paxtani, paxtaning* kabi soʻzlaridagi *paxta* - oʻzagi maʼlum bir narsa tushunchasini (konkret maʼnoni) ifodalagan. Demak, oʻzbek tilidagi oʻzak ham konkret, ham abstrakt maʼno ifodalaydi.

Oʻzakning maʼnosi baʼzi soʻzlarda soʻzning aniq leksik maʼnosiga teng kelsa, baʼzi soʻzlarda teng kelmaydi. Masalan, *kitobdan* soʻzining leksik maʼnosi shu soʻzning oʻzagi - *kitob* anglatgan maʼnoga teng keladi. Shu oʻrinda, demak, oʻzakning maʼnosi leksik maʼnodan iborat. Ammo *boshliq, boshla, boshqarma* soʻzlarining leksik maʼnolari *bosh (golova)* oʻzagi anglatgan maʼnodan farq qiladi. Chunki yuqoridagi soʻzlarning oʻzagi *bosh* - oʻsha soʻzlarning leksik maʼnolarini ifodalamaydi, balki shu soʻzlarning asosida yotgan umumiy, abstrakt tushunchani ifodalaydi. Bu tushuncha alohida *bosh – (golova)* soʻzininggina leksik maʼnosi boʻlishi mumkin.

Oʻzak morfema oʻz konkret maʼnosidan uzoqlashib, umumiy xarakterda maʼno ifodalaydigan vositaga, yaʼni affiksial morfemaga aylanishi mumkin. Masalan, *oshxona, ishxona,*

choyxona, talabnoma, taklifnoma, ruxsatnoma kabi soʻzlardagi *xona, noma* elementlari shu oʻrinda bir ish faoliyat joyi maʼnosini, biror narsa turi maʼnosini ifodalovchi qoʻshimchaga aylangan.

Soʻz va oʻzak.

1. Soʻz. *Oʻz tovush qobigʻiga ega boʻlgan, narsa-hodisalar, jarayonlar, shaxslar, belgi va miqdorlarni, xususiyatlarni, harakat va holatni, aloqa va munosabatlarni nomlash uchun xizmat qiladigan, mustaqil lugʻaviy maʼnoga ega boʻlgan, shuningdek, turli xil grammatik maʼno va vazifalarda qoʻllanadigan til birligidir.* Soʻz gapning (nutqning) qurilish materialini hisoblanadi. Demak, soʻz obʼyektiv borliqdagi narsa yoki hodisalar haqidagi tushunchaning tovush vositasi bilan ifodalanishidir. Soʻz, maʼno ifodalash bilan birga, emotsiyalarni, his-tuygʻularni ham bildirishi mumkin (masalan, undovlar). Kelib chiqadiki, soʻz tushunchani ifodalaydi yoki his-tuygʻularni bildiradi. Bularning hammasi soʻzning maʼno tomonidir. Soʻz yakka holda bildirgan maʼnosidan tashqari, qoʻllanishda, nutq ichida koʻchgan maʼnoda ham ishlatilishi emotsional boʻyoqqa ega boʻlishi mumkin. Masalan: *bolam* soʻzi oʻrnida *boʻtam, qoʻzim, chirogʻim,* deyish, *bolasi koʻp* oʻrniga *joʻjasi koʻp, farzand* oʻrniga *tirnoq* (farzandga zor - tirnoqqa zor) deyish, *boʻtam, bolajonim, bolaginam, qizalogʻim, otajon, jon otam, jonim otam* kabi qoʻllashlar soʻzlarning emotsional boʻyogʻi hisoblansa, *Oh qanday goʻzal manzara, hah, hali oqibat shumi? O, u yurak, o u tilla bosh,* (*U.Nosir*) kabi gaplardagi undov soʻzlar turli xil emotsiyalarni (his-hayajon) ifodalagan.

2. Oʻzak. Morfema strukturasi jihatidan boʻlinmas holdagi soʻzning oʻzak bilan bir xil koʻrinishda kelishi bu elementlarning yaqin munosabatini koʻrsatadi. Ammo, shunday boʻlsa ham, ular bir-biriga teng hodisalar emas. Masalan, *temir- temirchi, oʻr-oʻroq, til – tilshunos, ish – ishla,* bunda *temir, oʻr, til, ish* soʻzlari nutqda boshqa soʻzlar bilan sintaktik aloqaga kirisha oladi (*qiziq kitob, temir panjara, oʻzbek tili, ish boshlamoq*), ammo shu shakldagi *temirchi, kitobxon oʻroq, ishla, tilshunos* soʻzlaridagi oʻzaklar esa soʻzning bir elementi boʻlib, bunday xususiyatga ega

emas. Soʻzning oʻrni bilan, morfemalarga boʻlinishi, morfemaning esa ajralmas element ekanligi, soʻzning grammatik jihatdan shakllangan bir butunlik boʻlib, aniq bir leksik-grammatik kategoriyaga – soʻz turkumiga kirishi, bunday turkumlarga ajralishining soʻzgagina xosligi kabi hodisalar oʻzak bilan soʻz orasidagi farqlardandir. Shuningdek, soʻz nutqda gap boʻlagi vazifasida keladi va oʻz maʼnosidan tashqari, turli xil qoʻshimcha maʼnolarni ham ifodalaydi. Demak, morfema soʻz ichida, soʻz esa nutq ichida yashaydi.

Aytilgan fikrlarni yakunlab, oʻzakka shunday taʼrif berish mumkin: oʻzak soʻzning qoʻshimchalarni ajratgandan soʻng qoladigan, hozirgi tub leksik maʼnoni yoki leksik maʼno asosida yotgan umumiy tushunchani ifodalaydigan eng kichik qismidir. U qoʻshimchasi mavjud boʻlgan soʻzlardagina ajratiladi.

2. **Affiksial morfema** (lotincha *affixus* – «bogʻlangan», - «biriktirilgan»). Qoʻshimcha (affiks) mustaqil qoʻllanmaydigan, bogʻliq holda, oʻzakka qoʻshilib keladigan, oʻzakning leksik-grammatik xususiyatlari bilan bogʻliq boʻlgan har xil maʼnolarni ifodalashga xizmat qiladigan morfemadir. Qoʻshimcha oʻzakning maʼnosiga yangi leksik belgi - modal maʼno yoki faqat grammatik maʼnoda qoʻllanadigan oʻzak yonidagi yordamchi maʼnodir. Koʻrinadiki, qoʻshimcha, birinchidan, oʻzak ifodalaydigan tub leksik maʼnoga yangi leksik belgi qoʻshishi mumkin.

Masalan, *temirchi* soʻzidagi *-chi* qoʻshimchasi metallning bir turi maʼnosiga shu metall bilan shugʻullanuvchi shaxs belgisini qoʻshadi. Bu belgi alohida leksik maʼnoni tashkil etmasa ham, mavjud leksik maʼnoga qoʻshilgan yangi belgidir. Ikkinchidan, qoʻshimcha oʻzak ifodalagan maʼnoga qoʻshimcha grammatik maʼno qoʻshishi mumkin. Masalan, *bolalar kitoblarini oʻqidilar* gapida *bolalar* (ega), koʻplikda boʻlgani uchun *kitoblarini* (toʻldiruvchi) *oʻqidilar* (kesim) ham koʻplikda kelgan. Bu oʻrinda *-lar* qoʻshimchasi, bir tomondan, narsaning koʻp sonli ekanligini (leksik belgi), ikkinchi tomondan esa, bu qoʻshimcha gapdagi boshqa soʻzning son jihatdan oʻziga mos boʻlishini talab qilgan.

Uchinchidan, affiks o‘zak ifodalagan ma’noga faqat grammatik ma’no qo‘shishi mumkin. Masalan, *kitob-ni, kitob-ning, kitob-dan, o‘qidi-m, o‘qidi-ng, o‘qi-di* kabi.

To‘rtinchidan, qo‘shimcha o‘zak yonida turadi. O‘zicha o‘zaksiz qo‘llanmaydi. Va, nihoyat, beshinchidan, yakka holda ma’no xususiyati reallashmaydi. Qo‘shimcha o‘z ma’no xususiyatiga ko‘ra o‘zak morfemaga, ya’ni asosiy morfemaga tayanadi. Shuning uchun qo‘shimcha ergash yoki yordamchi morfema hisoblanadi. So‘zning qismlari bo‘lgan o‘zak bilan qo‘chimcha o‘ziga xos xususiyatlari bilan bir-biridan farq qiladi. Bular quyidagilar:

1. O‘zak so‘zning tub ma’no yadrosini tashkil qiladi. Qo‘shimcha esa o‘zak morfemasiz leksik yoki grammatik ma’no ifodalamaydi, u nutqda oddiy tovushlar yig‘indisi bo‘lib qoladi: *-chi, -li, -si, -g, -i, -lik, -gar, -chil, -ga (-g‘a, -qa, -ka)* kabi.

2. O‘zak leksik ma’no tomonidan butun bir tub so‘zga nisbatlanishi mumkin. Masalan, *ot (liq), bosh (la), ish(chi)* so‘zlari *ot, bosh, ish* so‘zlariga nisbatlanishi mumkin. Shuning uchun bu o‘rinda o‘zakning ma’nosi butun so‘zning ham leksik ma’nosidir.

O‘zakning ma’nosi har vaqt ham so‘zning ma’nosiga teng bo‘lavermaydi. Ya’ni so‘z ifodalagan ma’no hamma vaqt o‘zak ifodalagan ma’noga teng bo‘lmaydi. Ayniqsa, so‘z yasovchi qo‘shimchalari bo‘lgan so‘zlarning ma’nosi o‘zakning ma’nosiga tayansa ham, yangi ma’no bo‘ladi. Masalan, *ish-chi, temir-chi, til-shunos, ish-la, oq-la, bilim-li, paxta-kor* so‘zlarining ma’nolarini *temir, til, ish, oq, bil, paxta* o‘zaklarining ma’nolariga solishtirib ko‘rsak, bir tomondan, ular orasida semantik farq borligini ko‘ramiz. Ikkinchi tomondan esa, o‘sha ma’nolar o‘zaklarning ma’nolari bilan ichki jihatdan bog‘langanligini, undan kelib chiqqanligi sezilib turadi.

Qo‘shimchalar esa butun so‘zga nisbatlanmaydi. Ba’zan fonetik jihatdan butun so‘zga teng kelib qolishi mumkinday ko‘rinsa ham, uni qo‘shimchaning mustaqil so‘zga teng kelib qolishi deb tushunmaslik kerak. Masalan, *(iz) chil, mis (kar), o‘t*

(qiz), yoza(man), yoza(san), yoza(siz) kabi soʻzlardagi qoʻshimchalar tovush tomonidagina soʻzga oʻxshashdir.

3. Oʻzak unlisiz boʻlmaydi. U fonetik jihatdan kamida bir boʻgʻinga toʻgʻri keladi. Masalan, *osh, ish, u, bu, shu, un, bor, kel, yoz* kabi. Qoʻshimchalar esa unlisiz ham boʻla beradi. Masalan, *(oʻqi)t, (ishla)sh, (ela)k, (yaltira)q, (tin)ch, (ishla)y* kabi.

4. Oʻzakning fonetik variantlari kamdan-kam boʻladi. Masalan, *yosh(lik), va (yash)a, ong(li) va ang(la), sariq va sargʻ(ay)* kabi. Qoʻshimchalarda esa fonetik variantlar nisbatan koʻproq uchraydi. Masalan, *(turt)ki, (supur)gi, (chop)qi, (chol)gʻi* yoki *(chol)gʻu; (eg)ik, (sin)iq, (buz)uq, (tut)qin, (soʻl)gʻin, (tur)gʻun; (oʻyin)choq, (erin)chak, (simgʻan)chiq, (qizgʻan)chiq* kabilar.

5. Soʻzning oʻzak va qoʻshimchalarga boʻlinishi maʼno jihatdan oʻzaro aloqador boʻlgan soʻzlarni bir-biriga solishtirib koʻrganda, ayniqsa, aniq ajralib turadi. Masalan, *suvli, suvsiz, suvchi, suvdon, suvsira* soʻzlari solishtirib qaralsa, ularda bir morfemaning aynan takrorlanganini koʻramiz. Bu morfema *suv* boʻlib, u oʻsha soʻzlarning umumiy oʻzagidir. Bir umumiy oʻzakka ega boʻlgan bunday soʻzlar *qarindosh* yoki *oʻzakdosh soʻzlar* deyiladi. Aksincha, soʻzning tuzilishida oʻzaklar har xil, qoʻshimchalar esa bir xil boʻlishi mumkin. Masalan, *temirchi, ishchi, traktorchi, baliqchi (qush) doirachi* kabi. Biroq bunday soʻzlar qarindosh soʻzlar deb aytilmaydi.

6. Nutqda ishlatilishi jihatidan qaraganda oʻzakka nisbatan qoʻshimcha koʻproq takrorlanadi. Masalan, *Qish boʻyi allaqaysi yerlarda junjib chiqqan qush zotlari – chumchuqlar, chittaklar, toʻrgʻaylar, saʼvalar... oʻz toʻplari bilan vijir-vijir, chugʻur-chugʻur sayrab kuladilar* (A.Qodiriy). Bu gapdagi *vijir* va *chugʻur* soʻzlarini hisobga olmaganda soʻzlarning birortasi ham takrorlangan emas. Vaholanki, *-lar* qoʻshimchasi 8 marta, *(i)b* qoʻshimchasi 2 marta, *-i* qoʻshimchasi 3 marta takrorlangan.

Affiksial morfemalarning xususiyatlari

Affiksial morfemalar ma'nosi va fazifasiga ko'ra ikki turli bo'ladi: **1) so'z yasovchi qo'shimchalar; 2) shakl yasovchi qo'shimchalar.**

So'z yasovchi qo'shimchalar. Bu qo'shimchalar turli so'zlarga qo'shib, uning ma'nosi bilan bog'langan yangi so'z hosil qiladi. Masalan, *-m (-im, -um)* qo'shimchasi harakat va holat anglatgan *bilmoq, termoq, to'plamoq, kechirmoq, tuzmoq* kabi fe'llardan narsalik ma'nosini, ish-harakat natijasini ifodalovchi ot yasashga xizmat qiladi: *bilim, terim, to'plam, kechirim, tuzum* kabi.

Yasovchi qo'shimchalar bir turkum doirasiga mansub yangi so'z yasashga (*bola-lik, sir-dosh, olma-zor* – otdan ot yasalgan) va bir turkumdan boshqa turkum so'zi yasashga xizmat qiladi: *suzma, qir-g'ich, o's-ma, kul-gi, to'sha-k* (fe'ldan ot yasalgan), *ko'z-la, varaq-la, zavq-lan, boy-i* (otdan fe'l yasalgan), *kes-kin, chop-qir, och-iq* (fe'ldan sifat yasalgan), *ko'k-ar, keng-ay, yangi-la, oq-la* (sifatdan fe'l yasalgan), *chirq-illa, shitir-la, gumbir-la*, (taqlidiy so'zdan fe'l yasalgan) kabi.

So'zga birdan ortiq yasovchi qo'shimcha qo'shilishi bilan uning tarkibi murakkab qurilishga ega bo'lib boradi: *bilimdonlik* so'zi *bilimdon* yasash asosidan *-lik* qo'shimchasi orqali yasalgan. *Bilimdon* so'zi uchun esa *bilim* yasash asosi va *-don* yasash vositasi bo'lib xizmat qilgan. *Bilim* so'zi ham, o'z navbatida, *-im* qo'shimchasi orqali *bil* asosidan yasalgan.

Yasovchi qo'shimchalarning so'z yasash darajasi bir xil emas. Ayrim qo'shimchalar juda ko'p miqdorda yangi so'zlar yasash uchun xizmat qilsa, ba'zilari miqdor jihatidan kamroq so'z yasaydi yoki so'z yasash xususiyatini hozir umuman yo'qotgan. Yasovchi qo'shimchalar shu jihatdan uch turga bo'linadi: **1) unumli qo'shimchalar; 2) kamunum qo'shimchalar; 3) unumsiz qo'shimchalar.**

1. Juda ko'p yangi so'z yasashga xizmat qiluvchi qo'shimchalar *unumli qo'shimcha* deyiladi: *ish-chi, tarix-chi,*

traktor-chi, jang-chi, bo'yoq-chi; aql-li, bola-li, g'ayrat-li, yeyish-li; tuz-la, oq-la, joy-la; bo'l-ma, mosla-ma, qatla-ma, bola-lik, yosh-lik, tinch-lik, do'st-lik kabi.

2. Kamroq soʻz yasash uchun xizmat qiluvchi qoʻshimchalar *kamunum qoʻshimcha* deyiladi: *taro-q, tirno-q; tosh-qin, yon-g'in, qir-g'in; mehnat-kash, chizma-kash; ek-in, yig'in, tug-un.*

3. Hozirgi oʻzbek tilida yangi soʻz yasash xususiyatini yoʻqotgan qoʻshimchalar *unumsiz qoʻshimcha* deyiladi. Bu qoʻshimchalar oʻzbek tilida maʼlum davrlarda yangi soʻzlar yasash uchun xizmat qilgan boʻlsa ham, hozirgi vaqtda tilda sanoqli soʻzlar tarkibidagina saqlanib qolgan: *qoro-vul, dard-chil, ep-chil, yugur-dak, kekir-dak* kabilar.

Soʻz yasovchilarning asosiy qismini oʻzbek tilining oʻz qoʻshimchalari tashkil qiladi. Shu bilan birga, oʻzbek tilida boshqa tillardan oʻzlashgan yasovchilar ham qoʻllanadi; *-don, -dor, -kor, -zor, -shunos, ser-, no-* kabilar tojik tilidan oʻzlashgan. Bu yasovchilar dastlabki vaqtlarda tojik tilidan qabul qilingan soʻzlar tarkibida qoʻllangan boʻlib, keyinchalik soʻz yasash vositasi sifatida oʻzbek tilidagi soʻzlarga ham qoʻshilib, yangi soʻz yasash vazifasini oʻtay boshladi: *tuz-don, kul-don, salmoq-dor, olma-zor, uzum-zor, til-shunos, tuproq-shunos, paxta-kor, ser-suv, no-o'rin* kabi.

Rus tilidan qabul qilingan *realist, redaksiya, student, aspirant, direktor* singari soʻzlar tarkibidagi *-ist, -izm, -tsiya, -ant (-ent), -tor* kabilar oʻzbek tilida soʻz yasovchi qoʻshimchalar qatoriga kiritilmaydi. Bunday soʻzlar oʻzbek tilida morfemalarga ajratilmaydi, balki yaxlit bir soʻz sifatida qaraladi.

Shakl yasovchi qoʻshimchalar. Bu qoʻshimchalar soʻzning leksik maʼnosini oʻzgartirmaydi, yangi soʻz yasamaydi, balki shu soʻzning grammatik shaklini yasaydi, unga yangi grammatik maʼno qoʻshadi, kichraytirish, erkalash, takror, davomlilik kabi har xil qoʻshimcha maʼno anglatuvchi yoki soʻzning gapda biror vazifani bajarishga moslashgan shakllarini yasaydi. Masalan, *paxta-ning, paxta-dan, paxta-ni, paxta-ga; vatan-im, vatan-ing,*

vatan-i; kelgan-man, kelgan-san; o‘qi-di-m, o‘qi-di-ng; ikki-nchi, kel-ar, kel-ib; uy-cha, qush-cha, qo‘zi-choq, katta-gina kabi.

Shakl yasovchi qo‘shimchalar o‘z xususiyatiga qarab ikki turga bo‘linadi: 1) *kategorial shakl yasovchi qo‘shimchalar*; 2) *nokategorial shakl yasovchi qo‘shimchalar*.

Kategorial shakl yasovchi qo‘shimchalar so‘zlarning o‘zgarishi bilan bog‘liq bir butun sistemani tashkil qilgan grammatik shakllarni hosil qiladi va ular ma‘lum grammatik kategoriyalarga, paradigmalarga birlashadi. Jumladan, ot va otlashgan so‘zlarga xos grammatik son, egalik va kelishik shakllarini yasovchi qo‘shimchalar; fe‘llarga xos shaxs-son shakllari, zamon shakllari va u bilan bog‘liq mayl shakllarini yasovchi qo‘shimchalar kategorial shakl yasovchi qo‘shimchalarga kiradi.

Nokategorial shakl yasovchi qo‘shimchalar grammatik ma‘no ifodalovchi shakl yasaydi, lekin bu qo‘shimchalar shakllar sistemasini – paradigmani hosil qilmaydi. Bular asosan quyidagilar:

1. Otlarda kichraytirish, erkalash, chegara kabi har xil ma‘nolarni anglatuvchi shakl yasovchi qo‘shimchalar: *-cha, -loq, -chak, -choq, -gina, -gacha: uy-cha, bo‘ta-loq, qo‘zi-choq, kelin-chak, shahar-gacha* kabi.

2. Ot, sifat va ravishlarda modallik (*-gina: qiz-gina, yaxshigina, tez-gina*), sifatlarda belgining kuchsiz ekani kabi ma‘nolarni anglatgan shakl yasovchilar *-ish, -(i)mtir: ko‘k-ish, ko‘k-imtir..*

3. Sonlarda donalik, chama, jamlovchi, tartib son turlarini yasovchi qo‘shimchalar: *-ta, -cha, -ov, -ala, -(i)nchi: ikki-ta, uch-ov, besh-ta-cha, uch-ala, to‘rt-inchi* kabi.

4. Fe‘llarda harakatning takror, davom, kuchsizlanish kabi miqdor shakllari yoki biror vazifani bajarishga moslashgan sifat-dosh, ravish-dosh va harakat nomi shakllarini yasovchi qo‘shimchalar: *-(i)msira, -(i)nqira, -gila, -gan, -(i)b, -gach, -moq: kul-imsira, qizar-inqira, yugur-gila, kel-gan, kel-ib, kel-gach, kel-moq* kabi.

Qo‘shimchalarning so‘zga qo‘shilish tartibida ma’lum qonuniyat bor. Ma’lumki, so‘z yasovchi qo‘shimchalar so‘zning material qismiga, leksik ma’no ifodalovchi qismiga kiradi. Shunga ko‘ra, tabiiy ravishda, bu turdagi qo‘shimchalar so‘zga shakl yasovchi qo‘shimchalardan oldin qo‘shiladi: *ishchi-lar, ishla-di, chiroyli-roq* va b.

Shakl yasovchi qo‘shimchalarning sintaktik munosabat ifodalamaydigan turi sintaktik munosabat ifodalaydigan turidan oldin qo‘shiladi: *ishchi-lar-ga, ishla-ma-di, ishla-yap-ti* kabi.

Demak, so‘zda so‘z yasovchi qo‘shimcha, shakl yasovchi qo‘shimchanning sintaktik munosabat ifodalamaydigan va bunday munosabatni ifodalaydigan turi qatnashganda, ularning qo‘shilish tartibi quyidagicha bo‘ladi: **o‘zak - so‘z yasovchi qo‘shimcha + sintaktik munosabat ifodalamaydigan shakl yasovchi qo‘shimcha + sintaktik munosabat ifodalaydigan shakl yasovchi qo‘shimcha**: *ish-chi-lar-ga, ish-la-yap-ti, paxta-kor+lar-imiz-ga, uqi-gan-man, yoz+ib-di*.

O‘zbek tilida qo‘shimchalar suffiks xarakterida bo‘ladi, ya’ni so‘zda o‘zakdan keyingi o‘rinda turadi: *ish-chi, qish-la, kuch-li, maktab-ni, bola-lar, ishla-sin, ishla-t-yap-man* kabi. Lekin boshqa tillardan kirib, o‘zlashib qolgan so‘zlarda o‘zak oldiga qo‘shiluvchi qo‘shimchalar (*prefikslar*) ham bor. Bular so‘z yasovchilar doirasidagina uchraydi: *ser-harakat, no’-o‘rin, ser-tashvish; ba-quvvat, be-nuqson, be-tashvish; anti-fashist, anti-demokratiya* kabi.

Qo‘shimchalar struktura jihatidan sodda yoki qo‘shma bo‘ladi. Masalan, *paxtakor, paxtadan* so‘zlaridagi *-kor* va *-dan* qo‘shimchalari sodda qo‘shimchalardir. Demak, sodda qo‘shimcha, hozirgi o‘zbek tili nuqtai nazaridan bir-butun yaxlit holda bo‘ladi.

Qo‘shma qo‘shimchalar hozirda mustaqil qo‘shimcha sifatida qo‘llana oladigan ikki yoki undan ortiq qo‘shimchanning o‘zaro birikib, bir qo‘shimcha - bir morfema holiga kelishidan tug‘iladi. Masalan, *mo‘lchilik, odamgarchilik*. Hozirgi o‘zbek tilida *-chi, -lik* va *-gar* qo‘shimchalari so‘z yasash uchun xizmat qiladi, ya’ni

ularning har biri alohida bir qo‘shimchadir (*suv-chi, do‘st-lik, zar-gar* kabi). Lekin *mo‘lchilik, odamgarchilik* so‘zlari tarkibidagi –*chilik* va –*garchilik* qo‘shimchalari yaxlitligicha bir qo‘shimcha hisoblanadi (ular qismlarga ajralmaydi). Shunki hozirgi o‘zbek tilida *mo‘lchi, odamgar* yoki *odamgarchi* so‘zlari yo‘q. Demak, birdan ortiq affiksial morfemaning o‘zaro birikib, bir butun holga kelishidan hosil bo‘lgan qo‘shimcha **qo‘shma qo‘shimcha** deyiladi.

Qo‘shma qo‘shimchalar vazifasi bir xil yoki har xil bo‘lgan qo‘shimchalarning birikuvidan hosil bo‘lishi mumkin. Masalan, *serobgarchilik* so‘zidagi –*garchilik* uchta so‘z yasovchi qo‘shimchaning birikishidan hosil bo‘lgan. *Zavqlanmoq* so‘zidagi –*lan* qo‘shimchasi bir so‘z yasovchi (*-la*) va bir shakl yasovchi (daraja yasovchi *-n*) qo‘shimchaning birikishidan hosil bo‘lgan. *Kelmoqda* so‘zidagi –*moqda* qo‘shimchasi ikki shakl yasovchi (*-moq* va *-da*) qo‘shimchaning birikishidan hosil bo‘lgan.

Affikslarda shakl va ma’no munosabati

So‘zlarda bo‘lganidek, qo‘shimchalarda ham shakl va ma’no munosabati asosida omonimiya, polisemiya, sinonimiya va antonimiya kabi hodisalar uchraydi.

Affiksial omonimiya. Shaklan bir xil bo‘lib, ma’no jihatidan turlicha turkumlarga xos so‘z yasovchi va shakl yasovchi affiks *omonim affiks* deyiladi. Ular shaklan bir xil bo‘lsa ham, lekin ma’no jihatidan bir-biri bilan bog‘liq bo‘lmagan boshqa-boshqa qo‘shimcha hisoblanadi.

Affiksial omonimiya quyidagi ko‘rinishlarga ega:

1. So‘z yasovchi qo‘shimchalar o‘zaro omonimlik munosabatida bo‘ladi. So‘z yasovchi qo‘shimchalarning bir so‘z turkumi doirasida omonimlik holatida bo‘lishi juda kam uchraydi. Bu hodisa ko‘pincha ikki, ba’zan uch so‘z turkumi doirasida bo‘ladi.

So‘z yasovchi qo‘shimchalarning omonimlik munosabatida bo‘lishi quyidagicha:

a) *-k, -q (-ik, -iq, -uk, -oq)*: *kura-k, tesh-ik, chiz-iq, yut-uq, yamo-q, tuz-oq, o‘r-oq* (ot); *eg-ik, sin-iq, qo‘rq-oq, yum-uq* (sifat); *ko‘z-ik, kech-ik, yo‘l-yo‘liq* (fe‘l) kabi;

b) *-gi (-ki, -qi)*: *supur-gi, chop-qi, tep-ki* (ot); *kuz-gi, kech-ki, qish-ki* (sifat) kabi;

v) *-in, -un*: *ek-in, tug-un, yig‘-in* (ot); *erk-in, yashir-in* (sifat) kabi;

g) *-lik*: *bola-lik, mustaqil-lik, paxtachi-lik, yaxshi-lik* (ot); *hafta-lik, kun-lik, tush-lik, buxoro-lik* (sifat);

d) *-qin, -g‘in (-qun, -g‘un)*: *tosh-qin, yon-g‘in, uch-qun* (ot); *yor-qin, oz-g‘in, tur-g‘un* (sifat) kabi;

e) *-don*: *tuz-don, kul-don, qalam-don* (ot); *bilim-don, gap-don, qadr-don* (sifat) kabi.

2. So‘z yasovchi qo‘shimcha bilan shakl yasovchi qo‘shimcha omonimlik munosabatida bo‘ladi:

a) *-chak, -choq, -chiq*: *kuyun-chak, maqtan-choq, sirg‘anchiq* (sifat); *kelin-chak, toy-choq, qop-chiq* (otning kichraytish – erkalash shakli) kabi;

b) *-cha, -larcha, -lab*: *qisqa-cha, yashirin-cha, do‘st-larcha, mard-larcha, oy-lab, yil-lab* (ravish); *uy-cha, shahar-cha* (otning kichraytish shakli); *o‘n-larcha, yuz-lab, ming-lab* (son shakllari) kabi;

v) *-ma*: *gazla-ma, bos-ma, o‘s-ma* (ot) va *yasa-ma, tug‘-ma, qayril-ma* (qosh); *qaynat-ma* (sho‘rva) (sifat); *kel-ma, o‘qi-ma, bor-ma* (fe‘lning bo‘lishsiz shakli) kabi;

g) *-(a)r*: *ko‘k-ar, oq-ar* (sifatdan fe‘l yasalgan); *kel-ar, oq-ar* (suv), *ko‘r-ar ko‘z, bor-ar* (yer), (sifatdosh shakli) kabi;

d) *-siz*: *suv-siz, kuch-siz, poyon-siz* (sifat); *kela-siz, keta-siz, o‘qiy-siz, ishlayap-siz, o‘qigan-siz* (fe‘lning shaxs-son shakli) kabi;

e) *-i, (a)y*: *chang-i, boy-i, tinch-i, kuch-ay, keng-ay* (fe‘l yasovchi); *qishloq-(g‘)-i, maktab-i, kitob-i* (egalik shakli); *bor-ay, kel-ay, yoz-ay* (fe‘lning mayl shakli).

3. Shakl yasovchi qo‘shimchalar o‘zaro omonimlik munosabatida bo‘ladi:

a) *-(i)sh*: *oq-ish, ko'k-ish, sarg'-ish* (belgining kamligi shakli); *o'qi-sh, bor-ish, yoz-ish* (harakat nomi shakli); *yozi-ish-di, ishla-sh-di, kul-ish-di* (fe'lning birgalik daraja shakli) kabi;

b) *-m, -ng*: *uka-m, ota-m, uka-ng, ota-ng* (egallik shakli); *keldi-m, o'qidi-m, keldi-ng, o'qiding* (shaxs-son shakli) kabi.

Bu kabi omonimlik xususiyatiga ega bo'lgan qo'shimcha **omomorfema** ham deyiladi. Bunday til hodisasi affiksall o'mo'nimiya deyiladi.

Affiksall polisemiya. Yasovchi affiksning bir turkumga xos bo'lgan xilma-xil ma'noli so'z yasash hodisasi affiksall polisemiya deyiladi: *tort-ma, bo'l-ma, bostir-ma* (joy oti); *isit-ma, terla-ma, yozish-ma* (mavhum oti); *sur-ma, qatla-ma* (narsa oti) kabi. *-ma* qo'shimchasi yordamida yasalgan bu so'zlarning hammasi *narsalikk* ma'nosini anglatadi. Ular anglatgan ma'nodagi farq esa qo'shimcha orqali emas, balki yasash asosi orqali aniqlanadi. Shuning uchun bunday xususiyatga ega bo'lgan qo'shimcha *polisemantik qo'shimcha*, bunday til hodisasi esa *affiksall polisemiya* deyiladi.

Quyidagi qo'shimchalar polisemantik xususiyatga ega:

1) *-gi, -g'i (-ki, -qi)*: *supur-gi, chop-qi* (narsa oti), *sev-gi, sez-gi, kul-gi* (mavhum oti) kabi;

2) *-lik*: *pillachi-lik, o'qituvchi-lik, uchuvchi-lik, adabiyotshunos-lik, o'lkashunos-lik, jamiyatshunos-lik* (kasb, hunar, soha oti); *yaxshi-lik, manman-lik, bola-lik, o'smir-lik, yosh-lik* (belgi, holat nomi); *tepa-lik, jar-lik, past-lik, do'ng-lik* (joy, makon oti) kabi.

Polisemantik qo'shimcha bir turkumga tegishli har xil ma'noli so'z yasashiga qaramay bir necha qo'shimcha emas, balki har xil o'zakka qo'shilib, turli xil ma'no ifodalaydigan birgina qo'shimcha hisoblanadi.

Demak, qo'shimchalardagi omonimiya va polisemiya hodisalari qo'shimchanning qanday yasash asoslariga qo'shilishi, yasama so'zning leksik va grammatik ma'nolari kabilarga qarab aniqlanadi.

Affiksal sinonimiya. Shaklan har xil bo‘lib, bir-biriga o‘xshash yoki juda yaqin ma’no bildiruvchi qo‘shimcha *sinonim affiks*, bu hodisa esa *affiksal sinonimiya* deyiladi. Affiksal sinonimiya, asosan, bir xil so‘z turkumi doirasida sodir bo‘ladi. Qo‘shimchalardagi sinonimiya hodisasi boshqa-boshqa qo‘shimchalarning so‘z yasash asosiga qo‘shilishi natijasida yuz beradi. Masalan, *o‘rin-siz* va *no-o‘rin*, *g‘ayrat-li* va *ser-g‘ayrat*, *suvl-li* va *ser-suv*.

Tilda sinonim qo‘shimchalar so‘z yasovchilarning o‘zaro va shakl yasovchilarning o‘zaro ma’nodosh bo‘lib kelishi asosida (*o‘zgar-t* va *o‘zgar-tir*, *to‘l-dir* va *to‘l-g‘iz*, *oq-ish-oq-imtir*, *oq-roq*, *ayt-ing-lar-ayt-ingiz*, *unum-li-unum-dor*, *pul-li-pul-dor* kabi), shuningdek, o‘zbek tili qo‘shimchalari bilan boshqa tillardan qabul qilingan qo‘shimchalarning ma’nodoshlik xususiyatiga ega bo‘lishi natijasida (*adabiyot-chi* va *adabiyot-shunos*, *g‘ubor-siz* va *be-g‘ubor* kabi) kelib chiqadi. Sinonim qo‘shimchalarning turli asoslarga qo‘shilib so‘z yasash darajasi ham bir xil emas. Jumladan, mahsuldor *-chi* qo‘shimchasi turli ma’no anglatgan shaxs oti yasagani holda, uning sinonimi sifatida kelgan *-shunos* qo‘shimchasi ma’lum asoslargagina qo‘shilib shunday otlar yasaydi. Shuningdek, *-shunos* qo‘shimchasi qo‘shilgan barcha asoslarga *-chi* qo‘shimchasi ham bir xilda qo‘shila olmaydi. Qiyoslang: *adabiyot-chi* va *adabiyot-shunos*, *tarix-chi* va *tarix-shunos*, lekin *bo‘yoq-chi*, *xizmat-chi* (*-shunos* qo‘shimchasini qo‘shib bo‘lmaydi), *sharq-shunos*, *tuproq-shunos*, *o‘lka-shunos* (*-chi* qo‘shimchasi qo‘shilmaydi) kabi so‘zlarda bu qo‘shimchalarni almashtirib qo‘llab bo‘lmaydi.

Sinonimiya quyidagi ko‘rinishlarga ega:

1. *-chi* qo‘shimchasi tojik tilidan qabul qilingan *-shunos*, *-kor*, *-kash* kabi qo‘shimchalar bilan sinonimlik munosabatida bo‘ladi: *til-chi* va *til-shunos* *adabiyot-chi* va *adabiyot-shunos*; *qasos-chi* – *qasos-kor*, *childirma-chi* – *childirma-kash* kabi.

2. *-li* qo‘shimchasi tojik tilidan o‘zlashgan *-kor*, *-dor*, *ba-*, *-ser* kabi yasovchilar bilan sinonimlik holatida bo‘ladi: *itoat-li* va *itoat-kor*, (*-go‘y*) *bayroq-li* va *bayroq-dor*, *suv-li* va *ser-suv*,

tashvish-li va *ser-tashvish*, *davlat-li* va *ba-davlat*, *tartib-li* va *ba-tartib* kabi.

3. –*siz* qo‘shimchasi tojik tilidan o‘zlashgan *be-*, *no-* qo‘shimchalari bilan sinonimlik munosabatda bo‘ladi: *g‘ubor-siz* va *be-g‘ubor*, *xabar-siz* va *be-xabar*, *umid-siz* va *no-umid*, *o‘rin-siz* va *no-o‘rin* kabi.

Affiksal antonimiya. Qo‘shimchalarning qarama-qarshi ma‘no bildirish hodisasi *affiksal antonimiya* deyiladi. Antonim affikslar o‘zbek tilida uncha ko‘p emas. Masalan: Sifat yasovchi – *li* va *-siz*, *-li* va *be-*, *-li* va *no-*, *-siz* va *-dor*, *-siz* va *ser-* kabi qo‘shimchalar qarama-qarshi ma‘noli so‘zlar yasaydi: *kuch-li-kuch-siz*, *o‘rin-li-o‘rinsiz*, *odob-li-odob-siz*; *baraka-li-be-baraka*; *nuqson-li-be-nuqson*; *foyda-li-be-foyda*; *o‘rin-l=no-o‘rin*, *jo‘ya-li-no-jo‘ya*; *insof-li-no-insof*; *pul-siz-pul-dor*, *xabar-siz-xabar-dor*; *go‘sh-t-siz-ser-go‘sh-t*, *farzand-siz-ser-farzand* kabi.

Affiksal pleonazm. Affiksatsiyaning asosiy xususiyatlaridan biri bir so‘zda bir xil affiksning birdan ortiq bo‘lmasligidir. Lekin bu holatning ham o‘z aniq sabablariga ko‘ra chekinishlari – affikslarning takrorlanishi uchrab turadi, ya‘ni *affiksal pleonazm* hodisasi sodir bo‘ladi. *Pleonazm* – yunoncha «pleonasmos – ortiqchalik» ma‘nosini ifodalaydi. Bir so‘zda ma‘nolari bir xil yoki yaqin bo‘lgan affikslarning takrorlanishi (ikki, ba‘zan uch) *affiksal pleonazm* deyiladi.

So‘zda takrorlanib keladigan bunday affikslar har xil ko‘rinishga ega bo‘ladi: bir affiksning aynan o‘zi takrorlanadi yoki tashqi shakli har xil bo‘lgan – sinonim affikslar takrorlanadi: *ayt-ingiz-lar*, *ish-da-ligim-da*, *bir-i-si*, *sing(i)l-i-si* kabi. Shuningdek, til birliklari (so‘zlar) ham semantik jihatdan takror holda qo‘llanadi: *bosh-oyoq sarpo* birikmasidagi «*sarpo*» so‘zi ham «*bosh-oyoq*» ma‘nosini ifodalaydi. Yoki *pulsirot ko‘prigi* birikmasidagi «*pul*» so‘zi «*ko‘prik*» ma‘nosini bildiradi.

Soʻzning morfema tarkibidagi oʻzgarishlar

Tilning boshqa hodisalarida boʻlgani kabi tarixiy taraqqiyot jarayonida soʻzlarning morfema tarkibi ham oʻzgarishi mumkin. Masalan, *ayt* feʼli hozirgi tilda morfemalarga ajralmaydi, lekin u aslida ikki morfemadan tashkil topgan boʻlib, qadimda uning *ay* elementi oʻzak boʻlgan (yaʼni hozirgi *aytdi* feʼli qadimda *aydi* shaklida boʻlgan). Demak, *t* elementi aslida shu oʻzakka qoʻshilgan affiksial morfemadir: *ay-t (ay-it) – ayt*. Shuningdek, *art* feʼli ham *ari* oʻzagidan hosil boʻlgan (*ari*: yoʻqolmoq, yoʻq boʻlmoq - ketmoq). Masalan, *koʻylakning kiri aridi, kalla solgan joydan it arimas* (maqol), *ari-t*. Bu oʻrinda *t* elementi orqali oʻtimsiz feʼldan oʻtimli feʼl yasalgan. Solishtiring: *kir aridi – kirni aritdi, chang aridi – changni aritdi* (tozaladi). Koʻrinadiki, soʻz tarkibidagi bu oʻzgarishda fonetik hodisaning (*i* tushgan) roli bor.

Odatda, soʻzlarni morfemalarga ajratishda, asosan, uning adabiy tilda anglatgan maʼnolari va grammatik xususiyatlari hisobga olinadi, yaʼni soʻzlarning tub – yasamaligi ularning hozirgi kunda qanday oʻqilishiga qarab belgilanadi. Baʼzi soʻzlar qadimda yasalgan boʻlsa ham, bora-bora turli sabablar natijasida ularning bu holati yoʻqolgan. Yaʼni ularning yasalganligi sezilmay qolib, ular ajralmas bir soʻzga aylangan. Masalan, yasama soʻz tub soʻzga aylangan: *koʻrpacha* (aslida *koʻrpa-cha*); *koʻmir* (aslida *koʻm-ir* yoki *kuy-mir – kuyadigan, yonadigan*) *yaxshi* (aslida *yoqmoq* feʼlidan), *chaqirim* (aslida *chaqir-im*).

Soʻzning morfem tarkibidagi bu tarixiy oʻzgarish, yaʼni bir necha qismli soʻzning ajralmas bir boʻlakka aylanishi soddalanish deyiladi.

Soddalanish natijasida yasama soʻz tub soʻzga aylanadi, morfemalarning soni kamayadi. Soddalanish hodisasi qoʻshimchalarda ham uchraydi. Masalan, feʼl yasovchi *-da* (tarixiy) (aslida *-la* qoʻshimchasining varianti) va ot yasovchi (keng maʼnoda) *-sh* qoʻshimchalarining birikuvidan (*da-sh, dosh*) hosil boʻlgan. Bu qoʻshma qoʻshimcha keyinchalik tarixiy taraqqiyot natijasida maʼlum sabablar bilan bir sodda

qo‘shimchaga aylangan (*qo‘l-dash – qo‘ldosh; yo‘l-dosh, saf-dosh, qurol-dosh*) kabi. Bunday soddalanish qo‘shma so‘zlarda ham bo‘lishi mumkin. Masalan, *tog‘ olcha* (asli *tog‘-olucha*); *sakson* (asli *sakkiz-o‘n*) *to‘qson* (asli *to‘qqiz o‘n*); *odamovi* (asli *odam-yovi*); *Shovot* (asli *Shoh Obod*); *Shobboz* (asli *shoh Abbas*); *bosvoldi - qovun turi* (asli *bosib oldi*).

Soddalanish hodisasining quyidagi sabablari mavjud:

1. **Fonetik sabab.** So‘z strukturasi yuz bergan fonetik hodisa sababli o‘zak morfema bilan affiksial morfema o‘rtasidagi aloqa sezilarsiz holga keladi. Masalan, *qattiq* so‘zi aslida *qot* (*qotmoq*) o‘zagiga *-iq* qo‘shimchasining qo‘shilishidan yasalgan. Ammo *qot* va *qattiq* so‘zlarida *o* va *a* tovushlari orasidagi farq, shuningdek, *qattiq* so‘zida bir *t* tovushining orttirilishi bu so‘zning *qot* so‘zidagi aloqasini sezilarsiz holga keltirib qo‘ygan. Natijada *qattiq* so‘zi morfemalarga ajralmaydigan bo‘lib qolgan. Shuningdek, hozirgi o‘zbek tilidagi *sovchi* so‘zi *-chi* qo‘shimchasi orqali *sav* so‘zidan (*sav* o‘g‘uzcha «so‘z» demakdir) yasalgan bo‘lib, tovush o‘zgarishi (a-o) va ma‘no taraqqiyoti natijasida tub so‘z holiga kelib qolgan. Yana misollar: *bu kun – bugun, sez-seskanmoq, ters-teskari, past-ay-pasaymoq, sust-ay-susaymoq* va boshqalar.

2. **Grammatik sabab.** So‘z tarkibida yuz bergan grammatik o‘zgarish sababli yordamchi so‘z qo‘shimchaga aylanadi yoki birdan ortiq shakl yasovchi qo‘shimchalar bir qo‘shimcha holiga kelib qoladi. Masalan, *boryapti, ishlayapti* so‘zlaridagi *-yap* qo‘shimchasi aslida *yot* ko‘makchi fe‘lining ravishdosh shaklidan kelib chiqqan. Solishtiring: *o‘qib yotibdi - o‘qiyapti, -yotib//yatip > -yap, ishlab yotibdi – ishlayapti*; shuningdek, *ukamniki, maktabniki* so‘zlaridagi *-niki* qo‘shimchasi tarixan mustaqil *-ni* va *-ki* qo‘shimchalaridan iborat bo‘lgan.

3. **Leksik – semantik sabab.** So‘z tarkibidagi semantik aloqaning yo‘qolganligi sababli o‘zakning ma‘nosi bilan undan yasalib chiqqan so‘zning ma‘nosi orasidagi bog‘lanish yo‘qoladi. Masalan, *qishloq* (aslida *qish-la-q* - qishlanadigan joy); *yurak* (*yur-ak*: «doim yurib turadigan»); *sholcha* (*shol* bilan *sholcha*

ma'nolari bugungi kunda bog'lanmaydi); *pichoq* (*pich-bich* o'zagidan, «kesadigan» *bich* so'zi qadimda umuman kesish ma'nosida qo'llangan); *ovloq* (aslida *ov-la-q* - ov qiladigan joy) ma'nolarida qo'llangan: *bosh-boshoq*, *qop-qopchiq* so'zlari ham shunday.

Morfologik qayta bo'linish

So'zning morfemalarga bo'linishi, morfemalar orasidagi chegara – ajralish o'rni tarixiy taraqqiyot natijasida o'zgarishi ham mumkin. Masalan, *ular* olmoshi hozirgi o'zbek tilda *u-lar* shaklida ajraladi, lekin qo'shimchaning boshidagi *-l* tovushi aslida o'zaknikidir. *U* olmoshi aslida *ul* shaklida bo'lgan. Demak, bu so'z *ul-ar* – *ular* shakliga o'tgan bo'lib, o'zakning bir tovushi qo'shimchaga o'tgan, o'zak morfema qisqargan, affiksial morfema kengaygan (solishtiring: *ul-ning*; *ul-ni*, *ul-ga*, *ul-da*, *ul-dan* va boshqalar).

So'zning morfemalarga ajralishidagi bunday tarixiy o'zgarish – so'zdagi morfemalar tarkibidagi ajralish chegarasining o'zgarishi – morfologik qayta bo'linish deyiladi.

Morfologik qayta bo'linish fonetik hodisa bilan ham bog'liq. Ya'ni bir morfemaning qo'shimcha qo'shilishi bilan fonetik jihatdan boshqa tusga kirishi natijasida so'zlar 2 xil variantda bo'lib, birining boshqasidan tug'ilishini ko'rsatadi. Masalan, *sana* – *sanoq*, *etak-etagi*, *kurak-kuragi*, *qishloq-qishlog'i*, *yo'nalish-jo'nalish* kabi.

Morfologiya bilan bog'liq bo'lgan tovush hodisalari, hozirgi davrda, tilshunoslikdagi maxsus ta'limot sifatida *morfonologiyada* (fonomorfonologiya) o'rganiladi. Morfologiya so'zdagi ma'noli qismlarni, so'zning leksik-grammatik tomonlarini tekshirsa, *morfonologiya* esa bularning (morfema va so'zlarning) fonologik jihatdan shakllanishidagi qonuniyatlarni tekshiradi: ularning fonetik qiyofasi, morfemalarning qo'shilishida, so'z tarkibida uchraydigan fonetik variantlarning, har xilliklarning paydo bo'lishdagi qonuniyatlarni (*yo'q-yog'i*, *bor-yog'i*, *buyur-uq-*

buyruq) morfemalarning chegarasida va qo‘shilayotgan morfemalarning o‘z ichida, qo‘shilish natijasida bo‘ladigan fonetik hodisalarni tekshiradi: bunday hodisalar quyidagi ko‘rinishlarda bo‘ladi: *bag‘ir-bag‘ri, buyur-buyruq, tani-tanuv, yo‘q-yo‘g‘i, ko‘ngil-ko‘ngli, qishloq-qishlog‘i, ayir-ayrim*.

So‘zdagi fonetik o‘zgarishlar yana quyidagi holatlarda sodir bo‘ladi.

1. Tovush almashinishi natijasida: a) unlilarning almashinishi: *a–o (ishla–ishlov, qishla-qishlov, so‘ra-so‘roq)*.

2. Unlining cho‘zilishi natijasida: *o-o (jon–jo:n, mador-mado:rim, yor–yo: -rim)*.

3. Tovushlarning tushishi natijasida: 1) unlilarning tushishi: (*buyur-buyruq, ulug‘-ulkan, sariq-sarg‘ay, o‘yin-o‘yna, o‘rin-o‘rni*); 2) undoshlarning tushishi: (*qochqoq-qochoq, qayyerda?-qayerda?, pastay-pasay, tupuruk-tupuk*) kabi.

4. Tovushlarning ikkilanishi natijasida: (*isi-issiq, sasi-sassiq, maza-mazza, boshiga-boshshiga, achi-achchiq*).

5. Tovush orttirish: (*xato-xatoying, imzo-imzoying, parvo-parvoying, singli-singlisi*) kabi.

6. Tovushlarning o‘rin almashinishi: (*yog‘-mur-yomg‘ir, tuproq-turpoq, to‘rg‘a- to‘g‘ra, o‘shxaydi- o‘xshaydi (shevada), surpa- supra*).

So‘zning tuzilishiga ko‘ra turlari

So‘zlar tuzilishi jihatidan quyidagi turlarga bo‘linadi: 1) *sodda so‘zlar*; 2) *qo‘shma so‘zlar*; 3) *juft so‘zlar*; 4) *takroriy so‘zlar*; 5) *qisqartma so‘zlar*.

1. Tarkibida bitta o‘zak morfemasi bo‘lgan so‘z *sodda so‘z* deyiladi. Masalan, *ish, ishla, ishchi, ishchan, kitob, kitoblar, kitobga, kitobni, kitobning* kabi.

Sodda so‘z tub va yasama bo‘ladi. Tarkibida so‘z yasovchi qo‘shimcha bo‘lmagan so‘z *tub so‘z* deyiladi. Masalan, *paxtaning, paxtadan, daraxt, daraxtlar, shahar, shaharlar, shaharning* kabi.

Tarkibida soʻz yasovchi qoʻshimcha qatnashgan soʻzlar *yasama soʻz* deyiladi. Masalan, *paxtazor, olmazor, doʻstlik, ishla, oqla, kursdosh, chiroyli, bilimli* kabi.

2. Grammatik tobelik munosabatlari asosida birikkan yoki bu munosabat aniq anglashilmaydigan ikki yoki undan ortiq soʻz yoki soʻz shakllardan tashkil topib bir urgʻuga birlashadigan va bir tushunchani ifodalaydigan soʻz *qoʻshma soʻz* deyiladi: *belbogʻ, mehmondoʻst, yeryongʻoq, Beshqayragʻoch, uchburchak, rahmdil, sohibjamol, oʻzbilarmon* kabi.

Qoʻshma soʻzlarning leksik va grammatik maʼnolari ayrim holda ham, butunlikka nisbatan ham izohlanishi mumkin boʻlgan, ayrim mustaqil tushunchalarga osonlik bilan ajraluvchi bitta murakkab tushunchani ifodalaydigan va gapda bitta gap boʻlagi vazifasida kela oladigan *murakkab soʻz* deb nomlanuvchi turi ham mavjud. Masalan, *jigarrang, toʻq qizil, bir yuz toʻqson besh, qoʻlqop, oʻqib chiqmoq* kabi.

3. Ikki mustaqil soʻzni teng grammatik munosabatlar asosida yonma-yon keltirish orqali tuzilgan soʻzlar *juft soʻz* deyiladi. Masalan, *togʻ-tosh, ota-ona, uy-roʻzgʻor, qovun-tarvuz, goʻsht-yogʻ, oshna-ogʻayni, asta-sekin, uch-toʻrt, besh-olti, borish-kelish, aka-uka, tun-kun* va boshqalar.

Juft soʻzlarning qismlari oʻz xarakteriga koʻra har xil boʻladi: 1) har ikki element ham yakka holda ayrim maʼno bera oladigan mustaqil soʻz boʻladi: *soch-soqol, osh-suv, er-suv, qoʻl-oyoq, bosh-oyoq (sarpo)*; 2) bir element (odatda keyingisi) bugungi tilda ayrim qoʻllanmaydi, yakka holda maʼno ifodalamaydi: *kiyim-kechak, koʻcha-koʻy, bozor-oʻchar*; 3) har ikki qism ham yakka holda qoʻllanmaydi, faqat juftlashib keladi: *gʻidi-bidi, chirtin-pirtin (chirt-pirt), ikir-chikir* kabi.

Juft soʻzlarni hosil qiluvchi qismlari semantik jihatdan bir necha xil boʻladi: a) bir turdagi, yaqin narsalarning nomlari: *mosh-guruch, arpa-bugʻdoy, qosh-qovoq, qosh-koʻz, oltin-kumush, qovun-tarvuz* kabi. b) sinonim soʻzlar: *kuch-quvvat, asta-sekin, keksa-qari*; v) butun va boʻlak nomlari: *oy-kun, vaqt-soat, togʻ-*

tosh; g) antonim soʻzlar: *kecha-kunduz, yaxshi-yomon, katta-kichik, kelish-ketish, yosh-qari, baland-past* kabi.

Juft soʻzlarning asosiy semantik xususiyati umumlashtirish, jamlik maʼnolarini ifodalashdan iborat.

4. Soʻzni takrorlash orqali hosil qilingan yangi shakldagi soʻz *takror soʻz* deyiladi. Takror ikki xil boʻladi: 1) toʻla takror – *katta-katta, baland-baland, qator-qator, kim-kim, shu-shu, qop-qop, togʻ-togʻ, mashina-mashina* kabi; 2) qisqa takror – *kap-katta, yamyashil, koʻm-koʻk, boʻm-boʻsh, suv-puv, choy-poy, non-pon* va boshqalar. Takror soʻzlar asosan taʼkidlash, maʼnoni kuchaytirish uchun xizmat qiladi.

5. Nutqda ixchamlikka erishish maqsadida turgʻun soʻz birikmalarini turli xil usullar bilan qisqartirish natijasida hosil qilingan soʻz *qisqartma soʻz* deyiladi. Qisqartma soʻzlar soʻzlarning bosh tovushlaridan GES, BMT, AQSh, XXR, TDPU birinchi soʻzning bosh qismi, keyingi soʻzlarning esa birinchi tovushlaridan (ToshMI, OʻzMU, Oʻz); soʻzlarning bosh qismlaridan (Toshunivermag, Oʻzdavnashr) hosil qilinadi.

Tayanch tushunchalar

Morfemika – morfemalarning moʻiyati, tuzilishi, turlari va boshqa xususiyatlari haqidagi taʼlimot.

Morfema (morf) (yun. *morphe* - shakl) - tilning maʼnoli, boshqa maʼnoli qismlarga boʻlinmaydigan eng kichik birligi.

Morf – morfemaning soʻzshakl tarkibida qatnashayotgan koʻrinishi .

Tarixiy morfema - hozirgi tilda maʼnosini yoʻqotgan tarixan maʼnoli boʻlgan morfema. Masalan: *yalpoq, yaylov* kabi soʻzlarning *yal-*, *yay-* qismi tarixan lugʻaviy maʼnoli morfema boʻlgan.

Affiks (lot. *offixus* – birlashtirilgan, biriktirilgan)– soʻzga (leksemaga) zid qoʻyiladigan (leksik maʼnoga ega boʻlmagan), oʻzi qoʻshiladigan asosning lugʻaviy yoki grammatik maʼnolarining shakllanishiga xizmat qiladigan morfema, qoʻshimcha.

Soʻz yasovchi affikslar. Yangi soʻzlar hosil qiluvchi affiks. Shakl yasovchi affiks - soʻz shaklini hosil qiluvchi affiks.

O'zak - o'zak so'zning qo'shimchalarni ajratgandan so'ng qoladigan, hozirgi tub leksik ma'noni yoki leksik ma'no asosida yotgan umumiy tushunchani ifodalaydigan eng kichik qism.

So'z (söz shakl). Leksemaning nutqda muayyan shakl va vazifa bilan voqealangan ko'rinishi.

Kategorial shakl yasovchi affikslar - so'zlarning o'zgarishi bilan bog'liq bir butun sistemani tashkil qiladigan grammatik shakllarni hosil qiluvchi affikslar.

Nokategorial shakl yasovchi affikslar – shakllar tizimining paradigmasini hosil qilmaydigan (kategoriya hosil qilmaydigan), lekin grammatik ma'no ifodalovchi affikslar.

Qo'shma affikslar – birdan ortiq affiksial morfemaning o'zaro birikib, butun holda kelishidan hosil bo'lgan affikslar.

Affiksial omonimiya – shaklan bir xil bo'lib, ma'no jihatidan turlicha turkumlarga xos so'z yasash yoki shakl yasash hodisasi.

Omonomik affikslar – shakli bir xil bo'lib turli xil ma'noli so'z yoki shakl yasovchi affikslar.

Omomorfemalar – (yun. homoe bir xil Qgrapho -shakl) tovush tomoni bir xil bo'lgan birdan ortiq morfema.

Affiksial polisemiya – yasovchi affiksning bir turkumga xos bo'lgan xilma-xil ma'noli so'z yasash hodisasi.

Polisemantik affikslar – bir turkumga tegishli har xil ma'noli so'z yasovchi affikslar.

Affiksial sinonimiya – shaklan har xil bo'lib, bir-biriga o'xshash yoki juda yaqin ma'noli so'z yoki shakl yasash hodisasi.

Sinonim affikslar – ma'nosi bir-biriga o'xshash yoki juda yaqin ma'noli so'z yoki shakl yasovchi affikslar.

Affiks antonimiya – qo'shimchalarning qarama-qarshi ma'no bildirish hodisasi.

Antonim affikslar – qarama-qarshi ma'no ifodalovchi affikslar.

Pleonazm (yun. pleonasmus - ortiqchalik) – M: kulollar – kulolchilar, o'n yoshlar chamasi – o'n yoshdagi.

Affiksial pleonazm – bir so'zda bir xil affiksning birdan ortiq qo'llanishi hodisasi.

Affiksoid Q (lot. affixus yun.- tur) – affiks vazifasida qo'llanuvchi morfema.

Soddalanish – so'zning morfem tarkibida o'ziga mustaqil bo'lgan morfemalarning o'z mustaqilligini yo'qotib, bo'linmas holga kelishi.

Morfologik qayta bo'linish – so'zdagi morfemalar tarkibidagi ajralish chegarasining o'zgarishi.

Morfonologiya (yun. morphe – shakl Qphone – tovush Q logos - ta'limot) - tilshunoslikning morfologiya bilan fonetikaning aloqalarini o'rganuvchi bo'lim.

Morfem tahlil – so'zning morfema tarkibini, morfemalarning turlarini, har bir turning ma'no va vazifasiga ko'ra turlarini belgilash.

Sema (yun. sema-belgi) – leksik ma'no (semema)ni tashkil toptiruvchi komponent (qismlar).

Umumiy sema – bir semantik maydondagi sememalarning tutashtiruvchi semasi.

Farqlovchi sema – ko'p ma'noli so'z sememalardan har birining o'ziga xos bo'lgan, ular sememasini bir-biridan farqlaydigan sema.

Savol va topshiriqlar

1. Tilshunoslikning morfemika bo'limi nimani o'rgatadi.
2. Morfema nima?
3. Morfemani turlari haqida ma'lumot bering: a) o'zak morfema; b) affiksial morfema.
4. Affiksial morfemalarning o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat? (so'z yasovchi va shakl yasovchi).
5. Kotegorial va nokotegorial affikslarning bir-biridan farqi nimadan iborat?
6. Affikslarda shakl va ma'no munosabatlari haqida ma'lumot bering.
7. Affiksial pleonazm nima?
8. So'zning morfema tarkibidagi o'zgarishlar nimalardan iborat?
9. Morfologik qayta bo'linish nima?
10. So'zning tuzilishiga ko'ra qanday turlari bor?
11. O'zak va so'zning o'xshash va farqli tomonlari haqida ma'lumot bering.
12. Affiksial morfemalar vazifasiga ko'ra qanday nomlanadi?
13. Katogorial va nokatogorial affikslarni izohlang.
14. O'zakka affikslarning qo'shilish tartibi qanday?
15. Morfonologiya nima? U qanday til hodisasi?

SO‘Z YASALISHI

Har bir tilning so‘zlari, leksikasi doim harakatda bo‘lib, natijada, uning tarkibi turli-tuman o‘zgarishlarga uchraydi: ba’zi so‘zlar eskirib, faol qo‘llanishdan chiqadi, yoki qo‘llanishi chegaralanib, bora-bora iste’moldan qoladi; yangi so‘zlar paydo bo‘lib, ular leksikani to‘ldiradi; ayrim so‘zlarning ma’nolarida o‘zgarish yuz beradi va boshqalar.

Leksikadagi taraqqiyotning eng asosiy yo‘llari boshqa tillardan so‘z o‘zlashtirish va so‘z yasashdir.

So‘z o‘zlashtirish deganda bir tildan ikkinchi bir tilga bevosita leksema olish tushuniladi. So‘z o‘zlashtirish so‘z yasashga nisbatan ancha faol hisoblanadi, chunki so‘z o‘zlashtirish so‘z yasashga nisbatan oson kechadi. So‘z o‘zlashtirishning qonun-qoidalari tilshunoslikning leksikologiya bo‘limida o‘rganiladi. So‘z yasalishi esa tilshunoslikning alohida bo‘limi bo‘lib, u ikki xil ma’noda qo‘llanadi: 1) *umuman yangi leksik ma’noli so‘z hosil qilish*; 2) *tilshunoslikning so‘z yasalishi bilan bog‘liq hodisalarni o‘rganuvchi* bo‘limini bildiradi.

So‘z yasalishi, umuman, qanday usul, qanday vosita bilan bo‘lmasin yangi leksik ma’noli so‘z hosil qilishdir. Masalan, *ish-chi* (-chi qo‘shimchasi bilan yasalgan), *gulbeor* (2 yasovchi asosning birikuvidan yasalgan) va boshqalar.

So‘z yasalishi tilshunoslikning ayrim bir bo‘limi sifatida so‘zlarning yasalishini (yasama so‘z), yangi leksik birlik hosil qilishning qonun-qoidalarini, vositalarini, so‘z yasalishi strukturasi (tarkibini) tekshiradi. **Demak, bu sohaning ob’yekti yasama so‘zdir.**

So‘zni leksikologiya ham, grammatika ham tekshiradi. Lekin bu ikki xil tekshirish bir-biridan ma’lum belgilari bilan farq qiladi. Leksikologiya so‘zning semantik strukturasi, ularning shakl va ma’no munosabatiga ko‘ra turlarini, so‘zlarning o‘z yoki o‘zlashgan so‘z ekanini, so‘zlarning emotsional-ekspressiv bo‘yoqqa ega bo‘lishi kabi masalalarni o‘rganadi. Grammatika esa so‘zning shaklan o‘zgarishlarini, so‘z qo‘shilishining, so‘z

birikmalarining turli ko‘rinishlarini, gap va uning turlarini o‘rganadi. Demak, so‘z yasalishining o‘z ob‘yekti bor.

Hozirgi o‘zbek tilida yasama so‘zlar miqdori lug‘at boyligining katta qismini tashkil qiladi. Bu yasalmalar hosil bo‘lishiga ko‘ra **tarixiy (diaxron) va hozirgi (sinxron)** yasalishga aloqador bo‘lishi mumkin. So‘z yasalishining tahlilida bu ikki hodisani farqlash lozim.

So‘z yasalishi **hozirgi (sinxron)** aspektga tayanadi. Bunda til taraqqiyotining ma‘lum bir davri ko‘zda tutiladi. Masalan, hozirgi zamon o‘zbek tili. Bunda yasama so‘zning qismlari o‘rtasidagi munosabat jonli bo‘ladi, ya‘ni so‘zning ma‘nosini qismlarning ma‘no munosabati bilan asoslash mumkin bo‘ladi. Masalan, *o‘r-im, ter-im, temir-chi, doira-chi, bilim-li, aql-li, randa-la, egov-la* va boshqalar.

Tarixiy (diaxron) yasalishda esa yasama so‘zning ma‘nosi va shu ma‘noning ifodalanish usulini qismlarning ma‘no munosabatlari orqali asoslab bo‘lmaydi. Bu ma‘no maxsus tekshirishlar orqali aniqlanadi. Masalan, *o‘t-loq, tosh-loq, qum-loq, qish-loq, ov-loq* so‘zlari ko‘rinishidan o‘xshash. Bularning hammasi aslida o‘rin ma‘nosini ifodalovchi *-loq* qo‘shimchasi orqali yasalgan. Ammo dastlabki uch so‘z yasama sanalib, morfemalarga ajraladi (*o‘t-loq - o‘tli, o‘t ko‘p joy, tosh-loq - toshli, tosh ko‘p joy, qum-loq - qumli, qum ko‘p joy*). Keyingi ikkitasi (*qishloq, ovloq*) bunday qismlarga ajralmaydi, chunki bularda qismlarning semantik munosabati sezilmaydigan bo‘lib qolgan. Ya‘ni *qishloq* so‘zi fasl bildiruvchi *qish* so‘zi bilan bog‘lanmaydi (*qish-la-q* «*qishda yashaydigan joy*»), *ovloq* so‘zi endi «*ov joyi, ov qilinadigan joy*» ma‘nosida emas, balki ma‘nosi o‘zgarib «*xilvat joy*» degan ma‘noni bildiradi.

Hozirgi (sinxron) so‘z yasalishida kamida ikkita yasovchi komponent (qism) qatnashadi. Bulardan hech bo‘lmaganda bittasi mustaqil ma‘noli (narsa, belgi, harakat va sh.k.) bo‘ladi. Yasama so‘zni yuzaga keltiruvchi bu qismlar *yasovchilar*, ularning o‘zaro munosabatidan (birikishidan) hosil bo‘lgan birlik *yasalma* (yasama so‘z) deyiladi.

Yasalmaning yuzaga kelishida qatnashuvchi mustaqil ma'noli qism **yasovchi asos** (yasalmaning asosi) hisoblanadi. Bunday asos sodda yasama so'zda bitta, qo'shma so'zda birdan ortiq bo'ladi: *ishchi*: *ish* – yasovchi asos, *-chi* – yasovchi qo'shimcha, *ishchi* – yasalma; *toshko'mir*: yasovchi asos – *tosh* va *ko'mir*, *toshko'mir* – yasalma.

Yasama so'z quyidagi qonuniyatlarga asoslanadi.

1. Agar so'z tarkibida, ikki yasovchi qism qatnashmasa, garchi bu so'z tarkibida yasovchi qo'shimcha yoki mustaqil ma'noli qism bo'lsa-da, shuningdek, so'zning ma'nosi bilan so'z yasalishining ma'lum tipi o'rtasida aloqadorlik sezilsa-da, bu so'z yasama so'z bo'la olmaydi. Masalan, *qattiq*, *yumshoq*, *silliq* so'zlariga e'tibor bering. Bulardan *yumshoq* so'zi *yumsha* fe'liga – *q* qo'shimchasining qo'shilishidan hosil bo'lganini sezish qiyin emas (*-q* qo'shimchasining ta'sirida fe'l oxiridagi **a** tovushi **o** tovushiga o'tgan: *yumsha-q* - *yumshoq*). Shuningdek, *yumshoq* so'zi bildirgan ma'noni *yumsha* va *-q* yasovchilari ma'nosi bilan asoslash mumkin: *-q* qo'shimchasi narsaning fe'l anglatgan harakat natijasi sifatidagi belgisini bildiradi: *yig'-iq*, *qis-iq*, *yop-iq*, *yirt-iq* kabi.

Qattiq so'zi ham aslida xuddi *yumshoq* so'zi tipida yasalgan. Buni *yumshoq* so'zi bildirgan ma'noning *yumshash* harakati bilan bog'liqligi, *qattiq* so'zi bildirgan ma'noning qotish harakati bilan bog'liqligidan va ikkalasida ham bir qo'shimchaning mavjudligidan sezib olish mumkin. Lekin yuz bergan fonetik o'zgarish *qattiq* so'zning *qot* fe'li bilan bog'lanishini juda xiralashtirib, sezilmas darajaga keltirib qo'ygan. Shuning uchun bu so'zni qismlarga ajratib bo'lmaydi.

Silliq so'zi ham shu tipda yasalgan. Lekin yasamalilik bu so'zda deyarli sezilmaydi. Shunki hozirgi o'zbek tilida «sathini ravon qilish» ma'nosidagi *sili* (yoki «*sil*») fe'li yo'q.

Demak, hozirgi so'z yasalishi nuqtai nazaridan *yumshoq*, *iliq*, *ochiq* kabilar yasama so'z. Lekin *suyuq*, *silliq*, *quyuq* so'zlari yasama so'z emas.

2. Ba'zi soʻzlarda affiks qismi borligi sezilib turadi, hatto, uni boshqa qoʻshimcha bilan almashtirish ham mumkin. Bu hol mazkur soʻzning aslida yasama boʻlganini juda aniq koʻrsatadi: *tirik, tiril*. Lekin bularda ham mustaqil maʼnoli qism (yasovchi asos) boʻlgani bilan ularni yasama soʻz hisoblab boʻlmaydi.

Xullas, u yoki bu soʻzning tarkibida soʻz yasovchi qoʻshimcha boʻlsa, hatto bu qoʻshimcha bir necha soʻzlar tarkibida uchrasa ham, lekin soʻz tarkibida mustaqil maʼnoli komponent (yasovchi asos) qatnashmasa, bunday soʻzlarni yasama soʻz deb boʻlmaydi. Ularning yasamaligi yo tarixiy nuqtai nazardan yoki boshqa til nuqtai nazaridan boʻladi. Masalan, *gʻovla, emakla, oʻdagʻayla, tarashla* soʻzlaridagi **-la** affiksining feʼl yasovchi affiksligi aniq. Demak, bu soʻzlar tarixan yasama feʼl. *Mashinist, egoist, maishiy, moddiy, siyosiy* soʻzlardagi **-ist, -iy** ham soʻz yasovchi affiks. Lekin bularda ham mustaqil maʼnoli komponent (yasovchi asos) yoʻq, shuning uchun yasovchi qismlarga boʻlinmaydi. Demak, yasama soʻz emas. Bularning yasama soʻz ekani qaysi tildan oʻzlashgan boʻlsa, oʻsha til nuqtai nazaridagina boʻlishi mumkin.

3. Biror soʻz tarkibida mustaqil maʼnoli qism boʻlsa ham, lekin undan qolgan qismning maʼno va vazifasi shu soʻz doirasida uqilmasligi (bilinmasligi) mumkin: *koʻchmanchi, tiqmachiq, boʻgʻiz, beldamcha, zarurat, poʻstloq, quloqchin, qoldiq, bosqich, shaxsiyat, shodiyona, qoʻnalgʻa, biror* (biron) va b. Bularda ham mustaqil maʼnoli qism borligi sezilib tursa-da, lekin undan qolgan qismning soʻz yasovchi ekani sezilmaydi, shuning uchun bunday soʻzlar ham hozirgi soʻz yasalishi nuqtai nazaridan yasama soʻz hisoblanmaydi, yasovchi qismlarga boʻlinmaydi.

4. Ba'zi soʻzlar tarkibida mustaqil maʼnoli qism va yasovchi affiks borligi sezilsa-da, bu soʻzning maʼnosini uning qismlari maʼnosi bilan asoslab, izohlab boʻlmaydi: *beozor, oqliq, sholcha, qishloq, ovloq* kabilar. Bunday soʻzlarni ham hozirgi soʻz yasalishi nuqtai nazaridan yasama soʻz deb boʻlmaydi.

Demak, maʼlum bir soʻzning tarkibida mustaqil maʼnoli qism yoki yasovchi affiksning, yoki har ikkisining borligi sezilib tursa-

da, lekin bu soʻzning maʼnosini ajralishi mumkindek koʻringan qismlar maʼnosi bilan asoslab boʻlmasa, bunday soʻz hozirgi soʻz yasalishiga kirmaydi. Bunday soʻzlar yasovchi qismlarga boʻlinmaydi (bularda yasovchi asos+yasovchi affiks yoki yasovchi asos+yasovchi asos holati boʻlmaydi), ularda soddalashish yuz bergan.

Xullas, hozirgi soʻz yasalishida ikki yasovchi qismning qatnashuvi, bulardan esa kamida bittasi mustaqil maʼnoli boʻlishi shart. Yasama soʻzning (yasalmaning) maʼnosi ana shu yasovchi komponentlarning maʼno munosabatiga asoslangan boʻladi: *ter-im*; *ter* – yasovchi asos, **-im** - yasovchi affiks; *belbogʻ-li*: *belbogʻ* - yasovchi asos, **-li** yasovchi affiks va b.

OʻZBEK TILIDA SOʻZ YASALISHI USULLARI

Oʻzbek tilida soʻz yasashning vositalari har xil boʻlib, uning turlari shunday koʻrinishlarga ega: 1) *fonetik usul*; 2) *semantik usul*; 3) *affiksatsiya (morfologik) usuli*; 4) *kompozitsiya (sintaktik) usuli*.

1. Fonetik usul. Bu usul bilan soʻz yasash 2 hodisani koʻzda tutadi: 1) soʻzning tarkibida fonetik oʻzgarish (tovush oʻzgarishi) qilish orqali yangi soʻz hosil qilish. Masalan, *boʻr-boʻz*, *togʻ-tosh*, *koʻz-koʻrmoq*, *tosh-tish* (qattqlik belgisi asosida);

2) urgʻuning oʻrnini oʻzgartirish bilan yangi soʻz yasash. Masalan, *yangi* (sifat), *yangi* (ravish), *hozir* (ravish) - *hozir* (tayyor), *tugma* (ot), *tugma* (feʼl), *akademik* (unvon) – *akademik* (nashr turi).

2. Semantik usul. Leksik – semantik yoʻl bilan soʻz yasash soʻz maʼnosining oʻzgarishi, maʼnoning koʻchishi orqali yangi maʼnoli soʻzning yuzaga kelishidir.

Semantik yoki leksik-semantik usul yordamida soʻz yasash tarixiy taraqqiyot jarayonida tildagi ayrim maʼnolar orasidagi bogʻlanishlarning yoʻqolib ketishi, soʻzning ayrim shakllarida yangi leksik maʼnoning yuzaga kelishi kabi hodisalar bilan

bog‘liq. Bunday hodisa tilning ko‘p yillar davomida rivojlanishi natijasida asta-sekin yuzaga keladi: **bo‘zI**-gazlama, ip gazlama, bo‘z. Masalan: *Arqog‘ini ko‘rib, bo‘zini ol, Onasini ko‘rib, qizini ol. (Maqol)*; **bo‘z II** –ko‘kka moyil oq rang. Masalan: *Safidan adashgan bo‘z turna bo‘zlar. (A.Suyun)*; **bo‘z III** – ekin ekishga yaroqli, lekin uzoq vaqt ishlanmay, ekilmay yotgan yer. Masalan: *Poylab dehqon yo‘lini, bo‘rsillaydi bo‘z tuproq. (A.Suyunov)*; **bo‘z IV** – turmush tajribasiga ega bo‘lmagan, xom bola, o‘smir. Masalan: *Ko‘pchiligimiz jang ko‘rmagan bo‘z yigit edik. (B.Imomov)*. *Suluv qizing bor bo‘lsa, bo‘z bolaga yoqarsan. («Sharq yulduzi»)*; **bo‘z V** - o‘tsimon cho‘l o‘simligi- chalov. Masalan: *Sarhovuz betini chalov bosgan. (S.Siyoyev)*; **bo‘z VI** - qattiq, uvvos yig‘i. Masalan: *Unutmoq ham shunchami, Dunyo to‘ldi bo‘zimga (M.Yusuf)*. Quyidagi so‘z ma‘nolari ham xuddi shunday hodisa tufayli yuzaga kelgan: *yupqa* (qalin emas), (*yupqa* qog‘oz-sifat) - *yupqa* -ovqatning nomi (ot); *ko‘k* (rang) - *ko‘k* (osmon) - *ko‘k* (rezavor) - *ko‘k* (tikishning bir turi); *kun* (sutkaning bir qismi) – *kun* (quyosh, planeta).

Semantik usul bilan yasalgan so‘zlar bir turkum doirasida *ko‘k* (osmon) *ko‘k* (rezavor); *bo‘z* (gazlama) – *bo‘z* (o‘tsimon cho‘l o‘simligi) va ot hamda boshqa - boshqa so‘z turkumlariga tegishli bo‘lishi mumkin: *yupqa*-sifat, *yupqa* – ot, *ko‘k* (rang) *ko‘k* (osmon) *bo‘z* – ot (gazlama), *bo‘z* - sifat (*bo‘z* bola) kabi.

3. **Affiksatsiya usuli.** Hozirgi o‘zbek tilida so‘z yasashining keng qo‘llaniladigan eng unumli, yetakchi turi **affiksatsiya usulidir**. Asosga qo‘shilib, shu asosning ma‘nosi bilan bog‘liq bo‘lgan, ammo yangi bir leksik ma‘nodagi so‘z hosil qilishda ishtirok etadigan affiks **so‘z yasovchi affiks** (qo‘shimcha) deyiladi. Yangi leksik ma‘noli so‘z hosil qilishning yetakchi vositasi bo‘lgan affiksatsiya o‘zbek tilida **suffiksatsiya** xarakterida bo‘ladi, ya‘ni yasovchi qo‘shimchalar yasovchi asosning oxiriga qo‘shiladi. Masalan, *terim-chi, olma-zor, til-shunos, oq-la, ish-la, bilim-li, intizom-li* kabi. Qisman so‘z yasashda boshqa tillardan (asosan tojik tilidan) kirgan old qo‘shimchalar (prefikslar) ham qo‘llanadi. Masalan, *ba-quvvat,*

bar-vaqt, be-baho, no-o'rin, be-o'xshov, be-vafo, ser-hosil kabi. Bunday yasaliş asosan sifat turkumida uchraydi.

Soʻz yasovchi affikslar koʻpincha bir turkumdagi soʻzdan boshqa bir turkumga kiradigan yangi leksik birlik yasaydi. Masalan, *yoz, qish* – ot, *yozgi, qishki* – sifat; *ish, arra* – ot; *ishla, arrala-* feʼl; *oq, yaxshi*-sifat, *oqla, yaxshila* – feʼl; *supur, oʻr-feʼl, supur-gi, oʻr-oq*-ot kabi.

Baʼzan soʻz yasovchi affiks bir turkumning oʻziga xos boʻlgan soʻz yasashi mumkin. Bu koʻproq ot turkumiga xos. Masalan, *ish-ish-chi, temir-temir-chi, arava-arava-kash* (-soz); *qum-qum-loq, tosh-tosh-loq, oʻrik-oʻrik-zor, til-til -shunos, adabiyot-adabiyot-shunos, oʻzbek-Oʻzbek-iston* kabi.

Soʻz yasovchi affikslar nutqda qoʻllanishi darajasiga koʻra *unumli, kam unum* va *unumsiz* affikslarga boʻlinadi.

Koʻplab yangi soʻzlar yasash uchun xizmat qiladigan affiks ***unumli yasovchi*** deyiladi. Masalan, *ish-chi, xizmat-chi, ov-chi, aʼlo-chi, mosla-ma, qaynat-ma, yasa-ma, koʻrgaz-ma, tinch-lik, yaxshi-lik, katta-lik, kul-gi, turt-ki, supur-gi, qish-ki, ish-la, arrala, oq-la, bosh-la, yaxshi-la, tarash-la* kabi.

Soʻz yasashda kam qatnashadigan affiks *kam unum yasovchi* deyiladi. Masalan: *oʻr-oq, taro-q, bosh-oq, mehnat-kash, arava-kash, suz-gich, qir-gʻich, yigʻ-im, musobaqa-dosh* kabi.

Hozir yangi birlik hosil qilmaydigan affiks unumsiz ***yasovchi*** deyiladi. Unumsiz affikslar odatda bir necha soʻzdagina mavjud boʻladi. Masalan: *qop-agʻon, chop-agʻon, sez-gir, kes-kir, ish-chan, uyat-chan, san-a, kes-kin*.

Affiksoïdlar. Affikslarning tugʻilishida shunday hol ham uchraydi: baʼzi soʻzlar affiks funksiyasini bajarib, ergash morfemaga yaqinlasha boshlagan boʻlsa ham, hali affiksga aylanib yetmagan boʻladi. Bular **affiksoïd** sanaladi. Masalan, *bu uyda toʻrt xona bor – biz ishxonada uchrashdik*. Koʻrinadiki, *xona* elementi oʻrni bilan soʻz boʻlib ham qoʻllanadi, affiks boʻlib ham qoʻllanadi (keyingi holda oʻrin bildiradigan affiksga juda yaqin keladi). U bir oʻrinda oʻzak morfema, boshqa oʻrinda – ergash morfema vazifasida keladi: *molxona, muzxona* (chogʻishtiring:

muzlik); *somonxona* (*o'tinxona, maktabxona* (shevalarda: *maktab* soʻzidagi *-ma* elementining oʻrin maʼnosi oʻzbek tilida uqilmaydi: bu struktura oʻzbek tiliga yot, shuning uchun *-xona* morfemasi qoʻshilgan, kitob soʻzi bilan bogʻliq), *sartaroshxona* qiyoslang: (*sartaroshlik*). *Jon* elementi ham shunday: *jonim otam = otajonim, jon qizlar = qizlarjon, jon bolam = jonim bolam, bolajonim, jonginam = bolajonginam* kabi. Oʻzbek tilida affiksoidlar (ular soʻz-affiks=soʻz deb ham yuritiladi) kam uchraydi.

4. Kompozitsiya usuli. Kompozitsiya yoʻli bilan soʻz yasash birdan ortiq yasovchi asosni maʼno va mazmun jihatidan birlashtirib, yangi leksik birlik - qoʻshma soʻz hosil qilishdir. Qoʻshma soʻzning sodda soʻzdan farqi shundaki, sodda soʻzda mustaqil maʼnoli qism bitta. Qoʻshma soʻzda esa bittadan ortiq boʻladi. Soʻz yasashning bu turi oʻzbek tilida eng faol usullaridan hisoblanadi. Masalan, *gulbeor, yeryongʻoq, uchburchak* kabi. Qoʻshma soʻz bir butun leksik maʼno – bir murakkab tushuncha va yaxlit shakllanish – grammatik tushunchaning ham yaxlitligi, fonetik butunlik bilan xarakterlanadi. Demak, u bir soʻzdir. Qoʻshma soʻzning qismlari orasida grammatik aloqa boʻlmaydi. Ammo semantik aloqa bor. U har qanday soʻz birikmasida, gapda bir sintaktik vazifa bajaradi. Qoʻshma soʻzning asosiy qismi ikki komponentdan iborat boʻladi. Qoʻshma soʻzlar ot, sifat, son, ravish va qisman feʼllarda keng tarqalgan. Masalan: *oqqush, beshbarmoq, uchburchak, urtoʻqmoq, belbogʻ, bilaguzuk* (ot); *mehmon-doʻst, shifobaxsh, jigarrang* (sifat); *qaror qilmoq, ado etmoq, qoʻl qoʻymoq* (feʼl); *hech qachon, bir lahza, bir zum, bir nafas* (ravish).

Agar ikki yoki undan ortiq mustaqil maʼnoli morfemadan tashkil topgan qoʻshma soʻzning biror komponenti (morfemasi) hozirgi oʻzbek tilida mustaqil maʼnosini yoʻqotgan boʻlsa, bu qoʻshma soʻz qoʻshma soʻzlik xususiyatini yoʻqotadi – sodda soʻzga aylanadi. Shuningdek, mustaqil soʻz bilan koʻmakchi (asosan koʻmakchi feʼl) soʻzning birikuvi ham qoʻshma soʻz emas. Bunday qoʻshilmalar analitik shakl deyiladi. Masalan, *qalam bilan, ukam uchun, oʻqib chiqmoq, yoza boshlamoq, koʻrib*

qolmoq, berib kelmoq kabi (Bu haqda fe'lning analitik shakli qismiga qarang). Shuningdek, *kechqurun, zararkunanda, odamshavanda, dardisar, astoydil* kabi soʻzlar aslida qoʻshma soʻz boʻlgan boʻlsa ham, hozirda sodda soʻz hisoblanadi.

Qoʻshma soʻz bilan soʻz birikmasining shaklan oʻxshash tomonlari bor. Ammo ular orasida ham farq bor. Ular quyidagilar:

a) qoʻshma soʻzning qismlari morfema, soʻz birikmasining qismlari esa soʻz boʻladi;

b) qoʻshma soʻzning qismlari yaxlitligicha bir leksik maʼno ifodalaydi, soʻz birikmasining qismlari alohida-alohida leksik maʼno ifodalaydi;

v) qoʻshma soʻzning qismlari orasida sintaktik aloqa boʻlmaydi, soʻz birikmasining qismlari orasida sintaktik aloqa boʻladi *tuyaqush, oybolta, xushfeʼl, qoʻziqorin-qoʻshma soʻz, qush qanoti, oy yorugʻi, asalari uyasi, qora portfelli* (yigit), *chust doʻppili* (bola), *oʻn qavatli* (bino)-soʻz birikmasi;

g) qoʻshma soʻz qismlari oʻz mustaqilligini (qisman yoki toʻlaligicha) yoʻqotadi, soʻz birikmasining qismlari esa oʻz mustaqilligini saqlaydi;

d) qoʻshma soʻz qismlari yaxlit bir savolga javob boʻladi, soʻz birikmasi qismlari alohida savolga javob boʻladi va bir gap boʻlagi vazifasida keladi.

Davrlar oʻtishi bilan ayrim soʻz birikmalari bir soʻzga (qoʻshma soʻzga) aylanishi mumkin. Bunda soʻz birikmasi bir maʼno – leksik maʼno ifodalaydigan boʻlib qoladi, birikma qismlari orasidagi sintaktik aloqa yoʻqoladi. Natijada aslida soʻz birikmasi boʻlgan birlik qoʻshma soʻzga aylanadi. Bu jarayon tilshunoslikda **sintaktik-leksik** usul bilan soʻz yasalishi deb yuritiladi. Masalan, *qashqargul, tokqaychi, mingboshi, yurtboshi, yengiltabiat, kaltafahm, oʻzbilarmonlik baribir* (bari-ega – birkesim). Sintaktik – leksik usul bilan soʻz yasash tarixiy (diaxron) yasalish hisoblanadi.

SO‘Z YASALISH TARKIBI

So‘zning yasalish tarkibi so‘zning morfem tarkibidan ham, so‘zning morfologik tarkibidan ham farq qiladi.

So‘zni morfem tarkibiga ko‘ra tahlil qilinganda, uning (so‘zning) umuman tarkibi – morfemalari - ma’noli qismlari aniqlanadi. Masalan: *ter-im-chi-lar*, *o‘qi- t-uv-chi-lik-ni*, *paxta-zor-lar-ning* kabi.

So‘zning morfologik tarkibi tahlil qilinganda esa, uning (so‘zning) shakl yasash asosi va shakl yasovchi vosita ajratiladi. Bu vositalar esa so‘z tarkibida ikkatadan oshmaydi: *shakl yasovchi asos*, *shakl yasovchi affiks*. Masalan: *paxtakorlarning* so‘zining shakl yasovchi asosi *paxtakorlar*, shakl yasovchi affiksi –**ning**, *paxtakorlar* so‘zining shakl yasovchi asosi – *paxtakor*, shakl yasovchi affiksi –*lar*, *paxtakor* - so‘z.

So‘z yasash tarkibida esa **so‘z yasovchi asos** va **so‘z yasovchi affiks** ajratiladi. Ya’ni so‘zda yasovchi qismlar ham ikkitadan oshmaydi (garchi so‘z tarkibida birdan ortiq o‘zak va so‘z yasaydigan birdan ortiq affiks bo‘lsa-da). Masalan, *bilimdonlik* so‘zining so‘z yasovchi asosi *bilimdon*, so‘z yasovchi affiksi –*lik*, *bilimdon* so‘zining so‘z yasovchi asosi *bilim*, so‘z yasovchi affiksi –*don*, *bilim* so‘zining so‘z yasovchi asosi –*bil*, so‘z yasovchi affiksi –*im*.

Yasama so‘zning asosi (so‘z yasalish asosi) qo‘shma so‘z yoki so‘z birikmasiga teng bo‘lishi mumkin. Bunday holatda ham yasovchi qismlar ikkitadan oshmaydi. Masalan, *belbog‘li* so‘zining yasovchi asosi – *belbog‘*, yasovchi affiks –*li*; *besh qavatli (bino)* yasovchi asos – *besh qavat*, yasovchi affiks – *li*; *ikki xonali (uy)* – *ikki xona* – yasovchi asos, *-li* yasovchi affiks. Ammo yasovchi affiks qatnashmagan qo‘shma so‘zlarda yasovchi qismlarning hammasi **yasovchi asos** deb yuritiladi. Masalan, *toshko‘mir tosh* – yasovchi asos, *ko‘mir* – yasovchi asos - *toshko‘mir* – yasalma; *oqqush* - *oq* - yasovchi asos, *qush* – yasovchi asos - *oqqush* – yasalma kabi.

Soʻzning yasash tarkibini aniqlashda faqat yasama soʻzlar (sodda yasama va qoʻshma soʻzlar) tahlil qilinadi. Yaʼni sodda tub soʻzlar eʼtibordan chetda qoladi. Bunday soʻzlar soʻzning morfem va morfologik strukturasi koʻra tahlil etiladi. Boshqacha aytganda, soʻzning yasama qismigina tahlil etiladi. Masalan, *oʻquvchilarning* soʻzining *oʻquvchi* qismi, *olmazorlar* soʻzining *olmazor* qismi, *tinchlikni* soʻzining *tinchlik* qismi va boshqalar.

Soʻz tarkibida morfemalarni toʻgʻri ajratish yasash asosining va yasovchi vositaning tarkibini, chegarasini toʻgʻri hisobga olish katta ahamiyatga ega. Masalan, *gulchilik*, *temirchilik*, *baliqchilik* kabi yasama leksemalarda *gulchi*, *temirchi*, *baliqchi* yasash asosi hisoblanadi. Ammo *koʻpchilik*, *ozchilik*, *dehqonchilik*, *yogʻingarchilik* kabilarda esa yasash asosi *koʻp*, *oz*, *dehqon*, *yogʻin* leksemalaridir. Shunki oʻzbek tilida *koʻpchi*, *ozchi*, *dehqonchi*, *yogʻingar* shaklidagi leksemalar yoʻq. Demak, bu oʻrinda shu soʻzlar tarkibidagi *-chilik*, *-garchilik* qismlari yasovchi affikslar hisoblanadi.

TAHLIL NAMUNASI:

1. Morfem struktura tahlili (Soʻzning eng kichik maʼnoli qismlari va ularning turlari aniqlanadi).

1) *terimchilarni*:

ter=oʻzak, *-im*=s.yas.aff., *-chi*=soʻz yas.aff., *-lar*=kat.shak. yas.aff., *-ni*= kat.shak. yas.aff;

2) *baliqchilikdan*:

baliq= oʻzak, *-chi* =soʻz yas.aff., *-lik*= kat.shak. yas.aff., *-dan*= kat.shak. yas.aff;

3) *toʻqimachilikni*:

toʻqi= oʻzak, *-ma*=soʻz yas.aff., *-chi* =soʻz yas.aff., *-lik*=soʻz yas.aff., *-ni* = kat.shak. yas.aff;

4) *dehqonchilikda*:

dehqon= oʻzak, *-chilik* =soʻz yas. aff., *- da* =kat. shakl yas. aff;

5) *koʻpchilikning*:

ko'p = o'zak, *-chilik* = so'z yas. aff., *-ning* = kat. shakl yas. aff;

6) *Mirzacho'llik*:

Mirza = o'zak, *cho'l* = o'zak, *-lik* so'z yas. aff;

7) *Kattaqo'rg'ondan*:

Katta = o'zak, *qo'rg'on* = o'zak, *dan* = kat. shakl yas. aff;

8) *ishlagan*:

ish = o'zak; *-la* = so'z yas. aff., *-gan* = nok. shakl yas. aff.

2. So'z yasalish strukturasi tahlili: (yasalmani hosil qiluvchi qismlar ajratiladi).

1) *temir*:

temir so'z;

2) *temirchi*:

temir = yasovchi asos, *-chi* = yasovchi affiks
(*temirchi* = yasalma);

3) *temirchilik*:

temirchi = yasovchi asos, *-lik* = yasovchi affiks (*temirchilik* = yasalma);

4) *kimyogar*:

kimyo = yasovchi asos, *-gar* = yasovchi affiks
(*kimyogar* = yasalma);

5) *kimyogarchilik*:

kimyogar = yasovchi asos, *-chilik* = yasovchi affiks
(*kimyogarchilik* = yasalma);

6) *o'rtoqchilik*:

o'rtoq = yasovchi asos, *-chilik* = yasovchi affiks, (*o'rtoqchilik* = yasalma);

7) *Yangiyo'l*:

Yangi = yasovchi asos, *yo'l* = yasovchi asos, (*Yangiyo'l* = yasalma);

8) *noo'rin*:

no = yasovchi affiks, *-o'rin* = yasovchi asos, (*noo'rin* = yasalma);

9) *serhosil*:

ser = yasovchi affiks, *-hosil* = yasovchi asos, (*serhosil* = yasalma);

10) *serma'noli*:

serma'no= yasovchi asos, *-li*=yasovchi affiks, (*serma'noli* = yasalma);

3. Morfologik struktura tahlili: (soʻzshakl hosil qiluvchi qismlar ajratiladi).

1) *ishlar*:

ish=shakl yasovchi asos, *-lar*=shakl yasovchi affiks, (*ishlar* =soʻz shakl);

2) *ishchilar*:

ishchi=shakl yasovchi asos, *-lar*=shakl yasovchi affiks (*ishchilar*= soʻzshakl);

3) *ishchilarni*:

ishchilar =shakl yasovchi asos, *-ni* =shakl yasovchi affiks, (*ishchilarni*= soʻzshakl);

4) *ishchilarimizning*:

ishchilarimiz=shakl yasovchi asos, *-ning* =shakl yasovchi affiks (*ishchilarimizning* = soʻzshakl).

Eslatma. Agar leksemaning tarkibida yasovchi qism qatnashmasa, u “soʻz” termini bilan nomlanadi.

Soʻz yasash asoslari

Soʻzshakl tarkibida leksik maʼno anglatuvchi qism bilan grammatik maʼno bildiruvchi qism farqlanadi. Soʻzshaklning leksik maʼno bildiruvchi qismi *leksema* deyiladi. Leksema grammatik maʼno ifodalovchi qism, shuningdek, soʻz yasovchi qoʻshilishi uchun asos boʻlib xizmat qiladi.

Yasash asosi boʻlib kelgan leksema tub yoki yasama boʻladi. Tub leksema tarkibida yasovchi affiks boʻlmaydi: *ish-lar-im*, *bil-a-man*, *oʻqi-di-m*, *sez-gan-san* kabi soʻzlarning *ish*, *bil*, *oʻqi*, *sez* qismi tub boʻlib, oʻzakka teng keladi.

Yasama leksema esa tub leksemaga yasovchi affiks qoʻshilishidan yoki birdan ortiq leksemaning qoʻshilishidan hosil boʻladi: *ish-chi-larga*, *bil-im-larni*, *sez-gir*, *zamon-dosh-larim*, *chim-qirqar*, *shoʻr-quduq* kabi.

Yasama leksema ma'noli qismlarga bo'linadi, chunki tilda yasama leksema bilan yonma-yon tub leksema ham mavjud bo'ladi. Jumladan, *shaharlik, ishchan, kitobxon, bugungi, ko'kar* kabi yasama leksemalar ma'noli qismlarga – morfemalarga bo'linadi. Shunki hozirgi o'zbek tilida bu yasalmalarning hosil bo'lishiga asos bo'lgan *shahar, ish, kitob, bugun, ko'k* kabi leksemalar ham ishlatiladi.

Tilda leksema iste'moldan tushib qolsa yoki uning yasama leksema bilan aloqasi, bog'liqligi yo'qolsa, yasama leksemaning morfemalarga bo'linish xususiyati ham yo'qoladi, natijada yasama leksema tub leksemaga aylanadi.

Tub leksemalar bilan uzviy aloqada bo'lgan yasama leksemalar tilda ikki holatda – mustaqil ishlatiladigan leksema sifatida ham, affiks yoki boshqa leksema bilan birgalikda, bog'liq holda ham mavjud bo'ladi. Jumladan, *yo'ldosh, go'zallik, tutqich, devoriy* kabilar yasama leksemadir. Ular hozirgi o'zbek tilida mustaqil ishlatiladigan *yo'l, go'zal, tut, devor* kabi tub leksemalardan yasalgan. *Yuksak, yuksal* kabilar ham yasama leksema, lekin ular tarkibidagi *yuk, yuksa* qismlari hozirgi tilda mustaqil ishlatilmaydi, balki bog'liq asos tarzida mavjud. (tarixiy yasalish).

Tub leksema bilan yasama leksema faqat morfologik jihatdangina emas, balki leksik ma'no anglatishi tomonidan ham bir-biridan farq qiladi. Tub leksemaning ma'nosi bevosita shu leksemaning o'ziga asoslanadi. Yasama leksemaning ma'nosi esa uning tarkibidagi qismlarning – yasovchi asos va yasash vositasining ma'nolari orqali yuzaga chiqadi. Masalan, *daraxt, suv, paxta, tuz, qo'l* kabi tub leksemalar borliqdagi narsalarni bevosita, to'g'ridan-to'g'ri anglatadi, ular shu narsalarning tildagi shartli atamasi hisoblanadi. *Daraxtzor, suvchi, paxtakor, tuzdon, qo'lqop* singari yasama leksemalarning ma'nosi esa tarkibidagi qismlar ma'nosiga asoslanadi, shular orqali anglashiladi: *daraxtzor* – «*daraxt ko'p bo'lgan joy*»; *suvchi*- «sug'orish, suv berish bilan shug'ullanuvchi shaxs»; *paxtakor* – «paxta etishtirish bilan shug'ullanuvchi shaxs»; *tuzdon* – «tuz solib qo'yishga

mo‘ljallangan idish»; *qo‘lqop* – «qo‘lga kiyish uchun mo‘ljallangan narsa» kabi.

Yasash asosi bo‘lib tub leksema ham, yasama leksema ham xizmat qiladi. Masalan, *terim, bilim, yig‘im, o‘rim* otlari uchun yasash asosi bo‘lib tub fe‘l leksemalar xizmat qilgan, *terimchi, bilimdon, gulchilik* kabi yasama otlarda *terim, bilim, gulchi* yasama leksemalari yasash asosi bo‘lib kelgan, *terimchilik, bilimdonlik, to‘qimachilik, og‘machilik* kabi yasama otlarda esa *terimchi, bilimdon, to‘qimachi, og‘machi* yasama leksemalari yasash asosi vazifasida kelgan.

So‘z tarkibidagi morfemalarni to‘g‘ri ajratish yasash asosining va yasovchi vositaning tarkibini, chegarasini to‘g‘ri hisobga olish katta ahamiyatga ega. Jumladan, *gulchilik, uzumchilik, baliqchilik* kabi yasama leksemalarda *gulchi, musiqachi, baliqchi* leksemalari yasash asosi hisoblanadi. *Ko‘pchilik, ozchilik, dehqonchilik* kabilarda esa yasash asosi *ko‘p, oz, dehqon* leksemalaridir, chunki tilda *ko‘pchi, ozchi, dehqonchi* shaklidagi leksemalar yo‘q.

Yasama leksema tuzilishiga ko‘ra sodda va qo‘shma bo‘ladi.

Sodda leksema tub leksemaga leksema yasovchi affiks qo‘shilishi bilan yasaladi: *bola-lik, ish-la, dars-lik, terim-chi* kabi.

Qo‘shma leksema ikki va undan ortiq leksemaning qo‘shilishidan hosil bo‘ladi: *Mirza-cho‘l, karnay-gul, anjir-shaftoli, otash-qalb, ko‘k-sulton, tuya-qush* kabi.

So‘z turkumlarida so‘z yasalishi

So‘z yasalishi hodisasi mustaqil so‘z turkumlariga xos bo‘lsa ham, lekin so‘z yasashning biror usuli bilan yangi so‘z hosil qilish so‘z turkumlarining barchasi uchun birdek emas. Masalan, hozirgi o‘zbek tilida eng mahsuldor usul – affiksatsiya va kompozitsiya usuli bilan so‘z yasash ot, sifat, fe‘l va ravish turkumlari uchun xarakterlidir. Son turkumida esa affiksatsiya usuli bilan ham, kompozitsiya usuli bilan ham miqdor bildiruvchi yangi so‘z (yangi son) yasalmaydi. Sonlarga qo‘shiluvchi **-(i)nchi** (*uchinchi,*

beshinchi, ikkinchi), **-ta** (*ikkita, uchta, beshta*) kabi affikslar yangi miqdor bildiruvchi son hosil qilmaydi, balki son (miqdor) tushunchasini o'zgartmagan holda, unga tartib, dona kabi ma'nolar qo'shadi, xolos: *O'n besh, besh yuz, besh yuz ming, besh yuz million, o'n ming, o'n besh ming* kabilarda har bir so'z (son) o'z ma'nosida qatnashadi, ular birikib yangi bir so'z (son)ni hosil qilmaydi.

Olmoshlar boshqa turkumga oid so'zlar o'rnida qo'llanuvchi, umumiylik xususiyatiga ega so'zlar bo'lganidan yangi so'z yasaliş hodisasi bu turkumda deyarli yo'q darajadadir.

OT YASALISHI

Hozirgi o'zbek tilining lug'at tarkibida ot turkumi juda ko'p so'zlarni birlashtiradi. Boshqa so'z turkumlariga nisbatan ot turkumining yangi so'zlar bilan boyib borishi ancha faol va uzluksiz davom etadi. Ot turkumining boyib borishi o'zbek tilining asosan o'z ichki vositalari asosida, shuningdek, boshqa tillarning ta'sirida sodir bo'ladi.

Hozirgi o'zbek tilida otlar quyidagi usullar bilan yasaladi: 1) *affiksatsiya usuli*, 2) *kompozitsiya usuli*. Bular so'z yasashning faol usullari hisoblanadi. Bulardan tashqari, qisman fonetik usul va semantik usul bilan yasalgan otlar ham bor.

Affiksatsiya usuli bilan ot yasalişhi

Affiksatsiya usulida yasovchi asosga maxsus affiks qo'shish orqali ot hosil qilinadi. Bu usul hozirgi o'zbek tilida ot yasalişhining eng faol, eng mahsuldor usullaridan biri hisoblanadi. Affiksatsiya usuli bilan ot yasashda ot, fe'l, sifat, ravish va boshqa turkum so'zlari asos bo'lib xizmat qiladi. Shunga ko'ra bu otlar uch turga bo'linadi: 1) *ot asosidan yasalgan otlar*; 2) *fe'l asosidan yasalgan otlar*; 3) *boshqa so'z turkumlaridan (sifat, ravish, son, taqlidiy so'z kabilardan) yasalgan otlar*.

Ot asosidan yasalgan otlar. Bu turdagi yasalişda asos bo‘lib ot so‘zlar xizmat qiladi. Bunday yasalmalarning ma‘nosi har vaqt yasash asosining ma‘nosi bilan bog‘langan, undan o‘rib chiqqan bo‘ladi. Bu xildagi yasama otlarda yasash asosining ma‘nosi bilan bog‘liq ravishda shaxs, narsa va o‘rin-joy, har xil mavhum tushunchalar ifodalanishi mumkin.

Shaxs otlari juda katta to‘dani tashkil qiladi, anglatgan ma‘nolarining xilma-xilligi, yasovchi affikslarning ko‘pligi, mahsuldorligi bilan boshqa to‘dadagi otlardan ajralib turadi. Bu otlar sof o‘zbekcha affikslar hamda boshqa tillardan (asosan tojik tilidan) qabul qilingan yasovchi morfemalar vositasi bilan yasaladi. Hozirgi o‘zbek tilida shaxs oti yasovchi qo‘shimchalar quyidagilar: *-chi, -dosh, -gar, (-kar), -kor, -bon, -dor, -shunos, -furush, -boz, -xo‘r, -paz, -soz, -do‘z, -kash, -xon, -go‘y, -navis, -parast.*

1. **-chi.** Bu affiks eng faol ot yasovchi bo‘lib, barcha so‘z turkumlaridan (boshqa tillardan o‘zlashtirilgan so‘zlardan ham) ot yasashga xizmat qiladi: *ish-chi, tarix-chi, jang-chi, bo‘z-chi, bo‘yoq-chi, suv-chi, qiziq-chi, ma‘ruza-chi, xizmat-chi, yolg‘on-chi, traktor-chi, haybarakalla-chi* kabi.

-chi affiksi polisemantik xususiyatga ega. Bu affiks orqali yasalgan otning xilma-xil ma‘nolari bevosita yasash asosining ma‘nosi bilan bog‘langan. Bu tipdagi yasama otlar: a) shaxsning yasash asosi anglatgan narsa bilan shug‘ullanishini (*temir-chi, bo‘yoq-chi, suvoq-chi, suv-chi, tunuka-chi, qush-chi*); b) ish-harakatni yasash asosi anglatgan narsa vositasida bajarishini (*nay-chi, childirma-chi, dutor-chi, ketmon-chi, mashina-chi, o‘roq-chi, karnay-chi, traktor-chi, shaxmat-chi* kabi); v) yasash asosidan anglashilgan narsani yaratish, yasash bilan shug‘ullanishini (*taqa-chi, egar-chi, bo‘z-chi, pichoq-chi, sandiq-chi* kabi); g) shaxsning kasb-hunar, turlicha mutaxassislik, shuningdek, fan-texnikaning xilma-xil sohalari bo‘yicha mashg‘ul bo‘lishini (*tarix-chi, lug‘at-chi, dengiz-chi, razvedka-chi, yilqi-chi, futbol-chi* kabi); d) shaxsning biror belgi, holat, xususiyati bilan ajralib turishini (*janjal-chi, kek-chi, lof-chi, hasad-chi, tuhmat-chi, fitna-chi, gina-*

chi, *g'alva-chi*, *vahima-chi* kabi); e) shaxsning biror jamoaga, ijtimoiy tashkilotga munosabatini (*isyon-chi*, *dinamo-chi*, *paxtakor-chi*, *millat-chi*, *respublika-chi* kabi) va boshqa juda ko'p ma'nolarni anglatgan otlar yasaydi.

2. **-dosh**. Yasash asosidan anglashilgan narsa, soha bo'yicha birgalik, yaqinlik, barobar aloqadorlik ma'nosidagi shaxs oti yasaydi: *vatan-dosh*, *qurol-dosh*, *teng-dosh*, *fikr-dosh*, *maktab-dosh*, *suhbat-dosh*, *yo'l-dosh* kabi. Bu qo'shimacha orqali yasalgan otlar o'rin, makon jihatidan (*sinf-dosh*, *maktab-dosh*), payt jihatidan (*zamon-dosh*, *teng-dosh*, *asr-dosh*), va belgi, holat, xususiyat jihatidan (*suhbat-dosh*, *sir-dosh*, *ohang-dosh*, *fikr-dosh*) shaxslarining birgaligi, teng aloqadorligi ma'nolarini anglatadi.

-dosh affiksi ma'no jihatidan tojik tilidan qabul qilingan **ham-** affiksi bilan sinonimik munosabatda bo'ladi: *fikr-dosh*=*ham-fikr*, *suhbat-dosh* = *ham-suhbat* kabi. Ammo bu affikslarni hamma vaqt parallel holda- biri o'rniga ikkinchisini ishlataverish mumkin emas. Jumladan, *musobaqa-dosh*, *yo'l-dosh* deyiladi, ammo *ham-musobaqa*, *ham-yo'l* deyilmaydi. Yoki *ham-shahar*, *ham-dard* deyiladi, lekin *shahar-dosh*, *dard-dosh* deyilmaydi.

Bu affiks orqali ayrim ilmiy atamalar ham yasaladi: *sifat-dosh*, *ravish-dosh*, *un-dosh* kabi.

3. **-gar (-kar)**. Bu affiks yasash asosida ifodalangan narsa bo'yicha shaxsning kasb-hunarini bildiradigan ot yasaydi: *zar-gar*, *savdo-gar*, *mis-kar*, *sovun-gar*, *kimyo-gar* kabi.

4. **-kor**. Yasash asosi anglatgan narsani etishtiruvchini, shu narsa bilan shug'ullanuvchini ifodalaydigan ot yasaydi: *g'alla-kor*, *paxta-kor*, *san'at-kor*, *sabzavot-kor*, *sholi-kor* kabi. Mavhum tushunchalarni bildirgan otlarga qo'shilganda, shaxsning belgi, holat, xususiyat kabilarga munosabatini ifodalovchi ot yasaydi: *xizmat-kor*, *madad-kor*, *tashabbus-kor*, *ijod-kor*, *gunoh-kor* kabi.

5. **-bon**. Yasash asosidan anglashilgan narsaga ega yoki shu narsaning saqlovchisi, qo'riqlovchisi bo'lgan shaxsni bildiruvchi ot yasaydi: *bog'-bon*, *darvoza-bon*, *saroy-bon*, *tarozi-bon* kabi.

6. **-dor** (tojikcha *doshtan* – «ushlamoq», «ega bo'lmoq» fe'lidan). Bu affiks shaxsning yasash asosidan anglashilgan

narsaga ega yoki aloqadorligini bildiruvchi ot yasaydi: *muhr-dor*, *chorva-dor*, *mulk-dor*, *hukm-dor*, *ayb-dor* kabi.

7. –**shunos** (tojikcha *shunoxtan* – «tanimoq», «bilmoq» fe’lidan). Bu affiksoid shaxsning yasash asosidan anglashilgan narsa yoki sohaning mutaxassisi, kasb egasi ekanini bildirgan ot yasaydi: *tabiat-shunos*, *adabiyot-shunos*, *zar-shunos*, *o’lka-shunos*, *musiqa-shunos* kabi.

8. –**furush** (tojikcha *furo’xtan* – «sotmoq» fe’lidan). Bu affiksoid yasash asosida ifodalangan narsani sotish bilan shug’ullanuvchi shaxs oti yasaydi: *meva-furush*, *do’ppi-furush*, *nos-furush*, *choy-furush* kabi.

9. –**boz** (tojikcha *bozidan*, *boxtan* – «o’ynamoq» fe’lidan). Bu affiksoid shaxsning yasash asosi anglatgan narsa bilan ko’p shug’ullanishini, shunga o’ta berilganligini bildiruvchi ot yasaydi: *kaptar-boz*, *bedana-boz*, *qimor-boz*, *dor-boz*, *maishat-boz*, *majlis-boz* kabi. Xuddi shu tartibda yasalgan *nayrang-boz*, *masxara-boz*, *va’da-boz* kabilar shaxsning belgi, xususiyatini bildiradi.

10. –**xo’r** (tojikcha *xo’rdan* – «emoq» fe’lidan). Yasash asosidan anglashilgan narsalarni, ayniqsa yegulik va ichimlik narsalarni ko’p va tez-tez iste’mol qiluvchi shaxs oti yasaydi: *choy-xo’r*, *go’sht-xo’r*, *palov-xo’r*, *non-xo’r*, *qimiz-xo’r* kabi.

11. –**paz** (tojikcha *puxtan* «pishirmoq» fe’lidan). Taom nomlarini bildiruvchi so’zlarga qo’shib, shaxsning shu ovqatni pishirish, tayyorlash bilan shug’ullanishini anglatgan ot yasaydi: *osh-paz*, *kalla-paz*, *kabob-paz*, *somsa-paz*, *manti-paz* kabi (ammo non yopuvchilar nonpaz emas, balki nonvoy deyiladi).

12. –**soz** (tojikcha *soxtan* – «yasamoq» fe’lidan). Yasash asosi ifodalagan narsani yasash, sozlash, tuzatish bilan shug’ullanuvchi shaxs oti yasaydi: *soat-soz*, *kema-soz*, *arava-soz*, *asbob-soz* kabi.

13. –**do’z** (tojikcha *do’xtan* – «tikmoq» fe’lidan). Yasash asosi anglatgan narsani tikish, yaratish bilan shug’ullanuvchi shaxs oti yasaydi: *mahsi-do’z*, *do’ppi-do’z*, *etik-do’z*, *kashta-do’z* kabi.

14. – **kash** (tojikcha *kashidan* – «tortmoq» fe’lidan). Shaxsning yasash asosi ifodalagan narsa bilan shug’ullanishini, ish-harakatning shu orqali bajarilishini anglatadigan ot yasaydi;

arava-kash, chizma-kash, tuya-kash, loy-kash, surat-kash, paxsa-kash kabi.

15. **-xon** (tojikcha *xondan* – «o‘qimoq» fe’lidan). Yasash asosidan anglashilgan narsani doimiy o‘qish bilan shug‘ullanuvchi shaxs oti yasaydi: *kitob-xon, g‘azal-xon, she‘r-xon, mushtum-xon* kabi.

16. **-go‘y** (tojikcha *guftan* – «demoq», «aytmoq» fe’lidan). Shaxsning yasash asosi ifodalagan narsa, voqea-hodisalar bilan band bo‘luvchi, uni doimo aytib turish bilan shug‘ullanuvchi shaxs oti yasaydi: *nasihat-go‘y, maslahat-go‘y, duo-go‘y, xushomad-go‘y* kabi.

17. **-ham** Shaxsning yasash asosi orqali ifodalangan narsa, voqea-hodisalarga teng aloqadorligi, birgaligi ma’nolarini anglatgan ot yasaydi: *ham-suhbat, ham-shahar, ham-qishloq* kabi.

18. **-iy**. Kishi va joy nomlariga qo‘shilib, shaxsning taxallusini bildirgan ot yasaydi: *Navo-iy, Habib-iy, Abdulla Avlon-iy, Ismoil Buxor-iy, Mirzo Samarqand-iy, Yunus Rajab-iy* kabi.

Hozirgi o‘zbek tilida shaxs oti yasovchi affikslarning so‘z yasash darajasi bir xil emas. Ularning ayrimlari, ayniqsa **-chi** affiksi, eng faol so‘z yasovchi vosita sifatida xizmat qilsa, ba’zilari, jumladan, **-dosh, -dor** kabi affikslar oz miqdorda so‘z yasaydi. **-bon, -oh, -xo‘r, -do‘z, -paz** kabi affikslarning so‘z yasash darajasi esa juda chegaralangan. Yuqorida keltirilgan **-shunos, -parvar, -xo‘r, -paz, -do‘z, -boz, -bon, -dor, -soz, -xon, -go‘y** kabi yasovchilar tojik tilida mustaqil so‘z asosidan iborat bo‘lib, o‘zbek tilida yasovchi affiks (affiksoid) sifatida xizmat qiladi.

Narsa va o‘rin-joy otlari. Bunday otlarni yasovchi affikslar u qadar ko‘p emas:

1. **-loq**. Yasash asosidan anglashilgan narsa mavjud bo‘lgan o‘rin, joy ma’nosidagi ot yasaydi: *o‘t-loq, qum-loq, tosh-loq* kabi.

2. **-don**. Yasash asosidan anglashilgan narsalarni saqlashga xoslangan, shu narsa solinadigan narsani anglatadigan ot yasaydi: *tuz-don, kul-don, siyoh-don, qalam-don, gul-don, suv-don* kabi.

3. **-zor.** Bu affiks yasash asosi anglatgan narsa ko'p bo'ladigan joy ma'nosidagi ot yasaydi: *paxta-zor, olma-zor, daraxt-zor, uzum-zor, o'rmon-zor, lola-zor, anjir-zor* kabi.

4. **-iston.** Xalq (millat) nomini bildiruvchi yoki boshqa biror so'zga qo'shib, shu xalq (millat) yashaydigan mamlakat yoki yasovchi asos anglatgan narsa ko'p bo'lgan joy ma'nosidagi ot yasaydi: *O'zbek-iston, Tojik-iston, Arman-iston, Bahor-iston, gul-iston* kabi.

5. **-poya.** Yasash asosidan anglashilgan narsa bilan bog'liq bo'lgan narsa va o'rin nomini bildiruvchi ot yasaydi: *g'o'za-poya, beda-poya, zina-poya, sholi-poya, arpa-poya, bug'doy-poya* kabi.

6. **-goh.** Yasash asosida ifodalangan voqea-hodisalar voqe bo'ladigan joy ma'nosidagi ot yasaydi: *jang-goh, sayr-goh, orom-goh, sayil-goh, manzil-goh* kabi.

7. **-noma.** Bu affiksoid yasash asosi ifodalagan narsa bilan bog'liq xat, hujjat ma'nosidagi ot yasaydi: *guvoh-noma, shart-noma, taklif-noma, baxt-noma, ayb-noma, tashakkur-noma, arz-noma* kabi.

8. **-xona.** Yasash asosidan anglashilgan narsa uchun xoslangan, biror ish uchun mo'ljallangan joy ma'nosini anglatuvchi ot yasaydi: *ish-xona, bosma-xona, dori-xona, osh-xona, choy-xona, qabul-xona, to'y-xona* kabi.

9. **-obod.** Turli so'zlarga qo'shib, yasash asosi ma'nosi bilan bog'langan joy nomlarini yasaydi: *Paxta-obod, Mehnat-obod, Dehqon-obod, Yunus-obod, Yangi-obod* kabi.

Yuqorida ko'rsatilgan **-poya, -noma, -xona, -obod** kabi affiksoidlar bilan bir qatorda, o'zbek tilida xuddi shunday mustaqil so'zlar ham mavjud. Misollar: *(Majididdin) Mo'minmirzoni o'rtaga solib, shahzoda Badiuzzamonga noma yuboring (Uyg'un va I.Sulton). Yaxshi ishlasak, o'z turmushimiz farovon, yurt obod bo'ladi (Oybek). Ko'prikning nariyog'ida ishqomga poyasi kesib olingan keksa tol yonida, Dildor bilan A'zamjon turardi. (S.Ahmad).*

Mavhum tushunchalarni anglatuvchi otlar. Bunday otlar ham katta to'dani tashkil qiladi. Bu to'daga kirgan otlarning

ma'nosi va qo'llanish doirasi xilma-xildir. Mavhum otlar ko'pincha kitobiy va ilmiy uslublarda kengroq ishlatiladi. Mavhum otlar asosan o'zbek tilining o'z yasovchi affikslari orqali hosil qilinadi. Boshqa tillardan qabul qilingan affikslar vositasida mavhum otlar deyarli yasalmaydi.

Hozirgi o'zbek tilida quyidagi affikslar mavhum ot yasashga xizmat qiladi:

1. **-lik**. Bu affiks turlicha ma'no anglatadigan otlardan mavhum otlar yasaydi. Bunday yasalmalarda yasash asosi vazifasida har xil turkum so'zlari keladi:

a) shaxs bildiruvchi otlarga qo'shib, yasash asosi ma'nosi bilan bog'liq ravishda holat, xususiyat, belgi ma'nolarini anglatgan ot yasaydi: *bola-lik, yigit-lik, talaba-lik, o'spirin-lik, yosh-lik* kabi. *Kuyov-lik, aka-lik, ona-lik, kelin-lik* kabi yasalmalar ham shu xildagi holat, xususiyat bildiruvchi otlarga kiradi;

b) yasash asosida ifodalangan soha bo'yicha kasb-hunar, mutaxassislik ma'nolarini bildiruvchi ot yasaydi: *kosib-lik, tilshunos-lik, chorvachi-lik, temirchi-lik, o'qituvchi-lik, zargar-lik* kabi;

v) biror ijtimoiy-siyosiy, ilmiy harakat va yo'nalishlarga munosabat anglatuvchi holat oti yasaydi: *tinch-lik, tashkilotchi-lik, byurokrat-lik, og'machi-lik, so'l-lik* kabi;

g) ba'zan biror vazifa, maqsad va faoliyat uchun mo'ljallangan, shunga xoslangan narsa oti yasaydi: *dars-lik, urug'-lik, kiyim-lik* kabi.

2. **-chilik (-chi+-lik)**. Bu murakkab affiks yasash asosi anglatgan narsa bo'yicha kasb-hunar sohasi, holat, xususiyat ma'nolarini bildiruvchi ot yasaydi: *dehqon-chilik, meva-chilik, o'rtoq-chilik, quda-chilik, qassob-chilik* kabi. Bu affiks ham polisemantik xususiyatga ega bo'lib, xilma-xil ma'noli mavhum otlar yasaydi.

Shuni eslatish kerakki, **-chi** affiksi bor yasama asosga **-lik** affiksini qo'shish bilan hosil bo'lgan *temirchi-lik, xizmatchi-lik, lug'atchi-lik* kabi yasalmalarni murakkab **-chilik** affiksi orqali

yasalgan *uzum-chilik*, *bog'dor-chilik*, *yigit-chilik*, *sholi-chilik*, *poliz-chilik* singari otlardan farq qilish darkor.

3. **–garchilik (-gar+chi+lik)**. Bu murakkab affiks turli otlarga qoʻshilib, yasash asosi anglatgan narsa bilan bogʻliq holat, belgi, xususiyat bildiruvchi otlar yasaydi: *odam-garchilik*, *yog'in-garchilik*, *loy-garchilik*, *oshna-og'ayni-garchilik*, *serob-garchilik* kabi. Bu oʻrinda ham **–gar** affiksi bor yasama asosdan **–chilik** affiksi orqali yasalgan soʻzlarni murakkab **–garchilik** affiksi vositasida hosil qilingan yasalmalardan farqlash lozim. **Chogʻishtiring:** *savdogar-chilik* va *nam-garchilik* kabi. Bu soʻzlar yasash asosining (*savdogar* va *nam*), shuningdek yasash vositasining (**–chilik** va **–garchilik**) boshqa-boshqa boʻlishi bilan oʻzaro farq qiladi.

4. **–lashtirish (-la+sh+tir+ish)**. Bu murakkab affiks *avtomatizatsiya*, *gazifikatsiya* kabi baynalmilal soʻzlar tarkibida «**–izatsiya**», «**–ifikatsiya**» kabi qismlarni kalkalash asosida kelib chiqqan: *avtomat-lashtirish*, *radio-lashtirish*, *elektr-lashtirish*, *kompyuter-lashtirish* kabi.

Feʼl asosidan yasalgan otlar. Affiksatsiya usuli bilan ot yasalishida yasash asosi feʼl bilan ifodalangan yasalmalar ham katta toʻdani tashkil qiladi. Bunday otlar yasash asosi ifodalagan ish-harakat va holat tushunchalari bilan bogʻliq ravishda harakat quroli, natijasi, harakat belgisining tashuvchisi, holat, xususiyat kabi xilma-xil maʼnolarni anglatadi.

Feʼl asosidan ot yasalishida quyidagi affikslar qoʻllanadi:

1. **–gich (-gʻich, -kich, -qich)**. Yasash asosidan anglashilgan ish-harakatning qurolini, shu harakatni bajarishga moʻljallangan asbobni bildiruvchi ot yasaydi. Odatda, unli va jarangli undosh bilan tugagan asoslarga **–gich**, **–gʻich** affiksi, jarangsiz undosh bilan tugagan feʼl asoslariga **–kich**, **–qich** shakli qoʻshiladi: *oʻtkaz-gich*, *koʻtar-gich*, *oʻlcha-gich*, *qashla-gʻich*, *elpi-gʻich*, *chiz-gʻich*, *koʻrsat-kich*, *qis-qich*, *bos-qich*, *och-qich*, *erit-kich* kabi.

2. **–ma**. Bu affiks juda mahsuldor boʻlib, yasash asosi anglatgan harakat va holat bilan bogʻliq narsani bildiruvchi ot

yasaydi: *bo'l-ma, uyush-ma, o's-ma, eslat-ma, to'qi-ma, ko'rsat-ma, suz-ma, bos-ma* kabi.

Bu affiks polisemantik bo'lib, eng muhim ma'nolari quyidagilar:

a) aniq narsa oti yasaydi: *tug-ma, qo'lyoz-ma, qo'llan-ma, o's-ma, qotish-ma, gazla-ma, quril-ma, sur-ma* kabi;

b) o'rin-joy oti yasaydi: *bostir-ma, tort-ma, bo'l-ma, pistir-ma*;

v) harakat va holat atamasini bildiruvchi ot yasaydi: *yo'zish-ma, uyush-ma, eslat-ma, ayir-ma, birik-ma*;

g) ovqat nomlarini yasaydi: *qovur-ma, qatla-ma, dimla-ma, cho'z-ma, qiy-ma, suz-ma* kabi;

d) mavhum tushunchalarni bildiruvchi ot yasaydi: *terla-ma, bo'g'-ma, oq-ma, qichi-ma, ustqur-ma, yukla-ma* kabi.

3. **-m (-im, -um)**. Bu affiks yasash asosi anglatgan harakat natijasida paydo bo'ladigan narsa otini yasaydi: *to'pla-m, kiy-im, bog'la-m, bo'l-im* kabi. Bu affiks orqali muayyan narsani bildiruvchi ot ham (*kiy-im, to'pla-m, to'g'ra-m*), mavhum tushunchalarni bildiruvchi ot ham yasaladi: *bil-im, oq-im, ter-im, kes-im, un-um, tuz-um, chida-m, kechir-im* kabi.

4. **-gi (-g'i, -ki, -qi, g'u)**. Bu affiks yasash asosi anglatgan harakat quroli, holat va narsa oti yasaydi. Odatda, jarangli va sonor undosh bilan tugagan asoslarga **-gi, -g'i** affiksi, jarangsiz undosh bilan tugagan asoslarga **-ki, -qi** affiksi qo'shiladi: *uzan-gi, supur-gi, chal-g'i, chol-g'u, tep-ki, turt-ki, tutat-qi, chop-qi* kabi. Bu affiks ham aniq (*supur-gi, chop-qi, yoqil-g'i*) va mavhum ma'noli ot yasaydi: *sev-gi, sez-gi, tuy-g'u, ur-g'u, uy-qi* kabi.

5. **-ch, -inch**. Bu affiks asli fe'lning o'zlik daraja shakliga qo'shilib, harakat va holat ma'nosidagi mavhum ot yasaydi: *quvon-ch, sevin-ch, ishon-ch, suyun-ch, yupan-ch* kabi.

6. **-(i)k, (i)-q (-ik, -iq, -uq, -oq)**. Bu affiks polisemantik xususiyatga ega bo'lgan mahsuldor affiks bo'lib, asos anglatgan harakat va holat bilan bog'liq turlicha ma'no bildiruvchi ot yasaydi: *ko'r-ik, tesh-ik, beza-k, ti-la-k, chiz-iq, sol-iq, yut-uq, uch-uq, o'r-oq, qiyno-q* kabi.

Bu affiks:

a) aniq narsa va harakat quroli otini yasaydi: *kura-k, ela-k, to'sha-k, pich-oq, tuz-oq, taro-q, soch-iq, o'r-oq* kabi;

b) o'rin-joy ma'nosini bildiruvchi ot yasaydi: *yot-oq, qo'r-iq* kabi;

v) holat, xususiyat, belgi ma'nosidagi mavhum ot yasaydi: *tila-k, beza-k, yut-uq, sol-iq, qil-iq, buyr-uq, charcho-q, tort-iq* kabi.

7. **-indi (-in+di)**. Bu affiks yasash asosidan anglashilgan harakat va holatning bajarilishi natijasida hosil bo'ladigan narsani bildiruvchi ot yasaydi: *yig'-indi, qir-indi, yuv-indi, oq-indi, supur-indi, chiq-indi* kabi. Bu affiks orqali hosil bo'lgan yasalma ba'zan sifat bo'ladi: *asra-ndi (saqla-ndi)* bola kabi.

8. **-in, -un**. Bu affiks yasash asosi anglatgan harakat va holatning bajarilishi natijasida yuzaga keladigan narsani bildiruvchi ot yasaydi: *ek-in, yig'-in, yog'-in, tug-un, bo'g'-in, quy-un* (quyun) kabi.

9. **-mak, -moq**. Kamunum affiks bo'lib, yasash asosi anglatgan harakat jarayoni bilan bog'liq bo'lgan narsani bildiruvchi ot yasaydi: *ye-mak, chert-mak, topish-moq, quy-moq, chaq-moq, il-moq* kabi.

10. **-dak, -doq**. Yasash asosi anglatgan harakat va holat bilan bog'liq narsa, belgi, xususiyat bildiruvchi ot yasaydi: *kekir-dak, yugur-dak, qovur-doq, qo'n-doq* kabi. Bu affiks ba'zan taqlidiy so'zlardan ot yasaydi va **-ildoq** shaklida yaxlit holda keladi: *shaq-ildoq, chir-ildoq, shilp-ildoq, hiq-ildoq* kabi. Bu unumsiz affiks ba'zan sifat ham yasaydi: *lik-ildoq, so'lq-ildoq* kabi.

11. **-g'in, -qin**. Yasash asosidan anglashilgan harakat va holat jarayoni nomini bildiruvchi ot yasaydi: *yon-g'in, quv-g'in, qir-g'in, bos-qin, tosh-qin, to'l-qin* kabi. Bu affiks **-g'un, -qun** shaklida ham ishlatiladi: *yul-g'un, uch-qun, tut-qun* kabi.

12. **-(u)-v, (o)v**. Yasash asosidan anglashilgan harakat va holat ma'nolarini bildiruvchi ot yasaydi: *maqta-v=maqtoq, sayla-v=saylov, qursha-v=qurshov, uchrash-uv, tortish-uv, yoz-uv, to'qnash-uv, o'qi-v=o'quv* kabi.

13. **-chi, -vchi, -uvchi.** Yasash asosi ifodalagan ish-harakatni bajarish bilan shug'ullanuvchi shaxs oti, narsa oti va mavhum ot yasaydi: *tom-chi, suyun-chi, saylo-vchi, tinglo-vchi, uch-uvchi, o'qu-vchi, bog'lo-vchi, tergo-vchi, chayqo-vchi, o'qit-uvchi* kabi.

14. **-sh.** Yasash asosidan anglashilgan harakat jarayoni oti yasaydi: *uylan-ish, quril-ish, o'piril-ish, o'tir-ish, yig'il-ish* kabi.

(-u)vchi, -sh affikslari orqali ot yasalishi fe'lning harakat nomi shakli asosida yuzaga kelgan.

Bulardan tashqari, fe'l asosidan ot yasovchilarga quyidagilar ham kiradi: **-it, -at:** *chiq-it, qur-it, ko'ch-at; -kilik:* *ich-kilik; a:* *jizz-a, vasvas-a; -chiq;* *yopin-chiq, suyan-chiq; -diq:* *hor-diq, qol-diq, topil-diq; -ak;* *g'ildir-ak, bizbiz-ak, var-ak* kabi.

Boshqa so'z turkumlaridan yasalgan otlar. Ot va fe'ldan tashqari, sifat, son, olmosh, ravish va taqlidiy so'zlar ham ot yasalishida asos bo'lib xizmat qiladi. Bular orasida sifatdan ot yasalishi nisbatan faolroq bo'lib, qolgan so'z turkumlaridan yasalish ancha chegaralangan. Shuni ham eslatish kerakki, bu so'z turkumlaridan yasalishda qo'llanuvchi affikslar miqdor jihatidan u qadar ko'p emas:

1. **-lik.** Sifat, son, ravish, ba'zan olmoshlardan yasash asosi ma'nosi bilan bog'liq belgi, xususiyat va holat oti yasaydi: *yaxshilik, go'zal-lik, yangi-lik, katta-lik, ongsiz-lik, eski-lik, bir-lik, beshlik (beshta-lik), tez-lik, ko'p-lik, sekin-lik, o'z-lik* kabi.

2. **-chilik (-chi+lik).** Bu murakkab affiks sifatlardan holat, xususiyat, belgi ma'nosidagi mavhum ot yasaydi: *xursand-chilik, pishiq-chilik, arzon-chilik, noma'qul-chilik, beadab-chilik, yo'q-chilik, kam-chilik, qimmat-chilik.*

3. **-garchilik (-gar+chi+lik).** Bu affiks ham sifatlardan yasash asosi anglatgan belgi, xususiyat va holat ma'nosidagi mavhum ot yasaydi: *ovora-garchilik, serob-garchilik, sharmanda-garchilik, xafa-garchilik, bemaza-garchilik* kabi.

4. **-chi.** Sifatlardan yasash asosi anglatgan belgi, xususiyat bilan xarakterlanish ma'nosidagi ot yasaydi: *qiziq-chi, eski-chi, a'lo-chi.*

5. **-a.** Sifat va taqlidiy soʻzlarga qoʻshilib, narsa, harakat va holat maʼnosidagi ot yasaydi: *boʻz-a, quyq-a, (quyuq) jizz-a, qahqah-a, sharshar-a, doʻmbir-a, dagʻdagʻ-a* kabi. Shuningdek, **-cha** affiksi ham sifatdan ot yasaydi: *qizil-cha, koʻk-cha, ola-cha* kabi.

6. **-ak.** Taqlidiy soʻzlardan narsa, belgi, xususiyat maʼnolarini bildiruvchi ot yasaydi: *gʻurr-ak, qars-ak, varr-ak, bizbiz-ak, dardar-ak* kabi.

Kompozitsiya usuli bilan ot yasalishi

Ikki va undan ortiq asosning qoʻshilishi orqali ot hosil qilish *kompozitsiya usuli bilan ot yasash* deyiladi. Kompozitsiya usuli bilan asosan qoʻshma otlar yasaladi. Qoʻshma otlarning tuzilishi aslida soʻz birikmasiga oʻxshaydi, qoʻshiluvchi qismlarning har biri mustaqil soʻzga teng boʻladi. Tilning tadrijiy taraqqiyoti natijasida birikma qismlari orasidagi sintaktik aloqa yoʻqoladi, yaxlit bir maʼno anglatgan yangi leksik birlik - qoʻshma soʻz hosil boʻladi. Bu hodisa asta-sekinlik bilan tilda qoʻshma soʻz yasash qolipiga aylanib qoladi. Qoʻshma soʻz yasalishi uchun asos boʻlgan bu qismlar oʻzining dastlabki maʼnosini qisman yoki butunlay yoʻqotadi, ikkalasi birgalikda boshqa yangi leksik maʼno anglatga boshlaydi. Masalan, *qoʻzi* bilan *qorin* soʻzlarining har qaysisi alohida leksik birlik, oʻz maʼnosiga ega. Ularning qoʻshilishidan hosil boʻlgan *qoʻziqorin* soʻzi esa avvalgi soʻzlarning maʼnosidan boshqa maʼnoni, boshqa narsaning nomini bildiradi. *Qoʻl-qop, Olti-ariq, Oq-tosh, Qora-qishloq, Olma-bosh, Shoʻr-quduq* kabi yasalmalar ham shu asosda hosil boʻlgan.

Aniqlovchi bilan aniqlanmishga teng qismlarning qoʻshilib ketishi natijasida hosil boʻlgan bunday qoʻshma otlar asli tuzilish jihatidan qaratqichli birikma (*qoʻqonarava, asalari, qoʻlqop, oshqozon, boʻrijar, qoʻlyozma* kabi) hamda sifatlovchili birikma tarzida boʻladi: *Oqqoʻrgʻon, beshbarmoq, Ettisuv, baqaterak, koʻrichak, oʻqilon, Qoratepa* kabi

Tarkibidagi qismlari qanday turkum soʻzlari bilan ifodalanishiga qarab qoʻshma otlar quyidagi koʻrinishlarga ega boʻladi:

1. Ikki otdan iborat boʻladi. Bu qoʻshma otlar:

a) asli qaratuvchilik munosabatida boʻlgan ikki otning qoʻshilib ketishidan hosil boʻladi: *koʻz-oynak, bilag-uzuk, bel-bogʻ, osh-pichoq, ot-toʻrva, tom-orqa* kabi;

b) asli sifatlovchilik munosabatida boʻlgan ikki otning qoʻshilib ketishidan hosil boʻladi: *oltin-gugurt, tosh-koʻmir, tilla-qoʻngʻiz, sada-rayhon* kabi.

2. Sifat va otdan iborat boʻladi: *Qora-koʻl, Katta-qoʻrgʻon, Oq-saroy, achchiq-tosh, koʻk-yoʻtal, oq-qush, Koʻk-tosh, Qizil-tepa, Yangi-qoʻrgʻon* kabi.

3. Son va otdan tarkib topgan boʻladi: *Toʻrt-koʻl, uch-burchak, Uch-qoʻrgʻon, Besh-yogʻoch, Uch-quduq, besh-barmoq, sakkiz-oyoq* kabi.

4. Ot hamda feʼlning sifatdash yoki harakat nomi shakllaridan iborat boʻladi: *ot-boqar, beshik-tervatar, tuya-tortar, oʻrin-bosar, muz-yorar, kunga-boqar, boʻri-bosar, dunyo-qarash* kabi. Baʼzan ot bilan aniq oʻtgan zamon shaklidagi feʼlning birikuvidan iborat boʻladi: *Qor-yogʻdi, Soy-keldi, Gurs-ketdi, goʻsht-kuydi* kabi.

5. Ikki feʼldan iborat boʻladi. Bunday qoʻshma otlarda birinchi feʼl ravishdash shaklida, ikkinchi feʼl esa sifatdash va harakat nomi shaklida boʻladi: *ishlab chiqarish, iskabtopar, olibsotar, izlabtopar* kabi.

6. Son (baʼzan olmosh) bilan feʼlning sifatdash shaklidan iborat boʻladi: *beshtotar, besh-koʻtarar, oʻzi-boʻlarchilik*.

Qoʻshma otlardan tashqari, turgʻun birikma tarzidagi otlar ham boʻladi. Bunday otlar ikki va undan ortiq soʻzdan tashkil topadi, bu soʻzlar orasida aniqlovchilik munosabati saqlangan boʻladi. Bunday birikma tarkibidagi soʻzlarning hammasi birgalikda yaxlit bir tushunchani anglatadi. Turgʻun birikma tarzidagi qoʻshma otlarning keyingi qismi koʻpincha uchinchi shaxs egalik affiksini olgan boʻladi: *mehnat daftarchasi, xalq*

maorifi bo'limi, O'zbekiston Respublikasi, Vazirlar Mahkamasi kabi.

Turg'un birikma tipidagi qo'shma otlar tarkibidagi so'zlarning o'rnini o'zgartirib bo'lmaydi: *Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Amerika Qo'shma Shtatlari, Evropa Hamjamiyati, Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi* kabi.

SIFAT YASALISHI

Boshqa so'z turkumlari singari, sifat ham to'xtovsiz yangi so'zlar bilan boyib boradi. Bu hodisa asosan o'zbek tilining o'z ichki imkoniyatlari hisobiga yangi ma'noli sifatlar hosil qilish va boshqa tillardan so'zlar qabul qilish hisobiga sodir bo'ladi: *dokumental, aktual, dialektal, progressiv, effektiv, federativ, traditsion, redaktsion, reaksiya* kabi sifatlar aynan shu shaklda qabul qilingan. Ammo bu sifatlardagi *-al, -iv, -on* kabi elementlar faqat shu so'zlar tarkibidagina keladi, shu tarkibdan ajratilmaydi. Bular o'zbekcha so'zlardan yangi sifat yasash xususiyatiga ega emas. Tojik tilidan o'zlashtirilgan so'zlar tarkibidagi sifat yasovchi affikslar esa asrlar davomida tilimizga singib ketishi natijasida o'zbekcha so'zlardan ham sifat yasay oladi. Bu affikslar endilikda o'zbek tilining faol so'z yasovchilari qatoriga o'tgan: *dongdor, salmoqdor, bilimdon, sersuv, serunum, noo'rin, beomon* kabi.

Otlar singari sifatlar ham **affiksatsiya** va **kompozitsiya** usullari bilan yasaladi. Bu ikki usul orqali sifat yasashda affiksatsiya usuli ayniqsa, mahsuldor hisoblanadi.

Affiksatsiya usuli bilan sifat yasalishi

Affiksatsiya usuli bilan sifat yasalishida ko'pincha ot va fe'l, ba'zan ravish yasash asosi vazifasida keladi. Bu usul bilan sifat yasashda quyidagi affikslar qo'llanadi:

1. **-li**. Bu affiks serunum yasovchi bo‘lib, turlicha ma’no anglatgan sifat yasaydi: *hurmat-li, maza-li, aql-li, g‘ayrat-li, ma’no-li, ma’lumot-li* kabi.

Bu affiks orqali yasalgan sifatlar quyidagi ma’nolarni anglatadi: a) yasash asosi otdan anglashilgan narsaga egalikni, o‘sha narsaning borligi, mavjudligini bildiradi: *uy-li, miltiq-li, do‘ppi-li, paxta-li, bola-li, meva-li, qopqoq-li, dasta-li* kabi; b) yasash asosidan anglashilgan narsaning odatdagidan ko‘ra ko‘pligi, mo‘lligi, ortiqligi ma’nolarini bildiradi: *gavda-li, aql-li, kuch-li, suv-li* kabi; mavhum otlarga qo‘shilganda ham shunday ma’no anglatgan sifatlar yasaladi: *hurmat-li, muruvvat-li, mushohada-li, intizom-li, ishonch-li, shiddat-li, unum-li, bilim-li* kabi; v) yasash asosi fe’lning sifatdosh shaklidan bo‘lib, narsaning undan anglashilgan harakat-belgi, holat-xususiyatga ega ekanligini bildiradi: *qiziqar-li, qoniqar-li, tushunar-li, etar-li, achinar-li, ko‘rinar-li* kabi. Bu tipdagi yasalmalarda **-li** affiksi sifatdosh yasovchi **-(a)r** affiksi bilan birikib, bir murakkab affiksga aylanib bormoqda: *ajablanar-li, sezilar-li, maqtar-li, aytar-li, bilinar-li, zerikar-li* kabi; g) yasash asosi fe’lning harakat nomi shaklidan bo‘lib, buyum-narsaning biror ish uchun yaroqli ekanligini, o‘sha harakat uchun moslanganligini bildiradi: *chopish-li, minish-li, yeyish-li, ichish-li* kabi.

-li affiksi egalik, mavjudlik, ortiqlik ma’nolarini anglatgan ayrim yasalmalarda **ser-**, **-dor**, **ba-** kabi affikslar bilan sinonimiya munosabatida bo‘ladi: *g‘ayratli-serg‘ay-rat, suvli-sersuv, unumli-serunum-unumdor, davlatli-badavlat, serhosil-hosildor, savlatli-sersavlat, jarangli-jarandor* kabi.

2. **-siz**. Bu affiks ham juda unumli bo‘lib, yasash asosi bilan bog‘liq ravishda belgi, xususiyat, holat kabi xilma-xil ma’nolarni bildiruvchi sifat yasaydi. Bular quyidagicha: a) yasash asosidan anglashilgan narsaga ega emaslikni, uning yo‘qligi, mavjud emasligini bildiradi: *suv-siz, ish-siz, xato-siz, pul-siz* kabi; b) yasash asosi anglatgan narsa, holat kabilarning kamligi, etarli emasligini bildiradi: *tuz-siz, kuch-siz, harakat-siz, yog‘-siz, tajriba-siz, aql-siz* kabi; v) yasash asosidan anglashilgan buyum-

narsa belgisi, holat, xususiyat kabilarning ko‘pligi, ortiqligi, shu xususiyat uning doimiy belgisiga aylanganligi ma’nolarini bildiradi: *chek-siz (dengiz), poyon-siz; (cho‘l) had-hisob-siz; g)* shaxs, narsaning salbiy xususiyatini, salbiy holatini bildiradi: *ong-siz, andisha-siz, axloq-siz, shafqat-siz, hayo-siz* kabi. Bu yasovchi ba’zan **be-**, **no-** affikslari bilan sinonimlik munosabatida bo‘ladi: *poyon-siz = be-poyon, tartib-siz = be-tartib, o‘rin-siz = no-o‘rin, umid-siz – no-umid, bahosiz-bebaho, o‘rinsiz-noo‘rin* kabi.

3. **-gi (-ki, -qi)**. Bu affiks yasash asosidan anglashilgan o‘rin va paytga munosabatni, unga xoslanganlikni bildiradi: *yozi-gi, kuz-gi, bugun-gi, keyin-gi, qadim-gi, tun-gi, ich-ki, tash-qi, kech-ki* kabi. Ba’zan bu affiks fel o‘zakka qo‘shilib, yasash asosi vazifasida fe’l shakllari keladi, shunday xususiyatga egalik ma’nosini bildiruvchi sifat yasaladi: *vaysa-qi, yig‘lo-qi, sayro-qi* kabi.

4. **-gin (-g‘in, -kin, -g‘un, -qin, -qun)**. Bu affiks fe’l shakllariga qo‘shilib, harakat va holat bilan bog‘liq belgi-xususiyat ma’nolarini bildiradi: *jo‘sh-qin, oz-g‘in, so‘l-g‘in, turg‘un, tut-qun, kes-kin, jo‘sh-qin, sot-qin, yor-qin, chir(i)-kin* kabi.

5. **-gir (-g‘ir, -kir, -qir, -qur)**. Bu affiks yasash asosi anglatgan harakat va holat bilan bog‘liq belgi-xususiyatning ortiqligini, shu xususiyatning ko‘pligi, kuchli ekanligini bildiruvchi sifat yasaydi: *sez-gir, ol-g‘ir, o‘t-kir, top-qir, kes-kir, chop-qir, uch-qur* kabi.

6. **-choq (-chiq, -chak)**. Bu affiks fe’l asosiga daraja shaklidan keyin qo‘shilib, belgi-xususiyat, holat ma’nolarini bildiruvchi sifat yasaydi: *erin-choq, maqtan-choq, yalin-choq, tortin-choq, cho‘zin-choq, qizg‘an-chiq, kuyun-chak* kabi.

7. **-k (-ik, -uk, -ak), -q (-iq, -uq, -oq)**. Mahsuldor affiks bo‘lib, yasash asosi vazifasida ko‘pincha fe’l shakllari keladi. Harakat va holat natijasida voqe bo‘ladigan belgi, xususiyatni bildiruvchi sifat yasaydi: *kes-ik, chiri-k, yugur-ik, et-uk, sin-iq, yum-uq, tin-iq, yumalo-q, qol-oq, quvno-q* kabi. Bu affiksning variantlari yasash asosining unli va undosh tovushlar bilan tugashiga qarab tanlanadi.

8. **-iy (-viy)**. Mavhum otlarga qo‘shilib, shunday narsaga aloqadorlik, unga xoslanganlik ma’nolarini bildiruvchi sifat yasaydi: *zamona-viy, ilm-iy, axloq-iy, iqtisod-iy, tarix-iy, oila-viy, mafkura-viy, omma-viy, markaz-iy* kabi. Bu affiks ko‘proq arab tilidan qabul qilingan so‘zlar tarkibida qo‘llanadi. Shunga ko‘ra ba’zi arabcha sifatlar tarkibida affiks sifatida ajratilmaydi: *oddiy, jiddiy, sun’iy, haqqoniy, ashaddiy, jinoiy* kabi.

9. **-i**. Yasash asosi anglatgan shaxs, narsa, o‘rin, holat kabilarga xoslanganlik, aloqadorlik, tegishli ekanlikni bildiruvchi sifat yasaydi: *chapan-i, zardo‘z-i, kashmir-i, xitoy-i, iroq-i* kabi.

10. **-ma**. Bu unumli affiks fe‘l asosiga qushilib, shaxs va narsaning harakat - holat bilan bog‘liq turli belgisini anglatuvchi sifat yasaydi: *sayrat-ma, ko‘ch-ma, ag‘dar-ma, shildira-ma, qaynat-ma, yasa-ma, ula-ma; qo‘sh-ma, soch-ma, bura-ma, hovliq-ma, saylan-ma, dang‘illa-ma* kabi.

11. **-qoq, -g‘oq**. Bu affiks fe‘llardan sifat yasaydi, narsaning harakat-holat bilan bog‘liq xususiyatini, belgisini bildiradi: *urish-qoq, yopish-qoq, burish-qoq, uyush-qoq, tirish-qoq, toy-g‘oq, qoch-qoq* kabi.

12. **-chan**. Turli so‘zlarga qo‘shilib, yasash asosidan anglashilgan narsa, harakat va holatga bog‘liq belgi, xususiyat bildiruvchi yoki «shu narsaning yakka o‘zi bilangina» ma’nosidagi sifat yasaydi: *harakat-chan, ish-chan, ko‘ngil-chan, bo‘y-chan, o‘y-chan, uyat-chan, xayol-chan, sezuv-chan, sinov-chan, biluv-chan, ko‘ylak-chan* kabi.

13. **-simon**. Turli so‘zlarga qo‘shilib, yasash asosidan anglashilgan narsaga o‘xshashlik ma’nosidagi sifat yasaydi: *oltin-simon, odam-simon, tuxum-simon, qalqon-simon* kabi.

14. **-ag‘on**. Fe‘l asosiga qo‘shilib, yasash asosi anglatgan harakat va holat bilan bog‘liq belgi, xususiyatga egalik bildiruvchi sifat yasaydi: *bil-ag‘on, chop-ag‘on, qop-ag‘on, o‘z-ag‘on, yot-ag‘on, tep-ag‘on* kabi.

Fe‘lning sifatdosh shakliga **-mon** affiksini qo‘shish orqali yasalgan sifatlar ma’no jihatidan **-ag‘on** affiksi vositasida

yasalgan sifatlarga yaqin turadi: *ishbilar-mon*, *to'par-mon*, *tutar-mon* kabi. Ammo bu affiks ancha kamunum hisoblanadi.

15. **-ong'ich, -ovuch.** Bular ham kamunum affiks bo'lib, harakat va holat bilan bog'liq belgining ortiqligini bildiruvchi sifat yasaydi: *tep-ong'ich*, *kul-ong'ich*, *hurk-ovuch*, *isko-vuch*, *qop-ong'ich* kabi.

16. **-chil.** Kamunum affiks bo'lib, yasash asosi anglatgan belgi, holat, xususiyatga egalik ma'nosidagi sifat yasaydi: *ep-chil*, *dard-chil*, *iz-chil*, *xalq-chil* kabi. Sifat va ravishlarga qo'shilganda belgining ozligi, kuchsizligi ma'nolarini bildiradi: *oq-chil*, *kam-chil* kabi.

17. **-aki.** Bu ham kamunum affiks bo'lib, ot, sifat, ba'zan taqlidiy so'zlardan sifat yasaydi: *qalb-aki*, *og'z-aki*, *zo'r-aki*, *xom-aki*, *jizz-aki*, *jirt-aki* kabi.

18. **-in.** Bu affiks ot va fe'l asoslaridan belgi, xususiyat bildiruvchi sifat yasaydi: *erk-in*, *otash-in*, *yashir-in*, *to'k-in-soch-in*, *to'l-in*, *och-in=to'q-in* kabi.

19. **-parvar.** Bu affiksoid yasash asosi anglatgan narsa, harakat bilan bog'liq belgi, holat, xususiyat bildiruvchi sifat yasaydi: *vatan-parvar*, *sulh-parvar*, *ma'rifat-parvar*, *taraqqiy-parvar* kabi.

20. **-kor, -gar.** Yasash asosidan anglashilgan narsa, holat, xususiyatga egalikni, o'sha bilan band bo'lish ma'nolarini bildiruvchi sifat yasaydi: *fido-kor*, *xalos-kor*, *isyon-kor*, *da'vo-gar*, *javob-gar*, *ig'vo-gar* kabi.

21. **-mand.** Yasash asosi ifodalagan narsa va holatga egalikni bildiradi: *ayol-mand*, *orzu-mand*, *dard-mand*, *ixlos-mand*.

22. **ildoq (il+doq).** Bu kamunum affiks taqlidiy so'zlardan sifat yasaydi: *liq-ildoq*, *qaq-ildoq*, *shaq-ildoq*, *bij-ildoq*, *shiq-ildoq*.

23. **-vor.** Kamunum affiks bo'lib, turli so'zlardan qiyoslash ma'nosidagi sifat yasaydi: *afsona-vor*, *tantana-vor*, *mardona-vor*, *ulug'-vor*.

24. **-parast** (tojikcha *parastidan* – «*itoat qilmoq*», «*ta'zim qilmoq*» fe'lidan). Yasash asosi anglatgan narsaga, holatga o'ta

berilganlik, unga e'tiqod qilish ma'nosidagi sifat yasaydi: *mansab-parast*, *shuhrat-parast*, *maishat-parast*, *mol-parast*, *amal-parast* kabi.

25. **ba-**. Yasash asosi orqali ifodalangan narsaga ortiq darajada egalikni bildiradi: *ba-davlat*, *ba-g'ayrat*, *ba-quvvat*, *ba-tafsil*, *ba-tartib*, *ba-haybat*, *ba-ma'ni* kabi. Bu affiks *-li*, *-dor*, *ser-yasovchilari* bilan sinonimiya munosabatida bo'lishi mumkin: *badavlat* = *davlatli*, *bahaybat*, = *haybatli*, *basavlat* = *savlatli* = *sersavlat* = *savlatdor* kabi.

26. **be-**. Otlarga qo'shib, yasash asosidan anglashilgan narsaga ega emaslikni yoki uning bir oz kamligini, yetishmasligini bildiruvchi sifat yasaydi: *be-g'ubor*, *be-qiyos*, *be-pul*, *be-vatan*, *be-maza*, *be-g'alva*, *be-farzand*, *be-xabar*, *be-farosat* kabi. Bu affiks orqali yasalgan sifatlar kishilarga xos belgi-xususiyatni (*be-mehr*, *be-hayo*, *be-parvo*, *be-g'am*, *be-obro'*, *be-nomus*) hamda umuman narsalarga xos belgi-xususiyatni bildiradi: *be-xato*, *be-ruxsat*, *be-poyon*, *be-hisob*, *be-sabab*, *be-davo*, *be-takror*, *be-ta'sir* kabi. Bu affiks ba'zan *-siz* va qisman *no-* yasovchilari bilan sinonimlik munosabatda bo'ladi: *be-pul*=*pul-siz*, *be-poyon*=*poyon-siz*, *be-takalluf*=*takalluf-siz*, *be-tob*=*no-tob*, *be-tayin*=*no-tayin* kabi. Ammo *be-* affiksi hamma vaqt ham *-siz*, *no-* yasovchilari bilan almashavermaydi: *bejirim*, *ammo jirimsiz*, *nojirim* deyilmaydi; *bemalol*, *bemahal*, *betaraf*, *beso'naqay*, *behud* kabilar ham *malolsiz*, (*shevada*) *nomalol*, *mahalsiz*, *nomahal*, *tarafsiz*, *notaraf*, *so'naqaysiz*, *nohud*, *hudsiz* kabi tarzda ishlatilmaydi.

27. **no-**. Turli so'zlarga qo'shib, yasash asosi anglatgan narsa, belgiga ega emaslikni, unga zid ekanlikni bildiradi: *no-qulay*, *no-o'rin*, *no-rozi*, *no-ma'lum*, *no-to'g'ri*, *no-umid*, *no-insof* kabi. Bu affiks ham *-siz* yasovchisi bilan sinonimlik munosabatida bo'ladi: *nohaq* = *haqsiz*, *noo'rin* = *o'rinsiz*, *noinsof* = *insofsiz*, *noumid* = *umidsiz*. Tojik tilidan qabul qilingan ayrim so'zlar tarkibida bu affiks ajralmaydi: *noyob*, *nodon*, *notob*, *nochor*, *noshud* kabi.

28. **ser-**. Bu affiks yasash asosi anglatgan narsa, holat va xususiyatning ko‘pligini, ortiqligini bildiradi: *ser-chiqim, ser-zavq, ser-suv, ser-shox, ser-tashvish, ser-g‘alva, ser-hosil, ser-gap* kabi.

29. **-don**. Yasash asosidan anglashilgan narsani ortiq darajada «biluvchi», «suyuvchi» ma’nosidagi sifat yasaydi: *gap-don, bilim-don, qadr-don* kabi.

30. **bad-**. Bu affiksoid shaxs va narsalarning yasash asosi anglatgan ma’no bilan bog‘liq salbiy belgisini bildiruvchi sifat yasaydi: *bad-jahl, bad-bashara, bad-qovoq, bad-nom, bad-bo‘y, bad-hazm, bad-fe‘l, bad-nafs, bad-mast, bad-axloq* kabi.

31. **-dor**. Bu affiks ham otlarga qo‘shilib, yasash asosidan anglashilgan narsaning me’yoridan ortiqligini bildiruvchi sifat yasaydi: *pul-dor, go‘sh-t-dor, bo‘y-dor, salmoq-dor, elka-dor, dimog‘-dor* kabi. Bu affiks o‘rni bilan yasash asosi anglatgan narsa, belgi-xususiyat kabilarning mavjud ekanligi, borligi ma’nosini ham bildiradi: *joziba-dor, qarz-dor, do‘kon-dor, bayroq-dor, kungura-dor*. Bu yasovchi shunga o‘xshash ma’no bildiruvchi **-li** affiksi bilan sinonimiya munosabatida bo‘ladi: *jarangdor = jarangli, unumdor = unumli, shirador = shirali, jozibador = jozibali* kabi.

Umuman, o‘zbek tilida **-li, -dor, ser-, ba-** affikslari orqali yasalgan sifatlar ma’no jihatidan bir-biriga ancha yaqin turadi: *go‘sh-tli = go‘sh-t-dor = sergo‘sh-t, savlatli = savlat-dor = sersavlat = basavlat, ma’noli = ma’nodor = serma’no, unumli = unumdor = serunum* kabi. Ammo bu affikslardan har birining o‘ziga xos ma’no va uslubiy xususiyatlari ham bor.

32. **xush-**. Yasash asosida ifodalangan narsa va holat bilan bog‘liq bo‘lgan belgini bildiruvchi sifat yasaydi: *xush-xabar, xush-bichim, xush-vaqt, xush-suhbat, xush-surat, xush-xat, xush-bo‘y* kabi. *Xushyoqmas, xushchaqchaq* kabilar ham asos anglatgan ma’no bilan bog‘liq belgi bildiradi.

33. **-namo**. Yasash asosi ifodalagan narsa, xususiyat va holat kabilar bilan qiyoslash, o‘shaning xususiyatiga ega ekanlik

ma'nolarini bildiruvchi sifat yasaydi: *garang-namo, kasal-namo, mulla-namo, olim-namo* kabi.

34. **-cha**. Bu affiks aslida ravish yasovchi bo'lib, sifat yasashga ham xizmat qiladi. Yasash asosi anglatgan ma'no (etnik va geografik nom) bilan bog'liq xususiyat bildiruvchi sifat yasaydi: *buxoro-cha (buxorcha) o'yin, farg'ona-cha (kurash), o'zbek-cha (talaffuz), turkman-cha (telpak)* kabi.

Bulardan tashqari, quyidagi affikslar orqali cheklangan tarzda sifat yasalishi mumkin: **bar-:** *bar-vaqt, bar-hayot, bar-taraf*; **-bop:** *palto-bop, ko'ylak-bop, norin-bop*; **-mon:** *bilar-mon, ustabuzar-mon*; **-kash:** *dil-kash, past-kash, dard-kash, hazil-kash, jafo-kash, janjal-kash*; **-shumul:** *olam-shumul, jahon-shumul*; **-loq:** *qo'sha-loq, baqa-loq* kabi.

Kompozitsiya usuli bilan sifat yasalishi

Hozirgi o'zbek tilida kompozitsiya usuli bilan sifat yasalishi ham mahsuldor usullardan hisoblanadi. Kompozitsiya usulida ikki va undan ortiq asosning qo'shilishi natijasida belgi bildiruvchi yangi so'z - qo'shma sifat hosil bo'ladi. Qo'shma sifat qismlari orasidagi sifatlovchilik munosabatining yo'qolishi natijasida ular qo'shib ketib, yaxlit bir leksik birlik sifatida belgi ma'nosini anglata boshlaydi va qo'shma sifatga aylanadi: *olachipor, qimmatbaho, oqqush, oqsoqol* kabi.

Qo'shma sifatni sifat birikmalardan farqlash lozim. Sifat birikma tarkibidagi qismlarning sifatlovchilik munosabati saqlangan bo'ladi, ular birikma holida boshqa bir otga bog'lanadi va narsaning belgisini bildiradi: *ikki xonali* (uy), *besh qirrali* (yulduz), *yuz katakli* (shashka), *ko'p millatli* (jamo'a) kabi. Shu kabi xususiyat predikativ sintagmaga ham xos: *lafzi halol* (yigit), *zuvalasi pishiq* (bola), *ko'z ilg'amas* (dala), *jahli tez* (kishi) kabi.

Qo'shma sifat qismlari qaysi so'z turkumlaridanligiga qarab quyidagicha bo'ladi:

1. Ikki sifatdan: *olachipor, to'q qizil, qora qizil, qorasovuq* kabi.

2. Sifat va otdan: *qorako‘z, ochiq yuz, shirinso‘z, qimmatbaho, pushti rang, xasta dil, sof dil, sohib jamol, qora po‘choq, Shirinbuloq* kabi.

3. Ikki otdan: *havo rang, bug‘doy rang, bodomqovoq, otashqalb, qo‘y ko‘z, qo‘l bola, anor yuz, toshbag‘ir* kabi.

4. Ravish va otdan: *kamunum, kamqon, kamsuv, kamgap, kamchiqim, kamquvvat, kamyog‘in, hozirjavob* kabi.

5. Ravish, ba‘zan ot va fe‘lning sifatdosh shaklidan: *tezpishar, tezotar, kechpishar, ertapishar, tezoqar, tinchliksevar* kabi.

6. Son va otdan: *beshkokil, besh qavatli (bino)* kabi. Bunday sifat ba‘zan **-lama** affiksi bilan yasaladi: *ikkiyuzlama, ikkiyoqlama, biryoqlama* kabi.

7. Yasash asosi hamda ot va aro so‘zidan: *xalqaro, shaharlararo, maktablararo, respublikalararo*.

Rus tilidan kalkalash asosida o‘zlashgan so‘zlarga **umum** so‘zi qo‘shish orqali ham qo‘shma so‘zlar hosil qilinadi: *umumxalq, umumdavlat, umumjahon, umumshahar, umuminsoniy* kabi. Bu so‘zlar qo‘shma sifat emas. Shuningdek, *shifobaxsh, ommabop, sofdil, jonsarak, kamnamo, nimjon, xushhol, g‘ayratibiy, hamohang* kabi so‘zlar ham qo‘shma sifat hisoblanmaydi.

FE‘L YASALISHI

Hozirgi o‘zbek tilida fe‘llar affiksatsiya usuli bilan (*tish-la, toza-la, xayr-lash, ko‘p-ay, gumon-sira, ikki-lan, yo‘l-iq, yilt-ira* kabi) va kompozitsiya usuli bilan (*hikoya qil, g‘ayrat qil, ijod et, olib kel, tashlab ket, ochib tashla, sotib ol, sanab ol* kabi) yasaladi.

Affiksatsiya usuli bilan fe‘l yasalishi

Affiksatsiya usuli bilan fe‘l yasashda ko‘pincha ot, sifat, son, ravish, taqlidiy so‘zlar, shuningdek, olmosh va undovlar yasash asosi vazifasida keladi. Bu so‘zlarga qo‘shilgan fe‘l yasovchi affikslarning so‘z yasash darajasi ham bir xil emas; ularning

ayrimlari mahsuldor affiks bo'lib, juda ko'p miqdorda fe'l yasashga xizmat qilsa, ba'zilar chegaralangan miqdorda fe'l yasaydi.

Hozirgi o'zbek tilida fe'l yasashda quyidagi affikslar qo'llanadi:

-la. Bu affiks eng faol fe'l yasovchi morfemalardan bo'lib, barcha so'z turkumlaridan fe'l yasay oladi: *ish-lamoq, musht-lamoq, osh-lamoq* (otdan), *oq-lamoq, yangi-lamoq, yaxshi-lamoq, qora-lamoq* (sifatdan), *hozir-lamoq, tez-lamoq, sekin-lamoq* (ravishdan), *hayhay-lamoq, dod-lamoq* (undovdan), *qiqir-lamoq, shitir-lamoq, taqir-lamoq* (taqlidiy so'zdan) kabi.

-la affiksining ma'nosi yasash asosidan anglashilgan ma'no bilan bog'liq ravishda turlicha bo'ladi. Bu affiks bilan yasalgan fe'llar quyidagi ma'nolarni bildiradi:

1. Ot turkumiga kirgan so'zlar yasash asosi vazifasida kelganda, bunday fe'llar:

a) ish-harakatni asosda ifodalangan narsa orqali bajarish, shu narsa bilan shug'ullanish kabi ma'nolarni bildiradi: *tish-lamoq, osh-lamoq, tuz-lamoq, qo'l-lamoq, parma-lamoq, arra-lamoq, randa-lamoq* kabi;

b) yasash asosi ifodalagan narsani hosil qilish, yuzaga keltirish ma'nolarini bildiradi: *gul-lamoq, qat-lamoq, urug'-lamoq, dasta-lamoq*;

v) yasash asosi anglatgan narsa holatiga o'tish, o'sha narsaga o'xshatish ma'nolarini bildiradi: *bug'-lamoq, muz-lamoq, suv-lamoq*.

g) ish-harakatning yasash asosi anglatgan o'rin va paytga munosabatini bildiradi: *ora-lamoq, joy-lamoq, o'rin-lamoq, qish-lamoq, o'rma-lamoq*;

2. Belgi bildiruvchi so'zlar (sifat, ravish) yasash asosi vazifasida kelganda, shunday asos ifodalagan belgi holatiga o'tkazish, shu holatga ega qilish ma'nolarini bildiradi: *yangi-lamoq, to'g'ri-lamoq, tekis-lamoq, past-lamoq, sekin-lamoq, oq-lamoq, sara-lamoq, ho'l-lamoq, toza-lamoq, erka-lamoq, to'p-lamoq, yaxshi-lamoq* kabi.

3. Undov va taqlidiy soʻzlar yasash asosi vazifasida kelganda, shunday asos ifodalagan his-hayajon va tovushni yuzaga keltirishni bildiradi: *hoʻp-lamoq, taraq-lamoq, dod-lamoq, voyvoy-lamoq, gumbur-lamoq, dukur-lamoq* kabi.

Oʻzbek tilida *-la* affiksi orqali hosil boʻlgan bir qator yasalmalarda soʻz tarkibining, morfemalar orasidagi chegaraning oʻzgarishi natijasi *-i, -sh* singari ayrim shakl yasovchilarning *-la* affiksi tarkibiga singib ketishi hodisasi ham uchraydi. Buning natijasida *-lan, -lash* kabi murakkab affikslar (*-la--n, -la--sh*) yuzaga keladi: *taajjub-lanmoq, ajab-lanmoq, gʻazab-lanmoq, oʻrtoq-lashmoq, salom-lashmoq, bir-lashmoq* kabi. Bu yasalmalarda alohida *-la* hamda mustaqil *-n, -sh* affikslari ajratilmaydi, chunki tilda bu feʼllar *-n, -sh* affiksisiz *taajjublamoq, ajablamoq, oʻrtoqlamoq, birlamoq* tarzida ishlatilmaydi. Shunga koʻra *-lan, -lash* kabilar feʼl yasovchi alohida murakkab affikslar qatoriga kiradi.

-i, -sh affikslari aslida oʻzlik va birgalik daraja shakllarini yasashga xizmat qilgani uchun *-lan, -lash* affiksli yasama feʼllarda ham oʻzlik va birgalik darajaga xos xususiyat – bajaruvchi shaxsning oʻzidagi holat, xususiyat-belgining oʻzgarishi, yuz berishi yoki unda shaxslarning birgaligi maʼnolari ifodalanadi: *shod-lanmoq, ikki-lanmoq, xavotir-lanmoq, doʻst-lashmoq, xayr-lashmoq, keskin-lashmoq* kabi.

Baynalmilal asosdan yasalgan *gazlashtirmoq, rejalashtirmoq, ekranlashtirmoq, avtomatlashtirmoq* tipidagi feʼllar tarkibidagi *-lashtir* ham murakkab affiks boʻlib, mustaqil qismlarga ajralmaydi.

–(a)r. Bu affiks sifatlardan feʼl yasashga xizmat qiladi, shu belgiga ega boʻlish, shu belgi holatiga oʻtish maʼnolarini bildiradi: *koʻk-armoq, oq-armoq, boʻz-armoq, oʻzga-rmoq, yosh-armoq, qisqa-rmoq, eski-rmoq* kabi.

–(a)y. Bu affiks sifat va ravishlardan, baʼzan otlardan feʼl yasaydi, yasash asosi anglatgan belgi holatiga oʻtish, shu belgiga ega boʻlish maʼnolarini bildiradi: *keng-aymoq, tor-aymoq, sar(i)gʻ-aymoq, oz-aymoq, koʻp-aymoq, qora-ymaq, ul(u)gʻ-*

aymoq, kuch-aymoq, kekxa-ymaq, tikka-ymaq, kam-aymoq kabi. dikk-aymoq, hurp-aymoq, shalp-aymoq kabi fe'llar ham asli shu affiks orqali taqlidiy so'zlardan yasalgan. Masalan: Issiq jon deydilar, jon bo'lsa bo'lar, Payt kelsa chechak ham sarg'ayar so'lar. (A.Oripov).

–**a.** Bu kamunum affiks ot va sifatlardan fe'l yasaydi, asosdan anglashilgan narsa, belgi holatiga o'tish, harakatni shu narsaga o'tkazish, harakatning belgiga munosabati kabi ma'nolarni anglatadi: *san-amoq, o'y(i)n-amoq, osh-amoq, yash-amoq, tun-amoq, qon-amoq, qiy(i)n-amoq, bo'sh-amoq* kabi. Misollardan ko'rinadiki, bu affiks yordamida fe'l yasashda asos ma'lum fonetik o'zgarishga uchraydi. *Yiltir-a, shildir-a, jildir-a* kabilar ham shu affiks bilan yasalgan.

–**sira.** Bu affiks ot va olmoshlardan fe'l yasaydi, asosdan anglashilgan narsani istash ma'nosini bildiradi: *suv-siramoq, uyqu-siramoq, xayf-siramoq, qon-siramoq, gumon-siramoq, hadik-siramoq, sen-siramoq, siz-siramoq, yot-siramoq* kabi.

–**k(-ik), -q (-iq).** Turli so'zlarga qo'shilib, yasash asosidan anglashilgan narsa ta'siriga o'tish, belgi-xususiyat, holatiga o'tish ma'nolarini bildiradi: *ko'z-ikmoq, kech-ikmoq, bir-ikmoq, chin-iqmoq, zo'r-iqmoq, yo'l-iqmoq, zor-iqmoq* kabi.

–**ira.** Kamunum affiks bo'lib, asosan, taqlidiy so'zlardan fe'l yasaydi, taqlidiy so'z ifodalagan holatga o'tish ma'nosini bildiradi: *yilt-iramoq, milt-iramoq, yalt-iramoq, qalt-iramoq, sharq-iramoq* kabi.

–**i.** Kamunum affiks bo'lib, ot va sifatlardan fe'l yasaydi: *chang-imoq, boy-imoq, tinch-imoq* kabi.

Yuqoridagilardan tashqari, hozirgi o'zbek tilida *hayqirmoq, kamsitmoq, qiziqsinmoq* kabi yasalgan fe'llar ham mavjud.

Kompozitsiya usuli bilan fe'l yasalishi

Kompozitsiya usuli bilan qo'shma fe'llar yasaladi. Odatda, qo'shma fe'llar ikki va undan ortiq asosning birikuvidan hosil bo'ladi, ulardan yaxlit bir ma'no anglashiladi. Ikki va undan ortiq

soʻz (asos) birikib, qoʻshma feʼl hosil qilganda, ular orasida sintaktik aloqa boʻlmaydi: *Gʻanijon beixtiyor orqasiga qaradi-yu, yana yoʻlida davom etdi. (A.Qahhor). Goʻroʻgʻlibek boshidan oʻtgan voqealarni bir-bir bayon etdi («Goʻroʻgʻli»).*

Qoʻshma feʼlning shaxs-son va zamon bilan tuslanishini koʻrsatuvchi shakl yasovchi affikslar har vaqt koʻmakchi feʼlga qoʻshiladi: *Yosh oybeklar bayrogʻin, koʻtaraylik balandga. Doʻstim, jonni baxsh etaylik, faqat ona-Vatanga (A.Oripov). U yoq - bu yoqqa diqqat bilan koʻz tashladi-da, zinadan ohista yuqoriga koʻtarildi. (K.Yashin). Yoʻlchi atrofiga koʻz yugurtirib, qizga tomon ikki – uch qadam bosdi (Oybek).*

Qismlarining qaysi soʻz turkumidan boʻlishiga qarab qoʻshma feʼllar ikki turga boʻlinadi:

1. «Ot+feʼl» tuzilishli (feʼl boʻlmagan soʻz bilan feʼldan tarkib topgan) qoʻshma feʼllar: *taʻzim qilmoq, gʻayrat qilmoq, fikr qilmoq, xursand boʻlmoq* kabi;

2. «Feʼl+feʼl» tuzilishli (ikki feʼldan tarkib topgan) qoʻshma feʼllar: *sotib olmoq, olib qochmoq, chiqib ketmoq* kabi.

«**Ot-feʼl**» tuzilishli qoʻshma feʼllar. Bunday qoʻshma feʼl tarkibidagi qismlar aslida obʻyekt bilan harakat munosabatini koʻrsatsa ham, qoʻshma feʼl tarkibida ular orasidagi sintaktik aloqa kuchsizlanib, har ikki qism yaxlit holda bir umumiy leksik maʼnoni anglatib boshlaydi, yaʼni semantik va grammatik jihatdan oʻzaro uzviy bogʻlanib ketib, bir butun leksik birlikni tashkil qiladi. Bu tip qoʻshma feʼllarning birinchi qismi vazifasida ot, sifat, son kabi turkum soʻzlari keladi, ikkinchi qism vazifasida *solmoq, qilmoq* feʼllari qoʻllanadi. Bu xildagi qoʻshma feʼllarda *solmoq, qilmoq* feʼllari birinchi qismida ifodalangan narsa, belgi, xususiyatga, daraja va miqdorga ega qilish, oʻshanga xos qilish, shu holatga keltirish kabi maʼnolarni anglatadi: *asos solmoq, gapga solmoq, dahshat solmoq, esga solmoq vafo qilmoq, eʼlon qilmoq, katta qilmoq* kabi. *Biz, oʻqituvchilar, toʻqqiz yil davomida seni koʻzimizning nuri, qalbimizning harorati bilan parvarish qildik. (A.Qahhor). Normat qoʻshiqqa quloq solib, ichkaridagi odamning chiqishni kuta boshladi, (S.Ahmad). Qizning qiygʻoch*

qoshi, jarangli kulgilari kimlarningdir yuragiga larzalar solgan. («Saodat»).

Qilmoq ko‘makchi fe‘lining sinonimi, sifatida *etmoq*, *aylamoq* fe‘llari qo‘llanadi: *qabul qilmoq - qabul etmoq, - qabul aylamoq, obod qilmoq - obod etmoq - obod aylamoq* kabi. Hozirgi o‘zbek tilida *aylamoq* fe‘li nisbatan kamroq ishlatiladi: *Ziyofat, keldi-ketdi allamallagacha davom etdi.* (Oybek). *O‘zingni bos, hovliqma, sabr et.* (Uyg‘un). *Kimga ko‘p yaxshilik aylay, o‘zing ayt.* (A.Oripov). *Kimdir tama bilan dunyo kezadi, Kimdir xalq dilini etadi obod.* (A.Oripov).

Ba‘zan *ko‘rsatmoq* fe‘li *qilmoq, etmoq* fe‘llariga vazifadosh bo‘lib kelishi mumkin: *Gulorning g‘oyib bo‘lishi Yo‘lchiga yashin urgan kabi ta‘sir ko‘rsatdi.* (Oybek).

«Ot-fe‘l» tuzilishli qo‘shma fe‘llarda ikkinchi qism *bo‘lmoq* fe‘li bilan ham ifodalanadi. Bu hodisa qo‘shma fe‘llarning birinchi qismi ot, sifat, son kabi so‘zlardan iborat bo‘ladi: *tamom bo‘lmoq, tajang bo‘lmoq, xafa bo‘lmoq, sarson bo‘lmoq, ovora bo‘lmoq* kabilar. Masalan: *Yaxshilar doim nasihatlar o‘z ahbobiga Ichmagil, xushyor bo‘l, tushma balo girdobiga* (E.Vohidov).

Bo‘lmoq fe‘lining qo‘shma fe‘l tarkibida ikkinchi qism sifatida kelishini bu fe‘lning ot kesim tarkibida bog‘lama vazifasida kelishidan (*talaba bo‘ldi, o‘qituvchi bo‘ldi, muhandis bo‘ladi* kabi) farqlash kerak. *Bo‘lmoq* fe‘li bog‘lama vazifasida kelganda qo‘shma fe‘l yasalmaydi, balki sodda so‘z bog‘lama bilan ishlatilgan bo‘ladi, xolos. Bu vaqtda *bo‘lmoq* fe‘lini boshqa bog‘lama bilan almashtirsa bo‘ladi: *Samimiy aytilgan so‘z sodda bo‘ladi. Chunki dilning hukmronligi tildan ustun bo‘ladi. Yaxshi odamning boqishlari ham doim go‘zal bo‘ladi* (M.Ibrohimov.). Misollardagi *bo‘lmoq* fe‘lini –**dir** bog‘lamasiga (*soddadir, ustundir, go‘zaldir* shaklida) almashtirish mumkin.

Bo‘lmoq fe‘li qo‘shma fe‘lning qismi vazifasida kelsa, uni bog‘lama bilan almashtirib bo‘lmaydi: *Hayron bo‘lmoq, xursand bo‘lmoq, kir bo‘lmoq. Oz bo‘lsin, oz bo‘lsa ham soz bo‘lsin* (Maqol). *Jonim bilan Rustamjon aka, bundan ko‘nglingiz to‘q*

bo'lsin. (K.Yashin). Misollardagi bo'lmoq qismini –dir bog'lamasi bilan almashtirib bo'lmaydi.

Ot va otlashgan so'zlar bilan *qo'ymoq, chiqarmoq, olmoq, bog'lamoq, ko'rmoq, kechirmoq, tashlamoq* kabi fe'llarning birikishidan asli frazeologik birliklar hosil bo'ladi; bunday birliklarni ot+fe'l tuzilishli qo'shma fe'llar qatoriga kiritish to'g'ri bo'lmaydi: *ko'ngil qo'ymoq, nom chiqarmoq, dam olmoq, umid bog'lamoq, yo'l tutmoq, qo'lga olmoq, kun kechirmoq, qadam tashlamoq, fikrga kelmoq, ko'zdan kechirmoq*. Bu xil birliklarning ma'nosi uning tarkibidagi qismlarning to'g'ri ma'nosidan kelib chiqmaydi, balki har ikki qism yaxlitligicha ko'chma ma'no anglatadi. Masalan: *Dehqonlarni ipsiz bog'lamoqchilar deng! Ularni erga bog'lab qul qilmoqchilar deng! (N.Safarov).*

«Fe'l+fe'l» tuzilishli qo'shma fe'llar. Qo'shma fe'lning bu turi ikki fe'lning birikuvidan hosil bo'ladi. Birinchi qism odatda fe'lning *-a, -y* hamda *-(i)b* qo'shimchali ravishdosh shaklida bo'ladi. Qo'shma fe'l tarkibidagi qismlar o'zaro birikib, ularning ma'nosidan farq qilgan yangi ma'no anglatadi: *olib bormoq, olib kelmoq, sotib olmoq, tashlab ketmoq*. Masalan: *Paxtafurush boylar kuzda kambag'allarning paxtasini arzon-garovga sotib olib, saroyiga bosib qo'yar edi. (M.Ismoiliy). Avaz suruvdan qolib ketgan ikkita qo'zichoqni olib keldi. (P.Qodirov). G'avvos Me'morni o'sha shinam xona sari boshlab bordi*. Bunday qo'shma fe'l yaxlitligicha yangi leksik ma'no anglatishi bilan nutqda mustaqil va yordamchi fe'ldan tuzilib, ikkinchi qism tugallanganlik, takror, davom, boshlanish kabi turlicha ma'nolarni ifodalovchi analitik shakllardan farq qiladi: *olib kelmoq* - qo'shma fe'l, *aytib yubormoq* - analitik shakl kabi. Hozirgi o'zbek tilida ikki fe'ldan tashkil topgan qo'shma fe'llar u qadar ko'p emas: *chaqirib kelmoq, tortib olmoq, qaytarib olmoq* kabi. Ammo analitik shakllar nutqda juda ko'p ishlatiladi: *ayta boshlamoq, aytib qo'ymoq, ayta qolmoq, aytib yubormoq* kabi.

RAVISH YASALISHI

Ravishlar ham affiksatsiya va kompozitsiya usullari bilan yasaladi. Affiksatsiya usuli bilan ravish yaslashida ot, sifat, olmosh kabi soʻz turkumlari yasash asosi vazifasida keladi.

Affiksatsiya usuli bilan ravish yasalishi

Affiksatsiya usuli bilan ravishlar quyidagi affikslar yordamida yasaladi:

1. **–cha**. Bu affiks ot, sifat, olmosh, ravish va feʼllarga qoʻshilib, ish-harakatning qaytarzda bajarilishini, yasash asosida ifodalangan narsa, belgi, holat va xususiyatga oʻxshatilganlikni, qiyoslashni anglatgan ravishlar yasaydi: *shoshgan-cha, bola-cha, yigit-cha, yashirin-cha, eski-cha, siz-cha, atrofli-cha, ilgarigi-cha, bulturigi-cha, qisqa-cha, oʻzim-cha, istagan-cha* kabi. *Hayotga chuqur, keng, **atroflicha** qarash undan keyin fikrlash va oʻylash kerak.* (Oybek).

Bu affiks baʼzan egalik, kelishik affikslaridan keyin ham qoʻshilib keladi: *siz-cha – sizning-cha, oʻzim-cha, sen-cha – sening-cha* kabi. *Anchadan keyin Qalandarov xuddi **oʻzicha** gapirganday dedi...* (A.Qahhor)..

2. **–chasiga**. Bu affiks turli soʻzlarga qoʻshilib ravish yasaydi, ish-harakatning yasash asosi anglatgan narsa, belgi-xususiyatga qiyos qilinganligi, harakatning bajarilish usuli maʼnolarini bildiradi: *harbiy-chasiga, askar-chasiga, ochiq-chasiga, qahramon-chasiga* kabi. Bu affiks aslida **–cha** yasovchisi hamda egalik affiksi bilan joʻnalish kelishigi affiksining qoʻshilishidan hosil boʻlgan (**cha-si-ga**). Bu affiks tarkibiga singib ketgan egalik va kelishik affikslari oʻzining maʼnosi va shakl yasovchilik xususiyatini yoʻqotadi. Masalan: *Oʻktam maxorkani **frontachasiga** oʻrab, tutunini huzur qilib soʻrdi.* (Oybek) *Mirvali Eralining soʻnggi soʻzidan keyin aytar gapini yoʻqotdi, endi **ochiqchasiga** gaplashish payti keldi, deb oʻyladi.* (S.Ahmad).

3. **-larcha**. Bu affiks ot, sifat kabi soʻzlardan ravish yasaydi, yasash asosi anglatgan narsa, belgiga oʻxshatish, harakatning bajarilish usuli maʼnosini bildiradi: *yigit-larcha, polvon-larcha, qadrdon-larcha, oʻrtoq-larcha, ota-larcha, katta-larcha, doʻst-larcha, bola-larcha* kabi. Bu affiks ham tuzilish jihatidan murakkab boʻlib, koʻplik affiksi **-lar** va **-cha** affiksining birikishidan hosil boʻlgan. Masalan: *Halim bobo Oyoqizning qoʻllarini siypalab, ota-larcha erkalatdi. (Sh.Rashidov). Joʻra doʻstlarcha koyib-koyib, hujraning besh tiyinlik chaqaday qulfini koʻrsatdi-da, yoʻqoldi. (Oybek).*

4. **-lab**. Bu affiks yordamida ot, sifat, ravish turkumi soʻzlaridan ravish yasaladi, harakatning bajarilish holatini, paytini va miqdorini bildiradi: *yil-lab, hafta-lab, yaxshi-lab, bop-lab, qulochkash-lab, kecha-lab, oy-lab, sahar-lab, koʻp-lab, kilo-lab, tonna-lab* kabi. Masalan: *Bunday dalillarni, kerak boʻlsa, juda koʻplab topishimiz va yozishimiz mumkin. («Mushtum»).* Bu oʻtirishdan soʻng u [Otabek] bir **oylab** boʻzaxonaga kelmadi. (Oybek).

5. **-dek, -day**. Bu affiks orqali yasalgan ravishlar harakat va holatning yasash asosida ifodalangan narsa yoki belgi-xususiyat bilan oʻxshashligini, qiyoslashni bildiradi: *togʻ-dek, ot-dek, lochin-day, qadimgi-day, ilgarigi-dek, avvalgi-dek, bugungi-day, gul-day* kabi. Masalan: *Bu erda hech oʻzgarish yoʻq, hamma narsa avvalgiday. Ota-bobodan qolgan chordevor... somon suvoq qilingan eski tomda hayot yana avvalgidek. (S.Anorboyev).*

6. **-ona**. Bu affiks turli soʻzlarga qoʻshilib, ish-harakatning belgisini yasash asosidan anglashilgan narsa, voqea-hodisaga taqqoslash, oʻxshatish maʼnolarini bildiradi: *mard-ona, qahramon-ona, olim-ona, kamtar-ona, shoir-ona, xolis-ona, mugʻambir-ona, oqil-ona, gʻolib-ona* kabi. Bu affiks, odatda, tojik tilidan qabul qilingan soʻzlar tarkibida qoʻllanadi. Masalan: *[Elmurod] Zokirjon qassobning siyosat haqidagi mugʻambirona savollariga oq koʻngillik bilan javob berishga tirishganini eslab, qizarar edi. (P.Tursun).*

7. **-iga (-siga)**. Bu affiks yordamida yasalgan ravishlar ish-harakatning bajarilishini biror jarayon, holatga o'xshatish yo'li bilan, uning qay tarzda bajarilishini anglatadi: *ko'ndalang-iga, baravar-iga, birdan-iga, qatora-siga, yoppa-siga, sidirg'a-siga* kabi. Bu affiks ham kelib chiqishi jihatidan egalik (*i*) va jo'nalish kelishigi (*ga*) affikslari bilan bog'langan. Masalan: *Odamlar baravariga qarsak chalishar, Alimardonning raqibini olqishlashardi.* (O'.Hoshimov).

Izoh: **-an** affiksi ham yuqoridagi affikslar kabi ish-harakatning belgi va holatini ifodalovchi so'zlar yasaydi. Lekin u arab tilidan o'zlashgan so'zlar tarkibida keladi va shu so'zlar tarkibidagina ajratiladi. Shuning uchun bu affiks hozirgi o'zbek tilida yasovchi hisoblanmaydi: *ruh-an, majbur-an, qat'iyon, vijdonan tasodifan* kabi. Masalan: *Xalqimizning eng muhim ma'naviy-axloqiy fazilati o'z ish joyida vijdonan va fidokorona mehnat qilishdan iboratdir. Arabboy ko'pchilik kulgisidan bir oz izza tortdi. Lekin u ba'zi birovlarday umum kulgisiga majburan taslim bo'lib iljaymadi.* (P.Tursun).

Yuqorida ko'rsatilgan affikslardan tashqari, **-lay (-layin), -in** kabi affikslar ham turli so'zlarga qo'shib, ish-harakatning belgi, xususiyatini bildiruvchi ravish yasashga xizmat qiladi: *butun-lay, tirik-lay, xom-layin, yashir-in, old-in* kabi. Masalan: *Shu paytda oldin ketayotgan yo'lovchi tashiydigan avtobus to'xtadi.* (S.Zunnunova). *Sizni kutib turar oppoq paxtaning Bag'rida yashirin qancha sirli rang.* (A.Oripov).

O'zbek tilida payt, belgi, miqdor, o'rin ma'nolarini bildiruvchi ayrim so'zlar jo'nalish, chiqish va o'rin-payt kelishigi affikslarini olgan holda ravishga aylanishi mumkin: *zimdan, tubdan, qo'qqisdan, birdan, zo'rg'a, jo'rtdaga* kabi. Bu kabi yasalmalarda kelishik affiksi shakl yasash xususiyatini yo'qotadi va so'zning leksik ma'no anglatuvchi qismiga singib ketadi. So'zning shu kelishik shaklida qotib qolishi natijasida ravishlashish hodisasi yuz beradi. Masalan: *Bu uning qalbida birdan uyg'onib ketgan otalik tuyg'usi edi.* (P.Qodirov).

Quyidagi hollarda ravishlashish hodisasi yuz berishi mumkin:

a) sifat, son va ravishlar chiqish kelishigi shaklida ravishga aylanadi: *yangidan, chindan, yolg'ondan, birdan, qo'qqisidan, to'satdan* kabi. Masalan: *Saida yolg'ondan hayron bo'lib qoldi. (A.Qahhor). Qo'qqisidan berilgan bu savol oldida Qobilbek nima deyarini bilmay, tikilganча qoldi. (M.Qoriyev);*

b) ayrim fe'l shakllari chiqish kelishigi shaklida ravishga aylanadi: *shoshmasdan, qaytadan, o'ylamasdan, indamasdan, charchamasdan* kabi. Masalan: *U indamasdan o'tib ketaverdi. Hamma gap pulda ekan, Oxun, – indamasdan o'tirgan toshkentlik bir mardikor so'zga aralashdi... (Oybek). Bektemir chuvalgan paytavasini echib, qaytadan askarchasiga ixcham o'radi. (Oybek).*

Kompozitsiya usuli bilan ravish yasalishi

Kompozitsiya usuli bilan qo'shma ravishlar yasaladi. Tarkibidagi qismlarining qanday so'zlardan bo'lishiga qarab qo'shma ravish quyidagicha hosil qilinadi:

1. **Har** belgilash olmoshi bilan o'rin yoki payt ma'nosini bildiruvchi so'zlarning birikuvidan hosil bo'ladi: *har vaqt, har lahza, har gal, har mahal, har on, har zamonda, har yoqqa, har er, har yon, har tomon, har taraf, har dam, har damda, har tomonda, har onda, har choq, har safar, har qachon, har qaerda, har qancha, har lahzada* kabi. Misollardan ko'rinadiki, bu so'zlar kelishik shaklida ham keladi. Masalan: *Sayhonlikni o'rmon har yoqdan o'rab olgandi. (Oybek).*

2. **Bir** so'zi bilan o'rin, payt va miqdor bildiruvchi so'zlarning birikuvidan hosil bo'ladi: bu so'zlar kelishik shaklida ham kelishi mumkin: *bir vaqt, bir mahal, bir yo'la, bir zumda, bir kuni, bir kun, bir yili, bir dam, bir damda, bir pas, bir pasda, bir muncha, bir pasga, bir nafas, bir nafasga, bir nafasda, bir zum, bir on, bir onda, bir vaqtda, bir gal, bir zamon, bir zamonda, bir boshdan, bir tekis, bir tekisda, bir chekkada, biroz; birmuncha, bir talay, birato'la, birvarakay* kabi. Masalan: *Abdujalil boynikidagi ziyofatni Mulla Obid bir muncha taajjub ichida o'tkazdi. (A. Qodiriy). Bir ozdan keyin u kiyinib olib, yo'lga otlandi.*

(A.Obidjon). *Zovur yoqalab **biroz** yurgach, dala shiyponi ro‘parasidan chiqdi.* («Yoshlik»).

3. Ayni bir otni, sonni oraga –*ma, ba-* elementini qo‘shib takrorlash bilan, shuningdek ayni bir sifatni chiqish va bosh kelishikda takrorlash bilan, ayni bir ot va sifatni chiqish va jo‘nalish kelishiklarida takrorlash bilan, o‘z olmoshi takrorini egalik va chiqish kelishigi affikslari bilan ham ishlatishdan ravish yasaladi: *yuzma-yuz, so‘zma-so‘z, uchma-uch, dam-badam, yo‘lma-yo‘l qo‘lma-qo‘l, birma-bir, quruqdan-quruq, to‘g‘ridan-to‘g‘ri, bekordan-bekorga, kundan-kunga, o‘z-o‘zidan, zo‘r-bazo‘r, dam-badam, ochiqdan-ochiq, zo‘rma-zo‘raki, bekordan-bekorga, uzundan-uzoq* kabi. Masalan: *Darvozadan **dam-badam** mo‘ralab turgan qizlar tapir-tupur qilib, yugurib ketishdi.* (S.Zunnunova). *G‘ishtlarni **birma-bir** olishgan edi, oltin to‘la xumning og‘zi ko‘rindi.* (S.Yunusov). *Yuzlab kishilar **qo‘lma-qo‘l** chelak uzatib, maydon o‘rtasidagi hovuzdan olingan suv bilan kitob xonasiga tushgan o‘tni o‘chirishga urinar edilar.* (M.Osim). ***Dam-badam** chaqmoq yalt-yult qilar edi.* (S.Norboyev).

Tayanch tushunchalar

So‘z yasalishi – 1) tilshunoslikning so‘z hosil qilinishi (so‘z hosil bo‘lishi) va u bilan bog‘liq masalalarni o‘rganuvchi bo‘limi;

2) tilda bor bo‘lgan ma‘lum usul asosida yangi so‘z hosil qilinishi

Tarixiy (diaxron) yasalish (diaxroniya yun. dia – orqali Qchronos - vaqt) – tarixiy so‘z yasalish hodisasi.

Hozirgi (sinxron) yasalish (sinxroniya yun. syn –birga Q chronos – vaqt, ya‘ni bir vaqtlilik) – ayrim til hodisalarining, yaxlitligicha til tizimining ma‘lum bir tarixiy rivojlanish bosqichidagi holatini lingvistik o‘rganish predmeti sifatida shartli ajratib olish.

Asos ma‘no - 1) biror ma‘noning yuzaga kelishida asos bo‘lib xizmat qiladigan ma‘no; 2) yasama so‘zning asosiga (so‘z yasalish asosiga) oid ma‘no.

Asoslovchi so‘z – so‘z yasalish asosi bo‘lib kelgan so‘z.

Asoslanuvchi soʻz – yasovchi asosga ega boʻlgan, maʼnosi yasash asosi va yasovchi affiks maʼnolari orqali ifodalanib turadigan soʻz.

Yasama soʻz – soʻz yasaliş asosi va soʻz yasovchining birikuvidan hosil boʻlgan birlik, soʻz yasaliş birligi.

Yasaliş – biror til (nutq) birligining maʼlum vositalar yordamida hosil qilinishi.

Yasalma – yasaliş natijasida hosil qilingan birlik (soʻz).

Yasama asos – maʼlum vositalar yordamida yasalgan va boshqa soʻzning yasalişiga asos boʻladigan asos.

Yasovchi asos – yasalmaning yuzaga kelishida qatnashuvchi mustaqil maʼnoli qism; soʻz yasovchi qoʻshiladigan qism.

Soʻz yasaliş modeli – yangi leksik maʼnoli soʻz hosil qilish sxemasi.

Soʻz yasaliş tarkibi – yasama soʻzning tarkibi.

Soʻz yasaliş tahlili – yasama soʻzning tarkibini, qanday usul bilan hosil boʻlganini aniqlash, oʻrganish; shu nuqtai nazardan tahlil qilish.

Soʻz yasash usuli – soʻzning qanday birlik yordamida yasaliş, yasaliş yoʻli.

Soʻz yasovchi affiks – yangi leksik maʼnoli soʻz hosil qiluvchi affiks.

Fonetik usul – soʻz tarkibida fonetik oʻzgarish yoki urugʻuning oʻrni oʻzgarishi natijasida yangi leksik maʼnoli soʻz yasash.

Semantik usul – tarixiy rivojlanish jarayonida soʻz maʼnosining oʻzgarishi, maʼnoning koʻchishi.

Affiksatsiya usuli – soʻz yasovchi affikslar yordamida soʻz yasash.

Kompozitsiya usuli - (lot. composition - tuzish) birdan ortiq yasovchi asosni maʼno va mazmun jihatdan biriktirib soʻz yasash.

Sintaktik–leksik usul – aslida soʻz birikmasi boʻlgan ikki soʻzning oʻzaro birikib, yangi maʼnoli soʻzga aylanishi.

Affiksoid (lo. affixus yun. eitos - tur) – affiks vazifasida qoʻllanuvchi morfema.

Soʻz yasaliş strukturasi – soʻzning soʻz yasalişiga asos boʻladigan qismi (soʻz yasaliş asosi) bilan yasovchi qismdan iborat tuzilishi.

Leksema - (yun. lexis– ibora, nutq oʻrami) – tilning lugʻat tarkibiga xos birlik, til qurilishining lugʻaviy maʼno anglatuvchi unsuri.

Savol va topshiriqlar

1. Soʻz yasalishi termini tilshunoslikda qanday maʼnolarni ifodalaydi?
2. Soʻz yasalish boʻlimining oʻrganish obʻekti nimalardan iborat?
3. Sinxron va diaxron soʻz yasalishining farqini tushuntirib bering.
4. Oʻzbek tilida soʻz yasalishining qanday usullari bor?
5. Affiksoid nima?
6. Qoʻshma soʻz bilan soʻz birikmasining farqi nimada? Badiiy asardan misollar toping.
7. Soʻzning yasalish strukturasi (tarkibini) qanday qismlar tashkil qiladi? Soʻzning morfem tarkibi, yasalish tarkibi, morfologik tarkibi boʻyicha tahlil.
8. Tub va yasama leksemalar haqida maʼlumot bering.
9. Ot yasovchi affikslarning qanday turlari bor? Badiiy asarlardan misollar toping.
10. Otlarning kompozitsiya usuli bilan yasalishiga badiiy asarlardan misollar toping.
11. Sifat yasalishi haqida maʼlumot bering va badiiy asarlardan misollar toping.
12. Kompozitsiya usuli bilan sifat yasalishiga badiiy adabiyotlardan misollar toʻplang.
13. Oʻzbek tilida affikslarning asosga qoʻshilish oʻrni haqida nimalarni bilasiz? Mustaqil topilgan misollar orqali izohlang.
14. Feʼl yasalishi haqida maʼlumot bering. Badiiy asarlardan misollar toʻplang.
15. Qoʻshma feʼllar bilan analitik shakllar orasidagi oʻxshash va farqli jihatlarni misollar bilan izohlab bering.
16. Ravish yasalishi haqida maʼlumot bering.
17. Kompozitsiya usuli bilan yasalgan ravishlarga badiiy asarlardan misollar toping.

MORFOLOGIYA

Ma'lumki, tilshunoslikda morfologiya va sintaksis birgalikda **grammatika** deb yuritiladi. Grammatika (yunoncha *grammatika* – «yozish san'ati») tilshunoslik fanining bir qismi bo'lib, u tilning grammatik qurilishini tekshiradi. Demak, u so'z va gapning har bir tildagi (xususan o'zbek tilidagi) shakliy-grammatik tomonlarini – so'zning shaklan o'zgarishlarini, so'z qo'shilmalarining, so'z birikmalarining turli ko'rinishlarini, vositalarini va gapning strukturasi, turlarini o'rgatadi. **Grammatika** termini tilning grammatik qurilishi ma'nosida ham qo'llanadi. Aniqki, bu termin keyingi ma'noda ishlatilganda, grammatika fanining tekshirish ob'yektini bildiradi.

Har bir tilning xususiyatini uning fonetik, leksik va grammatik strukturalari aks ettiradi. Bu strukturalarning hammasi bir butun tizimni hosil qiladi, demak, tilning grammatik qurilishi uning fonetik qurilishi bilan va leksik sistemasi bilan bog'liqdir: tilning o'zaro bog'langan bo'laklarning yaxlitligidan iborat bo'lishi grammatikaning fonetika va leksikologiya bilan aloqada ekanligini anglatib turadi. Kelib chiqadiki, tilning hamma tomonlari o'zaro bog'langan, o'zaro shartlangan bo'lib, grammatik qurilish til sistemasining bir qismidir. Grammatika so'zlarni shakllantiradi, biriktiradi, ularning fikr anglatish vositasi sifatidagi vazifasini belgilaydi.

Har bir tilning grammatik qurilishi ma'lum me'yorlarga, qonun-qoidalarga ega. Masalan, o'zbek tilida: sifatlovchining sifatlanmishdan oldin kelishi, ergash gapning, ko'pincha, bosh gapdan yoki bosh gapdagi hokim (shu ergash gapni o'ziga qaram qilgan) elementdan avval kelishi, qaratqich va qaralmishning shaxs jihatidan moslashishi va boshqalar.

Ko'pgina tillarning grammatik qurilishida o'xshashliklar bor, lekin, ikkinchi tomondan, bir oilaga kiradigan tillarning orasida ham ma'lum farqlar bor. Tillarning grammatik qurilishidagi o'xshashlik nisbatan sintaksisda kuchli (ayniqsa, qo'shma

gaplarning strukturasi), farqlanish, noo‘xshashlik esa so‘z shakllarida kuchlidir.

Grammatika tilning grammatik qurilishiga xos bo‘lgan qonun-qoidalarni, me‘yorlarni tasvirlaydi, uning turli xususiyatlarini tekshiradi. Misol uchun, o‘zbek tilining grammatik qurilishiga doir ayrim hodisalarni eslab o‘tamiz: eganing bosh kelishikda bo‘lishi, shaxs jihatidan moslanish (*men boraman. sen borasan* kabi), so‘zlarning birikishidagi ichki moslik–muvofiqlik. Masalan, *-inqira* affiksini olgan so‘z harakatning yuzaga kelishidagi «kuchsizlik, kamlik, me‘yordan pastlik» ma’nosini bildiradi, shunga ko‘ra bu so‘z semantik jihatdan mos ravishda «*sal*», «*bir oz*» so‘zlari bilan birika oladi (*ranggi sal oqarinqiradi* kabi), *-roq* affiksini olgan so‘z ham shunday (*sal oqarganroq* kabi), bular «juda» tipidagi kuchaytiruvchi vosita bilan qo‘shila olmaydi, chunki ichki tomoni, mazmuni to‘g‘ri kelmaydi, moslashmaydi.

Morfologiya va sintaksis

Grammatika ikki qismga – morfologiya va sintaksisga bo‘linadi. Morfologiya ham, sintaksis ham o‘z tekshirish ob’jektiga ega bo‘lib, ular bir-biri bilan uzviy ravishda bog‘langan.

Morfologiya (grekcha *morphe* - «*shakl*», *logos* – «*ta’limot*») so‘zlarning grammatik (morfologik) xususiyatlari haqidagi ta’limotdir. Morfologiyada so‘zning o‘zgarishi va shu o‘zgarish bilan bog‘liq bo‘lgan ma’nolar, so‘zning tuzilishi va tarkibi o‘rganiladi. So‘zlarning o‘zgarishi umumiy struktura belgilariga ega bo‘lgan so‘z guruhlari bilan bog‘langan, shuning uchun morfologiya ma’lum belgilari asosida bir-biridan farq qilgan so‘z guruhlari – so‘z turkumlarini ham tekshiradi.

Sintaksis (grekcha *syntaxis* - «*tuzish*») gapning grammatik (sintaktik) xususiyatlarini, gap qurilishi va turlarini tekshiradi. Gap qurilishi uchun ohang, so‘zlarning birikishi, predikativlik va so‘z tartibi kabi sintaktik vositalar muhimdir.

Morfologiya bilan sintaksisning bir-biridan farqi shundaki, morfologiyaning tekshirish ob'yekti – soʻz. Unda soʻzning u yoki bu shakllari, xususiyatlari tahlil qilinadi. Sintaksisning tekshirish ob'yekti gap boʻlib, gap tuzilishi, soʻz birikmalari va soʻzlarning bogʻlanish yoʻllari tahlil etiladi.

Morfologiya soʻzni til sistemasida olib qaraydi, alohida soʻz shakllari va ularning qanday bogʻlanganligini aniqlaydi. Masalan, bosh kelishikdagi *shahar*, *paxta* soʻzlari qaratqich kelishigida *shaharning*, *paxtaning*, chiqish kelishigida *shahardan*, *paxtadan*, tushum kelishigida *shaharni*, *paxtani* kabi shakllar bilan bogʻlangan. Shuningdek, *koʻrdim*, *koʻrganman*, *koʻraman*, *koʻrarman*; *terding*, *terasan*, *tergansan*, *terarsan* kabi shakllar ham oʻzaro bogʻlangan. Demak, morfologiya turlanish va tuslanishning xususiyatlarini tekshiradi, soʻzning morfologik tarkibi, uning shakllari va grammatik maʼnolari, soʻz turkumlari va ularga xos shakl yasash yoʻllarini oʻrgatadi.

Sintaksisda fikrni ifodalash uchun soʻzlarning bogʻlanishi, gap tuzilishi va turlicha sintaktik munosabatlar tekshirilar ekan, demak, morfologiyadagi turlicha soʻz shakllarining gapda boshqa soʻzlar bilan sintaktik aloqasi, gap qurilishida shu shakllarning qanday vazifada kelganligi kabilar aniqlanadi. Masalan, *shaharning*–*turdosh ot*, *qaratqich kelishigi*, *birlik*, *qaratqich aniqlovchi*; *oʻqiydi* – *feʼl*, *yaqin oʻtgan zamon*, *boʻlishli*, *xabar mayli*, *III shaxs*, *birlik*, *kesim* kabi.

Morfologiyaning vazifasi faqat soʻz shakllari va ular anglatgan umumiy grammatik maʼnolarni oʻrganish bilan cheklanmaydi. Lugʻaviy birliklarning semantik va shakl xususiyatlarini aniqlash asosida belgilangan soʻzlarning leksik-grammatik kategoriyalari, yaʼni soʻz turkumlari haqidagi taʼlimotni oʻrganishdan iborat.

Demak, morfologiya soʻz, uning morfologik tarkibi, shakl va ular anglatgan grammatik maʼnolar hamda soʻz turkumlari va ularga xos grammatik kategoriyalar haqidagi grammatik taʼlimotdir.

Morfologiya va leksikologiya

Ma'lumki, morfologiya bilan bir qatorda, leksikologiya ham soʻzlarni tekshiradi, soʻz morfologiyada ham, leksikologiyada ham asosiy tekshirish ob'yekti hisoblanadi. Har bir soʻz murakkab leksik-grammatik butunlikni tashkil etadi. Soʻzning leksik maʼnolari yigʻindisi uning leksik birlik ekanligini bildirsa, grammatik shakllar majmuasi va ular anglatgan grammatik maʼnolar soʻzning grammatik birlik ekanligini koʻrsatadi. Shu sababli soʻzlar, bir tomondan, leksikologiyada va, ikkinchi tomondan, morfologiyada tamoman boshqa-boshqa nuqtai nazardan, boshqa maqsadda oʻrganiladi. Leksikologiyada soʻzlar tilning leksik tarkibini, uning leksik sistemasini belgilash, soʻzning leksik maʼnosi, uslubiy xususiyatlari, qoʻllanishi va boyib borish yoʻllarini aniqlash nuqtai nazaridan oʻrganilsa, morfologiyada esa soʻz oʻzgarishiga xos grammatik qoida va qonuniyatlarni belgilash, grammatik maʼnolarni ifodalash vositalarini aniqlash maqsadida oʻrganiladi. Masalan, *daraxt, bino, qush, bolalik, bahor, qishloq, oʻqimoq, yozmoq, oq, qizil, besh, oʻn* kabi soʻzlar boshqa-boshqa leksik maʼnoga ega boʻlib, leksikologiya shu maʼnolarni, ularning uslubiy va qoʻllanish xususiyatlarini tekshiradi. Morfologiyada esa bu soʻzlar bir xil umumiy xususiyatga ega boʻlgan til hodisasi boʻlib, ularning narsa, harakat, belgi, miqdor anglatuvchi kelishik, egalik, grammatik son, shaxs-son, zamon, mayl singari kategoriyalarni koʻrsata olishi va boshqalar aniqlanadi.

Morfologiya va fonetika

Ma'lumki, tilning har bir hodisasi uning, (tilning) tovush tomoni bilan bogʻliq. Har bir grammatik hodisaning tovush bilan ifodalanishi grammatikaning (morfologiyaning) fonetika bilan aloqadorligini ham koʻrsatadi. Masalan, soʻzlarda leksik urgʻuning boshqa-boshqa boʻgʻinga tushishi orqali, ayrim hollarda, soʻzning maʼnosi, qaysi leksik – grammatik kategoriyaga kirishi va

tarkibidagi morfemalarning tipi differentsiatsiya (farqlanish, ajralish) qilinadi.

Masalan, *qushcha* soʻzida urgʻu oxirgi boʻgʻinda boʻlganda – ot, **-cha** affiksi kichraytish maʼnosini bildiradi: *qushcha* – kichik qush; shu soʻzning urgʻusi bosh boʻgʻinda boʻlganda – ravish, bundagi urgʻusiz **-cha** affiksi oʻxshatish maʼnosini bildiradi. *qushcha*: *qushdek (day) qush* kabi. Demak, bu oʻrinda fonetik hodisa tufayli ot bilan ravish farqlanadi. Yana misollar *tugma* (ot) – *tugma* (feʼl); *qaynatma (shoʻrva)* (sifat) – *qaynatma* (feʼlning boʻlishsizlik shakli). Maʼlum boʻladiki, tilning tovush tomoni boshqa hamma tomonlar bilan chambarchas bogʻliq.

Soʻzning grammatik maʼnosi

Soʻz kishi ongidagi, borliqdagi narsa, harakat, belgi va hodisalar haqidagi tushunchani bildiradi. Soʻzning tushuncha anglatishi soʻz leksik maʼnosining asosini tashkil etadi. Ammo mustaqil soʻzlar faqat leksik maʼno anglatib qolmay, balki oʻzaro bogʻlangan bir qancha qoʻshimcha maʼnolarni ham anglatadi. Masalan: *paxtalar, kitoblar, oʻquvchilar, ishladilar, yozdilar, oʻqimoqdalar* kabi soʻzlar faqat leksik maʼno ifodalab qolmasdan, soʻzlar guruhi uchun umumiy boʻlgan qoʻshimcha maʼno ham ifodalaydi. Yaʼni, *paxtalar* soʻzi texnika ekinini anglatrsa, *kitoblar* esa oʻquv qurolini, *oʻquvchilar* soʻzi bilim oluvchi shaxs maʼnolarini ifodalaydi. *Keldilar, ishladilar* soʻzlari esa biror tomonga qarab harakat qilish, biror faoliyat bilan shugʻullanishni bildiradi. Bular shu soʻzlarning leksik maʼnosi.

Leksik maʼno soʻzning material qismi orqali ifodalanadi. Shuning uchun leksik maʼno baʼzan **material maʼno** deb ham yuritiladi. Soʻzning grammatik maʼnosi esa uning *shakl qismi* orqali ifodalanadi. Leksik maʼno *leksikologiyada*, grammatik maʼno esa *grammatikada* oʻrganiladi. Grammatik maʼno turli xil vositalar va usullar bilan ifodalanadi. Grammatik maʼnoning ifodalanish yoʻllari *grammatik usul* deyiladi. Uni ifoda qiladigan affiks, yordamchi soʻz kabilar *grammatik vosita* deyiladi.

Grammatik vositalar orqali hosil qilingan shakllar *grammatik shakl* deyiladi. Grammatik shaklsiz grammatik ma'no bo'lmaydi, ya'ni so'zning qanday grammatik ma'no ifodalashi uning grammatik shakliga bog'liq. Masalan: *kitob-lar-ni, kitob-lar-ning, kitob-lar-dan; yoz-di-m, yoz-di-ng, yoz-di* kabi ko'rinishlar *kitob, yoz* so'zlarining grammatik shakli, birlik va ko'plik son, ma'lum kelishik, shaxs-son, zamon, mayl ma'nolarini ifodalashi grammatik ma'nolaridir.

So'zning leksik ma'nosi aniq va mavhum bo'lishi mumkin. Masalan: *qalam, olma, kitob, uy, gul, yigit, qiz* konkret narsa va shaxs ma'nosini anglatadi, *baxt, mehr, sadoqat, aql, vijdon* kabi so'zlar mavhum ma'noga ega.

Grammatik ma'no esa faqat mavhum tushunchadan iborat bo'lib, shu xildagi boshqa tushunchalar bilan birga so'zning leksik ma'nosiga qo'shimcha tarzda ifodalanadigan qurilish sistemasida so'zning vazifasi va o'rnini belgilaydi. Masalan, kelishik shakllari otning boshqa so'zlar bilan sintaktik aloqasini ko'rsatadi, uning gapda ega, to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol vazifalarida kelishini ta'minlaydi.

Grammatik ma'nolar o'z xususiyatiga qarab ikkiga bo'linadi.

1. Kategorial grammatik ma'no.

2. Xususiy ma'no.

1. So'zning kategorial grammatik ma'nosi ma'lum so'z turkumlari uchun xos umumiy grammatik ma'nolardan iborat. Masalan, otning "narsa", sifatning "belgi", fe'lning "harakat" ma'nosini anglatishi shu so'zlarga xos kategorial grammatik ma'nolarga kiradi.

2. So'zning xususiy grammatik ma'nosi esa alohida so'z turkumiga xos bo'lib, maxsus vositalar orqali ifodalanadi. Masalan: otlarga xos egalik, kelishik, grammatik son ma'nolari, fe'llarga xos shaxs-son, zamon, daraja, mayl ma'nolarining har qaysisi xususiy grammatik ma'nolarga kiradi.

O'zbek tilida grammatik ma'no quyidagi usullar bilan ifodalanadi:

1. Asosga grammatik ma'no bildiruvchi affiks qo'shish bilan *kitob-ni, kitob-ning kitob-ga; o'qidi-m, o'qidi-ng* kabi.

2. Yordamchi so'zlar keltirish bilan: *qalam bilan, maktab tomon, tinchlik uchun; yozib olmoq, o'qib chiqmoq, qarab turmoq* kabi.

3. Ohang orqali. Gapni turlicha ohang bilan aytish orqali ham turlicha grammatik ma'no ifodalanadi: *Mashina keldi. Mashina keldi? Mashina keldi! Bu kitob (qaysi). Bu - kitob (nima)* kabi.

4. So'zlarni takrorlash orqali (kuchaytirish): *tez-tez, katta-katta, baland-baland, tog'-tog' (xirmon), qop-qop (bug'doy), savat-savat (pilla)* kabi.

5. So'zlarni juftlash orqali (jamlash): *qarindosh-urug', uy-ro'zg'or, qozon-tovoq, mehr-oqibat, shart-sharoit, bosh-oyoq (sarpa), kecha-kunduz, oq-qora, baland-past, ko'm-ko'k (osmon), oppoq (paxta)*.

So'zning grammatik shakli

So'zning grammatik shakli (qisqacha: **so'z shakli**) tildagi mustaqil ma'noli so'zning so'z birikmasi yoki gapda qo'llaniladigan shakli bo'lib, shu shakli bilan bog'liq holda grammatik ma'nolarga ega bo'lishidir. Bunday butunlik **elementar sintaktik birlik** deb ham yuritiladi.

So'zning grammatik shakli leksik ma'noga qo'shiladigan grammatik ma'no bilan ularni ifodalash vositalari yig'indisidan iborat (*olma-olma-ni, olma-ning, olma-ga; bor-bordi-mi, bordi-ng*).

Masalan, *paxtamizning* shakli, birinchidan, ma'lum leksik ma'noga (texnika ekini) ega bo'lib, u so'zning o'zagi – *paxta* orqali ifodalangan; ikkinchidan, o'sha narsaning (paxtaning) I shaxsning ko'pligiga qarashli ekanligi hamda qaratqich kelishigi ma'nolari - grammatik ma'nolar - leksik ma'noga qo'shilgan bo'lib, bu grammatik ma'nolar –**imiz** va –**ning** qo'shimchalari orqali ifodalangan. Grammatik shakl ana shu leksik ma'noli qism (*paxta*) bilan grammatik ma'noli qismlar – shakl yasovchi

affikslardan (-**imiz**, -**ning**) tashkil topgan. Grammatik shakl leksik ma'noga qo'shimcha ma'no qo'shadi.

So'zlarning grammatik shakllari ikki yoki undan ortiq bo'lishi mumkin. Bu shakllar bir-biriga qarama-qarshi (oppozitsiya) tursalar ham, ularning har biri nutqda o'sha so'zning qismi, ko'rinishi sifatida qo'llanadi. Ana shu shaklning o'zi *so'z* termini bilan ataladi. Shunday qilib, so'z o'zining shakllarida yashaydi, shu shakllaridan biri sifatida qo'llanadi, ayni zamonda, u o'zining barcha grammatik shakllarini birlashtiradi (*chorvador-lar-imiz-ning, xalq-imiz-ni*).

So'zning grammatik shakli haqidagi aytilgan fikrlarni umumlashtirib, unga shunday ta'rif berish mumkin:

Demak, so'zning leksik ma'noni ifodalash bilan birga, borliqqa munosabatini yoki o'zaro birikish chog'ida nutqdagi boshqa so'zlarga munosabatini ifodalaydigan qo'shimcha ma'noga mos shaklga ega bo'lishi uning grammatik shakli deyiladi.

Ba'zi grammatik shakl maxsus ko'rsatkichga ega bo'lmasligi ham mumkin. Ammo shu ko'rinishda ham u ayrim grammatik shaklni tashkil qiladi. Bunday shakllar **nol ko'rsatkichli shakl** deb yuritiladi.

Masalan, *uy, daftar, kitob, o'qi, yoz* kabi so'z-shakllar bosh kelishik, birlik, kelasi zamon, bo'lishli, buyruq-istak mayli shaklida bo'lib, so'zga qo'shimcha ma'no qo'shadi va ayni paytda uning shaklini belgilaydi.

Shunday qilib, so'z nutqda grammatik shakllaridan biri sifatida qo'llanadi. Uning bunday shakllari bitta yoki bir nechta bo'ladi va ular o'zaro grammatik ma'no tizimi orqali bog'lanadi. Masalan, kelishik, egalik, shaxs-son ma'nolari so'z shakllarini ana shunday o'zaro bog'lab turadigan grammatik manolardir.

Ma'lumki, alohida olingan so'z shaklining o'zak qismi o'zgarishi mumkin. Masalan, *kitobning, qalamning, uyning, dalaning* kabi so'zlarning grammatik ma'no ifodalaydigan qismi (-**ning**) o'zgarmagani holda o'zak qismlar o'zgarishi mumkin. Bunda leksik ma'nolar har xil bo'lsa ham, grammatik ma'no bir

xilligicha qolaveradi: *daftar-ning, ruchkla-ning, xona-ning, bog'-ning* kabi.

Shunday qilib, soʻz shakli (soʻzshakl) aniq olingan soʻzning nutqdagi koʻrinishi boʻlsa, shakl turi har xil soʻzning soʻnggi qismi maʼlum grammatik maʼnoga koʻra bir xil koʻrinishga ega boʻlishidir («shakl turi (shakl tipi - **tipoforma**)» termini umumlashtiruvchi tushunchani ifodalaydi). Shu asosda «qaratqich kelishigi shakli», «koʻplik shakli», «shaxs-son shakli» kabi iboralar qoʻllaniladi.

Hozirgi oʻzbek tilida grammatik kategoriyaga munosabatiga koʻra soʻzning grammatik shakllari 2 turga boʻlinadi:

1) kategorial shakllar; 2) nokategorial shakllar.

Kategorial shakllar maʼlum bir soʻz turkumiga xos grammatik shakllar sistemasiga birlashuvchi, demak, grammatik kategoriya hosil qiluvchi shakllardir: otlardagi grammatik son, egalik va kelishik shakllari, feʼllardagi zamon, shaxs-son, mayl shakllari: *kitob-im, kitob-ing, kitob-i; maktab-ning, maktab-ni, maktab-ga; bor-di-m, bor-gin, bor-gan-man, bor-moqchi-man.*

Nokategorial shakllar ham maʼlum grammatik maʼnoni anglatadi, ammo oʻzaro bir sistemaga birlashmaydi, maʼlum darajada mustaqillikka ega boʻladi. Otlardagi kichraytish va erkalash, sifatlardagi belgining ortiq-kamligi shakllari kabilar nokategorial shakllarga kiradi: *Yigit-cha, qiz-aluq, Karima-xon, oq-roq, koʻkim-tir, oʻqi-gan, oʻqi-sh, oʻqi-b* kabi.

Soʻzning grammatik shakllari tuzilish jihatidan uch xil boʻladi: **sintetik shakl, analitik shakl, juft va takroriy shakl.**

Sintetik shakl soʻzga affiks qoʻshish bilan hosil boʻladi. Masalan, *Universitetda Karimni koʻrdim. Mehnatdan yer, suvdan oʻsimlik, quyoshdan borliq yashnaydi. (M.Ismoiliy)* gaplarida grammatik shakllar *-da, -ni, -m, -dan, -y, -di* affikslari bilan hosil qilingan, demak, sintetik shakl.

Analitik shaklda esa grammatik maʼno yordamchi soʻz orqali ifodalanadi. Masalan, *Ukam uchun kitob oldim. Oʻktam katta surʼat va kuch bilan otilayotgan suvni tomosha qildi (Oybek)* gaplarida maʼlum maʼnolar yordamchi soʻz bilan (*uchun, bilan*)

ifodalangan, demak, *ukam uchun, sur'at va kuch bilan* kabilar analitik shakl.

Juft va takror shakllar. Soʻzning juft shakllari bir xil shakldagi ikki soʻz (asos)ning tenglanish yoʻli bilan bogʻlanishi orqali hosil boʻladi. Odatda, ikki soʻzning juftlanishi natijasida yangi leksik maʼnoli soʻz yasalmaydi, balki juftlik hosil etgan soʻzlar oʻz maʼnosini saqlagani holda koʻplik, jamlash, umumlashtirish, miqdor, takror, kuchaytirish kabi qoʻshimcha maʼnolarni anglatadi: *ota-ona, olma-oʻrik, qalam-daftar* kabi. Shuning uchun juft shakllar soʻz yasalishi sistemasiga kirmaydi. Ular tilda maʼno va uslubiy jihatdan turlicha ottenkalarni, shuningdek ayrim grammatik maʼnolarni ifodalashga xizmat qiladi.

Soʻzning juft shakllari oʻz qismlarining bir turkumdagi soʻzdan boʻlishi (ot+ot, feʼl+feʼl kabi), har bir qismning oʻz urgʻusi borligi va ularning grammatik jihatdan tengligi bilan xarakterlanadi. Ular shu xususiyati bilan bir tushunchani anglatib, bir bosh urgʻuga ega boʻlgan, qatʼiy tartib asosida tobelanish yoʻli bilan bogʻlangan va qismlari turli soʻz turkumi boʻlgan qoʻshma soʻzlardan farq qiladi. Qiyoslang: *togʻ-tosh, qovun-tarvuz, katta-kichik* hamda *beshotar, koʻzoynak, Kattaqoʻrgʻon* kabi.

Juft shakl hosil qiluvchi soʻzlar semantik jihatdan quyidagicha maʼno munosabatida boʻladi:

a) maʼno jihatidan bir-biriga yaqin soʻzlar juft shakl yasaydi: *arpa-bugʻdoy, qoʻl-oyoq, olma-oʻrik, goʻsht-yogʻ, xotin-qiz, pista-bodom, oshna-ogʻayni* kabi; Masalan: *E, sodda bola-e, surishtiraverasanmi, oshna-ogʻaynisi chiqib qolarmidi. Keksalar tili bilan aytganda, Qizlarxon qoʻlli-oyoqli qiz boʻlib, uy ishini ham, oʻqishini ham baravar uddalaydi. (I.Rahim);*

b) sinonimik munosabatda boʻlgan soʻzlar juft shakl yasaydi: *qut-baraka, rozi-rizolik, orzu-istak, oʻy-xayol, kuch-quvvat* kabi. Masalan: *Mustaqillik xalqimizning orzu-istagidir. (Gazetadan).*

v) antonimik munosabatda boʻlgan soʻzlar juft shakl yasaydi; *kun-tun, katta-kichik, past-baland, uzoq-yaqin, oq-qora, yosh-qari* kabi. Masalan: *Ufqni oʻz gavdasi bilan toʻsgan past-baland*

tog'lar qop-qorayib, rido kiygandek silliq ko'rinardi. (Shuhrat). Ular tor ko'chani changitib, gurs-gurs qadam tashlab o'tishdi, past-baland tepaliklar etagida to'xtashdi. (S.Siyoyev).

g) butun va bo'lak ma'nosini bildirgan so'zlar juft shakl yasaydi: *gap-so'z, oy-kun, tog'-tosh, vaqt-soat* kabi. Masalan: *Agar sizga og'ir tushmasa, yurtdagi gap-so'z bosilguncha, biror yil Toshkentda tursin, so'ngra Margilonga borsin, derdim. (A.Qodiriy). Vaqti-soati kelur, Samarqand orzusiga ham erishursiz. (P.Qodirov).*

Juft shakl qismlari ma'no jihatidan quyidagilar bilan xarakterlanadi:

1. Har ikki qism mustaqil ma'noga ega bo'ladi: *opa-singil, yer-suv, o'yin-kulgi, asta-sekin, bordi-keldi, yaxshi-yomon* kabi.

2. Bir qismi mustaqil ma'noga ega bo'ladi. Bu xil juft shakllar quyidagi ko'rinishlarga ega: a) har ikki komponent ham mustaqil ma'noli so'z bo'lib, tarixiy rivojlanish natijasida uning bir qismi o'z leksik ma'nosini yo'qotadi va juft shaklning tarkibiy qismiga aylanib qoladi: *qari-qartang, ko'cha-ko'y, temir-tersak, bo'y-bast* kabi; b) faqat birinchi komponenti mustaqil ma'noga ega bo'lib, uning fonetik o'zgarishi natijasida ikkinchi komponenti yuzaga keladi: *chala-chulpa, mayda-chuyda, kalta-kulta, dog'-dug'* kabi.

3. Har ikki qismi mustaqil ma'noga ega bo'lmaydi: *alg'ov-dalg'ov, adi-badi, g'idi-bidi, taka-puka, ikir-chikir, apoq-chapoq* kabi.

Juft shakl tarkibida quyidagi fonetik o'zgarishlar bo'ladi:

a) birinchi tovush o'zgaradi: *non-pon, qog'oz-pog'oz, meva-cheva, quloq-suloq, kitob-mitob* kabi; b) so'z unli bilan boshlanganda, bir undosh tovush orttiriladi (orttiriluvchi, shuningdek, almashtiriluvchi tovush sifatida *p, m, s, ch* undoshlari keladi): *ish-pish, irim-sirim, apil-tapil, uy-puy, osh-posh* kabi; v) asosdagi unli tovush o'zgaradi: *don-dun, dog'-dug', taq-tuq* kabi; g) bir undosh tovush orttiriladi va asosdagi unli o'zgaradi: *ora-sira, (ora-chira) aji-buji* kabi; d) bir undosh almashtiriladi va asosdagi unli o'zgaradi: *baqir-buqur, latta-putta, mayda-chuyda, g'adir-budur, hakkam-dukkam* kabi.

Takror shakllar bir xil shakldagi soʻz (asos)larning takrorlanishidan hosil boʻladi. Juft shakl singari takroriy shakl ham soʻz yasalishi hodisasiga kirmaydi. Chunki ularning asosiy koʻpchiligi yangi leksik maʼno bildirmaydi, faqat koʻplik, maʼnoni kuchaytirish, takror kabi qoʻshimcha ottenkalarni anglatadi.

Takror shakl, asosan, davomlilik, koʻplik, maʼnoni kuchaytirish, ekspressivlik, takror kabilarni anglatadi. Masalan: *Oʻktam yura-yura keng, soʻlim maydonga chiqib qoldi. Ona bolani belanchakka soldi va qattiq-qattiq tebrata boshladi. (A.Qahhor). –Oho, qancha-qancha voqealar boshimizdan oʻtdi!*

Baʼzi takror shakllarda qisman yangi leksik maʼno anglatish hodisasini koʻrish mumkin. Bu vaqtda takroriy shakl qismlari oʻzining asl leksik maʼnosidan uzoqlashgan boʻladi: *ot-ot* (oʻyin nomi), *es-es* (*es-es* bilmoq), *koʻz-koʻz* (*koʻz-koʻz* qilmoq) kabi.

Ayrim taqlidiy soʻzlarning takrori maʼlum narsa, belgi kabilarning oʻzini anglatishi mumkin: *chak-chak* (ovqat nomi), *chaq-chaq* (*xushchaqchaq*) (quvnoq), *paqpaq* (oʻyin nomi) kabi. Bir soʻz holiga kelib qolgan bunday birliklar takroriy shakllik xususiyatini yoʻqotgan boʻladi.

Takror shakllar toʻla takror va qisqa takror asosida hosil boʻladi: *yapaloq-yapaloq=yap-yapaloq; qora-qora=qop-qora; koʻk-koʻk=koʻm-koʻk* kabi. Masalan: *Suvi tip-tiniq, oftobi yoʻlida gʻuborlar yoʻq emish. (T.Malik). Qarshimda tebranar koʻm-koʻk barglar har on. (Yu.Hamdam).*

-ba, -ma elementlari yordamida hosil boʻlgan soʻzlar ham takror shaklga kiradi; *betma-bet, ketma-ket, xilma-xil, damba-dam, navbatma-navbat* kabi. Masalan: *Sen bilan turibman bu kun betma-bet. (A.Oripov). Shunday deb ikki botir, Bir-biriga boʻldi betma-bet. (Nurali).* Bunday takror shakllar koʻpincha asos anglatgan maʼnodan boshqacharoq maʼnolarni ham bildiradi: *basma-bas, uchma-uch, boshma-bosh, yuzma-yuz, nomma-nom* kabi.

Grammatik kategoriya

Grammatik ma'no bilan uning shakliy ifodasi birgalikda grammatik kategoriyaning tashkil qiladi. Grammatik kategoriyalar bevosita morfologiyaga xos bo'lgan so'z turkumlari, grammatik son, kelishik, zamon kabi hodisalarni shuningdek, sintagma, ega, kesim, to'ldiruvchi kabi hodisalarni (sintaktik kategoriyalarni) o'z ichiga oladi.

Shunga ko'ra grammatik kategoriyaning 2 turi farqlanadi:

1) morfologik kategoriya; 2) sintaktik kategoriya.

O'zaro bir-biriga zid qo'yilgan va qiyosan olingan grammatik ma'nolar tizimi va ularga xos ifoda vositalari – grammatik shakllar tizimi morfologik kategoriya deyiladi.

Morfologik kategoriyalar so'zning qaysi turkumga kirishi bilan bog'liq. Har bir so'z turkumining o'z grammatik kategoriyasi bor. Masalan: otlarda kelishik kategoriyasi, son kategoriyasi, fe'llarda shaxs-son kategoriyasi, nisbat (daraja), zamon shakllari tizimlarining har qaysisi o'ziga xos grammatik ma'nolar majmuasiga va shu ma'nolarning ifoda shakllari tizimiga ega.

Asosida yotuvchi ma'nosiga ko'ra birlashib, sintaktik munosabatni ko'rsatish uchun xizmat qiluvchi shakllar tizimi sintaktik kategoriya deyiladi.

Grammatik kategoriyalar umumiy hodisa sifatida xususiy hodisalarda mavjud bo'ladi, xususiy hodisalar umumlashmasi asosida yuzaga keladi. Demak, son kategoriyasi birlik va ko'plik ma'nolarini ifodalovchi shakllar tizimidan - egalik kategoriyasi birinchi shaxs – so'zlovchi, ikkinchi shaxs – tinglovchi, uchinchi shaxs -o'zga va shularning miqdoriy ma'nolarini ifodalovchi shakllar tizimidan iborat. Grammatik kategoriyalarda tilning o'ziga xos xususiyati ochiq namoyon bo'ladi. Masalan, rus tili (ayrim boshqa tillar) uchun xos grammatik jins kategoriyasi turkiy tillarda, jumladan, o'zbek tilida yo'q; rus tilida sifatlarga kelishik kategoriyasi xos, o'zbek tilida esa sifat, odatda, turlanmaydi va boshqalar.

Soʻzlarning morfologik strukturasi

Maʼlumki, soʻz tilning eng muhim birliklaridan biri boʻlib, shakl yasashga ega boʻlishi yoki ega boʻlmasligi mumkin. Masalan, *kitob* soʻzi ot turkumiga mansub, shunga koʻra *kitobim, kitobing, kitobi* (egalikning koʻpligi ham nazarda tutiladi); *kitob va kitoblar: kitobga, kitobni, kitobning. kitobdan, kitobda, kitobimning, kitobingni, kitoblarimizga, kitoblaringizdan* kabi shakliy oʻzgarishlar sistemasiga ega.

Soʻzning grammatik maʼnolari jihatidan farqlanadigan har bir shakli soʻzshakl deyiladi. Soʻzshakllarning yasashida qatnashib, har xil grammatik maʼno anglatadigan qism soʻzning morfologik tuzilishini tashkil qiladi. Masalan, *doʻstlarimdan* soʻzi oʻz morfologik tuzilishi jihatidan *doʻst-lar-im-dan* tarzida boʻlinadi. Bu soʻzda *doʻst* - oʻzak morfemasi, shakl yasash asosi, *-lar* – koʻplik shakli yasovchi morfema, *-im* – egalik shakli yasovchi morfema va *-dan* – chiqish kelishigi shakli yasovchi morfema. *Oʻqiyotirmiz, yozdingiz, shaharlarimizda, maktablaringizning* singari soʻzlar ham morfologik struktura jihatidan *oʻqi-yotir-miz, yoz-di-ngiz, shahar-lar-imiz-da, maktab-lar-ingiz-ning* tarzida boʻlinadi. Bularda *oʻqi, yoz, shahar, maktab* morfemalari shakl yasash asosi, undan keyingi morfemalar esa shakl yasovchi vositalar – affikslar hisoblanadi.

Koʻrinadiki, soʻzning morfologik tuzilishida shakl yasash asosi va shakl yasovchi vosita mavjud boʻladi. Soʻzshakl tarkibida birdan ortiq shakl yasovchi affiksning ishtirok etishiga qarab uning morfologik strukturasi ham murakkablashib boradi: *maktablar, maktablari, maktablaridan* kabi. Bu vaqtda soʻzshakl tarkibida har bir shaklning yasash asosi va yasovchi vositasi alohida-alohida ajratiladi; ajratish oxirgi shakldan boshlanadi. Masalan, *shogirdlarimizga* soʻzida joʻnalish kelishigi shaklini yasash asosi *shogirdlarimiz, -ga* affiksi esa shu kelishik shaklini yasovchi vosita. *Shogirdlarimiz* soʻzida egalik shaklini yasash asosi – *shogirdlar*, egalik shakli yasovchi vosita - *-imiz*; koʻplik shaklini yasash asosi – *shogird, -lar* son shakli yasovchi vosita

hisoblanadi. *Yozdirdik, keltirdingiz* kabi soʻzshakllarining tarkibi ham shu tarzda ajratiladi: *yozdirdik* (shaxs-son shakli) *yozdir-di* (zamon shakli), *yoz-dir* (daraja shakli), *keltirdi-ngiz* (shaxs-son), *keltir-di* (zamon), *kel-tir* (daraja) kabi.

SOʻZ TURKUMLARI

Soʻzlar oʻz mavhum grammatik maʼnolari, morfologik belgilari va grammatik kategoriyalariga, soʻz yasash, shakl yasash va soʻz oʻzgartish xususiyati hamda gapda bajargan vazifalariga qarab bir-biridan farq qiladi.

Soʻzlarning mavhum grammatik maʼnosi, morfologik va sintaktik belgilariga qarab guruhlariga boʻlinishi soʻz turkumi deyiladi.

Har bir turkum oʻziga xos mavhum grammatik maʼnoni anglatadi va shu turkumga xos grammatik maʼno ifodalovchi vositalarga ega boʻladi. Jumladan, ot turkumi «predmetlik» maʼnosini (*koʻcha, bino, shahar, sadoqat, doʻstlik, kishi* kabi); feʼl turkumi «harakat»ni (*oʻqi, yoz, ishla, koʻkar, tinchi, boshla* kabi); sifat turkumi esa «belgi» maʼnosini (*yaxshi, katta, goʻzal, baland, shirin, qadimgi, bilimli* kabi) anglatadi. Ot, sifat, feʼl va boshqa soʻz turkumlari anglatgan bu mavhum maʼnolar grammatik maʼnoga kiradi. Bunday mavhum grammatik maʼno soʻzlarni turkumlarga ajratishda asosiy belgi hisoblanadi. U, ayniqsa, leksik maʼnosi bilan grammatik maʼnosi bir-biriga mos boʻlgan soʻzlarda katta oʻrin tutadi, soʻzlarni turkumlashda grammatik belgilar ham albatta, hisobga olinadi. Soʻz turkumlarini xarakterlovchi grammatik belgilar xilma-xildir:

1. Soʻzning morfologik belgilari, asosan, uning maxsus shakl-soʻz yasash va soʻz oʻzgartish shakllariga ega yoki ega emasligida koʻrinadi. Masalan, ot kelishik va egalik qoʻshimchasini olib turlansa, feʼl shaxs-son va zamon qoʻshimchasini olib tuslanadi.

2. Soʻzning gapda qanday gap boʻlagi vazifasida kelishi va boshqa soʻzlar bilan sintaktik munosabatga kirisha olishi soʻz turkumlarining sintaktik belgisiga kiradi. Masalan, predmetlikni

bildirgan ot gapda ega va to'ldiruvchi vazifasida keladi. Bu otning muhim grammatik belgisidir. Boshqa so'z turkumlari ega va to'ldiruvchi vazifasida kelish uchun otlashadi (*Yomonni tanqid qil, yaxshiga taqlid qil*). Otlar gapda fe'l, sifat, son kabi qator so'z turkumlari bilan sintaktik aloqaga kirisha oladi.

Hozirgi o'zbek tilida so'zlar mavhum grammatik ma'nolari, morfologik va sintaktik belgilariga qarab besh guruhga bo'linadi:

- 1) **mustaqil so'zlar;**
- 2) **yordamchi so'zlar;**
- 3) **modal so'zlar;**
- 4) **undov so'zlar;**
- 5) **taqlidiy so'zlar.**

Mustaqil so'zlar leksik va grammatik ma'noga ega bo'lib, gapning biror bo'lagi vazifasida keladigan, shunga muvofiq shakl yasash xususiyatiga ega bo'lgan so'zlardir.

Mustaqil so'zlar voqea-hodisalar haqidagi tushunchalarni (narsa, belgi, harakat, miqdor kabi) ifodalaydi. Shunga ko'ra ularga xos asosiy belgi – leksik ma'no ifodalashidir (bu jihatdan olmosh boshqa mustaqil so'z turkumlaridan ajralib turadi).

Mustaqil so'zlar uchun ikkinchi umumiy belgi gap bo'lagi vazifasida kelishi hisoblanadi.

Uchinchi, juz'iy, lekin muhim belgi – so'z yasash va shakl yasash xususiyatiga ega bo'lishidir. Keyingi hodisalar barcha mustaqil so'z turkumlariga birdek xos emas. Masalan, ot, sifat va fe'lda har ikki hodisa–so'z yasash, shakl yasash mavjud; ravishda, asosan, so'z yasash va qisman shakl yasash (daraja yasalishi) bor va boshqalar. Son va olmoshda so'z yasash hodisasi mavjud emas.

Ot, sifat, son, olmosh, fe'l va ravish mustaqil turkumlarga kiradi. Ot narsani bildiradi; son, kelishik, egalik, kategoriyalariga ega; gapda ega, to'ldiruvchi, aniqlovchi hamda hol vazifalarida keladi. Sifat narsaning belgisini bildiradi: asliy va nisbiy bo'ladi; qiyosiy va orttirma darajalari bilan xarakterlanadi; gapda aniqlovchi va kesim, otlashganda esa ega, to'ldiruvchi vazifasini bajaradi. Son narsaning miqdorini, sirasini bildiradi, gapda asosan, aniqlovchi, ayrim hollarda kesim, otlashganda ega vazifalarida

keladi. Olmoshlar ot, sifat, son kabi soʻz turkumlari oʻrnida qoʻllanadi, lekin narsa, belgi, miqdor kabilarni ifodalamaydi, balki ularni koʻrsatishga xizmat qiladi. Qaysi soʻz turkumi oʻrnida qoʻllansa, oʻsha soʻz turkumi bajargan sintaktik vazifalarda keladi. Feʼl narsaning harakati va holatini anglatadi; mayl, zamon, shaxs-son, nisbat (daraja) kategoriyalariga ega; gapda kesim, uning funksional shakllari esa aniqlovchi, hol va toʻldiruvchi vazifasini bajaradi. Ravish esa asosan harakatning belgisini anglatadi, gapda, asosan, hol vazifasida qoʻllanadi.

Yordamchi soʻzlarning mustaqil soʻzlardan farqi shundaki, ular leksik maʼno anglatmaydi, morfologik jihatdan oʻzgarmaydi, gap boʻlagi vazifasida kelmaydi, yasaliş xususiyati ham yoʻq.

Leksik maʼnoga ega boʻlmay, faqat xilma-xil munosabatlarni koʻrsatish, soʻz va gaplarni oʻzaro bogʻlash yoki ularga nozik qoʻshimcha maʼno qoʻshishga xizmat qiladigan soʻzlar **yordamchi soʻzlar** deyiladi. Yordamchi soʻzlarga **koʻmakchi, bogʻlovchi, yuklama** kiradi.

Modal soʻzlar soʻzlovchining gapda ifodalangan fikrga yoki fikrning borliqqa munosabatini koʻrsatadigan soʻzlardir. Ular tasdiq, ishonch, gumon kabi xilma-xil modal maʼnolarni ifodalaydi, gapda kirish soʻz va butun bir gap sifatida qoʻllanadi.

Undovlar alohida guruhni tashkil qiladi. Ular turli-tuman his-tuygʻularni, xitob, chaqiriq, undash kabilarni anglatadi.

Taqlidiy soʻzlar borliqdagi jonli va jonsiz narsalarning ixtiyoriy hamda ixtiyorsiz ravishda chiqargan tovushlarini taqlidan ifodalaydi.

Soʻzlarni maʼlum turkumlarga ajratilishi qotib qolgan, oʻzgarmaydigan hodisa emas. Oʻzbek tili grammatik qurilishining rivojlanishi, yangi grammatik xususiyatlarning asta-sekin toʻplana borishi natijasida bir turkumdagi ayrim soʻz boshqa turkumga oʻtishi mumkin. Soʻzlarning bunday oʻzaro oʻtish hodisasi soʻzning semantik, morfologik va sintaktik xususiyatlarning oʻzgarishi bilan bogʻlangan.

Masalan, oʻzbekcha *kunda* soʻzi asli *kun* (ruscha *den*) soʻzining oʻrin kelishik shakliga teng boʻlib, shu shaklida leksik

va grammatik jihatdan o'zgarib, ravishga (*har kun*) ko'chgan. Bu ravishni endi o'rin kelishigidagi ot deb qarab bo'lmaydi (*kunda-shunda*).

Bir turkum so'zining boshqa turkumga o'tishi hodisasini bir turkum so'zining nutqda boshqa turkum so'zi o'rnida ishlatilishi hodisasidan farqlash kerak. Keyingi holatda yangi so'z hosil bo'lmaydi.

O'zbek tilida bir turkum so'zining boshqa turkum so'zi o'rnida qo'llanishi quyidagicha:

a) sifatlarning otlashishi: *Yaxshiga yondash, yomondan qoch*;

b) otlarning sifat o'rnida qo'llanishi: *Keng, tekis **asfalt** yo'ldan mashinalar g'izillab o'tmoqda*;

v) sonlarning otlashishi; *Bolalarimizning kattasi **o'n oltiga** qadam qo'ydi*;

g) ravishlarning otlashishi: ***Ko'pdan ko'p** aql chiqar*;

d) sifatdoshlarning otlashishi: *Bahor qo'shig'ini **kuylaganlarning** Gulshani xazonsiz, iqboli mangu. (Uygun)*.

e) sifatning ravish o'rnida, ravishning sifat o'rnida qo'llanishi: *Usta aka so'zlarni chertib-chertib, salmoq bilan **samimiy va chiroyli** gapirdi. (Oybek). Oz so'z - soz so'z (Maqol)*.

Bir turkum so'zi boshqa turkum so'zi o'rnida qo'llanganda u butunlay keyingi so'z turkumiga o'tib ketmaydi, aksincha, avvalgi so'z turkumi doirasida qoladi. Jumladan, *tosh yo'l, atlas ko'ylak, yaxshining sharofati; Ko'kka boqma, ko'pga boq* kabi misollarda *tosh, atlas* otlari sifat o'rnida, *yaxshi* sifati va *ko'p* ravishi ot o'rnida kelgan. Biroq ular so'z sifatida otligicha, sifatligicha, ravishligicha qoladi.

Tayanch tushunchalar

Grammatika (yun. grammatike - harf o'qish va yozish).

1. Tilshunoslikning so'z shakllari (shakl yasalishi), so'z birikmasining turlari, gap turlari (tilning grammatik qurilishi) haqidagi bo'limi.

2. So'z shakllari, ularning so'z birikmasi va gapdan o'zaro bog'lanishi haqidagi qoidalar majmui.

Morfologiya – (yun. morphe – shakl+logos-ta’limot). 1. So’z shakllari haqidagi grammatik ta’limot. 2. Tilning morfologik qurilishi.

Morfonologiya – (yun. morflu – shakl + phone-tovush+ logos-ta’limot). Tilshunoslikning morfologiya bilan fonetikaning aloqalarini o’rganuvchi bo’lim.

Morfologik kategoriya – bir-biriga qiyosan olinadigan ikki yoki undan ortiq grammatik ma’no va shu ma’nolarni ifodalovchi shakllar tizimi.

Morfologik tahlil – so’zlarning umumkategorial ma’nolariga ko’ra (so’z turkumlari nuqtai nazaridan) turlarini, so’zning morfologik tuzilishini, bu tuzilishdagi qismlarning xususiyatlarini (turlari, ma’no va vazifalarini) belgilash.

Morfologik qayta bo’linish – so’zning morfologik tarkibidagi dastlabki bo’linish chegarasining o’zgarishi.

Morfologik me’yor – so’z shakllaridan hozirgi adabiy til qonun-qoidaliriga mos holda foydalanishni belgilovchi me’yor.

Grammatikalashish. 1. So’zning mustaqil lug’aviy ma’nosini yo’qotib, yordamchi vazifada qo’llanishga o’tishi, yordamchi so’zga aylanish. 2. So’z birikmasining analitik shaklga aylanishi.

Grammatik kategoriya - asosida yotuvchi umumiy ma’nosiga ko’ra birlashuvchi shakllar tizimi.

Grammatik ma’no – so’zning u yoki bu turkumga mansubligini ko’rsatuvchi, shuningdek, so’zning ma’lum bir grammatik shakli ifodalaydigan ma’no.

Nomlovchi ma’no – voqelik bilan bevosita bog’lanadigan, narsa belgi, harakatning atamasi bo’lib xizmat qiladigan ma’no.

Grammatik shakl – grammatik ma’noni ifodalaydigan til vositalari: a) sintetik shakl – affikslar yordamida hosil bo’luvchi shakl; b) analitik shakl – yordamchi so’zlar vositasida hosil bo’luvchi shakl; b) sintetik usul – affikslar yordamida hosil bo’lish (yasalish) usuli; v) analitik usul-yordamchi so’zlar orqali hosil qilish usuli.

Kategorial grammatik ma’no – ma’lum so’z turkumlari uchun xos umumiy bo’lgan grammatik ma’no.

Xususiy grammatik ma’no - alohida so’z turkumiga xos bo’lib, maxsus vositalar orqali ifodalanadi.

Kategorial shakl – ma’lum bir grammatik kategoriyaga xos ma’noni ifodalovchi so’z shakli.

Nokategorial shakl - (funktional shakl) – so’zning ma’lum bir grammatik ma’no (grammatik kategoriyaga xos bo’lmagan ma’no) ifodalovchi shakl.

Soʻzning morfologik tuzilishi– soʻzning grammatik maʼnolari jihatidan farqlanadigan har bir shakli.

Soʻzning morfem tuzilishi – soʻzning morfemalardan iborat (morfemalardan tashkil topgan) tuzilishi.

Soʻzning formal qismi – soʻzning grammatik maʼno ifodalovchi qismi.

Soʻz shakli – soʻzning nutqda qatnashadigan muayyan koʻrinishi.

Shakl yasalishi – soʻzning u yoki bu grammatik maʼno ifodalovchi shaklining hosil qilinishi, shunday shaklning hosil boʻlishi.

Shakl yasalishining analitik usuli – yordamchi soʻzlar vositasida shakl yasalish usuli.

Shakl yasalishining sintetik usuli – affikslar yordamida shakl yasalishi.

Shakl yasovchi affiks – soʻzning shaklini yasovchi affikslar.

Soʻz turkumlari – soʻzlarning umumiy leksik-grammatik xususiyatlariga koʻra boʻlinishi.

Mustaqil soʻzlar – lugʻaviy maʼnoga ega, nominativ vazifa bajaradigan, yaʼni narsa, hodisa, belgi, harakat kabilarni ataydigan yoki unga ishora qiladigan va gapning mustaqil boʻlagi vazifasida kela oladigan soʻzlar.

Yordamchi soʻzlar – mustaqil holda gap boʻlagi vazifasida kela olmaydigan, turlicha maʼno va vazifalarda qoʻllanadigan soʻzlar.

Savol va topshiriqlar

1. Grammatikaning tekshirish obʼekti nima? U necha qismdan iborat?
2. Morfologiya qanday grammatik taʼlimot? Uning sintaksis, leksikologiya va fonetika bilan bogʻliq tomonlari nimalardan iborat?
3. Soʻzning grammatik maʼnosi deganda nimani tushunasiz? Grammatik va leksik maʼnolarni farqlang.
4. Kategorial grammatik maʼno va xususiy maʼno haqida maʼlumot bering.
5. Soʻzning grammatik shakli deb nimaga aytiladi?
6. Grammatik shaklning qanday turlari bor?
7. Grammatik kategoriya va uning turlari haqida maʼlumot bering.
8. Soʻzlarning morfologik strukturasi (tarkibi) qanday qismlardan iborat?
9. Soʻz turkumi nima?
10. Hozirgi oʻzbek tilida soʻzlar qanday guruhlariga boʻlinadi?

OT HAQIDA UMUMIY MA'LUMOT

Shaxs va narsa ma'nosini anglatadigan va son, kelishik hamda egalik kabi grammatik ma'nolarni ifodalaydigan mustaqil so'z turkumi ot deyiladi.

Otlar shaxsga oid (*bola, kishi, yigit, qiz, ota, ona*), aniq narsalar (*daftar, kitob, olma, gul, bug'doy*) hamda mavhum tushuncha bildiruvchi (*shodlik, sevgi, go'zallik*) nomlarni ifodalaydi.

Ot turkumi uchun xos bo'lgan asosiy xususiyat son, egalik va kelishik kategoriyasiga ega bo'lishdir.

Ot o'zi olgan kelishik shakliga muvofiq ega, aniqlovchi, to'ldiruvchi, izohlovchi, hol va kesim vazifasida, shuningdek, nominativ (atov) gap, undalma vazifasida keladi.

Masalan: ***Talabalar*** oraliq nazorat topshirdilar. ***Talabalarning*** qishki nazorat haftasi boshlandi. ***Temirchi*** Xalil otani tanimagan odam yo 'q. ***Yoz.*** Mevalar g'arq pishgan.

Son va kelishik kategoriyalari ot uchun doimiy, egalik kategoriyasi esa doimiy bo'lmagan kategoriyadir.

Otning turli xil gap bo'laklari vazifasida kelishi, shuningdek, undalma, atov gap, izohlovchi bo'lib kelishi uning birlamchi vazifasidir. Ot sifatlashsa, ya'ni atributiv shaklga kirsa, gapda sifatlovchi-aniqlovchi vazifasida ham keladi. Bu ot uchun ikkilamchi vazifa hisoblanadi. Masalan: *tilla soat, yog'och qoshiq, temir yo'l, g'isht ko'prik* kabi.

Otning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri uning funksional shakllarga ega bo'lishidir. Shuningdek, ot o'ziga xos so'z yasaliş tizimiga ham ega. Otlar tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma, juft, takror va qisqartma shaklda bo'ladi.

Otlarning ma'noga ko'ra tasnifi

Otlarni semantik va grammatik xususiyatlariga ko'ra quyidagicha tasnif qilish mumkin.

1. Bir turdagi narsalardan birining nomini yoki shu turdagi narsalarning umumiy nomini ifodalashiga ko‘ra.

2. *Kim?* yoki *nima?* savollariga javob bo‘lishiga ko‘ra.

3. Sanalish yoki sanalmasligiga ko‘ra.

Birinchi tasnifga ko‘ra otlar 2 turga ajraladi:

a) *atoqli otlar*, b) *turdosh otlar*.

1. **Atoqli otlar** biror shaxs yoki narsaga atab qo‘yiladigan otlardir: *To‘lqin, Abror, Yangiyer, Hadra, Uyg‘un, Yashin, Toshkent, Sirdaryo, BMT* va b.q.

Ular quyidagi guruhlariga bo‘linadi: 1) kishilarning ism-sharifi, taxallusi: *Rahim Mahmudov, Oybek, Nargiza, Doniyor*; 2) hayvonlarga atab qo‘yilgan nomlar: *Olapar, To‘rtko‘z, Targ‘il, Boychibor, G‘irko‘k*; 3) geografik nomlar (bularga oddiy ko‘cha nomlaridan tortib qit‘a nomlarigacha barchasi kiradi): *Navoiy ko‘chasi, Toshkent shahri, Pomir tog‘i, Osiyo qit‘asi*; 4) tashkilot, muassasa va idora nomlari: *O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki, Nizomiy nomdagii TDP*; 5) kitob, gazeta, jurnal, kinofilm, spektakl nomlari: *“O‘tgan kunlar” romani, “Ma‘rifat” gazetasi, “O‘zbek tili va adabiyoti” jurnali, “Oltin devor” spektakli, “Mahallada duv-duv gap” kinofilmi*; 6) suv havzalari va inshoot nomlari: *Amudaryo, Orol dengizi, Katta Farg‘ona kanali*; 7) tarixiy voqealar, bayram nomlari: *Mustaqillik kuni, Navro‘z bayrami, Konstitutsiya bayrami*; 8) astronomik nomlar, ya‘ni planeta, meteorit, asteroid nomlari: *Yupiter, Saturn, Somon yo‘li, Zuhro yulduzi*.

2. **Turdosh otlar** bir turdagi narsalarning umumiy nomlarini ifodalaydi: *kitob, daftar, shahar, daryo, qishloq* kabi.

Ayrim hollarda turdosh ot atoqli otga, atoqli ot turdosh otga ko‘chishi mumkin.

Masalan: *lola* (t.ot.) - *Lola* (at.ot), *temir* (t.ot) - *Temir* (at.ot.) *Amper* (a.ot - fransuz fizigi), *amper* (t.ot, elektr tokining kuch birligi). *rizamat* (t.ot- uzum turi) - *Rizamat* (a.ot).

Turdosh otlar yana bir necha nuqtai nazardan tasnif qilinadi:

A. Ifodalangan tushunchaning xarakteriga ko‘ra: aniq (jismaniy) va abstrakt (mavhum) otlarga bo‘linadi.

Aniq (jismaniy) (*beshta sezgi - ko'rish, eshitish, hid bilish, ta'm bilish, teri orqali sezish*) yordamida sezish mumkin bo'lgan narsalarni ifodalaydi: *daftar, kitob, qalam, gul, paxta, olma*. Konkret otlar anglatgan narsalarni bevosita sanab ko'rish mumkin. Shuning uchun ular sonlar bilan sintaktik aloqaga kirisha oladi: *ikkita olma, beshta daftar, uchta talaba, o'nta oquvchi* kabi.

Mavhum (fikriy) otlar mavhum tushunchalarni ifodalaydi: *baxt, do'stlik, tinchlik, tuyg'u, ozodlik, sevgi, muhabbat*. Bunday otlar odatda ko'plik affiksini olmaydi. Ba'zan ko'plik shaklda qo'llanganda esa ko'plik ma'nosi emas, balki qo'shimcha (kuchaytirish) ma'nolar ifodalanadi: *tuyg'u - tuyg'ular, uyqu-uyqular, sezgi-sezgilar, ko'ngil-ko'ngillar..*

B. Otlar birlik shaklda bir turdagi narsaning o'zini yoki narsalarning to'dasini (jamini) bildirishga ko'ra yana 2 turga ajraladi: Yakka otlar va to'da (jamlovchi) otlar.

Yakka otlar birlik shaklda bir turdagi narsalardan bittasini bildiradi: *uy, xona, daftar, kitob* kabi.

To'da (jamlovchi) otlari birlik shaklda ham bir xil narsalarning jamini ifodalaydi: *armiya, xalq, o'rmon, olomon, to'da, el, meva-sabzavot, g'alla, ko'pchilik* kabi.

II. **Kim? yoki nima?** savollariga javob bo'lishiga ko'ra otlarni kishi (shaxs) otlariga va narsa otlariga ajratish mumkin. Kishi otlari **kim?**, narsa otlari **nima?** savollariga javob bo'ladi: *o'qituvchi, talaba, qiz, yigit, daftar, qalam, kitob*.

Otlarni shaxs otlari va narsa otlariga ajratish otlarda son kategoriyasining ifodalanishinigina emas, ularning turlana olish darajasini belgilashda ham muhim rol o'ynaydi. Masalan, kishi otlari turlana oladi. Narsa otlari esa faqat III shaxs tuslovchisi bilangina ishlatiladi: *talabaman, talabasan, talaba, ammo kitobman, kitobsan* emas.

III. **Sanalish va sanalmasligiga** ko'ra otlar sanaladigan va sanalmaydigan otlarga bo'linadi. Sanaladigan otlarning asosini konkret otlar tashkil qiladi: *kitob, daftar, qalam*. *Salima beshta daftar sotib oldi*. Sanalmaydigan otlarning asosini modda otlari tashkil qiladi. M: *havo, bulut, suv, yog', un*. Odamlarning ism-

sharifi, shahar, qishloq nomlari, geografik nomlar ham sanalmaydi: *Toshkent, Chirchiq daryosi, Samarqand, Nargiza, Saodat* kabi.

EGALIK KATEGORIYASI

Otlarning grammatik xususiyatlaridan biri uning egalik kategoriyasiga ega bo'lishidir. **Narsaning 3 shaxsdan (so'zlovchi, tinglovchi, o'zgan) biriga taalluqli ekanligini anglatuvchi umumiy ma'nolar va ularni ifoda qiluvchi shakllar tizimi egalik kategoriyasi deyiladi.**

Narsaning uch shaxsdan biriga mansubligini ko'rsatuvchi morfema **egalik qo'shimchasi** deyiladi. Egalik qo'shimchalari shaxs ma'nosi bilan birga uning (shaxsning) sonini (birligi va ko'pligi) ham ko'rsatadi: *do'stim=do'stimiz, qishlog'im=qishlog'imiz, uyim=uyimiz, vatanim=vatanimiz* kabi.

Egalik kategoriyasi qo'shimchalari shaxs va sonida quyidagi ko'rinishga ega:

	Birlik		Ko'plik
I sh.	-(i) m.	I sh.	-(i) miz,
II sh.	-(i) ng.	II sh.	-(i) ngiz,
III sh.	-i, -si.	III sh.	-i, -si.

Egalik qo'shimchasi qo'shilganda, so'z tarkibida ba'zan quyidagicha fonetik o'zgarish sodir bo'ladi:

1. Ikkinchi yopiq bo'g'inida qisqa va tor *i* va *u* unlilari bo'lgan so'zlarda bu unlilar tushib qoladi: Masalan: *burning, og'zi, ko'nglim, singlisi* kabi.

2. Oxiri *k* va *q* undoshi bilan tugagan so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilsa, bu tovushlar *g*, *g'* undoshiga aylanadi, *o'rtoq-o'rtog'im, eshik-eshigi, qishloq-qishlog'im, istak-istagim.*

Singl-i-si, shun-i-si, bun-i-si so'zlarida egalik qo'shimchalari ikki marta qo'shilgan. Egalik qo'shimchasi ot yoki otlashgan so'zlarga son kategoriyasidan keyin qo'shiladi. Kelishik

kategoriyasi shakllari esa egalik qo‘shimchasidan keyin qo‘shiladi: *kitob-lar-im-ni, daftar-lar-im-ni, uka-lar-im-ning* kabi.

Agar **-lar** qo‘shimchasi hurmat ma’nosini ifodalash uchun qo‘llansa, u holda egalik qo‘shimchasi undan oldin qo‘llandi: *dada-m-lar, aka-m-lar, ona-m-lar, tog‘a-m-lar* kabi.

Odatda egalik qo‘shimchasini olgan so‘z gapda qaratqich kelishigidagi so‘z bilan grammatik aloqaga kirishadi: *ukamning kitobi, maktabning bog‘i*. Ammo ayrim hollarda egalik affiksini olgan so‘z bosh kelishikdagi so‘z bilan ham birikishi mumkin. “*G‘alaba*” *bog‘i*, “*O‘rtoq*” *fabrikasi, Samarqand shahri* kabi.

Ba‘zan egalik qo‘shimchasini olgan so‘z chiqish kelishigidagi ot bilan ham birikishi mumkin: *talabalardan biri, terimchilardan uchtasi, o‘tirganlardan bittasi*. Bu o‘rinda egalik qo‘shimchasi qarashlilik ma’nosini emas, balki mansublikni ifodalaydi.

Egalik qo‘shimchalarining ishlatilishida ikki holat bor:

1. Egalik qo‘shimchasi o‘zi qo‘shilgan so‘zning boshqa so‘z bilan birikishida ishlatiladi. Bu vaqtda egalik affiksi bilan kelgan so‘z qaratqich kelishigidagi so‘z bilan aloqaga kirishadi. Qaratqich kelishigi qo‘shimchasi kishilik olmoshlariga qo‘shiladi.

Mening kitobim
Sening kitobing
Uning kitobi

Bizning kitobimiz
Sizning kitobingiz
Ularning kitobi

2. Ayrim hollarda egalik qo‘shimchasi qo‘llanmasdan, taalluqlilik ma’nosi belgisiz ifodalanishi ham mumkin: *bizning bog‘(imiz), sizning bog‘(ingiz); bizning uy(imiz), sizning uy(ingiz)*. Bu hodisa asosan I,II shaxsda sodir bo‘ladi.

III shaxsda esa, asosan, egalik qo‘shimchasi qo‘shilib keladi: *ularning bog‘i, uning kitobi*).

3. Ravish va modal so‘zlarga qo‘shilganda egalik qo‘shimchasi o‘z grammatik ma’nosini yo‘qotib, o‘zak tarkibiga qo‘shilib ketadi: *buguni, ertasi, kechasi, chamasi, mazmuni* kabi.

SON KATEGORIYASI

Otlarga xos morfologik belgilardan biri uning grammatik son kategoriyasiga ega bo'lishidir.

O'zbek tilidagi grammatik son kategoriyasini bir-biriga qarama - qarshi qo'yilgan birlik va ko'plik shakllari tashkil etadi.

Birlik shakldagi otlar bir jinsdagi narsalardan bittasini tashkil etadi: *kitob, daftar, qalam; olma, o'rik, shaftoli*. Ko'plik shakldagi otlar esa bir jinsdagi narsalarning ikki yoki undan ortiq, lekin konkret bo'lmagan miqdorini ifodalaydi: *daftarlar, kitoblar, qalamlar; olmalar, o'riklar, shaftolilar* kabi..

O'zbek tilida ham birlik, ham ko'plik shaklga ega bo'lgan otlardan tashqari faqat birlik shaklda qo'llanadigan otlar ham mavjud. *un, yog', shakar, suv, go'zallik, yaxshilik, havo* kabi.

Son shakllarida kelishi jihatidan otlar ikki turli bo'ladi.

1. Birlik va ko'plik shaklga ega bo'lgan otlar.

2. Faqat birlik shaklga ega bo'lgan otlar.

Sanash mumkin bo'lgan aniq narsalarni anglatgan otlar birlik va ko'plik shaklda bo'ladi. Bunday otlar o'zlariga sanoq sonlarni biriktirib kela oladi: *bitta kitob, ikkita daftar, o'nta talaba*.

O'zbek tilida ko'plik ma'nosi uch xil usul bilan yasaladi:

- a) morfologik usul;
- b) leksik-semantik usul;
- v) aralash usul.

Morfologik usulda ko'plik ma'nosi asosga **-lar** affiksini qo'shish bilan ifodalanadi. *Bolalar, kitoblar* kabi. O'zbek tilida **-lar** affiksi quyidagi ma'nolarni ifodalaydi.

1. Shaxs yoki narsaning ko'pligini ifodalaydi: *daraxtlar, uylar, talabalar*. Masalan: *Taqir yerning ko'rinishi juda boshqacha: maysalar, lolaqizg'aldoqlar, chuchmomolar, xuddi ko'rpa yopib qo'ygandek qip-qizil, yashil tusda tovlanadi.* (H.No 'mon).

2. Egallik affiksdan keyin qo'shilib, hurmat ma'nosini ifodalaydi: *dadamlar, oyimlar, xolamlar, akamlar* kabi.

3. Payt bildiruvchi ravishlarga, payt, o'rin, yoki narsa sonini bildiruvchi birikmalarga qo'shilib, chama, taxmin ma'nolarini

ifodalash uchun xizmat qiladi: *soat 11 larda, (ko'rishmoq) kechqurunlari suhbatlashmoq, kechalari sayr qilmoq* kabi.

4. **-lar** affiksi uyushiq bo'laklarning har biriga qo'shilganda ko'plik, ta'kid, hurmat ma'nolarini ifodalaydi. 1. *Bahor. Maktab bog'idagi o'riklar, olmalar, gilolar chaman kabi ochilgan.* 2. *Haydar, Qo'chqor, Komillar bir ko'rpada tepkilashib katta bo'lishgan. (Uyg'un).*

Leksik - semantik usul bilan quyidagicha yasaladi:

1) sanoq sonlar, gumon olmoshlari va miqdor ravishlari otni aniqlab keladi: *bir necha bola, ko'p kitob, har xil qalam* kabi;

2) otga sifatlovchi bo'lib kelgan ot, sifat, son, takrorlanadi: *dasta-dasta gul, to'da-to'da olomon, qop-qop bug'doy, tog'-tog' xirmon* kabi.

3) juft so'zlar orqali ham ko'plik–umumlashtirish ma'nolari ifodalanadi: *uy-ro'zg'or, qozon-tovoq, qo'ni-qo'shni, meva-cheva, do'st-yor, qarindosh-urug'* kabi.

Aralash usulda yasalişda yuqoridagi har ikkala usuldagi vositalar qatnashadi: *Ko'p ota-onalar kelishdi, dasta-dasta gullar terishdi, tog'-tog' xirmon uyushdi* kabi.

Faqat birlik shakldagi otlar. Otlarning faqat birlik shaklda qo'llanishi asosan donalab sanash mumkin bo'lmagan narsalarni ataydigan otlarga va umuman ko'plik bildirmaydigan otlarga xos xususiyatdir. Bular asosan quyidagilar:

1. Mavhum otlar: *vatanparvarlik, dehqonchilik, xalqparvarlik, do'stlik, tinchlik, mustaqillik.*

2. Donalab sanab bo'lmaydigan otlar: *yog', suv, asal, un, havo, quyosh.*

3. Organizmdagi juft a'zolari shuningdek, juft narsalarni bildiruvchi otlar: *qo'l, ko'z, qosh, oyoq, quloq.*

4. Atoqli otlar: *Toshkent, Karimjon, Zarafshon, Farg'ona, Xorazm* kabi.

5. Faqat bittadan ortiq bo'lmaydigan otlar birlikda ishlatiladi: Bunday otlarga **-lar** affiksi qo'shilganda kuchaytirish, mubolag'a, ta'kid ma'nolari ifodalanadi. Masalan: *Tillarimda titroq soz emas, sevinch to'ladir. (Uyg'un).*

KELISHIK KATEGORIYASI

Otning boshqa soʻzlar bilan sintaktik munosabatini koʻrsatuvchi maʼnolar va bu maʼnoni ifodalovchi shakllar tizimi kelishik kategoriyasi deyiladi.

Kelishik kategoriyasi 6 grammatik maʼno yoki 6 kelishikni oʻzida birlashtiradi: *bosh kelishik, qaratqich kelishigi, tushum kelishigi, oʻrin-payt kelishigi, joʻnalish kelishigi va chiqish kelishiklaridir.*

Kelishik kategoriyasi ot va otlashgan soʻzlarning boshqa soʻzlar bilan grammatik aloqasini koʻrsatadi va shu soʻzlarning gapdagi vazifasini belgilaydi.

Otning boshqa soʻzlar bilan grammatik aloqasi, kelishikdan tashqari, koʻmakchi bilan (analitik shakl tarzida) ham ifodalanishi mumkin. Masalan: *Vokzaldan Qorasuvga mashinada (mashina bilan) emas, piyoda boradi. (O.Yoqubov). U kishi meni Toshkentga oʻqishga (oʻqish uchun) yuborgan edilar. (A.Qahhor).*

Ammo kelishik shakli va koʻmakchi ifodalagan maʼnolar bir-biridan maʼlum darajada farq qiladi. Koʻmakchi bilan ifodalanishida maʼno biroz aniq boʻladi. Masalan: *Bir daraxt bilan (daraxtdan) bogʻ boʻlmas. (Mirmuhsin) Jamshidni kutib olish uchun (kutib olishga) Sanobarning otasi – Shomurod aka chiqqandi. (O.Yoqubov).*

Har bir kelishik maxsus affiks bilan ifodalanadi. Lekin otning kelishik affiksini olmagan shakli (b.k) ham boshqa kelishiklarga nisbatan alohida shakl sanaladi. Kelishik shakllari vositasida bir soʻzning boshqa soʻz bilan tobe aloqasi ifodalanadi. Jumladan, bosh kelishikdagi ot boshqa soʻzni oʻziga tobelash orqali munosabatga kirishadi. Shuning uchun u asosiy kelishik (osnovnoy padej) deyiladi. Qolgan kelishik shakllari esa bir soʻzni boshqa soʻzga tobelash orqali bogʻlaydi hamda vositali kelishik (kosvenniy padej) deyiladi.

Otning kelishik affiksini olib oʻzgarishi *turlanish*, bu affikslar esa *turlovchi* affikslar deyiladi. Har bir kelishikning oʻz

shakli, ma'nosi va sintaktik vazifasi bor. Masalan: jo'nalish kelishigi qo'shmimchasi ot, olmosh, son va otlashgan so'zlarga qo'shilib, ot bilan fe'l orasidagi sintaktik munosabatni ko'rsatadi. Uning asosiy ma'nosi harakatning yo'nalish o'rnini ifodalashdir. Qaratqich kelishigi esa ot yoki otlashgan so'zlar bilan otni moslashuv orqali sintaktik aloqaga kiritadi.

Har bir kelishikning maxsus affiksi (bosh kelishikdan tashqari) bor va ular alohida-alohida savollarga javob bo'ladi.

№	Kelishik nomi	Qo'shim-chasi	So'roqlari
1.	<i>Bosh k.</i>	--	<i>kim? nima? qayer?</i>
2.	<i>Qaratqich k.</i>	<i>-ning</i>	<i>kimning? nimaning? qayerning?</i>
3.	<i>Tushum k.</i>	<i>-ni</i>	<i>kimni? nimani? qayerni?</i>
4.	<i>Jo'nalish k.</i>	<i>-ga, -ka, -qa,</i>	<i>kimga? nimaga? qayerga?</i>
5.	<i>O'rin-payt k.</i>	<i>-da</i>	<i>kimda? nimada? qayerda?</i>
6.	<i>Chiqish k.</i>	<i>-dan</i>	<i>kimdan? nimadan? qayerdan?</i>

Bosh kelishik

Bosh kelishikdagi ot umuman shaxs, narsa, voqea-hodisalarning nomini ataydi, *kim?*, *nima?*, *qayer?* so'roqlaridan biriga javob bo'ladi. Otning bosh kelishik shakli maxsus affiksga ega emas. Bu kelishik shakli affiksli kelishik shakllariga qarama-qarshi qo'yiladi va shularga nisbatan belgilanadi. Shunga ko'ra bosh kelishik affikssiz kelishik yoki nol ko'rsatkichli shakl deb yuritiladi.

Bosh kelishikdagi so'z quyidagi vazifalarda keladi:

1. Ega vazifasida keladi:

Derazamning oldida bir tup

O'rik oppoq bo'lib gulladi. (H.Olimjon).

Bektemir eshikdan jo'rttaga kulimsirab kirdi. (Oybek).

Yuklar tashlansin, faqat *qurollar* olinib, katta shaharga qarab piyoda yo'l olinsin. (Oybek).

2. Bosh kelishikdagi ot nominativ (atov) gap yoki shunday gapning bosh soʻzi vazifalarida keladi: **Qish**. *Achchiq sovuq har yondan chimchilaydi. (Oybek). Oysiz tun. Baland tizma togʻ... minglab yulduzlarni berkitib yotibdi. (P.Qodirov). Begʻubor oydin kecha. Hali tong otishiga ancha bor. (A.Muxtor).*

3. Bosh kelishikdagi ot gapda kesim vazifasida kelsa, kelishikdan keyin tuslovchi (shaxs-son) ham qatnashadi. *Otam kamtar, toʻgʻri soʻz, ochiq koʻngil odam edi. (M.Ismoiliy). Samarqand – shoirlar, olimlar shahri. Otalar soʻzi – aqlning koʻzi. (Maqol).*

4. Sifatlovchi vazifasida keladi: *Gulchehra atlas koʻylagini olovday yondirib, daraxtlar orasida engil, nozik yoʻrgʻalar edi. (Oybek).*

5. Izohlovchi vazifasida keladi: *Sodiq temirchi Razzoqning horgʻin koʻzlariga boqib soʻradi. (H.Olimjon) Asqar ota toʻsatdan otning boshini tortdi. (A.Qahhor).*

Shunday birikmalar ham borki, birinchi komponenti bosh kelishikdagi ot bilan, ikkinchi komponenti egalik affiksini olgan ot bilan ifodalanadi: *Fargʻona vodiysi, Zarafshon vohasi, gʻalaba bayrami, universitet rektori, guruh boshligʻi, shanba oqshomi kabi. Bu kabi birikuvlar qaratuvchili birikmaga kirmaydi, uning birinchi komponenti belgisiz qaratqich kelishigi shaklida emas, balki bosh kelishik shaklida boʻladi, ikkinchi komponent bilan izohlovchilik munosabatiga kiradi. Masalan: Mehrining koʻzlarida quvonch, minnatdorlik tuygʻusi porladi. (A.Qahhor). Yer yuziga dongʻi ketgan Oʻzbekiston oʻzingsan. (P.Moʻmin).*

6. Bosh kelishikdagi ot gap boʻlaklari bilan grammatik jihatdan bogʻlanmagan soʻz–undalma vazifasida keladi: *Umrin, ey sen bilan qilib iftixor, Boʻlayin oʻlguncha men ham minnatdor. Sizga yoʻldosh boʻlsam, aziz doʻstlarim, Sizga xizmat qilsa, sheʻrim, soʻzlarim. (H.Olimjon).*

Qaratqich kelishigi

Bu kelishikdagi ot yoki otlashgan soʻz *kimning? nimaning? qayerning?* savollariga javob boʻlib, odatda boshqa soʻzni oʻziga qaratib keladi.

Qaratqich kelishigi biror narsaning shu kelishikdagi otdan anglashilgan narsaga qarashli ekanini ifodalaydi.

Qaratqich kelishigidagi soʻz egalik affiksini olgan ot bilan **moslashuv** orqali sintaktik aloqaga kirishadi. Bunda qaratqich kelishigida kelgan soʻz **qaratuvchi** (qaratqich), egalik affiksini olgan soʻz esa **qaralmish** deb yuritiladi. *Kitobning beti, xoʻjalikning dalasi, maktabning bogʻi.*

Qaratqich kelishigining affiksi baʼzan soʻzga (sheʼriy asarlarda) III shaxs egalik affiksidan keyin *-n* shaklida ham qoʻshiladi. Masalan: *Har oila oʻchogʻin oʻz qutlugʻ tarixi bor. (Gʻ.Gʻulom). Togʻ suvlarin toshqiniday yangrar hamon ovozing.*

Men, sen olmoshlari qaratqich kelishigi shaklida kelganda, bu kelishikning qoʻshimchasi **-ing** shaklida boʻladi. *Mening, sening.*

Masalan: **Sening** bilan yashnasin bahor,

Sening bilan xush boʻlsin damlar. (H.Olimjon).

Sendan boʻlak **mening** yuragimga yaqin kishi yoʻq.

(Mirmuhsin)

Qaratqich kelishigi ikki shaklda: **belgili** yoki **belgisiz** shaklda qoʻllanadi.

Qaratqich kelishigi belgili boʻlganida *-ning* affiksi qatnashadi, belgisiz boʻlganida esa *-ning* affiksi qatnashmaydi. Masalan: *Bu gʻoʻzaning chanoqlarida astoydil mehnatning salmogʻi, kuchi, samarasi koʻrinib turibdi. (I.Rahim) Daryo suvini bahor toshirar, Odam qadrini mehnat oshirar. (Maqol). Doʻstlikning timsoli azali sensan, Shoirlar ilhomi gʻazali sensan. (M.Ikrom).*

Belgili qaratqich koʻplikdagi birinchi va ikkinchi shaxs kishilik olmoshlaridan boʻlsa, baʼzan qaralmishdagi egalik affiksi tushib qoladi:

*Shularning hammasi bizning qo‘l bilan,
Bizning bilak bilan yuzaga kelgan. (H.Olimjon).*

Belgili qaratqichdagi otlar gapda birdan ortiq bo‘lib uyushib kelganida, *-ning* affiksi eng keyingi otga qo‘shilib kelganda, barcha uyushuvchilar uchun umumiy bo‘ladi. Masalan: *U yerda otlar, aravalar, tuyalarning shovqini ... doimiy g‘ovur-g‘uvur yasaydi. (Oybek).*

Qaratqich kelishigining (shuningdek, affiksli boshqa kelishiklarning ham) belgisiz qo‘llanishini bosh kelishik bilan tenglashtirib bo‘lmaydi. Kelishikning affiksga umuman ega emasligi boshqa-yu, affiks bo‘la turib belgisiz ishlatilishi boshqa hodisadir. Qaratqich kelishigining belgisiz qo‘llanishini belgili qo‘llash mumkin: *kitob varag‘i – kitobning varag‘i* kabi. Bosh kelishikda, umuman, affiks yo‘q, bu kelishikni qaratqich kelishigining belgisiz ishlatilishi bilan tenglashtirib bo‘lmaydi.

Agar tashqi o‘xshashlik asosida hukm chiqarsak, yuqoridagi misolda *otlar, aravalar* bosh kelishikda, *tuyalarning* so‘zigina qaratqich kelishigida degan noto‘g‘ri xulosa chiqariladi. Vaholanki, uyushib kelgan so‘zlar grammatik jihatdan bir xil shakllanadi. Yuqoridagi so‘zlarning grammatik mavqei o‘zaro bir xil, faqat grammatik shaklda umumlashish mavjud, xolos. Yana chog‘ishtiring. *Akasi va dugonalarining «endi nima qilamiz», deganiga Onaxon o‘ylab turib javob qildi. (Mirmuhsin).*

***O‘zbek, tojik, turkmanning, qirg‘izu qozoqlarning
Shuhratini ko‘targan g‘olib pahlavonlari. (G‘.G‘ulom).***

Bundan tashqari bosh kelishik bilan belgisiz qaratqich kelishigi bilan vazifalari ham boshqa-boshqa. Ya’ni bosh kelishikdagi so‘z nutqda hokim bo‘lak (ega) vazifasida, qaratqich kelishigidagi so‘z esa tobe bo‘lak (aniqlovchi) vazifasida keladi.

Belgili qaratqich anglatgan ma’no belgisiz qaratqich anglatgan ma’nodan farq qiladi. Belgili qaratqichda xususiy xoslik, aniq qarashlilik bo‘lsa, belgisiz qaratqichda umumiy xoslik bo‘ladi. Belgisiz qaratqichda kelgan so‘z atoqli otlardan bo‘lganda, xususiy xoslik ifodalanishi ham mumkin. Masalan:

Mirzacho'l dalalaridan yuqori hosil olinmoqda. Toshkent ko'chalari keng va ravon. Amudaryo suvi Orol dengiziga quyiladi. Yigit husni mehnatda, Er davlati elida (Maqol). Salqin saharlarda bodom gulida, Binafsha labida, yerlarda bahor. (Zulfiya).

Belgili qaratqichda asosan quyidagi ma'no munosabatlari ifodalanadi:

1) qaralmishda ifodalangan narsaning ma'lum shaxsga, narsaga tegishli ekani, aniqligi ta'kidlanadi. Masalan: *U bilan mashinasozlik zavodining katta sexida uchrashdim. Qizning qo'ng'iroqday yoqimli ovozi hammaning diqqatini o'ziga tortdi. (I.Rahim).*

*Yana qutlug' shu minbardan aziz do'stlarning
Jon qadrdon chehralarin ko'rib turibman.*

(G'.G'ulom)

2) qaralmishda ifodalangan otning biror jamoa yoki ilmiy, siyosiy tashkilotga tegishli, qarashli ekanini bildiradi. Masalan: *Anvarni «Komolot» yoshlar uyushmasining boshlig'i Rahimjon chaqirtirdi;*

3) qaratuvchi bo'lib kelgan ot qaralmishda ifodalangan belgi yo xususiyatning tashuvchisi, egasi ekanligini bildiradi. Masalan: *Oila hayotining harorati, rohati va tozaligi uni quvontirardi. (Sh.Rashidov). Oltin-kumushning eskisi bo'lmas, ota-onaning bahosi bo'lmas. (Maqol);*

4) qaratuvchi bo'lib kelgan ot qaralmishda ifodalangan harakat-holatning bajaruvchisi ekanini bildiradi. Masalan: *Bu kishining ketmon urishi qorni to'q kishining xashak titishiga o'xshaydi. (A.Qahhor). Past-baland, yosh va qari daraxtlarning turli shaklda ko'rinib turishi Sheralini ajablantirdi. Birinchi ko'rgan odamning ham bir necha kunda shuncha yaqin bo'lib qolishi mumkin ekan. (A.Muxtor).*

Belgili qaratqich yuqoridagilardan tashqari, butun bilan bo'lak aloqasi, narsa bilan o'rin, payt munosabati singari qator ma'no munosabatlarini ham ko'rsatishi mumkin. Masalan: *Bahorning ilk shabbodasi daraxt yaproqlarini erkalab o'ynardi.*

(O.Yoqubov). **O‘zbekistonning** tabiatini, paxtasini, mevalarini shavq bilan ta’rif etar edi. (Oybek).

Qaratqich kelishigi quyidagi holatlarda albatta belgili ishlatiladi:

1) olmoshlar qaratqich kelishigida kelganda. Masalan: **Uning** yuziga qon yugurdi. (A.Muxtor). **Uning** lablari xuddi bahor quyoshini emgan lolani eslatardi. (O.Yoqubov). **Bizning** o‘zimiz yaratgan shaharni, bog‘-rog‘larimizni ko‘ring. (N.Safarov);

2) otlashgan so‘zlar (sifat, sifatdosh kabilar) qaratqich kelishigida kelganda. Masalan: Ishlab **topganning** noni lazzatli bo‘lur. (Maqol). Elga **qo‘shilganning** ko‘ngli to‘q, eldan **ajralganning** beti yo‘q. (Maqol). **Yaxshinig** yaxshiligi tegar tor yerda, **Yomonning** zarari tegar har yerda. (Maqol);

3) qaralmish otlashgan so‘zlardan bo‘lganda. Masalan: **Har bir narsaning** yangisi, **do‘stning** eskisi yaxshi. **O‘qishning** erta-kechi bo‘lmas. **Bolalarimizning** kattasi o‘n oltiga qadam qo‘ydi. (A.Qahhor);

4) qaratqich kelishigidagi so‘z kelishikkacha egalik affiksini olgan bo‘lsa. Masalan: **She‘rimning** mazmunlari, fikrim, ijodimdasi. (G‘.G‘ulom). **Yurtimizning** farovonligi, **dasturxonimizning** to‘kinligi ana shu oq paxtadan. (Gazetadan);

5) qaratuvchi bilan qaralmish orasida boshqa biror so‘z (distant) kelsa. Masalan: **Qizning** qop-qora ko‘zlari shodlik bilan chaqnab ketdi. (M.Ismoilij). **Quyoshning** ilk nurlari hovlidagi ikki tup mirzaterakning uchida jilvalanar edi. (O.Yoqubov);

6) qaratuvchi maxsus aniqlovchiga ega bo‘lsa. Masalan: Saylgohni to‘ldira boshlagan **odamlarning** g‘ovur-g‘uvuridan o‘zimga keldim. (O.Yoqubov).

Qaratqich kelishigi quyidagi hollarda belgisiz bo‘ladi:

1. Qaratqich kelishigidagi ot mavhum otlardan va otlashgan so‘zlardan bo‘lganda. Masalan: **Ko‘k** yuzini bulut, **chol** ko‘zini g‘azab, **Asta** bosib kela boshladi. (Uyg‘un). Yaxshi did **haqiqat** yo‘lini tutadi, yomon did esa soxtalik, g‘ayritabiiylikka homiylik qiladi.

2. Qaralmish payt ma'nosini ifoda qiluvchi so'zlardan bo'lganda. Masalan: **Qoratepa** guzari dam olish kunlari juda gavjum bo'ladi. (S.Ahmad). *G'ira-shira yorishib kelayotgan cho'l tongida bu alanga juda g'alati bo'lib ko'rinardi.* (S.Ahmad).

3. Qaratqich kelishigidagi so'zlar bir-biriga tobe holda birin-ketin kelganda, eng so'nggisidan oldingilari belgisiz bo'ladi. Masalan: **Toshkent Davlat pedagogika universiteti o'zbek tili va adabiyoti fakultetining IV kurs talabalari musobaqada g'olib chiqdilar.**

4. Qaratqich kelishigida kelgan so'z oy, kun, payt, fasl nomlarini ifoda qiluvchi so'zlardan bo'lganda. Masalan: **Kechqurungi bahor** havosi kishiga orom bag'ishlar edi. (Oybek).

5. Qaratqich tur ma'nosini ifoda qilganda. Masalan: **Daraxt** shoxlarida iliq tomchilardan seskanib uyg'ongan go'dak kurtaklar tabassum qiladilar. (O'.Hoshimov). **Cho'l** qovunlari pishay-pishay deb turibdi. (S.Ahmad).

6. Qaratqich umuman qarashlilikni ifoda qilganda: **Sahna** oldidagi oppoq **paxta** chanoqlari tasvirlangan zangori parda proyektorlar nurida yal-yal tovlanar edi. (H.G'ulom).

7. Ta'kidlash maqsad qilib qo'yilmasa. Masalan: **Saida opasi Karima bilan mahalla** bolalariga qo'shib, eshikma-eshik boychechak aytib yurishgan edi. (A.Qahhor).

8. Qaratuvchini ta'kidlash lozim bo'lmasa. Masalan: **Kanal** bo'yidagi soya-salqin joy. **Bog'** ko'rki – bodom, **Dunyo** ko'rki odam. (Maqol).

9. Turdosh ot - o'rin oti tuzilishida qaratqich kelishigi uslub talabiga ko'ra belgisiz ishlatiladi. Masalan: ... **chumchuqlarning chug'urlashi, deraza ostida oqayotgan ariqchaning shovullashi** eshitildi.

10. Alohida ta'kidlash lozim bo'lmasa, **o'z** so'zi qaratqich kelishigida belgisiz ishlatiladi, bunda egalik affiksi ham qatnashmaydi. Masalan: **O'z uyim, o'lan to'shagim.** (Maqol).

11. Qaratuvchi egalik affiksi olgan bo'lsa ham, bunday tuzilishda ta'kidlash maqsad qilib qo'yilmasa, qaratqich kelishigi belgisiz ishlatiladi. Masalan: **Eshon Saidani qiyg'os pishgan**

olchalar orasidan oqarshib ko‘ringan binoga tomon boshlab bordi. (A.Qahhor).

Ko‘rinadiki, qaratqich kelishigining belgili yoki belgisiz qo‘llanishi bir qancha omillarga–semantik va stilistik talabga, distant yoki kontakt holda qo‘llanishiga, ifoda materialiga va boshqalarga bog‘liqdir.

Qaratqich kelishigida kelgan otlar gapda asosan qaratqichli aniqlovchi vazifasida keladi: *Men sizning ko‘zingizda diyorumni ko‘raman. (H.G‘ulom). Hammayoq jim jit. Faqat onda-sonda bulbullar nolasi eshitiladi. (I.Rahim).*

Qaratqich kelishigidagi so‘z (ko‘pincha kishilik olmoshlari) ko‘makchi bilan ishlatilib, analitik shakl hosil qiladi, gapda vositali to‘ldiruvchi vazifasida keladi: *Ko‘kan o‘zi mening bilan xo‘p og‘ayni. (G‘.G‘ulom) Sening uchun bugun bir to‘y tuzatdim. (H.Olimjon)*

Tushum kelishigi

Tushum kelishigining affiksi **-ni**

Bu kelishikdagi ot *kimni? nimani? qayerni?* savollariga javob bo‘lib, shu kelishikdagi so‘zni asosan o‘timli fe’lga bog‘laydi va shu harakatni bevosita o‘ziga qabul qilgan narsani ifodalaydi hamda gapda vositasiz to‘ldiruvchi vazifasida keladi. Masalan, *Onangni kaftingda tutsang, singlingni boshingda tut. (A.Qahhor). Podshoh hamma kuyovidan kenja botirni yaxshi ko‘rar ekan. (Ertak). Bulbul chamanni sevar, odam Vatanni (Maqol).*

Eski o‘zbek tilida tushum kelishigi qo‘shimchasi *-n, -in* shaklida bo‘lgan. Hozir ham she’riyatda bunday shakl uchray turadi. Masalan: *Avaz o‘g‘lon ko‘nglin buzib boradi, Dunyodan umidin uzib boradi. (“Malikai ayyor”). (H.Olimjon). Men ham senga har nafas Shafolat qo‘lin cho‘zayin, Qushi uchgan hayoting Gullatayin, tuzayin. (G‘ayratiy).*

Tushum kelishigidagi so‘z harakatning ob‘yektini ko‘rsatadi. Bu kelishikdagi otni boshqarib kelgan fe’lning leksik-semantik

xususiyatiga qarab ob'yektlik munosabati ham turli ottenkalarga ega bo'ladi:

a) aniq harakatni bildirgan fe'llarga bog'lansa, tushum kelishigidagi ot harakatning ta'siri o'tgan ob'yektni anglatadi. Masalan: *Shoir g'azalni kitob orasiga soldi. (Oybek). Xatoni tuzatish uchun hayotni qaytadan boshlash kerak edi (O.Yoqubov);*

b) fe'l anglatgan harakatning bajarilishi natijasida yuzaga kelgan ob'yektni, unda qandaydir o'zgarish bo'lganligini bildiradi. Masalan: *Yangi terim mashinalarini yaratgan olimlarimizga rahmatlar aytamiz. (Gazetadan). Bugun buyruq bo'ldi: devorni buzib, Tez o'rnatish kerak yangisin. (A.Muxtor);*

v) tushum kelishigidagi ot joy ma'nosini bildirsa, bunday to'ldiruvchi o'rin ottenkasiga ega bo'ladi. Masalan: *Ular eng oldin bog'ni aylandilar, uzumzor, olmazor, o'rikzorni, olchazorni birma-bir aylanib ko'rdilar. Mehmonlar tarixiy yodgorliklarni, shaharning diqqatga loyiq joylarini borib ko'rdilar. (Gazetadan);*

g) tushum kelishigidagi so'z aniq harakatni bildirmay, tasavvur etish, his etish, kuzatish, o'rganish kabi holat anglatgan fe'llarga bog'langanda, shu holatning ob'yektini bildiradi. Masalan: *Anvar o'z istiqbolini yolg'iz muhabbat, mehnat orqali ko'rar edi. (A.Qahhor). Siz u kishining muhabbatlarini qozongansiz. (A.Muxtor).*

Qaratqich kelishigi kabi tushum kelishigi ham belgili va belgisiz shaklda qo'llanishi mumkin: Bunday qo'llanish ma'no talablariga va grammatik holatga ko'ra sodir bo'ladi. Masalan, tushum kelishigidagi so'z so'zlovchi va tinglovchi uchun ma'lum narsani anglatga, bunda kelishik belgili shaklda bo'ladi, aks holda belgisiz shaklda keladi. *Kitobni o'qib bo'ldingmi?* (ma'lum - kitob), *Kitob o'qib bo'ldingmi?* (umuman kitob) ko'zda tutiladi.

Quyidagi holatlarda tushum kelishigi belgili shaklda keladi:

1. Tushum kelishigidagi so'z atoqli ot bilan ifodalanganda. Masalan: *Nosirov Saidani uzoqdan ko'rishi bilan o'rnidan turdi. (A.Qahhor). G'avvos Me'morni o'sha shinam xona sari boshlab bordi. (Mirmuhsin).*

2. Tushum kelishigidagi soʻz kishilik, oʻzlik yoki koʻrsatish olmoshi bilan ifodalanganda. Masalan: *Qalandarov Saidaning gapini eshitmadi yo oʻzini eshitmaganga soldi. (A.Qahhor). Xayol uni yana urush frontlariga boshladi. (I.Rahim).*

3. Tushum kelishigidagi soʻz otlashgan soʻz boʻlganda. Masalan: *Yaxshini maqtagan yarashur, yomonni maqtagan adashur, Bilagi zoʻr birni yiqar, bilimi zoʻr mingni yiqar. (Maqol). Koʻrganni eshitgan engibdi. (Maqol).*

4. Tushum kelishigidagi soʻz egalik affiksini olganda. Masalan: *Onangni kaftingda tutsang, singlingni boshingda tut. (Maqol). Boʻronboy gʻilofining bogʻichini yechib, dutorini sozladi. (O.Husanov).*

5. Tushum kelishigidagi soʻz harakat nomi bilan ifodalanganda. Masalan: *U oʻz kitobxonlari bilan boʻladigan birinchi uchrashuvni oʻylab ketdi. (A.Muxtor). Yoʻlchi qizning bunday tuygʻunligi va fidokorligiga oʻzining chuqur tashakkurini qanday bildirishni bilmay qoldi. (Oybek).*

6. Tushum kelishigidagi soʻz bilan kesim distant holatda boʻlsa, yaʼni ular orasida boshqa gap boʻlaklari kelsa. Masalan: *Qolgan gaplarni yoʻlda gaplashamiz. (H.Gʻulom). Maslahatim yaxshi anglab olinglar, Otaliqni devonbegi qilinglar. («Murodxon»).*

7. Kesim oʻz leksik-semantik xususiyatiga koʻra tushum kelishigining belgisi shaklini talab qilganda. Masalan: *Oʻrik daraxtining quyuqdan-quyuq guli oppoq bulutlarni eslatardi. (Sh.Rashidov). Endi qorli togʻni emas, borar boʻgʻni ham oʻylash kerak! (S.Siyoyev).*

Tushum kelishigidagi soʻz asosan bir turdagi narsani ifoda qilib, uni taʼkidlash lozim topilmaganda belgisiz qoʻllanadi. Masalan: *Navoiy yangi-yangi doʻstlar, tanishlar orttira boradi. (I.Sulton, Uygʻun). Albatta, millionlab odamning hammasi uchun shohona qasr qurib boʻlmaydi. (Oʻ.Hoshimov). Bir kishi ariq qaziydi, ming kishi suv ichadi. (Maqol). Esing borida el tani, kuching borida yer tani (Maqol).*

Ko‘rinadiki, tushum kelishigidagi so‘zning belgili va belgisiz kelishida shu kelishikda shakllangan so‘zning atoqli yoki turdosh ot bo‘lishi, egalik affiksini olish-olmasligi, sifatlovchisiz qo‘llanishi, boshqaruvchi bo‘lak bilan *distant* yoki *kontakt* holatda bo‘lishi, boshqaruvchini talab qilishi yoki talab qilmasligi bilan bog‘liqdir.

Shuni ta‘kidlash lozimki, tushum kelishigidagi so‘z bilan uni boshqaruvchi fe‘l nutqda uzviy bog‘langan bo‘lib, ba‘zan u shu fe‘l tarkibiga kirib, ikki element bir butunni - qo‘shma fe‘lni ham tashkil etadi va bir harakat tushunchasini anglatadi. Masalan: *bosh qotirmoq, qo‘l qo‘ymoq, ko‘z tikmoq, qadam tashlamoq, ko‘ngil qo‘ymoq* (farqlang: *kitob o‘qimoq, paxta termoq, ko‘chat o‘tkazmoq, suv ichmoq*).

Jo‘nalish kelishigi

Jo‘nalish kelishigidagi so‘zlar fe‘lga bog‘lanib, harakat yo‘nalgan narsani ko‘rsatadi. Jo‘nalish kelishigi affiksi –ga, -ka, -qa shakllarida keladi: *shaharga, dalaga, eshikka, tilakka, yotoqqa, qishloqqa* kabi.

Jo‘nalish kelishigidagi so‘z asos bildirgan ma‘noga qarab turlicha so‘roqqa –*kimga? nimaga? qayerga? qayergacha?* - javob bo‘ladi, gapdagi vazifasi ham shu asosda belgilanadi: *Men... masalaga* (nimaga?) *boshqacha qaraydigan bo‘ldim.* (G‘.G‘ulom). *Kechqurun Tansiq uyga* (qayerga?) *qaytdi.* *Xullas, yer arzonga* (qanchaga?) *ketdi* kabi.

Bu kelishik affiksining asosiy shakli –ga bo‘lib, u *k, q* tovushlari bilan tugagan asoslardan tashqari, barcha hollarda ishlatiladi. Masalan: *G‘ulomjon otasining so‘zi bilan hushiga keldi.* (M.Ismoilij).

Agar asos *k* jarangsiz tovushi bilan tugasa, affiks boshidagi *g* tovushi jarangsizlashadi va –ka shaklida qo‘shiladi. Masalan: *Ular ko‘chada chang ko‘tarmaslikka harakat qilishib, otni sekinroq haydashdi.* (A.Qahhor). *Bu yoshlikka ong – bilimdan qanot bog‘langan.* *U yuksakka uchmoq uchun dadil chog‘langan.*

(G'.G'ulom). *Abusaid to'ppa-to'g'ri Arkka ko'tarilib, katta hovlidagi qadimiy taxtga o'tirdi. (Mirmuhsin).*

Agar asos *q* jarangsiz tovushi bilan tugasa, affiks boshidagi *g* tovushi jarangsizlashadi va ayni vaqtda til orqa tovushiga aylanadi. Natijada, *qq* shakliga ega bo'ladi va shunday yoziladi. Masalan: **Qishloqqa** shahar tutash, ikkov birga hamnafas. (G'.G'ulom). *Tushdim yoshligim o'tgan daryolardan yiroqqa. (H.Olimjon).*

Xalq og'zaki ijodida (dostonlarda) -ga affiksi -a shaklida ham qo'llanadi. Masalan: *Quloq bergin endi mening so'zima, Bir farzandni olmay o'tdim tizzama. («Erali va Sherali»).* Har doim xirom aylab kirsang **gulzora**, gullar ko'ksin yirtib qilgay yuz pora. (Habibiy).

Jo'nalish kelishigida kelgan so'z quyidagi ma'nolarni bildiradi:

1. Harakat va holat yo'nalgan shaxs yoki narsani. *Komila xursand bo'lib qalam-qog'ozni o'rtog'iga tutqazdi. (Oybek). Sahna orqali kishilarning qalbiga yo'l topsam. (A.Qahhor).*

2. Bir narsaning ikkinchi narsaga atalganligini. Masalan: *Bizning zamonda hamma oliy maktablarning, hamma san'at va hunarlarning darvozalari bizga ochilib turibdi. (Oybek).*

3. Shaxs, narsalarning biror holatga o'tishi, eski holatdan o'zgarishi kabi ma'nolarni anglatadi. Masalan: *Hozir bizning qurtlarimiz ikkinchi uyquga kirdi. (Gazetadan).*

4. Harakatning qanday maqsad bilan bajarilganligini bildiradi. Masalan: *Ona o'z o'g'li uchun minnatdorchilik bildirishga kelibdi. (A.Muxtor). Mana shu qizlarning kiyimidan ertaga singlimga sotib olaman. (Oybek). Men Farg'onadan ataylab siz bilan ko'rishishga, rozi bo'lsangiz, ta'til ichida to'y qilishga kelgan edim. (Oydin).*

5. Harakatning bajarilish sababini bildiradi. Masalan: *Men ko'saklarning ko'pi besh xonali bo'lganiga quvonaman (Oybek). O'qimaganimga juda armon qilaman. (M.Ismoilij).*

6. Jo'nalish kelishigida kelgan so'z payt, o'rin bildiruvchi so'z bo'lganda harakat qaratilgan vaqt, o'rin ma'nolarini bildiradi.

Masalan: *Bu orada elektrostansiya bitib, uning ochilish marosimi ikkinchi fevralga belgilandi. (A.Qahhor). Jamoa a'zolarining kech soat sakkizga belgilangan majlisi o'z vaqtida boshlandi.*

Jo'nalish kelishigidagi so'z harakat yo'nalgan shaxsni, narsani anglatasa, yoki bir narsaning ikkinchi bir narsaga atalganligini bildirsa, bunday so'z vositali to'ldiruvchi vazifasida keladi va *kimga?, nimaga?* so'roqlaridan biriga javob bo'ladi. Masalan: *Ibrohimov hammaning so'ziga diqqat bilan quloq soldi. (A.Qahhor). Ko'pchilikka ishongan maqsadiga etadi. (Maqol). «Gulyor»ga sol sozingni, «Bayot»ga sol bozingni, tinchlik qo'shig'in boshla, eshitay ovozingni. (Qo'shiqdan).*

Boshqa ma'nolar ifodalanganida esa hol vazifasida keladi. Bu vaqtda *qayerga?, nima uchun?, nima maqsadda?, nima sababli?, nimaga?, qachon?, qancha?* kabi so'roqlarga javob bo'ladi:

a) o'rin holi vazifasida keladi. Masalan: *Men safarga ketishimni hali onamga aytmagan edim. (G'. G'ulom);*

b) sabab va maqsad holi vazifasida keladi. Masalan: *Men ham shu yerga kelganimga xursandman. (O'.Umarbekov). O'rtog'ing kelganiga suyundingmi?*

v) payt va miqdor-daraja holi vazifasida keladi. Masalan: *Uch-to'rt kunga vodiya boraman. (Oybek). Kuniga yuz ellikka etkazayotgan ekansiz, tabriklayman! (Mirmuhsin).*

O'rin-payt kelishigi

O'rin-payt kelishigining affiksi *-da* bo'lib, bu kelishikdagi so'z *kimda?, nimada?, qayerda? (qayoqda?), qachon?* kabi so'roqlarga javob bo'ladi.

O'rin-payt kelishigidagi so'zlar quyidagi ma'nolarni anglatadi:

1. Shaxs va narsaning o'rnini bildiradi. Masalan: *Mehnat har manglayda quyosh naqshidir. (G'.G'ulom). Osmonda qop-qora bulutlar to'lqinlanib suzardi.*

2. Harakat va holatning bajarilish o'rnini bildiradi. Masalan: *Tomirlarda kezgan qaynoq qon. (R.Bobojon).*

Mehnatda yaralgan saodat ko'rkin

Yurakda jaranglar kuyi, ohangi. (H.Olimjon).

3. Harakat va holatning bajarilish paytini bildiradi. Bu vaqtda o‘rin-payt kelishigidagi so‘z payt ma’nosiga ega bo‘lishi lozim. Masalan: *Har yakshanbada dalaga – tajriba uchastkasiga boradilar. (O‘.Usmonov). «Tongda chiqib, kechasi qaytasan, na ovqatingda maza bor, na uyqungda halovat»,- dedi onasi. (Oybek).* Ba’zan –*da* affiksi qatnashmasligi ham mumkin: *Mehnat zavqi tutar o‘lkani, Sahar ketar cho‘pon tog‘iga. (H.Olimjon).*

4. Harakatning bajarilish holatini yoki harakat va holatning ob’yekti bo‘lgan narsani bildiradi. Masalan: *Ular musiqani chuqur sukutda tinglar edi. (Oybek). Ona oq ko‘ylakda, oq doka ro‘molda cheksiz aziz, shafqatli, behad go‘zal tuyuldi O‘ktamga. (Oybek).*

5. Harakatning bajarilishida sabab, vosita bo‘lgan narsani bildiradi. Masalan: *Biz paxtakormiz, suyagimiz mehnatda qotgan. (Oybek). Ular haligi chol bilan xayr-xo‘shlashib, mashinalarda ketishdi. (A.Muxtor).*

6. Shaxs, narsalarning bir ish bilan shug‘ullanishini, harakat va holatning nima to‘g‘risida, nima jihatdan bo‘lishi kabi ma’nolarni anglatadi. Masalan: *...Yigitlar hunar o‘rganishda, po‘lat quyishda G‘ulomjondek usta kishilarga yaqinlashmoqda. (A.Muxtor). Hali tunning barqut etagi yerda, Hali butun qishloq vazmin uyquda. (Uyg‘un).*

O‘rin-payt kelishigidagi so‘z kimda?, nimada? so‘roqlariga javob bo‘lib, gapda vositali to‘ldiruvchi vazifasida keladi. Masalan: *Kuz keldi, bizlarga kumush kosada Sharbat ola keldi, bol ola keldi. (Uyg‘un). Bo‘y o‘sgan har o‘smirning qaddida, qomatida Tuqqan ota-onasin qatra umri yashirin. (G‘.G‘ulom).*

Bu kelishikdagi so‘z holat, payt, sabab, vosita ma’nolarini anglatib, qanday?, qay tarzda?, qayerda?, qachon? kabi so‘roqlarga javob bo‘lsa, gapda o‘rin, payt, ravish, sabab holi vazifasida keladi. Masalan: *Biz ularni o‘zimiz yaratgan shaharda kutib olamiz. (A.Muxtor). Yozda qilingan mehnat, kuzda ko‘rsatar himmat. (R.Bobojon). Mayning to‘qqizida gilos pishdi. (G‘.G‘ulom). Qiz horg‘in, parishon holda uyga qaytdi. (Oybek).*

O‘rin-payt kelishida kelgan so‘z sodda gapning kesimi vazifasida ham keladi. Masalan: *Birlashma uch qavatli yangi binoda edi.* (A.Muxtor).

O‘rin-payt kelishigidagi so‘zlar gapda uyushib kelsa, kelishik affiksi har bir bo‘lakka alohida yoki eng keyingi bo‘lakkagina qo‘shilib keladi. Keyingi holatda –*da* affiksi hamma bo‘laklar uchun umumiy bo‘ladi. Solishtiring: *Shaharlarda, bog‘larda, tog‘larda Elni quchgan mangu bir bahor. – Shaharlar, bog‘lar, tog‘larda elni quchgan mangu bir bahor.* (H.Olimjon).

Chiqish kelishigi

Chiqish kelishigidagi so‘z shaxs va narsaning chiqish o‘rni, harakat va holatning boshlanish nuqtasi kabi ma’nolarni ifodalaydi. Hozirgi adabiy tilimizda bu kelishikning affiksi –*dan* bo‘lib, *kimdan?*, *nimadan?*, *qayerdan?*, *qachondan?*, *qanchadan?* singari so‘roqlardan biriga javob bo‘ladi. Masalan: *U do‘stidan xuddi shu daldani kutib turgan edi.* (M.Ismoilij). *Dunyoda onadan aziz, onadan mo‘tabar inson yo‘q.* (Gazetadan).

Chiqish kelishigida kelgan so‘z juda ko‘p ma’nolarni, hatto chiqish ottenkasiga to‘g‘ri kelmagan ma’nolarni ham bildiradi. Bularning asosiylari quyidagilar:

1. Harakatning boshlanish o‘rnini, nima bo‘ylab sodir bo‘lishini ko‘rsatadi. Masalan: *G‘ulomjon shahardan juda kech qaytdi.* (M.Ismoilij). *Ular asfalt ko‘chaning bu betidan u betiga chiqishdi.* (O. Yoqubov).

2. Shaxs va narsaning chiqish o‘rnini, manbaini bildiradi. Masalan: *Bu qadimiy ulug‘vor chinor, ehtimol, qachonlardir bitta urug‘dan unib chiqqandir.* (A.Muxtor) *Qiz degan ko‘ngilning qonidan bo‘lur.* (G‘.G‘ulom).

3. Narsaning nimadan ishlanganini bildiradi. Masalan: *Archa yaprog‘ida muzdan pardalar, Qirda lolalardan baxmal to‘shaldi.* (G‘.G‘ulom). *Menga bugun yaqindir osmon, Bulutlardan tepamda poda.* (H.Olimjon).

4. Bir narsani boshqa bir narsa bilan chogʻishtirish, qiyoslash maʼnosini bildiradi. Chogʻishtirilgan narsa chiqish kelishigida keladi va belgi anglatuvchi soʻzga bogʻlanadi. Masalan: *Hali siz mendan baquvvat. (S.Ahmad). Vijdon etaklasa, buyruqdan ham, zaruratdan ham kuchli boʻlar ekan. (A.Muxtor). Toʻgʻri soʻz qilichdan oʻtkir. Bol shirin, boldan bola shirin. (Maqol). Xayol tezdir har bir qanotdan, Orzu esa uchqur har qanday otdan. (H.Olimjon).*

5. Harakatning bajarilishida sabab, vosita boʻlgan shaxs va narsani bildiradi. Masalan: *Usmonov shunday odamning qoʻlida ishlayotganidan xursand edi. (Oʻ.Umarbekov). Yerdagi baraka qadamingizdan. (Gʻ.Gʻulom).*

6. Harakat qaratilgan narsani koʻrsatadi. Masalan: *Soʻzni sizdan eshitamiz... yangi yerdan gapiring. (R.Fayziy).*

7. Chiqish kelishigidagi soʻz payt bildiruvchi soʻzlardan boʻlsa, harakatning bajarilishidagi dastlabki vaqtni, muddatni bildiradi. Masalan: *U yoshlikdan gazetalarni koʻp oʻqirdi. (Oybek). Joʻra temirchining ogʻir bosqoni tongdan oʻt purkaydi, nafasi «vish-vish». (Oybek).*

8. Chiqish kelishidagi soʻz harakat qisman oʻtgan narsa yoki narsaning bir qismi maʼnosini bildiradi. Masalan: *Bahri soʻylar qilgan ishidan, Niyatidan, istiqbolidan, Soʻzlab berar toʻq turmushidan... (H.Olimjon). Zavod ishchilaridan Jumaboy va Ergash charxchi oldida oʻtirar edilar. (Oybek).*

9. Feʼldan anglashilgan ish-harakatning belgisini, bajarilish holatini bildiradi. Masalan: *“Dugoh”ni boshlab yubordi. “Dugoh” ham izlaganini topib bermadi, oʻzi ham izlashdan, bozlashdan charchamadi. (M.Ismoiliy). Umaralining yurakdan yozgan iliq soʻzlari uning koʻnglini shodlikka toʻldirib yubordi. (Oybek).*

Chiqish kelishigidagi soʻzlar yana koʻp maʼnolarni bildiradi. Bu maʼnolar oʻzaro bogʻlangan soʻzlarning sintaktik munosabatlari orqali aniqlanadi.

Chiqish kelishigidagi soʻz baʼzan tushum, qaratqich kelishiklari bilan maʼno munosabati hosil etadi. Masalan: *Raʼno*

gullardan (gullarni) bir-bir uzib, o'rtoqlariga uzatdi. (Oybek). Qarindoshlardan (qarindosh-larning) ketadigani ketdi, qoladigani qoldi. (A.Qahhor). Tol shoxidagi bolalardan (bolalarning) biri shoshilib tusha boshladi (M.Ismoiliy) kabi.

Chiqish kelishigidagi soʻz koʻmakchi bilan birgalikda analitik shakl hosil qiladi va koʻmakchining maʼnosiga qarab harakatning bajarilish payti, davom, takror, sabab, oʻxshatish kabi maʼnolarni bildiradi. Masalan: *Bu toʻqnashuvdan keyin ular rasmiyroq gaplashadigan boʻlib qolishdi. (Mirmuhsin). Talabaligimdan beri oʻz qoʻlim bilan, oʻz mehnatim bilan yangi yer ochishni, bogʻ qilishni orzu qilardim. (Oʻ.Umarbekov). Endi paxtalar unga avvalgidan koʻra oqroq, yana ham yumshoqroq koʻrinar edi. (Oybek).*

Chiqish kelishigidagi soʻz shaxs - narsa maʼnosiga ega boʻlib, *kimdan? nimadan?* soʻroqlariga javob boʻlsa, vositali toʻldiruvchi vazifasida keladi. Masalan: *Siz muhabbat zavqidan ham, mehnat quvonchidan ham, doʻstlik shavqidan ham bahramandsiz. (A.Muxtor). Gʻalaba! olti harfdan iborat bu soʻzda bir dunyo gʻaygʻu, quvonch va maʼno bor! (S.Siyoyev).*

Chiqish kelishigidagi soʻz oʻrin, payt, holat, sabab maʼnolariga ega boʻlib, *qayerdan?, qachon?, qachondan?, nima, sababli? nima sababdan?* kabi soʻroqlarga javob boʻlsa, hol vazifasida keladi:

a) oʻrin holi: *Gʻulomjon oʻsha kuni usta Bahromning uyidan tong yorishmay xayrlashib chiqdi. (M.Ismoiliy). Zargarov aeroportdan soat oʻn birlarda etib keldi (A.Muxtor);*

b) payt holi: *U bolalikdan otlarni sevar, yaxshi otlarni tomosha qilishdan har vaqt zavqlanar edi. (Oybek);*

v) sabab holi: *Sevinchidan yuragi gurs-gurs urib ketdi. (Oybek). Zumradning chehrasi quvonchdan yorishib ketgan edi. (Oybek);*

g) ravish holi: *U Sultonovning gapini chin yurakdan sevinib qarshiladi (Oʻ.Umarbekov) kabi.*

Bu kelishikdagi soʻz kesim vazifasida ham keladi: *Men Samarqandning bir qishlogʻidanman. (Oybek). Bola – yoshdan, odob – boshdan. (Maqol).*

OTLARDA SHAKL YASALISHI

Ot turkumiga kirgan soʻzlar, kategorial shakl bilan bir qatorda, koʻpgina nokategorial shakllarga ham ega. Bu shakllar turlicha grammatik maʼnolarni ifodalashga xizmat qiladi.

Otning nokategorial shakllari tuzilish jihatidan uch turga boʻlinadi: 1) *sintetik shakl*; 2) *analitik shakl*; 3) *juft va takroriy shakl*.

Sintetik shakl

Otning sintetik shakllari oʻz maʼno xususiyatiga koʻra quyidagi turlarga boʻlinadi: 1) *kichraytish shakli*; 2) *erkalash shakli*; 3) *qarashlilik shakli*; 4) *oʻrin belgisi shakli*; 5) *chegara shakli*; 6) *hurmat shakli*; 7) *oʻxshatish shakli*.

Kichraytish shakli

Kichraytish shakli quyidagi qoʻshimchalar bilan yasaladi:

1) *–cha* qoʻshimchasi bilan. Bu affiks shaxs va narsalarning kichik ekanligini bildiradi: *yigitcha, daftarcha, qushcha, kitobcha, uycha* kabi. Masalan: *Shoir daftarchasini tizzasiga qoʻyib tez-tez yozar edi. (A.Qahhor). Yarim soat oʻtar-oʻtmas ular talabalar shaharchasiga kirib borishdi. (Oʻ.Umarbekov).*

Bu qoʻshimcha shaxs bildirgan otlarga qoʻshilganda, kichraytish maʼnosidan tashqari, erkalash yoki kamsitish maʼnosini ham ifodalaydi. Masalan: «*Qani boʻlmasa, tingla, oʻgʻilcha*», - *deydi chol va yoʻtalib tarixini boshlaydi. (Oybek). Luqmonchaning atrofida suhbat, bahs davom etardi. (A.Muxtor). Bo, muncha noz qilmasang, otincha?! (H.Gʻulom). Ichkariga*

kiring, anavi etimcha qizimizni o'ldirib qo'yay deyapti. (Mirmuhsin).

-*cha* qo'shimchasi olgan so'zlar ba'zan kichraytish ma'nosini yo'qotib, semantik o'zgarish natijasida yangi leksik ma'no bildirishi ham mumkin: *qalamcha* (payvand va ekish uchun o'simlikdan kesib olingan novda), *naycha* (paxta egatiga suv quyish uchun ishlatiladigan asbob yoki to'qimachilik asbobi), *qizilcha* (sabzavot), *ko'kcha* (qovun turi) kabi. Bunday hollarda so'z o'zining dastlabki ma'nosini yo'qotadi, affiks so'zning asosidan ajralmas holatga keladi. Masalan: *Nafisa opa ilgari bolalar bog'chasida murabbiya bo'lib ishlardi. (Mirmuhsin). Abdulla muzdek beqasam ko'rpacha ustiga cho'zildi. (O'.Umarbekov). Bu yerning bola-chaqasi tili chiqib, avval bilgan so'zi – arqoq bilan tarozu, naycha bila moki. (A.Muxtor);*

2) –*choq*, –*chak*, –*chiq* qo'shimchalari bilan. Bu affiks har turli so'zlarga qo'shib kichraytirish, shuningdek, erkalash ma'nolarini ifodalaydi: *toychoq, qo'zichoq, qulunchoq, kelinchak, tugunchak, qopchiq* kabi. Masalan: *Quloqlarning oqi va oyoqchalarining olasi o'zlariga juda yarashgan qo'zichoqlar chakmon ustida jimgina yotishar edi. (P.Qodirov). Kelinchak visolin kutgan yigitday, Sharafli ayyomga xalqim muntazir. (G'.G'ulom). Suvonjon ertasiga va'dalashgan vaqtda etib keldi. Uning orqasida qopchiq, qo'lida po'stin, elkasida miltiq bor edi. (S.Anorboyev).*

Izoh: *qopchiq* so'zida –**chiq** qo'shimchasining ma'nosi ancha kuchsizlangan.

Erkalash shakli

Erkalash ma'nosini ifodalovchi shakllar quyidagicha yasaladi:

1) –*jon*, –*xon* affiksoidlari bilan. Bular mustaqil so'zlar sifatida qo'llanishdan tashqari, shaxs bildiruvchi atoqli va turdosh otlarga qo'shib, erkalash, suyish kabi ma'nolarni ifodalash uchun ham xizmat qiladi: *akajon, ukajon, xolajon, Hakimjon, Olimjon, Zohidjon, Asalxon, Zulfiyaxon, Lolaxon, Anorxon* kabi. Masalan: *Ahmadjon butun umrida birinchi martaba shunday sarosimalikka*

*tushgan edi. (A.Qahhor). **Rahbarxon** bu xonadondan o‘z baxtini topganiga endi uch oycha bo‘ldi. (H.Nazir). **Akajonim** do‘ppim qoqib, Silar edi boshimni. (A.Ko‘chimov).*

-jon, -xon affiksoidlari ba‘zan so‘zning asosiga mansub bo‘ladi. Bu vaqtda erkalash ma‘nosi ifodalanmaydi, balki asos va affiksoid birgalikda bitta atoqli otga teng bo‘ladi: *Quljon, Sherxon, Oyxon, O‘g‘ilxon* kabi;

2) –oy, -niso affiksoidlari bilan. Bu affiksoidlar atoqli otga qo‘shilib, erkalash, suyish ma‘nosini bildiradi: *Tursunoy, Nigoraoy, Yoqutoy; Zebiniso, Mehriniso, Xayriniso* kabi;

3) –gina (-kina, -qina) affiksi bilan. Bu affiks ko‘pincha shaxs bildirgan otlarga qo‘shilib, erkalash, suyish kabi ma‘nolarni bildiradi: *qizginam, bolaginang, otaginasi* kabi. Masalan: *Jannat opa qizni quchoqlab bag‘riga bosdi: - **Qizginam**... Endigi qolgan umrimni faqat seni izlash uchun sarflayman deb ahd qilib qo‘ygan edim, **bolaginam**. (A.Muxtor). «Yodgor qani, oyi?» - «Voy, darvoqe, hozir olib chiqaman **bolaginangni**». (G‘.G‘ulom);*

4) – (a) loq affiksi ham ayrim otlarga qo‘shilib, erkalash, hurmat ma‘nolarini bildiradi: *bo‘taloq, qizaloq, toyloq* kabi. Masalan: «*Barakalla, **qizaloqlarim!***» - *Qari paxtakor bir onda yashnab ketdi. (Oybek) «Barakalla, **bo‘talog‘im**», - maqtaydi meni bobom. (Oybek).*

Ba‘zan bir ot asosiga kichraytirish va erkalash shaklini yasovchi birdan ortiq affiks qo‘shilib kelishi mumkin. Bu vaqtda kichraytirish, suyish ottenkalari yana kuchaytiriladi, ta‘kidlanadi: *bo‘taloqcha, qizaloqcha, qo‘zichoqqinam* kabi.

Qarashlilik shakli

Ot va otlashgan so‘zlarda qarashlilik shakli –niki affiksi orqali yasaladi. Bu vaqtda bir narsaning –niki affiksini olgan so‘z anglatgan shaxs yoki narsaga qarashli ekanligi ifodalanadi: *Bu bino **maktabniki**. Bu kitob **kutubxonaniki**, daftar **Ahmadniki** kabi.*

Kishilik olmoshlari qarashlilik shaklida kelsa, narsaning biror shaxsga tegishli ekanligi aniq ifodalanadi. Masalan: - *Harakat qilaversalaringiz, yuqori hosil sizlarniki.* (Oybek). *Bu vodiyning quyoshi ham bizniki.* (T.Fattoh).

*O'lka ishq bilan to'lgandir yurak,
Unikidir sharaf, uniki hayot.* (H.Olimjon).

Tarixiy jihatdan *-niki* murakkab affiks bo'lib, qaratqich kelishigi belgisi *-ning* hamda *-ki* affikslarining qo'shilishidan hosil bo'lgan va soddalanish asosida bir affiks holiga kelib qolgan (*-ningniki -- -niki*).

Qarashlilik ma'nosining egalik affiksi va qarashlilik shakli orqali ifodalanishi bir-biridan keskin farq qiladi. Egalik affiksi kategorial shakl yasaydi, shaxs va son bo'yicha shakllar sistemasini – **paradigmani** hosil qiladi. Egalik shakli ham qaratilgan narsani, ham uning qaysi shaxs ekanligini ifodalaydi, qaratuvchili birikmani tashkil qilishda qatnashadi: *kitobim – mening kitobim, kitobimiz – bizning kitobimiz* kabi.

-niki affiksi esa nokategorial shakl yasaydi, so'zlarning boshqacha sintaktik munosabatida qatnashadi. Masalan: *Erishilgan bu yutuqlarning hammasi o'zimizniki, xalqimizniki.* (Oybek). Demak, kesim vazifasida kelgan *-niki* affiksli shakl qaratuvchi shaxs yoki narsani bildiradi, boshqa ot esa qaratilgan narsani bildirib, ega vazifasida keladi: (*kitob ukamniki, yutuqlar o'zimizniki*).

Qarashlilik shaklidagi so'z ko'plik, egalik va kelishik qo'shimchalarini olib, gapning boshqa bo'laklari vazifasida ham keladi. Masalan: *Tursunoyni qo'shnisidikida qoldirib, Bashoratni ergashtirgancha ko'chaga chiqdi.* (A.Muxtor). Bunday qo'llanishda qarashlilik shaklidagi so'zni qaratuvchili birikma bilan almashtirish mumkin. Masalan: *Onamni tog'amnikida (tog'amning uyida) qoldirib, shu atrofdan biron ish topishga harakat qildim.* (A.Qahhor). *Yo'q, biznikilar (bizning ishchilar)*

siznikilardan (sizning ishchilardan) hali ko‘p narsa o‘rganishi kerak, Komilaxon. (Oybek) kabi.

O‘rin belgisi shakli

O‘rin belgisi shakli –*dagi* affiksi bilan yasaladi, voqea-hodisalarning o‘rin va paytga ko‘ra belgisi ifodalanadi: *sinf*dagi o‘quvchilar, *osmondagi* yulduzlar kabi.

- *dagi* murakkab affiks bo‘lib, o‘rin-payt kelishigi belgisi –*da* va sifat yasovchi –*gi* affikslarining qo‘shilishidan hosil bo‘lgan. Odatda, o‘rin-payt kelishigidagi so‘z shaxs yoki narsaning turgan o‘rnini, harakatning bajarilishi o‘rnini, paytini bildiradi. –*gi* affiksi ham o‘rin va paytga munosabatni, unga xoslik ma’nosini anglatgan sifat yasaydi. Ammo bu ikkala affiks qo‘shilib, ularning yakka holatda anglatgan ma’nolaridan farq qilgan boshqa ma’no yuzaga kelgan. Bu murakkab affiks shaxs, narsa, voqea-hodisalarning o‘rin va paytga ko‘ra belgisini ifodalaydi, sifatlovchi vazifasida keladi. Masalan: *Onaxon mehmonlarni xirmon yonidagi* palosga taklif qildi. (Mirtemir). *Ko‘klamdagi* toychoqni ot desam arzigulik, ***Bahordagi*** umidning mevasini kelib ko‘r. (G‘.G‘ulom).

Tog‘lardagi qip-qizil lola,
Bo‘lib go‘yo yoqut piyola,
Buloqlardan uzatadi suv. (H.Olimjon.)

Bu shakldagi so‘z otlashsa, ega, to‘ldiruvchi, qaratuvchi vazifalarida keladi. Masalan: *Bular guzardagilardan* so‘rashga ulgurmay, ***guzardagilar*** bulardan karnay sababini so‘rab qoldilar. (M.Ismoilij).

Chegara shakli

Chegara ma’nosini ifodalovchi shakl –*gacha* (-*kacha*, -*qacha*) affiksi bilan yasaladi. Bu aslida qo‘shma affiks bo‘lib, jo‘nalish

kelishigi belgisi (-ga) va chegara ma'nosini anglatuvchi (-cha) affiksidan iborat: *uygacha, ko'chagacha, yozgacha, tushgacha* kabi. Masalan: *Zuhra opasi bilan Samijonni avtobus **bekatigacha** kuzatib chiqdi. (A.Qahhor.) Qiz marmarday **bilaklarigacha** shimarib qo'yilgan ko'ylak englari orasidan kichik ro'molchasini olib, terlarini arta boshladi. (G'.G'ulom).*

Bu shakl ko'pincha o'rin, payt ma'nolarini bildirgan otlarga qo'shib, chegara ma'nosini ifodalaydi. Masalan: *Luqmonchani bir **haftagacha** vibratorga qo'yishmadi. (A.Muxtor).*

Bu shakl ba'zan aniq shaxs, narsalarni chegaralash ma'nosini ham anglatadi. Masalan: *... alifbedan tortib Navoiy, Fuzuliy g'azallari, Bedilning forsiy **baytlarigacha** eshitilib turadi. (Oybek).*

Shegara shaklini yasovchi -gacha affiksi, otlardan tashqari, sifat, ravish, son, olmosh va fe'l shakllariga ham qo'shib keladi. Masalan: *Ana, qip-qizil lablarida meni **haligacha** maftun qilgan birinchi yarim tabassurning yovvoyi izlari. (G'.G'ulom). **Kechgacha** biz qishloqning u yoq – bu yog'ini ko'rib tanishib chiqamiz. (A.Qodiriy). Bu gap **bizgacha** yetib kelmagan edi. Dushmanga qarshi **kattadan kichikkacha** – hamma oyoqqa turdi. Soat **o'ngacha** hamma yetib keldi.*

Hurmat shakli

Bu shakl -lar affiksi yordamida yasaladi: *akamlar, tog'amlar* kabi: *Og'a, sog' borsangiz, avval boshdan **dadamlarga** salom ayting. (Hamza).*

Hozirgi o'zbek tilida -lar ko'plik ifodalovchi affiks sifatida son kategoriyasining birlik shaklining qarama-qarshi bo'lgan ko'plik shaklni (kategorial) yasaydi. Hurmat ifodalovchi affiks sifatida esa funksional (nokategorial) shaklni hosil qiladi.

O'ziga mustaqil shakl sifatida -lar affiksi yordamida yasaluvchi hurmat shakli ko'plik shaklidan farqli xususiyatlarga ega. Bular quyidagilar:

1. Yuqorida ko‘rib o‘tdikki, ot turkumiga oid so‘z nutqda hamma vaqt son va kelishik shaklida bo‘ladi: *Talabalarni kutib oldik* gapida *talaba* so‘zi ko‘plik va tushum kelishigi shaklida. Lekin u egalik shakliga ega emas. Demak, egalik shakliga ega bo‘lmagan ot ko‘plik shakliga ega bo‘laveradi. Hurmat shaklidagi ot esa hamma vaqt egalik shaklida ham bo‘ladi, ya’ni egalik shaklisiz hurmat shaklini tasavvur etish mumkin emas. Qiyoslang: *onalar* – ko‘plik ma’nosida (bunda hurmat ifodalanmaydi), *onamlar* – hurmat.

2. Hurmat bildiruvchi *-lar* so‘zga egalik affiksidan so‘ng, ko‘plik ko‘rsatkichi *-lar* esa undan oldin qo‘shiladi: *akamlar* (hurmat) – *akalarim* (ko‘plik). Faqat uchinchi shaxsda egalik affiksi hurmat bildiruvchi *-lar* affiksidan so‘ng qo‘shilishi mumkin. Masalan: *Bu itni men bilaman – Qosim boyvachchaning itlari, ... Qosim boyvachchaning uylariga ko‘p kelaman-da, bilaman. (A.Qodiriy.) -lar* affiksining hurmat ma’nosiga ega ekani quyidagi misollarda ham juda aniq ko‘rinadi: *Kuyov bola yo‘qlarmi deyman, taq-tuqlari eshitilmaydi. (R.Fayziy). U kishi sizni taniydilarmi?*

O‘xshatish shakli

O‘xshatish shakli *-dek (-day)* affiksi yordamida yasaladi va narsa yoki shaxsni belgi, harakat va boshqa jihatdan *-dek* affiksli so‘z bildirgan narsaga, shaxsga o‘xshatadi, o‘xshashligini bildiradi: *sherdek kuchli, kaftdek tekis, kiyikday uchqur* kabi. Masalan: *Sal titragan iliq gavdasini yumshoq tivit ro‘molcha o‘rab quchgancha, yosh boladek elkasini silar edi. (A. Muxtor.) ... qillardan shunday dilrabo kuy taralar ediki, go‘yo qizning o‘zi ham bunga mahliyodek, g‘ijjak ustiga bosh egib, quloq solayotganga o‘xshardi. (S.Abduqahhor).*

-dek (-day) affiksi ko‘pchilik ilmiy ishlarda sifat va ravish yasovchilar qatoriga kiritiladi. Lekin u so‘z yasovchi affiks emas. *-dek* affiksining *kabi* ko‘makchisiga sinonimligi ham uning so‘z

yasovchi emasligini ko'rsatadi: *qushdek – qush kabi, Erkindek – Erkin kabi, dengizdek – dengiz kabi, sizlardek – sizlar kabi.*

O'xshatishni bildiruvchi *-dek* affiksi asosan otlarga, bundan tashqari olmosh, sifat va fe'lning sifatdosh, harakat nomi va – **moqchi** affiksli shakllariga ham qo'shiladi. Bu hodisa ham uning so'z yasovchi emasligini ko'rsatadi: *tog'dek, mendek, durustdek, bilmagandek, bilmoqchidek* kabi. Masalan: *Ovoz bergani ketayotganlardan ko'ra qaytayotganlar ko'proqdek ko'rindi ko'zinga. (S.Zunnunova). Shamoldan egilgan daraxt zo'rg'a boshini ko'targandek bu ham sekingina yerdan boshini ko'tardi va atrofga qaradi. (Oydin). U shunday semiz ediki, lo'ppi yuzlaridan qon tars otilib chiqmoqchidek taram-taram bo'lib ketgan. (S.Abduqahhor).*

O'xshatish shaklini yasovchi **-dek (-day)** affiksi so'zga har qanday shakl yasovchilardan so'ng qo'shiladi. Bu hodisa ham uning so'z yasovchi emasligini ko'rsatadi: *akalardek, akalarimdek, akalarimnikidek, akalarimnikidagidek* kabi. Masalan: *Xayriyat, o'sha-o'sha Akbarali, onasiga mehrli, ovozi otasinikidek shirali, beozor. (A. Muxtor). Xotirjam bo'ling. Ko'nglingizdagidek boqaman. (N.Fozilov).*

-dek affiksi ba'zi olmoshlarga qo'shilganda **-naqa, -doq** kabi variantda qo'llanadi. Bu hol ayniqsa og'zaki nutq uchun xarakterli: *undoq, unaqa, shundoq, shunaqa, o'shandoq, o'shanaqa* kabi. Masalan: *[Yo'lchi] Yormat aka, ertaga boramizmi, unaqa odamlar juda kekchi bo'ladi. (Oybek).*

Analitik shakl

Otning analitik shakli **ko'makchilar** yordamida yasaladi. Bu shakl turlicha grammatik ma'nolarni anglatib, gapda ma'lum vazifada kelishiga qaramay, ular otning alohida grammatik kategoriyasini hosil qilmaydi. Ko'makchi bilan yasalgan analitik shakllar turlicha ma'nolarni ifodalaydi, gapda to'ldiruvchi va hol vazifasida keladi. Masalan: **Dehqon bilan dehqon bo'lib gaplashmoq... kerak. (S.Ahmad). Umarali mamnuniyat bilan**

uyiga jo'nadi. (Oybek). *Bir narsani qadrlash uchun uni avval yaxshi bilish kerak.* (A.Qahhor).

Bunday analitik shakllar ma'no jihatidan kelishik shakllarining ma'nosiga ancha yaqin turadi, lekin u kelishik shakliga kirmaydi. Bu shakllar so'zlar orasidagi grammatik munosabatni ifodalashning alohida usuli hisoblanadi, fe'lga, ba'zan boshqa so'zlarga boshqaruv yo'li bilan bog'lanadi. Masalan: *Saidaning kelganidan (kelgani uchun) juda xursand bo'ldi.* (A.Qahhor). *Bir daraxt bilan (bir daraxtdan) bog' bo'lmas* (Maqol). *Men otam bo'lgani uchun (otam bo'lganidan) emas, yaxshi odam bo'lganidan (yaxshi odam bo'lgani uchun) kuyunaman.* (P.Qodirov). (Bu haqda yana «Ko'makchilar» bobiga qarang).

Juft va takroriy shakllar

Otning juft shakli umumlashtirish, jamlik ma'nolarini ifodalaydi: *qovun-tarvuz* (qovun, tarvuz va boshqa poliz mahsulotlari), *qozon-tovoq* (qozon, tovoq va ularga aloqador bo'lgan boshqa narsalar) kabi. Juft otlarning ba'zilar ma'noni kuchli ottenka bilan ifodalaydi. Bular da jamlik, umumlashtirish ma'nosi sezilmasligi mumkin. Masalan: *Xonposhshaoyim-nikidan kishi kelib, tez yurasiz, deb holi-jonimga qo'ymay olib ketdi.* (Hamza). *Mavlon aka arava minib uyga qaytib kelganda, shovqin-suronning ustidan chiqib qoldi.* (H.G'ulom).

Otning takroriy shakli ko'plik ma'nosini ifodalaydi, shuningdek, ma'noni kuchaytirish uchun qo'llanadi. Masalan: *Uning ko'zlaridan oppoq soqoliga qatra-qatra yosh tomar edi.* (A.Qahhor). *O'g'it g'o'zaning tomir-tomirlariga singsin.* (Oybek). *...horg'inlikdan ich-ichiga kirib ketgan ma'yus ko'zlari shu'lada cho'g'day yiltilladi.* (H.G'ulom).

Tayanch tushunchalar

Otlarda egalik kategoriyasi – narsaning 3 shaxs (soʻzlovchi, tinglovchi, oʻzga) dan biriga oidligini koʻrsatuvchi otlarga xos grammatik kategoriya.

Otlarda kelishik kategoriyasi – ot yoki otlashgan soʻzning feʻlga, otga yoki boshqa bir turkum soʻziga munosabatini ifodalab, tobeligini koʻrsatuvchi shakllar tizimi.

Kelishikli boshqaruv – kelishik shakli vositasida voqe boʻladigan boshqaruv.

Kelishikli tuzilma – kelishik shakli yordamida hosil boʻlgan tuzilma.

Otlarda son kategoriyasi –grammatik miqdor maʼnosini ifodalovchi shakllar tizimi.

Otlarda funktsional shakl – soʻzning maʼlum bir grammatik maʼno (grammatik kategoriyaga xos boʻlmagan maʼno) ifodalovchi shakli.

Otlashish (substantivatsiya) – nutqda boshqa turkumga oid soʻzlarning vazifasida kelishi.

Otga koʻchish – bu turkumdagi soʻzning ikkinchi turkumga oʻtishi nazarda tutiladi.

Savol va topshiriqlar

1. Ot deb qanday soʻz turkumiga aytiladi?
2. Otning maʼnoga koʻra qanday turlari bor?
3. Qanday shakllar tizimiga egalik kategoriyasi deyiladi?
4. Qanday shakllar tizimiga kelishik kategoriyasi deyiladi?
5. Qanday shakllar tizimiga son kategoriyasi deyiladi?
6. Otning grammatik kategoriyalariga badiiy asarlardan misollar toping.
7. Otlarda shakl yasalishi qanday hodisa va uning qanday turlari bor? Badiiy asarlardan misollar toʻplang.

SIFAT

Sifatning ma'nosi va grammatik belgilari

Predmetning belgisini bildiruvchi mustaqil soʻzlar sifat deyiladi: *yaxshi (kitob), kamtar (yigit), chiroyli (shahar), keng (yoʻl), katta (bino), shirin (olma), qadimgi (tarix), devoriy (gazeta)* kabi.

Sifatlar belgini oʻzicha, ayrim olingan holda bildirmaydi, balki borliqdagi u yoki bu narsa va hodisalarga tegishli holda anglatadi. Shuning uchun sifat, odatda, narsa va hodisalarning nomi boʻlmish otlarni aniqlab keladi: *kuzgi shamol, aqlli bola, qizil qalam, malla soch, tor koʻcha, qiziqarli tomosha* kabi.

Oʻzbek tilida sifat boshqa soʻz turkumlaridan oʻziga xos maʼnosi, maxsus sifat yasovchi affikslarga va shakl yasovchi affikslarga ega ekanligi bilan farqlanib turadi. Grammatik jihatdan narsa belgisini boshqa narsa belgisi bilan qiyoslab, darajalab koʻrsatish yoki narsa belgisini kuchaytirib va kamaytirib koʻrsatish xususiyatiga ega: *katta – kattaroq, eng katta, koʻk-koʻkroq, eng koʻk, koʻm-koʻk, koʻkimtir, yangi – yangiroq, eng yangi – yap-yangi, qora-qoraroq, eng qora, qop-qora – qoramtir* kabi.

Sifat odatda otga bogʻlanib keladi, uning biror belgisini aniqlashga xizmat qiladi. Baʼzan ot soʻz ham hech qanday morfologik belgisiz sifatlovchi boʻlib keladi. Lekin belgi maʼnosini anglatib kelgan bunday ot tamoman sifat turkumiga oʻtib ketmaydi, balki ot turkumi doirasida qoladi: *tosh yoʻl, taxta koʻprik, oltin soat, atlas koʻylak, kumush qoshiq* kabi.

Sifatlar gapda koʻpincha sifatlovchi vazifasida keladi. Masalan: *Ochil buva oʻtkir, qora koʻzli, serqosh, chiroyli yigit boʻlgan.* (A.Muxtor).

Bundan tashqari, kesim va hol vazifasida ham keladi. Masalan: *Xoʻjalik madaniyatning, madaniyat xoʻjalikning yana chiroyliroq, kuchliroq gullashiga sababchi boʻladi.* (Oybek). *Samarqand tonglari shavqli, farahli.* (Z.Obidov). Demak,

yuzimning bir tomoni kundek yorug'-u, bir tomoni tunde qora ekan (X.To'xtaboyev).

Sifatlar otlashib kelganda, gapda ega, to'ldiruvchi va qaratqichli aniqlovchi vazifalarida keladi. Masalan: **Yomonning yaxshisi bo'lguncha, yaxshining yomoni bo'l.** (Maqol). **Yaxshi topib gapirar, yomon qopib gapirar** (Maqol). **Yomondan qorovul qo'ysang yov etti bo'lur.** (Maqol).

Sifatlar anglatgan ma'nolarga ko'ra bir xil emas. Ba'zi sifatlar bevosita, to'g'ridan-to'g'ri narsa belgisini ko'rsatsa, ba'zilar esa belgi ma'nosini bir narsaning boshqa narsaga bo'lgan munosabatiga ko'ra anglatadi.

Belgini bevosita anglatadigan sifatlarga **asliy sifat** deyiladi: *oq, qizil, sariq, pushti, yaxshi, keng, yomon, katta, baland, past, semiz, qotma, sho'x, yosh, novcha, shirin, chuchuk, achchiq, sho'r, og'ir, engil, nordon* kabi.

Belgini bir narsaning boshqa narsaga bo'lgan munosabatiga ko'ra anglatadigan sifatlarga **nisbiy sifat** deyiladi. Nisbiy sifat maxsus so'z yasovchi affiks vositasida boshqa so'z turkumlaridan yasaladi: *bilimli (qiz), yillik (reja), tonggi (shabada), ertalabki (mashg'ulot), suvsiz (yer)* kabi.

Nisbiy sifatda yasash asosidan anglashilgan narsaga xoslanganlik, qiyoslash, o'xshatish, o'rin yoki paytga nisbatlash kabi ma'nolar ifodalanadi, sifat yasovchi affiks go'yo ikki narsa orasidagi munosabatlarning ko'rsatkichi bo'lib xizmat qiladi: *kechagi (kun), mevali (daraxt), oylik (reja), oilaviy (munosabat), qadimgi (tarix), harbiy (unvon)* kabi.

Nisbiy sifatlar ma'no jihatdan belgini:

1) narsaga nisbat berish bilan ifodalaydi: *g'ayratli (kishi), bolali (ayol), aqlli (yigit), ilmiy (ish), shaxsiy (masala), devoriy (gazeta)* kabi;

2) vaqtga nisbat berish bilan ifodalaydi: *kuzgi (shamol), hozirgi (zamon), qishki (ta'til)* kabi;

3) o'ringa nisbat berish bilan ifodalaydi: *toshkentlik (yigit), shaharlik (talaba)* kabi.

Asliy va nisbiy sifatlar belgi anglatish xususiyati jihatidagina emas, balki bir qancha morfologik belgilari bilan ham bir-biridan farq qiladi. Asliy sifatlarga belgining ortiq yoki kamligini ifodlovchi shakl yasalishi, daraja kategoriyasi mansub, nisbiy sifatlarning ko‘pchiligi esa bunday xususiyatga ega emas.

Sifatlar narsaning belgi-xususiyatini turli nuqtai nazardan anglatishi mumkin. Bu belgilar bevosita insonga yoki borliqdagi jonli va jonsiz narsalarga tegishli bo‘lishi mumkin.

Sifatlar shu xususiyatiga ko‘ra quyidagi turlarga bo‘linadi:

a) narsaning rangini, tusini bildiruvchi sifatlar: *qizil, ko‘k, oq, yashil, sariq, pushti, qora, sapsar* kabi. Masalan: *U guzardagi katta oq tosh supada tikka turibdi. (A.Muxtor);*

b) narsa yoki shaxsning xususiyatini bildiruvchi sifatlar: *kamtar, sho‘x, tetik, chaqqon, abjir, yaxshi, xasis, qo‘rs, injiq, dadil, mehribon, mohir* kabi. Masalan: *Fe‘li keng, sahovatli, mehmondo‘st xalqimizning dong‘i olamga ketgan. (Mirmuhsin). Muhayyo bu sodda, chaqqon, beg‘ubor bolaga havaslanib qaradi. (A.Qahhor);*

v) narsaning shakl ko‘rinishini, hajm-o‘lchovini bildiruvchi sifatlar: *novcha, kalta, oriq, egri, qiyshiq, yassi, katta, kichik, keng, tor, og‘ir, uzun* kabi. Masalan: *Ular Farg‘onaning katta ko‘chalaridan birida uch xonali uyda turishadi. (Mirmuhsin). Ulkan shaharning eng go‘zal, eng serdaraxt joylaridan biri shu (P.Qodirov);*

g) narsa yoki shaxsning holatini bildiruvchi sifatlar: *shod, xursand, go‘zal, xafa, ma‘yus, issiq, tinch, quruq, yosh, eski* kabi. Masalan: *Abdullani yangi hayot, yangi orzular quvonchi qamrab olgan edi (O‘.Umarbekov). U xokisor, dono, kamsuqum shoirdan hamisha iliq bir so‘z eshitadi, oqilona bir dastur oladi. (S.Siyoyev);*

d) narsaning ta‘mini, mazasini bildiruvchi sifatlar: *shirin, nordon, achchiq, sho‘r, bemaza, lazzatli* kabi. Masalan: *Xushxo‘r palovdan so‘ng katta shirin tarvuz so‘yildi. (Oybek). Zira bilan archaning hidiga to‘yingan xushbo‘y, lazzatli kabob qorni to‘q kishining ham ishtahasidan karnay yasar edi. (P.Qodirov);*

e) narsaning vaqt va o‘rin belgisini bildiruvchi sifatlar: *qadimgi, bugungi, kechki, tonggi, yozgi, kuzgi, devoriy, hozirgi, avvalgi, qishki* kabi. Masalan: **Endigi** ishlarimizning rejasini kattaroq, puxtaroq tuzishimiz zarur. (Oybek). **Bugungi** ishni ertaga qo‘yma. (Maqol). Mening ilk ijodiy mashqim ana shu devoriy gazetadan boshlangan. (N.Safarov);

j) narsaning hidini bildiruvchi sifatlar: *xushbo‘y, sassiq, qo‘lansa* kabi. Masalan: Tomog‘iga allaqanday **xushbo‘y** yalpiz isi gupillab urdi. (O‘.Hoshimov). Burunni **sassiq**, deb kesib tashlama. (Maqol);

z) narsaning vaznini bildiruvchi sifatlar: *og‘ir, yengil, zildek* kabi. Masalan: **Og‘ir** toshni suv eltmas. (Maqol). Loyga tushdi yugurib shu chog‘, **Zil** shotini ko‘tardi azot. (Mirmuhsin).

Sifatlar asosan otga bog‘lanib, narsaga xos belgini bildiradi. Ammo ba‘zan fe‘lga bog‘lanib, harakatning belgisini bildiradi va gapda hol vazifasida keladi. Masalan: *Bir narsani qadrlash uchun uni avval yaxshi bilish kerak.* (A.Qahhor). *Ro‘zimurodning onasi aza ochdi. Qarindoshlar oq kiyib, ovoz chiqardilar.* (Sh.Ashurova).

DARAJA KATEGORIYASI

Sifatlarga xos muhim xususiyatlardan biri uning daraja kategoriyasiga ega ekanligidir. Sifat darajalari belgining ortiq yoki kamligini farqlashga xizmat qiladi. Sifatlarda daraja shakllari uch turga bo‘linadi:

1) *oddiy daraja*; 2) *ozaytirma daraja*; 3) *orttirma daraja*.

Sifatning ozaytirma va orttirma daraja yasovchilarini olmagan shakli **oddiy daraja** deb yuritiladi. Oddiy darajada narsa belgisi ortiq-kamligi jihatidan qiyos qilinmay, balki to‘g‘ridan-to‘g‘ri, bevosita anglashiladi. Ozaytirma va orttirma darajalarda esa belgi ma‘nosi oddiy darajada ifodalangan belgiga qiyoslash asosida ifodalanadi.

Ozaytirma daraja. Ozaytirma daraja narsa belgisining oddiy daraja holatidan kamligini, kuchsizligini bildiradi. Ozaytirma darajaning morfologik ko‘rsatkichi *-roq* affiksdir. Masalan: *Meni paxtasi qalinroq joyga qo‘y, ishim unsin, yana hamkasblar oldida qizarmay... (Oybek). Dilimda orzu balandroq edi, lekin ko‘klam noqulay keldi. Ba‘zi joylarga qayta-qayta ekdik, o‘g‘it ham tanqisroq. (Oybek).*

-roq ba‘zan narsa belgisining nisbiy ortiqligini ko‘rsatadi. Bunda chog‘ishtiriluvchi narsaning nomi chiqish yo jo‘nalish kelishigida bo‘lib, *ko‘ra, qaraganda, nisbatan* so‘zlari bilan birga keladi. Masalan: *Po‘lat temirdan qattiqroq. Karim kursimizda hamma talabalarga qaraganda kattaroq* kabi. Bunday gap tuzilishida belgining ortiqligi chog‘ishtirilgan ikki narsadagi belgining o‘zaro munosabati asosida ifodalanadi. Ammo *-roq* affiksi shunda ham belgining umuman oddiy darajaga etmaganligini, undan bir oz kamligini bildiradi. Masalan: *Kunlar o‘tadi sekin, yigit ketadi uzoq, ... Lekin yorga tuyular avvalgidan yaqinroq. (H.Olimjon).*

Narsa belgisining ortiqligini ko‘rsatish, kuchaytirish uchun ba‘zan *-roq* affiksi bilan kelgan sifat oldidan *yana, tag‘in* so‘zlari keltiriladi. Masalan: *Dadamat uni peshinda bedana paloviga taklif etdi va «Farg‘ona yallasi»ni yana sho‘xroq ohangda aytib, qushlarga berildi. (Oybek).*

-roq affiksi ba‘zan sifat bo‘lmagan so‘zlarga (ravish, sifatdosh, ravishdoshlarga) qo‘shilib, ular anglatgan belgini qiyoslab ko‘rsatishi ham mumkin. Bu vaqtda ham belgining kuchsizligi anglashiladi: *ertaroq, kechroq, tezroq, ozroq, ko‘proq, yosharganroq, kulibroq, qizaribroq* kabi. Masalan: *Bir necha vaqtdan buyon menga boshqacharoq qaraydigan bo‘lib qolding. Ular bu sovg‘alarni har kungi konfetlardan ham sevibroq, shodlanibroq qarshi oldilar. (M.Ismoiliy). U nimadandir cho‘chigan, hovliqqanroq ko‘rinardi. (A.Muxtor).*

Qiyoslash ma‘nosi *ko‘ra, nisbatan, qaraganda (ham)* yordamchilari olgan otning oddiy darajadagi sifatga birikishi bilan ifodalanadi. Masalan: *Qo‘llar temirga qaraganda mustahkam*

bo'lishi kerak. Bugun kechagiga **nisbatan** ko'p va yaxshi, ertaga bugungiga **qaraganda** yana ham ko'proq va yaxshiroq ishlash kerak. Paxtamiz oltindan **ham** qimmat. (Oybek).

Rang-tus bildiruvchi sifatlarda narsa belgisining kamligi, kuchsizligini ko'rsatuvchi shakl ham ishlatiladi. Bunday shakllar quyidagicha yasaladi:

a) oddiy darajadagi sifatga *-ish* affiksini qo'shish bilan; *oqish*, *ko'kish*, *qizg'ish*, *sarg'ish*. Rais qornini silkib kuldi, **oqish** tishlari ko'rinib ketdi. (Oybek). Muqaddam **sarg'ish** jingalak sochli, serharakat, xushchaqchaq yigitni esladi. (O'.Hoshimov);

b) sifat asosiga *-(i)mtir* *-(i)mtil* affiksini qo'shish bilan: *qoramtir*, *ko'kimtir*, *oqimtir*, *sarg'imtil*. **Ko'kimtir** qora osmondagi behisob yulduzlar chaqnab turadi. (A.Qahhor). Ariqchalar bo'yida o'tkir hidli, **qoramtir** yalpizlar, sershox jambillar o'sgan. (H.Nazir). Chilimni juda uzoq tortib chekkandan keyin, **sarg'imtil** tutunni og'zidan sovurib turib, o'tirganlarga xitob qildi... (Sho'lpon). Zavqli bahor fasli tugab, o'rik meva berdi, mevalar qandaydir **sarg'imtir** tusga kira boshladi. (H.Shayxov).

Orttirma daraja. Bu daraja narsa belgisining oddiy daraja holatidan ortiq ekanligini, kuchliligini ko'rsatadi. Orttirma daraja quyidagicha ifodalanadi:

1. **Leksik yo'l bilan.** Bunda sifat oldidan *eng*, *juda*, *g'oyat*, *nihoyatda*, *behad* kabi so'zlarni keltirish bilan: *eng yaxshi*, *eng yirik*, *eng go'zal*, *juda qadrdon*, *juda shirin*, *g'oyat yoqimli*, *g'oyat g'o'zal* kabi. Masalan: *U qorli kun Yo'lchi uchun umrining eng mazmunli, eng rangli, eng go'zal kuni edi.* (Oybek). *Amakim bilan juda qadrdon bo'lib qoldi.* (Oybek). **G'oyat go'zal manzara!**

Bir sifatning takroridan hosil bo'lgan analitik shakllarda ham belgining ortiqchiligi ifodalanadi. Bu xil analitik shakllarning birinchi qismi chiqish kelishigi shaklida keladi: *shirindan-shirin*, *zo'rdan-zo'r*, *uzundan-uzun*, *balanddan-baland*, *achchiqdan-achchiq*, *shirindan-shirin* kabi. Masalan: *Jiqqa xo'l o'tin yolg'iz «pirs-pirs» qilib, achchiqdan-achchiq zahar tutun buriqtirardi.* (Oybek). Polizdagi **shirindan-shirin** qovunlarning yoqimli hidi

dimoqqa uradi. **Baladdan-balad** tog'larning cho'qqilari oppoq qor bilan qoplangan.

2. **Fonetik yo'l bilan.** Sifatning bosh qismini olib, shu sifatning oldidan qo'shib takrorlash yo'li bilan yasaladi. Bunda:

a) sifatning yopiq bo'g'inga teng bosh qismi olinib, shu sifat so'zning oldidan qo'shib takrorlanadi: *yum-yumaloq*, (*dum-dumaloq*) *pak-pakana*, *but-butun* kabi. Masalan: *Undan (eshikdan) yosh bolaning sochlari tipratikan ignalariday yum-yumaloq boshi ko'rindi. (S.Anorboyev). Uni qisiq ko'zlari yugirma tiyunlik tangaday dum-dumaloq bo'lib ketdi. (S/Ahmad). Pak-pakana bo'yi bor, yetti qavat to'ni bor (Topishmoq);*

b) sifatning unli bilan tugagan bosh qismi olinadi, oxiriga *p*, *m* tovushlaridan biri orttiriladi va hosil bo'lgan yopiq bo'g'in shu sifatning oldidan qo'shib takrorlanadi: *qip-qizil*, *ko'm-ko'k*, *qop-qora*, *yam-yashil*, *yap-yangi* kabi. Masalan: *Jarning har ikkala yonboshining qip-qizil lolalar gilamdek qoplagan. (H.G'ulom). Qo'limizda tovlanar jajji-jajji bayroqlar, osmonda ko'm-ko'k shar yengil uchib o'ynoqlar. (I.Muslim);*

v) sifatning ochiq, unli bilan tugagan bosh qismi olinib, unga *ppa* tovushlari qo'shiladi va hosil bo'lgan qism shu sifat oldidan qo'shib takrorlanadi: *soppa-sog'*, *quppa-quruq*, *tippa-tik*, *to'ppa-to'g'ri* kabi. Masalan: *Yozdagidek quppa-quruq ko'chalarning changi girdob urib odamning ko'zini ochirmas. (H.Nazir). Boboqul otaning nazari tippa-tik qoya labida turgan oq uloqqa tushdi. (S.Anorboyev).*

Oq so'zi bir bo'g'inli va unli bilan boshlangani uchun *ppa* tovushlari emas, balki *pp* tovushlari orttiriladi va hosil qilingan qism shu sifat oldidan qo'shib yoziladi. Masalan: **Oppoq** qordir tog'larning boshi. (H.Olimjon). *Qiz bosh yalang, sochlari turmaklangan, oppoq xalat kiygan edi. (O'.Hoshimov).*

3. Ba'zan belgining ortiqlik darajasi sifat oldidan maxsus so'zlar keltirish bilan ham ifodalanadi: *tim qora*, *g'irt yolg'on*, *jiqqa ho'l*, *jiqqa*, *jiq-jiq moy* kabi. Masalan: **G'irt** xom, *g'irt yolg'on*. **G'irt** omiman, *bizga o'qish qayda. (Oybek). Sabogulning*

jiq-jiq yosh to‘la ko‘zlari alam ichida Sheraliga mehr bilan boqdi-yu, yerga qaradi. (S.Karomatov).

4. Ikki narsa belgisi o‘zaro chog‘ishtirilganda ham belgining ortiqligi ma’nosi anglashiladi. Bu vaqtda sifat oldidan *hamma, bari, barcha* kabi olmoshlar chiqish kelishigi shaklida keladi: *hammasidan yaxshi, barchasidan katta, baridan chiroyli* kabi. Masalan: *Qolgan gaplarning bari yolg‘on, bari tuhmat. (Oybek).*

SIFATLARDA MODAL SHAKLLARNING IFODALANISHI

Erkalash shakli

Erkalash shakli, asosan, sifat asosiga –gina (*-kina, -qina*) affiksini qo‘shish bilan yasaladi: *yaxshigina, shiringina, yumshoqqina, nozikkina, kattagina, oddiygina, engilgina* kabi. Erkalash shaklida kelgan sifatlar so‘zlovchining belgi orqali narsaga ijobiy munosabatda bo‘lishini, erkalash, suyish ma’nolarini anglatadi. Masalan: *Istarasi issiqqina bu odamning o‘zbekchalab salomlashganini ko‘rgach, Onaxon hayron qoldi. (A.Muxtor). Mirhaydar enkayib qizchasini ko‘tardi, uning oppoqqina, yumshoqqina, lo‘ppigina yuzidan o‘pdi. (Oybek).*

Shaxs va narsaga ijobiy munosabat sifatlarga *-toy* affiksini qo‘shish bilan ham ifodalanadi: *yoqimtoy, erkatoy, shirintoy* kabi. Masalan: *Shundan keyin Qalandarov... birinchi navbatda Qodirovning erkatoy arzandasi bo‘lib qoldi. (A.Qahhor). Mansur suratni qo‘liga olib, unga mehr bilan qarab qoldi: bir-biridan yoqimtoy uch bola beg‘ubor kulib turardi (Yo. Shukurov).*

Juft va takroriy shakl

Bu shakllar ikki sifatning juft holda yoki bir sifatning takroriy holda qo‘llanishidan hosil bo‘lib, leksik-grammatik jihatdan bir butunlikni tashkil qiladi: *yaxshi-yomon, past-baland, oq-qora, o‘ydim-chuqur, katta-katta, yaxshi-yaxshi, qator-qator, baland-baland* kabi.

Sifatning juft shakli ko‘plik, umumlashtirish, jamlash ma’nolarini bildiradi. Sifatlardagi juft shakl komponentlari ma’no jihatidan: a) antonimlik munosabatida bo‘ladi: *yosh-qari, issiq-sovuq, achchiq-chuchuk, katta-kichik* kabi. Masalan: *Gavjum ko‘cha, katta-kichik har xil yoshdagi bolalar juda ko‘p. (Oybek). Ma’suma tushungan, oq-qorani tanigan qiz. (M.M.Do‘st);*

b) bir-biriga yaqin, sinonimlik munosabatida bo‘ladi: *yakka-yagona, och-yalang‘och, qing‘ir-qiyshiq, esli-hushli* kabi. Masalan: *Zumradxon sumkachasi bilan erining elkasini asta turtib, «Eson-omon borib keling», - dedi. (Oybek). Tuyalar ko‘p, qing‘ir-qiyshiq ko‘chada tiqilib qolishgan. (Oybek);*

v) birinchi komponentning fonetik o‘zgarishi asosida hosil bo‘ladi: *egri-bugri, ola-bula, chala-chulpa, ola-kula* kabi. Masalan: *Ayvon ustuniga suyanib turgan ola-bula yamoq choponli bir bola kelib uning oldiga tushdi. (P.Tursun). Egri-bugri shoxlari butun hovlini tutgan katta nashvati daraxti tagida bir to‘da bolalar o‘tirishibdi (H.Nasriddinov).*

Sifatning takroriy shakli bir so‘z (asos) ning takroridan hosil bo‘ladi va ko‘plik, umumlashtirish ma’nolarini ifodalaydi. Bu vaqtda sifatlanmish ko‘plik affiksini oladi. Masalan: *Kichik-kichik do‘konchalar oldidan o‘tib borayotib, ... bir to‘da ustalarni ko‘raman. (Oybek).*

Yuksak-yuksaklarga tikka uchishni

Har kun bolasiga o‘rgatar burgut. (H.Rahmat).

Sifatning otga ko‘chishi va otlashuvi

Sifatning otga ko‘chishi va otlashuvi boshqa-boshqa hodisalardir. Bir turkumdagi so‘zning boshqa turkumga ko‘chishi deganda til taraqqiyoti natijasida bir turkumdan ikkinchi turkumga o‘tgan so‘z nazarda tutiladi. Bunda mazkur so‘zning grammatik mohiyati, qisman ma’nosi o‘zgaradi. Sifatlarning otga ko‘chishi ham shunday hodisadir. Masalan: *qiz, o‘g‘il, erkak, ayol, chol, qari* kabi so‘zlar asli sifat bo‘lib, keyinchalik otga aylangan. Bunday so‘zlarning otga ko‘chganini yoki ko‘chayotganini

ko'rsatuvchi belgi ularning **sifat bilan ifodalangan aniqlovchi olishida** ko'rinadi. Masalan: *Yosh yigit, qari chol, chiroyli qiz. Qari chol bilganini pari bilmas. (Maqol). Farzand o'g'il bolami, qiz bolami – baribir, ota-onasining yuragi bo'lar ekan. (Oybek).*

Sifatning (yoki boshqa biror turkum so'zining) otlashuvi esa uning gapda ot bajaradigan sintaktik vazifada kelishidir. Sifatlanmish tushirib qoldirilsa, sifat o'sha otning shakliy belgilarini qabul qiladi hamda uning sintaktik vazifasini bajaradi. *Yaxshi, qizil, yomon, issiq, eski, yangi* kabi sifatlardan belgi ma'nosi anglashiladi, *yaxshiga, kattada, yomondan, qizilini* deyilganda esa shu belgiga ega bo'lgan shaxs yoki narsa ma'nosi anglashiladi. Masalan: *Eskilarini yamaguncha, yangilarini tezroq yasaymiz. (S.Boboyev). Yaxshidan ot qolar, yomondan dod. (Maqol). Issiqni issiq, sovuqni sovuq demay mehnat qilishdi.*

Sifatlar ba'zan qiyosiy daraja shaklida ham otlashib keladi. Masalan: *Askarlar esa ularning orasidan chaqqonroqlarini ko'z ostiga olib qo'yganday bo'lar edi. (S.Boboyev). Sendan ko'ra munosibroqni topaman desa, Komilaning aqliga men hayron qolmaganim bo'lsin. (Oybek).*

Otlashgan sifatlar gapda ega, kesim, to'ldiruvchi va qaratqichli aniqlovchi vazifalarini bajaradi. Masalan: *Yangisini yaratmasdan, eskisini buzmaslik kerak. Kattaga hurmatda bo'l, kichikka izzatda. (Maqol). Ko'cha bo'm-bo'sh, bolalar tugul, kattalar ham yo'q edi. (M.Ismoilij). Yomoni tanqid qiladi, yaxshiga taqlid qiladi. Dili to'g'rining tili to'g'ri. (Maqol). Osmon har vaqtdagidek bulutlardan xoli, beg'ubor, tiniq, ko'm-ko'k. (M.Ismoilij).*

Tayanch tushunchalar

Sifatlarda daraja kategoriyasi – belgining bir-biriga qiyosan darajasini ko'rsatadigan grammatik kategoriya

Modal ma'no – so'zlovchining o'zi ifodalayotgan fikrga munosabatini bildiradigan ma'no.

Modallik (fran. modalit. lot modus - mayl)-so'zlovchining ifodalanayotgan fikrga munosabatini bildiruvchi semantik-grammatik kategoriya.

Modallik kategoriyasi – fikrning voqelikka bo'lgan munosabatini ko'rsatuvchi ma'nolar va bu ma'nolarning ifodalanish tizimi.

Savol va topshiriqlar

1. Sifatning ma'nosi va grammatik belgilari nimalardan iborat?
2. Asliy va nisbiy sifatlar.
3. Qanday shakllar tizimiga sifatning daraja kategoriyasi deyiladi? Uning turlari haqida ma'lumot bering. Badiiy asarlardan misollar to'plang.
4. Sifatlarda modal ma'nolarni ifodalashning qanday turlari bor? Badiiy asarlardan misollar to'plang.
5. Sifatning otlashuvi va otga ko'chishi qanday hodisa?

SON

Sonning ma'nosi va grammatik belgilari

Sonlar mustaqil ma'noli tobe so'zlardan iborat bo'lib, narsaning miqdorini va tartibini ko'rsatadi, *qancha?*, *necha?*, *nechanchi?* kabi so'roqlarga javob bo'ladi. Son otga bog'lanib, uning sanog'ini, miqdorini (*ikki talaba, besh bola, o'nta daftar* kabi), miqdorga bog'liq tartibini, darajasini (*ikkinchi kurs, beshinchi uy* kabi) va otga bog'lanmagan holda mavhum miqdor tushunchasining nomini (*uch bilan to'rt etti bo'ladi, besh karra besh yigirma besh* kabi) bildiradi.

Sonlar harflar bilan yoziladi (*besh, o'n, o'n to'qqiz, ikkinchi, ettinchi*) yoki arab raqami (5, 10, 14, 19, 2, 7) va rim raqami bilan (V, X, XIV, XIX) ko'rsatiladi.

Miqdor tushunchasi juda mavhum bo'lgani sababli, uni ifodalovchi so'z ham mavhum xususiyatga ega. Son shu xususiyati bilan boshqa so'z turkumlaridan farq qiladi. Masalan, *besh, o'n ikki, yigirma uch, bir yuz o'n to'qqiz* kabi sonlar alohida olinganda, faqat mavhum miqdor tushunchasinigina ifodalaydi. Sonning ma'nosi u biror narsa nomini bildirgan so'z bilan bog'langandagina aniqlanadi: *beshta daftar, o'n ikki kishi, yigirma uch o'quvchi* kabi.

Bir sonidan katta barcha sonlar otning ko'plik shakliga xos birdan ortiqlik, ko'plik tushunchasini aniqlab ifodalashga xizmat qiladi. Bunday sonlar bilan birikkan ot o'zbek tilida ko'plik yasovchi *-lar* affiksini olmaydi. Chog'ishtiring: *Talabalar keldi – to'rt talaba keldi, kitoblar oldim - o'n ikkita kitob oldim* kabi. Son har vaqt sanalishi mumkin bo'lgan narsalarni anglatgan otlar bilan qo'llanadi, ularni miqdor jihatidan aniqlab keladi.

O'zbek tilida sonlar quyidagi xususiyatlarga ega:

1. Son boshqa so'z turkumidan yasalmaydi, uning son yasovchi affikslari ham yo'q. Binobarin, son turkumi so'z yasalishi sistemasiga ega emas.

2. Sonning ma'no turlari va modal shakllari uning o'ziga maxsus affikslar qo'shish bilan yasaladi: *bitta, o'ntacha, uchov, ikkitadan, ettinchi*.

3. Son o'zicha turlovchi affikslarni qabul qilmaydi, sifatlovchi olmaydi, aksincha, o'zi otning sifatlovchisi bo'lib keladi: *Uchinchi talaba ikki yil burun Shahrisabzdan tahsil uchun kelgan o'n sakkiz yashar Sultonmurod edi. (Oybek)*.

4. Son miqdor tushunchasining nomini anglatganda va otlashganda kelishik, egalik affikslarini qabul qiladi, ot bajargan vazifalarda keladi. Masalan: *O'n besh uchga kasrsiz bo'linadi. O'nning yarmi besh. Beshdan uchni ayirsa ikki qoladi. Besh karra besh – yugirma besh*.

5. Son narsa miqdorini turli tomondan aniqlash uchun sanoq bildiruvchi so'zlar – numerativlar bilan ham qo'llanadi: *Polvon bitta tuxum, ikki dona xurmo, yarim misqol sedana, besh dona bo'tako'z, bir qoshiq asalni bir piyola suv bilan mis idishda qaynatishga buyurdi. (A.Qahhor.)*

O'zbek tilida sonlar **birlik, o'nlik, yuzlik, minglik** sistemasida qo'llanadi, ya'ni avval birdan o'ngacha sonlar (birliklar) ayrim so'zlar bilan ifoda qilinadi. Keyin har qaysi o'nlikning o'ziga xos nomi bor. **Yuz, ming** shu so'zlar bilan ifodalanadi. O'nliklar orasidagi miqdor o'nlik nomiga birlik soni qo'shib tuziladi. Undan keyin minggacha yuz ichidagi sonlar qaytariladi. Sonning shu tariqa ifodalanishi **birlik, o'nlik, yuzlik, minglik sistemasini** tashkil qiladi. Bu sistemaning qismlari qat'iy tartibga bo'ysunadi. Bu sistemada jami son bildiruvchi 20 ta so'z (*million, milliard* so'zlaridan tashqari) bo'lib, ular juda katta miqdorlarni ko'rsatishga xizmat qiladi.

Sonlar tuzilish jihatidan quyidagi turlarga bo'linadi:

1. **Sodda son** bir o'zakdan iborat bo'ladi. O'zbek tilida sodda sonlar quyidagilar: *bir, ikki, uch, to'rt, besh, olti, etti, sakkiz, to'qqiz, o'n, yugirma, o'ttiz, qirq, ellik, oltmish, etmish, sakson, to'qson, yuz, ming, million, milliard*. Eski o'zbek tilida miqdor bildiruvchi *tuman* (*o'n ming*), *lak* (*yuz ming*) so'zlari ham ishlatilgan.

Bulardan *sakson, to‘qson, oltmish, etmish* sonlari tarixan yasama (*sakkiz-o‘n, to‘qqiz-o‘n, olti-mish, etti-mish*)¹bo‘lsa ham, hozir ular birikib, ajralmas sodda holga kelgan. Sodda sonlar boshqa xil sonlarni hosil qilish uchun asos bo‘ladi.

2. **Qo‘shma son** bir miqdor tushunchasini anglatuvchi ikki va undan ortiq sonlardan iborat bo‘ladi: *o‘n ikki, o‘n to‘rt, o‘ttiz olti, bir yuz yigirma beshinchi* kabi. Qo‘shma sonlarda avval katta sonning miqdori va uning o‘zi, undan so‘ng kichikroq son o‘z miqdori bilan, undan keyin yana kichikroq son o‘z miqdori bilan keladi: *uch ming ikki yuz to‘qson besh (3295), bir ming to‘qqiz yuz etmish besh (1975)* kabi.

3. **Juft sonlar** ikki sonning o‘zaro tenglashish yo‘li bilan bog‘lanishidan yasaladi va taxminiy miqdor ma’nosini anglatadi: *to‘rt-besh, besh – olti, o‘n-o‘n besh, qirq-ellik, ikki yuz-uch yuz* kabi.

Ikki sonning o‘zaro teng bog‘lanishida kichikdan kattaga tomon *bittadan (bir-ikki, ikki-uch, etti-sakkiz* kabi), *beshtadan (besh-o‘n, o‘n-o‘n besh, yigirma-yigirma besh* kabi), *o‘ntadan (yigirma-o‘ttiz, qirq-ellik, sakson-to‘qson* kabi), *yuztadan (uch yuz-to‘rt yuz, besh yuz – olti yuz* kabi), *mingtadan (ming-ikki ming, uch-to‘rt ming, besh-olti ming* kabi) oshirib boriladi. Masalan: *Suyunboy aka mehmonlar bilan ko‘rishib chiqqach, xurjunidan to‘rtta tandir non, besh-oltita somsa olib qo‘ydi. (P.Qodirov). O‘n-o‘n besh ming emas, yigirma-yigirma besh ming* gektarni cho‘ldan uzib oladigan bo‘ldik. (Oybek).

4. Takroriy sonlar bir xil o‘zaklarning takrorlanishidan hosil qilinadi: *to‘rtta-to‘rtta, ikkita-ikkita, beshta-beshta, o‘nta-o‘nta, mingta-mingta: Fotima amakisining avzoyini ko‘rib, kelganiga ming-ming* pushaymon qildi. (P.Tursun).

Son gapda asosan sifatlovchi aniqlovchi vazifasida keladi. Masalan: *To‘y ikki yoshning ikki xonadonninggina emas, ikki mahalla, butun yor-do‘stlarning to‘yi bo‘ldi. (A.Qodiriy). Hulkar*

¹ Prof. N.K.Dmitrievning fikricha, *mish* eski boshqird va uyg‘ur tilida «o‘n»ni bildirgan.

*o‘rog‘lik dasturxonni **bir** qo‘liga, kastrulkadagi qo‘yning qatig‘ini **ikkinchi** qo‘liga oldi-yu, chodirdan chiqdi. (P.Qodirov).*

Sonlar otlashganda va abstrakt son tushunchasini ifodalaganda, gapda ega, to‘ldiruvchi, kesim va qaratqichli aniqlovchi vazifalarini bajaradi. Masalan: *Olimlarning **ikkisi** ham tuproqshunos edilar. (Oybek). Cho‘lponoy **o‘n birinchini** bitirgan, o‘zi qobiliyatli, bilimi ham ancha yaxshi. (P.Qodirov). **Birining** qo‘lida cho‘llarga hayot, Birining qo‘lida daryo tovlanar. (H.Olimjon).*

SONNING MA‘NO JIHATIDAN TURLARI

Sonlar ma‘no xususiyati va grammatik belgilari jihatidan dastlab ikkiga bo‘linadi: **1. Miqdor son.** **2. Tartib son.** Miqdor son narsaning miqdorini, sanog‘ini va umuman miqdor tushunchasini bildirsa, tartib son narsaning tartibini, darajasini anglatadi.

Miqdor son

Miqdor sonlar narsa miqdorini sanash yo‘li bilan aniqlaydi. Miqdor sonlar sanalishi mumkin bo‘lgan har qanday narsaning miqdorini ko‘rsatadi. Masalan: *Biz kelgusi **ellik**, **yuz** yillarga mo‘ljallab ishonch bilan ish olib borishimiz kerak. (A.Muxtor). Siddiqjonning nomiga birdan **uchta** tabrik xati keldi. Eshik oldida **beshta** ot qator turar edi (A.Qahhor).*

Miqdor sonlar o‘zi ko‘plik ma‘nosini anglatgani uchun ko‘plik affiksini qabul qilmaydi. Bu vaqtda miqdori aniqlangan narsani bildiruvchi ot ham *-lar* affiksini olmaydi. Masalan: *Devor soat jimlikni buzib erinmay **o‘n ikki** marta jom urdi. (S.Ahmad). **Besh yuz** yil yashadi tog‘day Vatanda Buyuk Alisherning asriy nidosi (G‘.G‘ulom).*

Miqdor sonlar ma‘no jihatidan quyidagi turlarga bo‘linadi: 1) sanoq son; 2) jamlovchi son; 3) chama son.

Sanoq son

Sanoq sonlar narsaning miqdorini sanab, donalab yoki taqsimlab ko'rsatishga xizmat qiladi. Masalan: *Endi gap bunday: ish shu **bir-ikki** kun ichida pishadi. Bojxonadan **bitta** odam topdim. (T.Malik.) ...**beshta** bola va mol-holning butun og'irligi Suyumaning bo'yniga tushar edi. (P.Qodirov). Surat tagiga «Avaz Qambarov har **yuz** sovlidan **bir yuz o'ttiz**tadan qo'zi olgan...» -, deb yozib qo'yilgan. (P.Qodirov).*

Sanoq sonlar narsaning miqdor belgisini bildirgani uchun otga sifatlovchi bo'ladi va shakliy jihatdan o'zgarmaydi (otga bitishuv yo'li bilan bog'lanadi). Masalan: *Oftob g'arbga yonboshlaganda, **ikki** yo'lovchi pastdan chiqib, tepalikka yo'l oldi. (A.Qahhor). Otaning **beshta** o'g'illari bor edi, shu teraklarni ularning xotiralariga ekan edilar. (O'.Umarbekov).*

Narsaning miqdorini donalab sanashda sanoq son ma'no jihatdan *bo'lak, dona, nafar, bosh, tup* kabi narsalarning miqdorini bildiruvchi hisob so'zlar – **numerativlar** bilan yonma-yon holda qo'llanishi mumkin. Masalan: *Sharofatbibi uzib keltirgan gullar ichidan bir parcha olovdan yongan **ikkita (ikki dona)** ko'rkam qizil gulni tanlab, Komilaning chekkasiga qistirib qo'ydi. (Oybek). Ikkinchi sinfda **o'ttiz beshta (o'ttiz besh nafar)** o'quvchi ta'lim oladi.*

Sanoq sonlarga –*gina* affiksi qo'shilsa, predmet miqdorini chegaralab, ayirib ko'rsatish ma'nosi anglashiladi. Masalan: *... doimiy to'kni uzoqqa olib borish arzon tushadi – unga **ikkitagina** sim, oddiy ustunlar kerak. (A.Muxtor). Sizning bolalaringizday **ikkitagina** qora ko'z o'g'lim bor (P.Tursun).*

Sanoq sonlar narsalarning taqsimini, ularning miqdor jihatidan teng bo'lganligini ham bildiradi. Bu vaqtda sanoq sonlar –*dan* affiksini olib taqsim ma'nosini ifodalaydi: *ikkitanadan, sakkiztadan, yigirma beshtadan* kabi. Masalan: *... yana har gektaridan **sakkiztadan (sakkiz sentnerdan)** paxta berishga so'z berdik. (Oybek). Zveno a'zolari uch kunda **to'rttadan, beshtadan** mehnat kuni ishladi. (Gazetadan).*

Ba'zan chiqish kelishigi affiksi to'g'ridan-to'g'ri sanoq sonning o'ziga qo'shilib kelishi ham mumkin. Masalan: *Biz sidqidildan ishlab, har yuz sovliqning yuz yigirmadan qo'zisini shunchalik semirtirib berganimiz ham oson ish emas. (P.Qodirov).* Sanoq son numerativ bilan kelganda, chiqish kelishigi affiksi numerativga qo'shiladi. Masalan: *Paxta aqchasidan jamg'armaga ajratilgach, mehnat kuniga uch so'm yigirma tiyindan to'g'ri keladi. (A.Qodiriy).* *Jamoa rejadagi yigirma sakkiz sentner o'rniga har gektaridan o'ttiz olti sentnerdan paxta topshirdi. (Gazetadan).*

Bundan tashqari, taqsim ma'nosi, narsalarning teng bo'lingan miqdori sonning boshqa turlarini takrorlash yo'li bilan ham ifodalanadi. Jumladan, jamlovchi, dona sonlar takrorlanganda, taqsim ma'nosi anglashiladi. Masalan: *Hammalari ikkov-ikkov zambil ko'tarib, g'isht tashishga kirishdilar. (A.Qahhor).* *Yasangan-tusangan to'da-to'da qizlar, yigitlar ikkita-ikkita, uchta-uchta bo'lib, istirohat bog'ining yashil quchog'iga yoyilmoqda. (O.Yoqubov).*

Bir so'zi haqida

Bir sanoq soni ayrim xususiyatlari bilan boshqa sonlardan ajralib turadi. *Ikki, besh, o'n, sakkiz* kabi sonlar ot bilan bog'lanib, uning miqdorini aniqlaydi. *Bir* so'zida esa konkret miqdor bildirish xususiyati ancha kuchsizlashgan, chunki narsaning birligi, tanholigi, yakka ekanligi otning birlik shakli orqali ham ifodalanadi. Masalan: ***Qassob dumbasi selkillagan qo'yni... tomorqaga etaklab o'tganidan so'ng Nasimjonning ko'ngli tinchidi. (Oybek).*** Bunda *bir* so'zi qo'llanmasa ham, *qassob, dumba, qo'y, tomorqa* kabilarning bitta ekanligi anglashilib turadi. *Bir* so'zida miqdor ma'nosining kuchsizlashganligi uning asosiy ma'nosidan tashqari, juda ko'p boshqa ma'nolarni ifodalashida ham ko'rinadi.

Ular quyidagilar:

1. Hisob, miqdor, o'lcham, chama ma'nolarini anglatuvchi numerativ so'zlar bilan kelib, narsalarning miqdorini, o'lchamini anglatadi: *bir so'm, bir hafta, bir dasta, bir gektar, bir qadam, bir juft, bir tup, bir dona, bir qop, bir zum, bir kosa, bir to'da, bir o'ram, bir soat, bir burda* kabi. Masalan: **Bir zum** ikkilanib turdi. *Qoraboy bir hafta* ishga chiqmadi. (T.Ashurov). *Unga bir dasta gul* uzatib, o'tib ketdi. (S.Ahmad).

2. Ba'zi otlardan oldin kelib, noaniqlik tushunchasini ifodalaydi va *qandaydir, allaqanday, allaqaysi, kimdir, nimadir* kabi olmoshlarga sinonim bo'ladi. Masalan: *Sizni bir odam* (kimdir) so'rab kelgan edi. *Mahvash o'shanda o'rtoqlari bilan bir to'yga* (allaqanday) borgandi. (T.Ashurov). *Yo'q hovliqmangiz, bunda foydali bir sir* (allanima) bor. (A.Qodiriy).

3. *Har, vaqt, kun, fasl, qadar, yil* kabi so'zlar bilan birga kelib, ta'kidlash, ajratib ko'rsatish, gumon kabi ma'nolarni bildiradi. Masalan: *U bir kuni* tushki dam olish vaqtida ... daryodan suv keltirgani bordi. *Har bir daqiqa* g'animat. **Bir kun bir yilni** boqadi. (Maqol).

4. Chegaralov ma'nosini bildiradi (bunda u *faqat* yuklamasiga sinonim bo'ladi). Masalan: *Hammamiz imtihonlardan yaxshi o'tdik, bir* (faqat) *Ahmadning mazasi bo'lmadi. Mehri kasalxonada uzoq yotib qoldi, undan birgina* (faqat) *Niso buvi xabar olib turardi.* (A.Qahhor).

5. Fe'lga bog'lanib, uning ma'nosini kuchaytiradi (bunda u *juda* so'ziga sinonim bo'ladi). Masalan: *Omadimiz kelgan ekanmi, yo qurt tutishni sog'inib qolgan ekanmizmi – bir bo'lib* berdi, qani endi terib tamom qilsak! (A.Qahhor). **Biram** xush yoqdiki, sevinchidan ko'zlari chaqnab ketdi. (E.Samandar).

6. Takroriy shaklda fe'lga bog'lanib, harakatning belgisini, uning tartib, navbat bilan bajarilganligini bildiradi (bunda u holat ravishlariga sinonim bo'ladi): Masalan: *O'ktam kabinetda o'tirganlarga bir-bir* qarab chiqdi. (Oybek). *Qani ayting bir-bir, o'sgan joyingiz otin, Bilarmisiz bolalar, o'lkangizning hayotin.* (A.Oripov).

7. Ayiruv bog'lovchisi vazifasida kelib, gapning uyushgan bo'laklarini yoki qo'shma gap qismlarini bog'lashga xizmat qiladi va voqea-hodisalarning galma-gal bo'lganligini bildiradi (bunda u *dam*, *goh* bog'lovchilariga sinonim bo'ladi): Masalan: **Bir kattaning gapiga kir, bir kichikning gapiga kir.** (Maqol). *Bu gapga chindan ishongan Nilufar taajjub bilan bir akasiga, bir mushukka qaradi.* (S.Ahmad).

8. Fe'llar oldidan kelib, fe'ldan anglashiluvchi ish-harakatning bir marta bajarilishi yoki yuz berishini ifodalaydi (bunda u *marta* so'ziga sinonim bo'ladi). Masalan: *Etti o'lchab bir (marta) kes.* (Maqol). *Odam dunyoga bir (marta) keladi. Bir (marta) sinalgan yomonni qayta-qayta sinama.* (Maqol).

9. Belgi – xususiyat ifodalovchi so'zlar oldidan kelib, o'sha so'z ma'nosining kuchayishiga xizmat qiladi. Masalan: *O'g'li bir yaxshi yigit ekan, bir kelishgan, chiroyliki... Boya Mahvash bir chiroyli gap aytdi* (T.Ashurov).

10. Ajratib, ta'kidlab ko'rsatish uchun xizmat qiladi. Masalan: *Kamtarlik ham bir xislat* (Maqol). *Vali aka o'g'liga bir otagina bo'lib qolmay, uning eng yaxshi hamdardi ham edi.* (M.Ismoilij).

11. Kesim vazifasida kelganda, birdamlik, umumiylik yoki bir xillik, o'xshashlik ma'nolarni ifodalaydi. Masalan: *Kemaga tushganning joni bir.* (Maqol). *Bizning so'zimiz bilan ishimiz bir.*

12. Ba'zi otlar bilan qo'llanganda, «shunday», «shunaqa» so'zlariga teng kelib, bo'rttirish ma'nosini ifodalaydi. Masalan: **Bir (shunaqa) o'lkaki, tuprog'ida oltin gullaydi.** (H.Olimjon). **Bir (shunday) imorat qurdiki, hammaning og'zi ochilib qoldi.**

13. *Vaqt, zum, payt, yil, oy, kun, mahal, muncha, oz, qancha, ba'zi, har, hech* kabi so'zlar bilan qo'shma so'z hosil qilib, aniqlovchi, hol vazifalarida keladi. Masalan: **Bir ozdan keyin u kiyinib olib, yo'lga otlandi.** (A.Obidjon). *Abdujalil boynikidagi ziyofatni Mulla Obid bir muncha taajjub ichida o'tkazdi.* (A.Qodiriy).

Hisob so‘zlari

Narsalarning sonini ko‘rsatish, ularning miqdor belgisini aniqlashda sanoq sonlar bilan birga hisob so‘zlari (*numerativlar*) ham ishlatiladi. Narsalarning sonini, hajmini, o‘lchovini bildiruvchi *dona, nafar, bosh, gektar, tonna* kabi so‘zlar **hisob so‘zlar** deb ataladi. Hisob so‘zlari bilan sanoq sonlar birgalikda boshqa otga bog‘lanib, har ikkala so‘z bir gap bo‘lagi vazifasini bajaradi. Masalan: *O‘tgan yili sakkiz tonnadan ortiqroq paxta terdim. (A.Qahhor). Bir tup gul yuz g‘uncha ochadi. (Oybek). Olamda inson uchun o‘z ustozidan bir og‘iz maqtoq, sevganidan esa bir og‘iz shirin kalom eshitishdan ham kattaroq baxt bormikan?! (M.Qoriyev.)*

Narsaning miqdorini aniqlash jihatidan numerativlar quyidagi turlarga bo‘lanadi:

1. **Narsaning miqdorini donalab hisoblash o‘lchovini bildiruvchi hisob so‘zlari:** *bo‘lak, parcha, dona, tup, nafar, nusxa, burda, bosh, bog‘, to‘da, dasta.* Masalan: *Qog‘ozga Samarqand koshinlaridan ikki donasi o‘ralgan edi. (P.Qodirov). Derazamning oldida bir tup o‘rik oppoq bo‘lib gulladi. (H.Olimjon).*

2. **Narsaning uzunligini, masofani bildiruvchi hisob so‘zlari:** *metr, kilometr, santimetr, millimetr, tosh, chaqirim, gaz, qadam, qarich, quloq.* Masalan: *Soatiga sakson kilometr tezlikda kelayotgan Qalandarovning mashinasi o‘tib ketdi. (A.Qahhor). Boshqarma bu yerga oltmish chaqirim keladi. (P.Qodirov). Qurilayotgan shifoxona guzardan atigi yuz ellik qadam narida edi. (O.Yoqubov).*

3. **Narsaning og‘irligini bildiruvchi hisob so‘zlari:** *qadoq, pud, chaksa; botmon, kilogramm, sentner, tonna.* Masalan: *Oynisa jon-jahdi bilan urinib, chorak soatda sal kam o‘n olti kilogramm paxta teribdi. (A.Qahhor). Odilov paxtakorlar majburiyatdagidan tashqari yana ming tonna paxta tayyorlashga ahd qilishganini aytdi. (O‘.Umarbekov). Afandi ishonmay, mushugini tortib ko‘rsa,*

to‘rt qadoq chiqibdi. (“Latifalar”). Yetmish botmon toshni ko‘tarib otdi. (“Intizor”).

4. **Narsaning sathini bildiruvchi hisob so‘zlari:** *tanob, gektar, kvadrat, sotix.* Masalan: *Yig‘im-terimdan keyin bahorgacha ikki yuz yigirma gektar yangi yer ochishimiz kerak. (A.Qahhor). Bog‘ hali yosh, sahni o‘ttiz besh gektar, unda-mundagina nishona mevalar ko‘zga chalinadi. (Oybek).*

5. **Suyuqlik o‘lchovini bildiruvchi hisob so‘zlari:** *litra, hovuch, chelak, qoshiq, piyola, kosa, qultum.* Masalan: *Ovqatdan keyin O‘rmonjon ustma-ust ikki piyola choy ichdi-yu, tushib ketdi. (A.Qahhor.) Oshxonadan ikki kosa ovqat ko‘tarib chiqqan Guljahon sevinganidan ovqatni qayoqqa qo‘yishini bilmay qoldi. (O.Yoqubov.)*

6. **Qattiq jism hajm o‘lchovini bildiruvchi hisob so‘zlari:** *kub metr, kub santimetr, lagan, qop, siqim, to‘rva, arava, mashina, zambil.* Masalan: *O‘ktam ishonch bilan boshini qimirlatib qo‘ydi. Shu vaqtda Dadamat bir lagan palov keltirdi. (Oybek). Mirahmad uydan bir qop olmani olib chiqdi. (Oybek)*

7. **Qiymatni bildiruvchi hisob so‘zlari:** *so‘m, tiyin, tanga, chervon.* Masalan: *Siz menga ellik ming so‘m pul ajratib, ikki-uch yil vaqt bering, mana shu bog‘larni o‘n marta yaxshi qilib beraman. (P.Qodirov)*

8. **Vaqtni bildiruvchi hisob so‘zlari:** *minut, soat, kun, hafta, oy, yil, asr, daqiqa.* Masalan: *Bu o‘n kun muhlat Saidaning o‘ziga kerak, bu o‘n kunda paxtakorlarning umumiy majlisini juda yaxshi tayyorlashni ko‘zlamoda edi. (A.Qahhor) Ertagi ming yilning odamlari ham Tabarruk umrimni qilurlar havas. (G‘.G‘ulom)*

Sanoq sonlar gapda asosan sifatlovchi aniqlovchi, otlashganda va abstrakt miqdor tushunchasini bildirganda esa to‘ldiruvchi, qaratqich aniqlovchi va kesim vazifalarida keladi. Masalan: *Sobirjonning devordagi sakkiz yil burun oldirgan suratiga ertalabki quyosh nuri tushgan edi. (A.Muxtor) «Endi mening ham «besh» olishimni tilab turing», - dedi u hayajonli ovoz bilan. (O.Yoqubov). Tantanali majlis soat ettida ochiladi. (A.Qahhor).*

Jamlovchi son

Jamlovchi son miqdorni jamlab, to‘dalab ko‘rsatadi, ko‘pincha egalik affiksi bilan keladi. Jamlovchi sonlarda miqdor orqali shaxs va narsalarni umumlashtirib ko‘rsatish xususiyati kuchli. Bu hodisa jamlovchi sonlarning shaxs bildiruvchi otlardan keyin kelib, ularni jamlab ko‘rsatishida ham, shuningdek, ko‘plik, egalik va kelishik affikslarini olib kelishida ham ochiq ko‘rinadi. Masalan: *Anorxon, choyni do‘ndirma qilib damlaysiz, **ikkovimiz** shu yerda ichamiz, durustmi?* (Oybek). *Men yana bir narsani o‘ylab goldim: besh kishi ekanmiz, **beshovimiz** bir quti urug‘ olsak, nainki eplab boqolmasak.* (A.Qahhor).

Jamlovchi sonlar quyidagi affikslar orqali sanoq sonlardan yasaladi:

1. Sanoq songa –ov affiksini qo‘shish bilan: *ikkov, uchov, to‘rtov, beshov, oltov, ettov* kabi. Bu xil jamlovchi sonlar ikkidan ettigacha sanoq sonlardan (ba‘zan o‘n sonidan ham) yasaladi. Masalan: *Dilafro‘z bilan Dilso‘z **ikkov** oldin, Rashid keyin mashinadan tushdi.* (M.Qoriyev). *Ko‘kish havo bilan chulg‘angan jilg‘a etagida bir qora paydo bo‘lgan edi... Bir zumda **ikkov, uchov, to‘rtov, beshov** bo‘lishdi.* (P.Tursun).

2. Sanoq songa -ala affiksini qo‘shish bilan: *ikkala, uchala, to‘rtala, beshala* kabi. Jamlovchi sonlarning bu turi ikkidan beshgacha sanoq sonlardan yasaladi. Bu shakl ko‘pincha egalik affiksi bilan qo‘llanadi. Masalan: ***Ikkalang** ham qoyil qilding. **Ikkalang** ham qahramon. U yuzini o‘girib qaradi, keyin ikkalasi beixtiyor xandon tashlab kulib yuborishdi.* (M.Qoriyev). ***Uchalasining** maqsadi bir. Mukofot olganlari – shu **uchalasi**.*

3. Sanoq songa –ov–la–b yoki –ov–la–sh–ib affikslarini qo‘shish bilan. Masalan: ***To‘rtovlashib** ichkariga kirib ketishdi. Bu vazifani **ikkovlashib** ishladik.*

4. Sanoq songa –ov–lon affiksini qo‘shish orqali yasaladi. Masalan: ***Oltovlon** ola bo‘lsa, og‘zidagi oldirar.* (Maqol).

Sifatlovchi vazifasida kelgan jamlovchi son egalik affiksi olmaydi. Masalan: *Saida **ikkala** qo‘li bilan boshini ushlab*

o'tirgan edi. (A.Qahhor). Ikkala mehmon ishkom tagidagi ko'rpacha to'shalgan so'riga o'tirishdi.

Jamlovchi son gapda ega, to'ldiruvchi vazifalarida ham keladi. Masalan: **Ikkovimiz do'stlashib qoldik. (S.Ahmad). Musobaqada g'olib chiqqan sportchilarning ikkalasi ham mukofotlandi.**

Chama son

Chama son narsaning miqdorini aniq emas, taxminlab, chamalab ko'rsatadi.

Chama son sanoq sonlardan quyidagi usullar bilan yasaladi:

1. **-ta** affiksi bilan yasalgan sanoq songa **-cha** affiksini qo'shish bilan: Bu affiks «*bitta*»dan boshqa barcha sanoq sonlarga qo'shiladi: *beshtacha, o'ntacha, o'n ikkitacha, yigirmatacha o'ttiztacha* kabi. Masalan: *Bu – paxsa devorlik qo'rg'onchalar bilan soy bo'ylab tizilishgan o'ttiztacha qing'ir-qiyshiq uyli bir qishloq edi. (P.Tursun). Majlisiga qirq beshtacha kishi ishtirok qiladi. (A.Qodiriy).*

-cha affiksi sanoq son bilan qo'llangan hisob so'zlarga ham qo'shib keladi. Bu vaqtda ham o'lchov, og'irlik, uzunlik, payt, masofa kabilar jihatidan taxminiy miqdor ma'nosi anglashiladi. Masalan: *Bu ko'prikning qurilganiga o'n besh yilcha bo'ldi. Rahbarxon bu xonadondan o'z baxtini topganiga endi uch oycha bo'ldi. (H.Nazir). Ular ikki kilometrcha yurib, kanal bo'yiga chiqishdi. (O'.Umarbekov).*

2. Sanoq songa **-lab** (-la-b) affiksini qo'shish bilan: *o'nlab, o'ttizlab, yuzlab, minglab* kabi. Masalan: *Azamatlar o'nlab aravalarga va ikki mashinaga... har nav yuklarni ildamlilik bilan ortmoqda edi. (Oybek). «Sirdoshim qayda?» - deb daryo so'rabdi minglab nasllardan, ko'p asrlardan. (Uyg'un).*

Chama son yasovchi **-lab** affiksi ham ba'zan sanoq son bilan kelgan numerativlar (hisob so'zlari) ga qo'shilishi mumkin. Masalan: **O'n besh yillab** *erkalagan tilagim... Bilan kelib tushdim sizning qishloqqa. Hozir bu yerda ba'zi kunlar yuz ming so'mlab*

mablag' o'zlashtirilayotganini gapirib, butun ulug'vor manzarani hammaning ko'z oldida namoyon qildi-qo'ydi. (A.Muxtor).

3. Sanoq sonlar ko'plik affiksi **-lar** bilan kelganda, chama ma'nosi ifodalanadi. Masalan: *Majlis kech soat otilarda kanal bo'yiga qurilgan choyxonaning qishlik binosida ochildi. (A.Qahhor).*

Ko'plik affiksi ba'zan hisob so'zlarga qo'shilib kelishi ham mumkin. Masalan: *Salimxon oyoq uchida yurib deraza yoniga bordi-da, undan o'n qadamlar naridagi yozgi supaga chiqdi. (A.Qahhor.) U qirq besh yoshlarga borgan, urushga soldat bo'lib borib, kapitan bo'lib qaytgan... barvasta kishi edi. (P.Qodirov).*

4. Ko'plik affiksi bilan kelgan sanoq sonlarga **-cha** affiksi qo'shiladi va bu shaklda (**-larcha**) narsalarning taxminiy miqdori to'dalab ko'rsatiladi. Masalan: *Minut sayin yuzlarcha kabutarlar havoda engil ucha boshladi. Raqsdan so'ng o'nlarcha yoshlar, ayollar yor-yor aytishdi. (Oybek).*

5. Ikki sanoq sonni juftlab keltirish orqali ham chama son ma'nosi ifodalanadi. Masalan: *Yigit dala tomondan yolg'izoyoq yo'l bilan eshak minib kelayotgan o'n uch-o'n to'rt yoshli bolani ko'rib to'xtadi. (Oybek) Yetib kelib bulut cholning tepasiga, Uch-to'rt sovuq tomchi tashladi. (Uyg'un).*

Bulardan tashqari, narsaning taxminiy miqdorini ifodalashda quyidagi taxmin bildiruvchi so'zlar ham ishlatiladi.

Yaqin. Bu so'z jo'nalish kelishigidagi sanoq son bilan bog'lanib keladi. Masalan: *Yigirmaga yaqin yigitlar va qizlar g'ayrat bilan ishlab, to'qayni tozalamoqda edi. (Oybek).*

Chog'li. Sanoq sonlar bilan birikib keladi. Masalan: *Avaz serkani shamolga qarab solganda, Hulkar uning ketidan o'n chog'li qo'y-qo'zini «chu-chu»lab haydab chiqdi. (P.Qodirov).*

Qariyb. Sanoq sonlar oldidan birikib keladi. Masalan: *Turdi bilan Eshmurod aka qariyb oltmishta qo'yni yashirib olguncha rosa qiynalishdi. (P.Qodirov)*

Chamasi. Sanoq sonlar yoki u bilan qo'llangan numerativlar bilan birikib keladi. Masalan: *Chamasi ikki soat yurib, taqir qirga*

ko'tarilgach, olisdan ko'zlariga yalpi ko'm-ko'k dala ochildi. (Oybek).

Tartib son

Tartib son bir turdagi narsalarning daraja-miqdor jihatidan tartibini ko'rsatish uchun xizmat qiladi.

Tartib son narsaning ketma-ketlik jihatidan tartibini anglatadi. Jumladan, *beshinchi uy* deganda, «to'rt uydan keyin turgan uy» ma'nosi anglashiladi; yoki *qirqinchi yil* misolida shu songacha «o'ttiz to'qqiz yil» bor ekanligi ma'nosi anglashiladi.

Tartib son sanoq sonlarga **-(i)nchi** affiksini qo'shish bilan yasaladi. Sonlar harf bilan yozilgandagina bu affiks qo'shib yoziladi: *ikkinchi, to'rtinchi, o'n beshinchi, yigirma uchinchi* kabi. Boshqa holatlarda esa bu affiks tartib sonlar bilan qo'llanmaydi.

Tartib son bir nechta sondan tuzilganda, affiks eng keyingi so'zga qo'shiladi, lekin qo'shma songa yaxlitligicha taalluqli bo'ladi: *ikki yuz sakson beshinchi o'qchi diviziya*, «*Bir ming to'qqiz yuz qirq birinchi yil olmalari*» kabi.

Tartib son arab raqamlari bilan yozilganda, **-(i)nchi** affiksi o'rniga defis (chiziqcha) qo'yiladi: *25-maktab, 7-sinf, 14-uy, 252-sahifa, 8- Mart, 9- May, 1991- yil* kabi. Rim raqamlaridan keyin defis quyilmaydi: *VII sinf, XX asr, III bob*, kabi.

Tartib sonlar o'zlari bog'langan so'zning xususiyatiga qarab ikki xil ma'no anglatadi:

a) asosan narsalarning miqdoriy tartibini bildiradi. Masalan: *Umida prezidiumning ikkinchi qatoriga, har kungi joyiga borib o'tirdi. (A.Muxtor) To'rtinchi kursga o'tganda, unga beshinchi qavatdan alohida xona ajratib berildi (O'.Umarbekov);*

b) ba'zan mazmunan sifatga yaqin turgan belgi ma'nosini bildiradi. Bunda narsaning tartibi emas, aksincha, uning xususiyati, belgisi e'tiborga olinadi: *ettinchi sinf, o'ninchi* (yoki *qirqinchi*) *ip, ikkinchi qavat*. Shuningdek, *birinchi* tartib sonining o'rnida *ilk, dastlabki, asosiy, bosh, avvalgi, eng yaxshi* degan

sifatlarni sinonim tarzida qo‘llash mumkin. Masalan: *Qishning birinchi (ilk) sovug‘i. Bahorning birinchi (dastlabki kunlari).*

Tartib son gapda asosan sifatlovchi aniqlovchi vazifasida keladi. Masalan: *Turg‘unoy birinchi tovushni eshitganda seskandi, ikkinchi, uchinchi, to‘rtinchi tovushlar esa uni vahimaga soldi. (A.Qahhor). Katta akam institutga kirganda beshinchimi, oltinchimi sinfda o‘qir edim. (O‘.Hoshimov).*

Tartib son ba‘zan otlashganda, ot shakllarini qabul qilib, gapda ega, to‘ldiruvchi, kesim va qaratqichli aniqlovchi vazifasida keladi. Masalan: *Unsin bir do‘ppini akasining boshiga kiygizib, ikkinchisini O‘rozg‘a tutdi. (Oybek). Shu pallada kecha-kunduz tinmasdan g‘allani tashish kerak, axir biz tumanda g‘alla rejasini bajarishda birinchimiz-a! (Oybek).*

Chiqish kelishigidagi tartib sonlar esa gapda kirish so‘z vazifasida keladi. Masalan: *Bunda, birinchidan, hosil yaxshi, ikkinchidan, qimmatli suv jarga oqib ketmaydi, uchinchidan, kishi kuchi ham ortiqcha sarf bo‘lmaydi. (A.Qodiriy).*

Sonlar, odatda, otga bog‘lanib, sifatlovchi aniqlovchi vazifasida keladi. Sonlar bog‘lanib kelgan nutqda ot tushib qolsa, otlashish hodisasi yuz beradi (**substantivlashadi**). Bundan tashqari, son mavhum miqdor tushunchasining nomini ham anglatadi. Sonning otlashishi bilan miqdor tushunchasini ifodalashi bir-biridan farq qiladi. Son otlashganda, miqdor orqali gapda tushib qolgan ot anglatgan shaxs va narsani ko‘rsatadi, shu otning grammatik shakllarida – ko‘plik, egalik va kelishik shakllarida keladi, gapda ular bajargan sintaktik vazifalarni bajaradi. Masalan: *O‘n to‘qqizdan oshmay tur, go‘zal, Yigit sendan shuni so‘raydi. (H.Olimjon). Birining tilida elning kalomi, Birining og‘zida yurtning salomi. (Uyg‘un).*

Son mavhum miqdor tushunchasining nomi bo‘lib kelsa, ot kabi egalik, kelishik affikslarini oladi, ot bajaradigan vazifalarda keladi. Masalan: *Beshni beshga ko‘paytirsak, yigirma besh bo‘ladi. Yigirma beshga qoldiqsiz bo‘linadi. Sakkizga oltini qo‘shsa, o‘n to‘rt bo‘ladi kabi.*

Sonning miqdor tushunchasini anglatib kelishi ayniqsa qo‘shish, ayirish, ko‘paytirish singari matematik tushunchalarni ifodalashda ko‘p uchraydi. Masalan: *Nol butun yuzdan beshning o‘nga ko‘paytmasi nol butun o‘ndan beshga teng bo‘ladi* ($0,05 \times 10 = 0,5$) kabi.

Butun son va kasr son

Butunni yoki uning qismini ifodalashi jihatidan sonlar ikkiga ajratiladi: **a) butun son; b) kasr son.**

Miqdorni butunligicha ifodalovchi sonlar **butun son** deyiladi: *bir, ikki, besh, etti* kabi.

Miqdorni butunning qismiga ko‘ra ifodalovchi sonlar **kasr son** deyiladi. Kasr sonlar bir butunga etmagan miqdorni bildiradi: *uchdan ikki, to‘rt dan bir, yuzdan sakkiz* kabi. Kasr sonlar tuzilish jihatidan quyidagicha: butunning bo‘linishini bildiruvchi son chiqish kelishigida, bo‘lak, ulushni ifodalovchi son esa shaklan bosh kelishik shaklida bo‘ladi, sintaktik vazifasiga qarab bunday songa egalik va kelishik qo‘shimchasi qo‘shiladi. Bu vaqtda miqdoriy belgisi aniqlangan ot ham, asosan, qaratqich kelishigi shaklida keladi. Masalan: *Hovlining ham to‘rt dan birini ayvon egallagan edi. Bog‘ning uchdan ikki qismini mevali daraxtlar egallagan edi.*

Bulardan tashqari, kasr sonlar *yarim, chorak, nimchorak* kabi so‘zlar bilan ham ifodalanadi. Bu so‘zlarning o‘zi butunning bir qismini – yarmini, to‘rt dan bir qismini va sakkizdan bir qismini bildiradi. Masalan: *Oradan yarim soat o‘tgandan keyin Ahmadali oyog‘ining uchida yurib chiqib ketdi. (A.Qahhor). O‘sha yili kuzda Begimxon ettinchi sinfnig birinchi choragidan ketib qoldi. (I.Rahim). Nimchorak qadoq choy.*

Butun son bilan kasr son aralash holda ham ishlatiladi. Bu vaqtda kasr sondan oldin *butun* so‘zi keltiriladi: *to‘rt butun o‘ndan besh, etti butun o‘ndan bir* kabi. Bular *kasrli son* deyiladi. Masalan: *O‘ylash hozir qimmatga tushadi. Mardonqul aka, o‘ylashingizning har bir kuni nol butun yuzdan olti tonnaga*

tushadi. –«Nimaning yuzdan olti tonnasiga?» - «Oltinning».
(A.Muxtor). Kasrli son butun son dan keyin yarim soʻzini keltirish bilan ham tuziladi: *Bu odam ustidan tushgan arizani Qalandarov bir yarim yildan beri muhokama qilgani qoʻymas ekan.*
(A.Qahhor).

Tayanch tushunchalar

Tartib son – bir turdagi narsalarning daraja – miqdor jihatidan tartibini koʻrsatuvchi son.

Miqdor son – narsa miqdorini sanash yoʻli bilan aniqlaydigan sonlar.

Numerativlar son (hisob soʻzlari) – sanoq son bilan birga ishlatilib narsaning miqdoriy oʻlchovini muayyanlashtiradigan soʻzlar.

Koʻpaytma son qismlari bildirgan miqdorning yigʻindisidan emas, balki koʻpaytmasidan iborat boʻlgan miqdorni bildiruvchi murakkab son (besh ming q5x1000).

Qoʻshilma son – qismlari bildirgan miqdorning yigʻindisidan iborat boʻlgan miqdorni bildiruvchi son (oʻnbesh – 10Q5).

Jamlovchi son – narsa miqdorini jamlash yoʻli bilan ifodalovchi son.

Murakkab son – koʻpaytma va qoʻshilma songa xos bogʻlanishli sonlardan tuzilgan sonlar.

Juft son – birdan ortiq sonning teng bogʻlanishi asosida tashkil topib, taxminiy miqdorni bildiruvchi son.

Savol va topshiriqlar

1. Sonning maʼnosi va grammatik belgilari nimalardan iborat?
2. Sonning maʼno turlari haqida maʼlumot bering: miqdor son va tartib son.
3. Miqdor sonning qanday turlari bor?
4. Hisob (numerativ) soʻzlari haqida nimalarni bilasiz?
5. Tartib son haqida-chi?
6. Qanday soʻzlarga butun va kasr son deyiladi?
7. Bir soʻz haqida maʼlumot bering.
8. Badiiy adabiyotlardan son va uning turlariga misolar toping.

OLMOSH

Gap ichida ot, sifat, son, ravish, ba'zan so'z birikmasi va gap o'rnida qo'llana oladigan, aniq lug'aviy ma'noga ega bo'lmagan so'z turkumi **olmosh** deb ataladi. Misollar: 1) ot o'rnida: *Karim juda quvondi, chunki u o'z orzusiga erishgan edi.* 2) sifat o'rnida: *Kechagi kitobingni berib tur, men shu kitobdan misollar olmoqchiman.* 3) son o'rnida: *Menda ikkita qalam bor, senda nechta bor?* 4) ravish o'rnida: *Men bugun ketaman, sen qachon ketasan?* 5) so'z birikmasi o'rnida: *Yomon so'z bosh qozig'idir, shunday so'zni gapirmagan ma'qul.* 6) gap o'rnida: *Sen mehnat qilishni yoqtirmaysan, bu esa insondagi eng yomon xislatdir.* Olmoshlar turlanadi, gapda ko'pincha ega, to'ldiruvchi, aniqlovchi va undalma bo'lib keladi. Masalan: *Hamma keldi. Bizni tabriklang. Shu kitobni bering. Hoy, sen, beri kel!*

Olmoshlar ayrim xususiyatlariga ko'ra otlarga, ba'zi xususiyatlariga ko'ra sifatlarga va ayrim belgilariga ko'ra ravishlarga yaqin turadi.

Olmoshlar quyidagi grammatik xususiyatlari bilan boshqa so'z turkumlaridan farq qiladi va o'zi alohida mustaqil so'z turkumini tashkil etadi:

1. Ot, fe'l, sifatlarda so'z yasaliş hodisasi kuchli bo'ladi, olmoshlarda esa juda kuchsizdir. Olmoshlarning o'ziga xos so'z yasovchi qo'shimchalari yo'q - boshqa so'z turkumlaridan yasovchi yordamida olmoshlar yasalmaydi. Lekin olmoshlardan ayrim yasovchi affikslar yordamida boshqa so'z turkumlariga xos bo'lgan so'zlar yasaliş, shuningdek, tarkibiga olmoshlar qo'shilgan holda qo'shma so'zlar hosil qilinishi mumkin: *senbop, har zamon, hech qachon, shu vaqt, o'zbilarmon, har kim, hech kim, har nima, hech nima* kabi.

2. Olmoshlar otlarga xos so'z o'zgaruvchilarni qabul qiladi.

1) kelishik affikslarini oladi. Bunda olmoshlar doim belgili qo'llanishi bilan boshqa so'z turkumlaridan farqlanadi. Ba'zi olmoshlarga kelishik qo'shimchalari qo'shilganda, o'zakda ayrim

fonetik o'zgarishlar sodir bo'ladi: *men-ni – meni, sen-ning – sening, u-ga-unga, shu-da – shunda* kabi;

2) olmoshlarning egalik affikslarini olib qo'llanishida ayrim xususiyatlar mavjud: ko'rsatish olmoshlari I va II shaxs birlik va ko'plik, shuningdek, III shaxs ko'plikdagi egalik qo'shimchalarini *bir darajali* qabul qiladi: *bun-im, shunim-iz, uning-iz* kabi. Ko'rsatish olmoshlarining III shaxs birlik shaklida esa egalik qo'shimchasi *ikki darajali* bo'lib keladi: *u – unisi, shu –shunisi, bu –bunisi*, kabi. *Qaysi, necha* so'roq olmoshlari otlashib II va III shaxs birlik, I, II, III shaxs ko'plikda egalik qo'shimchalarini olib kelsa ham I shaxs birlikda (garchi ular otlashgan bo'lsa ham) egalik qo'shimchalarini olmaydi. *Qaysi* olmoshining o'zagi, aslida *qay* bo'lib, uning tarkibida egalik affiksi borday ko'rinsa ham (*qay-i-si, qay-u-si*) hozirgi tilda yana bir egalik qo'shimchasi qo'shib ishlatiladi. (*qaysisi*);

3) ko'plik qo'shichasini qabul qilishda ham olmoshlar o'ziga xos xususiyatga ega. I shaxs birlikdagi kishilik olmoshi *–lar* shakl yasovchisi bilan birga qo'llanmaydi. II shaxs birlikdagi kishilik olmoshi *–lar* affiksi bilan qo'llanganda (*senlar*) ko'pincha tinglovchiga hurmatsizlik bilan mensimay qarash – **familyar** munosabat ifodalanadi. I va II shaxs ko'plikdagi kishilik olmoshlari (*biz, siz*) ga *–lar* qo'shib kelganda esa, so'zlovchi va tinglovchining ko'pligini emas, bir so'zlovchi va boshqalar, bir tinglovchi va boshqalarni ifodalaydi. III shaxs kishilik olmoshining birlik shakli bitta o'zga (boshqa shaxs) ni, ko'plik shakli ko'p o'zga (boshqa shaxslar)ni ifodalaydi. Ot xarakteridagi so'roq olmoshlariga *–lar* affiksi qo'shilganda ko'plik va bir shaxsga hurmatni bildiradi. Bunday olmoshlar juftlanib ham ko'plikni ifodalashi mumkin: *Kim-kim keldi? Nima-nima olding?* Ba'zan takrorlangan bunday olmoshlardan keyin ham *–lar* affiksi qo'shib kela oladi: *Kim-kimlar keldi? Nima-nimalar olding?* *–lar* affiksi ayrim so'roq olmoshlariga qo'shilganda taxmin, chama kabi ma'nolar anglashiladi: *Soat nechalar bo'ldi? Yoshi nechalarda?*

Qachon soʻroq olmoshi *–lar* affiksini olib «koʻp vaqt» degan maʼnoni ham ifodalay oladi (maʼnoni kuchaytiradi). *Kelganim qachonlar edi.*

3. Olmoshlarni gapda bajargan vazifasiga koʻra 4 guruhga ajratish mumkin: a) *ot xarakteridagi olmoshlar*; b) *sifat xarakteridagi olmoshlar*; v) *ravish xarakteridagi olmoshlar*; g) *son xarakteridagi olmoshlar.*

Olmoshning sintaktik xususiyatlariga koʻra boshqa soʻz turkumlaridan ajralib turadigan asosiy farqlaridan yana biri shuki, olmosh hech vaqt oʻzidan oldin aniqlovchi olmaydi. Masalan: *men, sen, biz, shu, necha, kim, nima* kabi olmoshlar bironta aniqlovchi bilan birga qoʻllanmaydi. Ot oʻrnida qoʻllanuvchi olmoshlar otlarga oʻxshash soʻz oʻzgartiruvchilarni qabul qiladi va gapda ot bajargan vazifani bajaradi – ega, toʻldiruvchi, qaratqichli aniqlovchi, baʼzan kesim boʻlib keladi. Masalan: ***Biz shonli yoʻlni bosib oʻtdik. (A.Muxtor). Hamma hosilotning soʻzlarini diqqat bilan tinglardi-yu, hammaning koʻnglida turli-tuman fikr kechardi. (Sh.Rashidov).***

Sifat xarakteridagi olmoshlar (*qanday, qaysi, bu, shu, shunday...*) sifatlar kabi ot oldida kelib, gapda sifatlovchi aniqlovchi va baʼzan kesim, hol boʻlib keladi. Bunday olmoshlar sifatlarga oʻxshash otlashib gapning boshqa boʻlaklari vazifasida kelishi mumkin. Masalan: *U Nazokatning qaysi daha, qaysi mahallalik ekanini, Namanganning qaysi qishlogʻida qanday urugʻlari borligini surishtirdi. (A.Muxtor); Umidimiz – shu. (A.Qahhor).*

Son xarakteridagi olmoshlar (*necha, nechanchi, qancha*) sonlarga oʻxshash miqdorni ifodalash uchun qoʻllanadi va gapda sifatlovchi – aniqlovchi yoki kesim boʻlib keladi: ***Nechanchi uyda turasiz? Yoshingiz nechada?***

Ravish xarakteridagi olmoshlar (*nega, qalay, qani*) ravishga oʻxshash harakat belgisini ifodalaydi va gapda hol, kesim vazifasini bajaradi: ***Nega kulasiz? Ahvollari qalay? Aytganing qani?*** Olmoshlar ergashgan qoʻshma gap tarkibida nisbiy soʻz vazifasida keladi. Nisbiy soʻz vazifasida soʻroq va javob tarzida

(*kim-u, qancha-shuncha, qayerda – shu yerda* kabi) ishlatiladi. Masalan: **Kim** ko‘p ishlasa, **u** ko‘p haq oladi. **Qancha** ko‘p kuch sarf qilsang, hosil **shuncha** mo‘l bo‘ladi. **Qayerda** uyushqoqlik bo‘lsa, **shu yerda** unum ko‘p bo‘ladi (A.Qahhor). Ayrim olmoshlar bog‘lovchi so‘zlar tarkibida keladi: *shuning uchun, unday bo‘lsa, unda, buning natijasida* kabi.

Olmoshlar yana quyidagi xususiyatlarga ega: 1) so‘z yasaliş xususiyati yo‘q (lekin olmoshlar asosidan ot, fe‘l, ravish, sifat yasalişı mumkin: *o‘zlik, sizsirama, o‘zicha, menbop*); 2) juftlanib, boshqa so‘z turkumi vazifasida keladi: *o‘sha-o‘sha, shu-shu* (ravish); 3) olmoshlar otlarga xos so‘z o‘zgartiruvchi qo‘shimchalarni olishı mumkin: *unga, shunisi*; 4) olmosh hech vaqt o‘zidan oldin aniqlovchi olmaydi.

OLMOSHLARNING TURLARI

Olmoshlar ma'no va grammatik xususiyatlariga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi: 1) kishilik olmoshlari: *men, biz* (I shaxs); *sen, siz* (II shaxs); *u, ular* (III shaxs); 2) ko'rsatish olmoshlari: *bu, shu, o'sha, mana shu, mana bu, ana shu*; 3) so'roq olmoshlari: *kim, nima, qanday, necha, qaysi, qancha, nega, qalay*; 4) o'zlik olmoshi *o'z*; 5) belgilash-jamlash olmoshlari: *hamma, butun, barcha, bari, har, har kim, har qanday*; 6) bo'lishsizlik olmoshlari: *hech kim, hech qanday, hech nima, hech qaysi*; 7) gumon olmoshlari: *allakim, allaqanday, allaqaysi, kimdir, nimadir, allanima* kabilar.

Kishilik olmoshlari

Kishilik olmoshlari shaxslarga nisbatan ishlatiladi. Ba'zi kishilik olmoshlari shaxsni ifodalash bilan birga ko'rsatish ma'nosini ham bildiradi. Shunga ko'ra kishilik olmoshlarini ikki guruhga bo'lish mumkin: 1) **sof kishilik olmoshlari** (*men, sen, biz, siz*); 2) **kishilik - ko'rsatish olmoshlari** (*u, ular*).

Sof kishilik olmoshlari faqat shaxsni ko'rsatadi, ya'ni so'zlovchi va tinglovchini ifodalaydi. Ba'zan she'riyatda sof kishilik olmoshlari badiiy tasvirning jonlantirish usulida narsalar uchun qo'llanishi ham mumkin. Masalan: *Ruhimda bir mayuslik sokinlik uyg'otganda, Men **seni** esga oldim, birinchi muhabbatim. (A.Oripov). Ajal, **sen** nayzangni sanchdingmi chindan O'zbek she'riyatini pahlavoniga. (A.Oripov).*

Kishilik ko'rsatish olmoshlari esa kishilik bilan bir qatorda ko'rsatish olmoshi vazifasini ham bajaradi. Kishilik olmoshi o'rnida kelganda *kim?* va qisman *nima?* savollariga javob bo'ladi. Ko'rsatish olmoshi vazifasini bajarganda esa o'ziga aniqlanmishni qabul qilib *qaysi?* savoliga javob bo'ladi. Solishtiring: *U biz bilan o'qiydi (u—kishilik olmoshi) –U talaba biz bilan o'qiydi (u—ko'rsatish olmoshi).*

Kishilik olmoshlari ot kabi grammatik xususiyatlarga ega bo'ladi. Ammo olmosh mustaqil so'z sifatida otdan o'ziga xos tomonlari bilan farq qiladi. Har qanday ot kelishik affikslarini to'g'ridan-to'g'ri o'ziga qabul qiladi. Olmosh esa bu affikslar bilan turlanganda ma'lum fonetik o'zgarishlar yuzaga keladi. Masalan, I-II shaxsdagi *men, sen* olmoshlari qaratqich va tushum kelishiklari affiksini olganda, bitta **n** tovushi tushib qoladi: *men-ning – mening, sen-ning – sening; men-ni-meni, sen-ni-seni*. III shaxs *u* olmoshi esa o'rin-payt, jo'nalish va chiqish kelishiklari affiksini olib turlanganda bitta **n** orttiriladi: *u-ga - u-n-ga, u-da - u-n-da, u-dan - u-n-dan*. Shuningdek, *men, sen* kishilik olmoshlari o'ziga *-lar* ko'plik affiksini olmaydi. Ayrim paytlarda *sen* olmoshi *-lar* affiksi bilan qo'llanganda tinglovchiga nisbatan mensimaslik, bepisandlik kabi ma'nolarni bildiradi. Masalan: *Hali shoshmay tur, **senlarga** bir jazo beraylik, boshqa diyonatsizlarga ham ibrat bo'lsin. (Hamza). –Ko'raman, kirmaganingni, - dedi Bo'taboy o'tlanayotib, - shu qilganingga, **senimi!** (A.Qahhor).*

Bundan tashqari *sen* olmoshi o'zidan kichiklarga yoki yaqin kishilarga murojaat tarzida yoki ularning nomi o'rnida ishlatiladi. Masalan: **Sen** – *Pushkinning sevgan maslagi, Sen* – *Gyote orzu qilgan qiz. (A.Oripov). **Sening** tanangga o'q ham botmaydi, nayza ham. (A.Qahhor).*

U olmoshi so'zlovchi va tinglovchidan boshqa shaxsni nutq jarayonida qatnashmagan shaxs («o'zga»)ni bildiradi. Masalan: **Uning** ovozi o'ziga juda uzoqdan eshitilayotganga o'xshardi. (S.Abdulla). **Undan** yoshlar o'rnak olishadi. **U** ketgandan keyin, **Sidiqjon** shu yerning o'zida cho'kka tushdi. (A.Qahhor).

U olmoshi *bu* ko'rsatish olmoshi bilan juft so'z hosil qilib noaniq bo'lgan narsa, hodisa ma'nosini ifodalaydi. Masalan: *Taxta va g'ishtlar ustiga **u-bu** yopdilar. (A.Muxtor). Izlama endi bahona, Demagin **u-buda** ayb. (E.Vohidov).*

Badiiy adabiyotda *u* olmoshi *ul* shaklida ham qo'llanadi. Masalan: *Oy bilan oshno bo'lib, yillaracha o'ynang **ul** bilan. **Ul-bul** ola kelaymi? Ertasiga tog'am bilan **ul-bullarni** ko'tarib yo'lga tushdik. (G'ayratiy).*

Biz olmoshi soʻzlovchi bilan muloqotda boʻlgan yoki soʻzlovchi koʻzda tutayotgan shaxslarga ishora qiladi. Masalan: *Kecha bekatdan chiqqan avtobus bugun bizni tongotarda moʻljaldagi joyga tashlab ketdi. (Oʻ.Usmonov). Bizlar, bizlar, biz edik, Bizlar bir talay qiz edik, Bizlarni uzdilar. Bir ipga tizdilar. (Topishmoq). Biz olmoshi birinchi shaxs «men» oʻrnida ishlatilib kamtarlik yoki, aksincha, maqtanish, gʻururlanish, pinhona gʻurur maʼnolarini ifodalaydi. Masalan: -Kim talabgor? – mana, biz talabgor. Bizga ham xat bormi?– deydi Munisxon. («Guldasta»). Endi bizni qiynamay, oʻzlari quysinlar! («Guldasta»). Asal otliqqa yoʻq hali biz piyoda-ku! (A.Qahhor). Oʻrin-payt affiksini olib, «yurtimizda», «elimizda», «oramizda» kabi maʼnolarni anglatadi. Masalan: Surnaychining zoʻrlari bizda boʻladi. (S.Siyoyev). Non - nasibang bizda boʻlsa, qolarsan. (Oybek).*

Bizniki shaklida (egalik olmoshi) qoʻllanib, soʻzlovchiga va u koʻzda tutayotganlarga tegishli, qarashlilik maʼnolarini ifodalaydi. Masalan: *Bu yilgi ekinlar, mevalar bizniki boʻladi. Sening gaping gap-u, bizniki gap emasmi! (A.Qahhor).*

Koʻplikdagi II shaxs *siz* kishilik olmoshi oʻzidan kattalarning yoki hurmat bildiriladigan shaxsning nomi oʻrnida qoʻllanadi. Masalan: *Qimirlamang, otaxon! Siz kelganda biz tursak yarashadi, biz kelganda siz tursangiz xunuk koʻrinadi. (A.Qahhor). Maymanadagi Horun boʻzchi – siz boʻlasizmi? (Mirmuhsin).*

Shuningdek, bu olmosh koʻpchilikka qaratilgan murojaatda ham qoʻllanadi. Masalan: *-Sizlar kim boʻlasiz?-dedi Choʻli bobo. (Mirmuhsin). Oʻzim ham sizlar bilan uchrashmoqchi edim.*

III shaxs koʻplikdagi *ular* olmoshi soʻzlash jarayonida ishtirok etmagan birdan ortiq boshqa shaxsni yoki narsalarni ifodalaydi. Masalan: *Ular bizga etib olishsin. (A.Muxtor). Kerakli qogʻozlarni ajratib qoʻying. Ular bizga kerak boʻladi.*

Kishilik olmoshlari gapda turli xil gap boʻlaklari vazifasini bajaradi. Misollar: *Hamma uxlar va faqat tunni mening oʻzim qarshi olurman. (H.Olimjon). Bizni toʻgʻri yoʻlga boshlagan–sizsiz. Men ham sizning erkingizni boʻgʻmay, siz ham menikini!*

(A.Ubaydullayev). *Nima bo'lganda ham amakim bizlardan ko'radilar. Lekin biz qilmaganmiz, - dedi Bahridin (T.Malik). Sizga shunday deyish oson, hozir hammangiz ketasizlar. Baloga men qolaman. Bizdan ham gumonsiramang, biz ham tegmadik bu g'ishtlarga (T.Malik).*

O'zlik olmoshi

Olmoshning bu turi bir so'z - **o'z** so'zidan iborat. Bu olmosh har uchala shaxs, birlik va ko'plikdagi kishilik olmoshlari o'rnida qo'llanib, ko'pincha shaxsni, ba'zan narsani ko'rsatadi. Barcha kelishik affikslari va ba'zi ko'makchilar bilan qo'llanadi.

O'zlik olmoshining qo'llanishida quyidagi xususiyatlar mavjud:

1. O'zlik olmoshi egalik affiksini olib, har uchala shaxs kishilik olmoshini ko'rsata oladi: *o'zim-men, o'zing-sen, o'zi-u; o'zimiz-biz, o'zingiz-siz, o'zlari-ular*. Masalan: *Bu o'zingiz (biz) uchirgan lochinlardan biridir. (G.G'ulom). O'zim (men) ham askar bolalarni ko'rmoq uchun uzoq-uzoq joylarga borganman. (Oybek). Orif akaning haydovchisi o'zi (u) gapirib, o'zi rohat qilar edi.*

2. Egalik affiksini olgan ot oldidan kelganda, shaxs yoki narsaning egalik affiksidan anglashilgan shaxsga (I,II, yoki III) qarashli ekani ifodalanadi. Bunda shaxs ma'nosi shaxs affiksi orqali voqealanadi, *o'z* so'zi esa ta'kidlash uchun qo'llanadi. Masalan: *O'z uyim, o'lan to'shagim. (Maqol). Hoshimjon aka bu bilan o'z jur'atsizligini yashirmoqchi ekaniga hammaning imoni komil edi. (O.Yoqubov).*

3. O'z olmoshi egalik affiksi bilan kelganda: 1) ish-harakat shu affiks bildirgan shaxsga oidligini ko'rsatadi. Masalan: *O'zing ishlab topganingga o'zing ega bo'lmasang. (S.Ayniy). O'zim so'radim, o'zing so'rading, o'zi so'radi;* 2) 3-shaxs shaklida (*o'zi*) ish-harakat hech kimning ishtirokisiz bo'lishini, bajarilishini bildiradi. Masalan: *Chiroq o'zi o'chib qoldi. Bola o'zi yurib ketdi. Mashina o'zi to'xtab qoldi;* 3) so'roq mazmunli gaplarda ta'kid,

kuchaytirish uchun qo‘llanadi. Masalan: *Men o‘zi qayerga kelib goldim? (I.Rahimov). O‘zi nima ishlar bo‘lib yotibdi (Mirmuhsin).*

4. Biror sabab, maqsad bilan emas, “shunchaki” ma’nosini bildiradi. Masalan: *-Hech nima, - yerga qarab dedi Unsin,- o‘zim, shunday. (Oybek).*

5. O‘ziga xoslikni bildiradi. Masalan: *Kuzda baliq ovlashning o‘z gashti bor.*

6. Qaratqich kelishik bilan qo‘llanib, o‘xshashlikni alohida ta’kid, qayd bilan bildiradi. Masalan: *Katta o‘g‘li otasining o‘zi. O‘ziyam Rohilaginamning o‘zi-da. (E.Rahimov).*

O‘zlik olmoshi kelishiklar bilan turlanish uchun avval egalik affiksni qabul qiladi: *o‘zimning, o‘zingni, o‘zining; o‘zimga, o‘zingga, o‘ziga; o‘zimdan, o‘zingdan, o‘zidan; o‘zimizni, o‘zingizni* kabi.

O‘zlik olmoshi hamma gap bo‘laklari vazifasida kela oladi. Masalan: *To‘yda o‘zingiz bosh bo‘lasiz xudo xohlasa... Avval o‘ziga yarasha bir qiz topaylik. (P.Tursun). O‘z nonim bor, o‘z to‘shagim bolishim, o‘z qizalog‘im, o‘z gashtagim, jo‘ram bor.*

Ko‘rsatish olmoshlari

Ko‘rsatish olmoshlari shaxs, narsa yoki belgini ko‘rsatish, ta’kidlash uchun ishlatiladi. Ko‘rsatish olmoshlariga *u, bu, shu (shul), o‘sha (o‘shal), ana, mana, yoki anovi, mana bu, manavi, ushbu* kabi so‘zlar kiradi. Ko‘rsatish olmoshlari ot, sifat va ravishlarning o‘rnida qo‘llanib, ularning o‘rinbosarlari hisoblanadi. Shunga ko‘ra ular uch guruhga ajratiladi. Birinchi guruhga ot xarakteridagi ko‘rsatish olmoshlari, ikkinchi guruhga sifat xarakteridagi ko‘rsatish olmoshlari, uchinchi guruhga ravish xarakteridagi ko‘rsatish olmoshlari kiradi.

Ot xarakteridagi ko‘rsatish olmoshlari otlar kabi shaxs yoki narsalarni ularga ishora qilish – ko‘rsatish orqali nomlaydi. Masalan: *Yaxshi odam, o‘shaning uyiga boramiz. (Oybek). O‘sha sizmidingiz, buni qarang-a, tanimabman. (S.Ahmad).*

Sifat xarakteridagi ko‘rsatish olmoshlari narsaning belgisini ifodalaydi. Masalan: *U gullar chitga gul bosuvchi ijodkor rassom qizlarga ilhom berar edi. (A.Muxtor). Ertasiga bu xabar butun jamoaga tarqaldi.*

Ravish xarakteridagi ko‘rsatish olmoshlari narsaning yoki harakatning belgisini ko‘rsatadi. Masalan: *Jo‘raboyev Olimjonni quvvatlab bunday dedi. Shunday o‘lka doim bor bo‘lsin, shunday o‘lka elga yor bo‘lsin. (H.Olimjon).*

Ko‘rsatish olmoshlari quyidagi leksik-grammatik xususiyatlariga ega:

U olmoshi so‘zlovchidan naridagi yoki uzoqdagi kimsa, narsani ko‘rsatish uchun qo‘llanadi. Masalan: *U yerda nima ko‘p – past-balandlik. (Shuhrat). U yigitni taniysanmi?*

Eski o‘zbek tilida bu olmosh *ul* shaklida qo‘llangan. Masalan: *Oy bilan oshno bo‘lib, yillarcha o‘ynang ul bilan. (M.Muhamedov). Yugurib chiqqan ul mushfiq onamlarga salom ayting. (Hamza).* Shuningdek, *ul* ko‘rsatish olmoshi *bu* ko‘rsatish olmoshi bilan juft so‘z hosil qilib, noaniq bo‘lgan narsa, gap, hodisa ma’nolarini ifodalaydi. Masalan: *Taxta va g‘ishtlar ustiga u-bu narsa yoptilar. (A.Muxtor). Nuri bilan u-bu to‘g‘risida gaplashib, kir yuvar edi. (Oybek).*

Bu olmoshi: 1) so‘zlovchiga yaqin, uning ko‘z o‘ngidagi, oldidagi, yonidagi yoki qo‘lidagi narsani hamda biror kimsani bildirib keladi yoki o‘shanga ishora qiladi. Masalan: *Men uchun endi bu jahonda yolg‘iz siz borsiz, xolos. (O.Yoqubov). –Sen o‘g‘limsan, - Yo‘lchiga mehr bilan tikildi chol, - bu ojiza-qizim. (Oybek);* 2) so‘z borayotgan paytga yoki unga yaqin fursatga ishora qiladi. Masalan: *Bu yil yog‘in-sochin ko‘p bo‘lib, yer-ko‘k chamanday yashnab ketdi. (S.Siyoyev). Bu kecha Shoqosim juda xursand edi. (Oybek);* 3) qarama-qarshi ikki narsaning birini yoki biror tomonni ko‘rsatish uchun xizmat qiladi. Masalan: *Daryoning u betidan bu betiga suzib o‘tmoq. U yoqni qaradik, bu yoqni qaradik... yo‘q;* 4) chog‘ishtiriladigan ikki narsa, kimsa, voqea, hodisa va shu kabilardan birini ko‘rsatish uchun xizmat qiladi. Masalan: *Birovga u dedi, birovga bu dedi. U boshqa, bu boshqa.*

Eski kitobiy tilda *bu* olmoshi *bul* shaklida qoʻllangan. Masalan: *Rost, bul oʻgʻlingiz sergʻayrat va zehnli ekanligi uning yurish-turishi, vajohatida bilinib turibdi.* (M.Ismoilijiy).

Shu olmoshi: 1) soʻzlovchiga yaqin, uning koʻz oʻngidagi narsani yoki kimsani koʻrsatish uchun xizmat qiladi. Masalan: *Tashabbusni shu guruh boshlab berdi. Kanal shu yerdan boshlanadi. Hikoyaning shu yeriga kelganda gap boʻlindi;* 2) «payt», «vaqt», «on», «dam», «palla» kabi soʻzlar bilan kelganda, soʻz borayotgan narsa, voqea, hodisa va shu kabilarning boshqasi bilan ayni shu vaqtda sodir boʻlganligini bildiradi. Masalan: *Naq shu pallada darvozadan katta qora sigir shatoloq otib, orqasidan bir kishini surib kirdi.* (Oybek). *Shu paytda ot kishnab yubordi. Iskandarovning shu vaqtgacha razm solmaganini qarang-a!* (S.Ayniy); 3) oʻzi birikib kelgan soʻz, bildirgan shaxs, narsa, vaqt va shu kabilarni alohida qayd etadi, taʼkidlaydi. Masalan: *Paxta rejasi shu yil ham bajarilsa, yaxshi boʻlardi. Shu bahor juda seryogʻin keldi;* 4) kesim vazifasida kelib, shaxs, narsa-hodisalarning aynan shu gap bildirgan narsa ekanini qayd etadi. Masalan: *Aytadigan gapim – shu. Hozirgi davr talabi -shu.*

Eski oʻzbek tilida bu olmosh *shul* shaklida qoʻllangan. Masalan: *Shul erur aybim, Muqimiy, mardumi Fargʻonaman* (Muqimiy). *Adolatingizdan bizning talabimiz shul!-dedi [Otabek] va qoʻrboshiga qaradi.* (A.Qodiriy).

Oʻsha olmoshi uzoqdagi, avval tilga olingan kimsa yoki narsani, oʻrin, paytni koʻrsatish, aytib oʻtilgan, avvaldan maʼlum boʻlgan biror hodisani eslatish, unga ishora qilish uchun xizmat qiladi. Masalan: *Oʻsha jilva va oʻsha otash, Oʻsha koʻzki, suzgan xayolkash, Oʻsha imo oʻsha ishora Eta boshlar yurakni pora.* (X.Olimjon). *Bu shodu xurramlikni tugʻdirgan yana oʻsha suv edi.* (M.Ismoilijiy).

Eski oʻzbek tilida va sheʼriyatda bu olmosh *oʻshal* shaklida ham qoʻllanadi. Masalan: *Oʻshal kishining oʻgʻliman degin* (M.Osim).

Ushbu olmoshi ham *bu* olmoshi kabi soʻzlovchiga yaqin, uning koʻz oʻngidagi, oldidagi, qoʻlidagi narsani ifodalaydi yoki

unga ishora qiladi. Masalan: *Yovga qarshi g'azab-la Chaqnar edi ko'zlari. Hamon mening esimda Uning ushbu so'zlari (Z.Diyor). Ushbu yozgan maktubimni Boshdan-oyoq toza ko'r, ozroq muhabbating bo'lsa Tezroq javob yoza ko'r.*

Ana olmoshi ko'z o'ngida turgan, o'zidan nariroqda bo'lgan narsani yoki yuz berayotgan voqea-hodisani ko'rsatishda ishlatiladi: *Ahmad qani? Ana, kelayapti. Ana* olmoshi yuklama vazifasida ham qo'llanadi. Masalan: *Ana, endi borsang bo'ladi. (S.Ahmad). Ana tantana-yu, mana tantana.* Bu olmosh *bu, shu* ba'zan *u* olmoshlari bilan birga qo'llanib, so'zlovchidan nariroqda bo'lgan narsa, shaxs yoki belgini ko'rsatadi. Masalan: *Men ana-u so'qmoqdan yursam ham bo'ladi. (A.Qahhor). Sizni so'ragan ana shu kishi edi. Domla bu gapni menga aytganida, darrov uning yoqasidan ushlagunday bo'libman. Ana shu chakki bo'lgan ekan.*

Ana so'zi *bu, shu, (ba'zan u)* olmoshlari bilan birga qo'llanib, o'zidan naridagi tilga olib o'tilgan, o'tgan narsa, hodisalarni ko'rsatadi, unga ishora qiladi. Masalan: *Sizni so'ragan ana shu kishi edi. Domla bu gapni menga aytganida, darrov uning yoqasidan ushlagunday bo'libman. Ana shu chakki bo'lgan ekan. (A.Qahhor). Men ana u so'qmoqdan yursam ham bo'ladi.*

Mana so'zi *bu* olmoshiga qo'shilib, quyidagi ma'nolarni ifodalaydi: a) so'zlovchiga yaqin bo'lgan narsaning belgisini ko'rsatadi. Masalan: *Mana bu omonatingiz. Mana bu shu yerda oldirgan suratlari. (A.Qahhor); b) –day, -(d)aqa* affikslarini olgan ko'rsatish olmoshlari bilan birga kelib, so'zlovchiga yaqin bo'lgan holatni ko'rsatadi. Masalan: *... obro' to'g'risida mana bunaqa tashvish tortib o'tirishning ham ma'nosi qolmadi. (A.Qahhor).*

Bu so'z *shu* olmoshi bilan birga qo'llanib, o'rin yoki vaqt nuqtai nazaridan so'zlovchiga juda yaqin bo'lgan narsa, shaxs yoki belgini ko'rsatish uchun qo'llanadi. Masalan: *Mana shu gaplarni aytib berasiz. Urush mana shu kapsanchilardan boshlangan ekan. (A.Qahhor).*

Ana, mana so'zlariga *bu, u* olmoshlari qo'shilishi natijasida fonetik o'zgarish sodir bo'lib, bu qo'shma ko'rsatish olmoshlari *manavi, anavi* shaklida ham qo'llanadi. Masalan: *Elmurodni turtib*

: -men senga aytgan qizni ko'rsataymi? Ho', **anavi**, o'rtadagi. (P.Tursin). **Anavilar** [Ziyo shoxchi va uning o'g'li Rahmat] o'zlarini tetik tutmoqda edilar. Shuningdek, nutq paytida ko'z oldida yo'q, ammo nazarda tutilayotgan shaxs va shu kabilarga ishora qiladi. Masalan: **Anavi** kuni mendan xafa bo'ldingiz-a? (O'.Hoshimov). [Otabek] ... **anavi** gapning aniq shu majlisda ochilishiga ko'zi etib, chiqib ketishning ilojini qilolmadi. (A.Qodiriy).

Ko'rsatish olmoshlari nutqda ko'pincha juftlanib yoki takrorlanib qo'llanadi. Bunday paytda ular quyidagi xususiyatlarga ega bo'ladi: 1) payt ma'nosini bildiradi. Masalan: **Shu-shu** ishimiz yurishib ketdi. **Shu-shu** kelmay ketdi. **Shu-shu** men maktabga bormay qo'ydim. (E.Rahimov); 2) «hech o'zgarishsiz», «bir xil», «qadimgicha» degan ma'noni bildiradi. Masalan: *U ancha keksayib qolibdi, ammo fe'l-atvori o'sha-o'sha. Uyda tirikchilik o'sha-o'sha-yu, lekin vofurushlar domidan qutilganiga Sobirjon ming marta rozi edi.* (A.Muxtor).

U, bu olmoshlari juftlanib kelib, har xil narsa ma'nosini; -*dey* (-*doq*), -(*d*)*aqa* affiksini olib, belgining ortiqligini; -*cha* affiksini olib miqdorning kamligini bildiradi. Masalan: **Unday-bunday** gaplarga ishonmaslik kerak. Men sizga **unaqa-bunaqa** yaxshilik qilganim yo'q. Men chet tilini **uncha-muncha** bilaman. **Uncha-buncha** ishlar qo'limdan keladi.

Ko'rsatish olmoshlari tuzilishi ko'raga ikki xil bo'ladi: 1) sodda ko'rsatish olmoshlari: *u, bu, shu, o'sha*; 2) qo'shma ko'rsatish olmoshlari: *mana shu, ana shu, mana bu, anavi, (ana-u)*.

Bu olmoshlar ma'nosiga ko'ra ikki xil bo'ladi: 1) konkret ko'rsatish olmoshlari: *shu, o'sha*; 2) konkret bo'lmagan ko'rsatish olmoshlari: *u, bu*.

Konkret ko'rsatish olmoshlari so'zlovchi va tinglovchiga oldindan ma'lum bo'lgan narsa yoki voqeani ifodalash uchun qo'llanadi: *o'sha (uy), o'sha (bino), o'sha (maktab); shu (yigit), shu (voqea), shu (qiz), shu (kitob)* kabi.

Konkret bo‘lmagan ko‘rsatish olmoshlari noaniq narsa, notanish shaxs yoki voqealarni ko‘rsatish uchun xizmat qiladi: *bu (gap), bu (ish), bu (fikir); u (hodisa), u (uchrashuv), u (ko‘cha), u (yo‘l)* kabi.

Ko‘rsatish olmoshlari quyidagi gap bo‘laklari vazifasida keladi: a) ega vazifasida (otlashganda): *U mendan bir yosh katta;* b) kesim vazifasida: *Uning bo‘lgan-turgani- **shu**. Aytadigan gapim – **shu**.* v) aniqlovchi vazifasida: *Nima ish bo‘lganini **shu** odam biladi. **O‘sha** jilva va **o‘sha** otash, **O‘sha** ko‘zki, suzgin, xayolkash... (H.Olimjon).* g) to‘ldiruvchi vazifasida: ***Buni** hamma bilishi kerak. **Undan** hamma o‘rnak olishi lozim.*

Shuningdek, *kun, yil, payt, zamon* kabi payt bildiruvchi otlar, *yoq, tomon, yer* kabi o‘ringa munosabatni ifodalovchi so‘zlar bilan qo‘llanib, payt yoki o‘rin holi vazifalarida keladi. Masalan: *Biz **o‘sha** yerga borib turishimiz kerak. **Bu yil** yog‘in-sochin ko‘p bo‘lib, yer - ko‘k chamandek yashnab ketdi. (S.Siyoyev). [Mirzakarimboy] Boshni **u yoqqa** urdim, **bu yoqqa** urdim, axir bir evini topdim, jiyan. (Oybek).*

So‘roq olmoshlari

So‘roq olmoshlari nutq jarayonida so‘zlovchiga ma’lum bo‘lmagan narsani aniqlab olish uchun ishlatiladi.

O‘zbek tilida so‘roq olmoshlarining *kim* yoki *nimaga* nisbatan so‘roq bildirishi quyidagi jadvalda o‘z aksini topgan.

№	So‘roq turi	Olmoshlar
1.	Shaxsga so‘roq	<i>Kim?</i>
2.	Narsaga so‘roq	<i>Nima?</i>
3.	Belgi-xususiyatga so‘roq	<i>Qanday? Qanaqa? Qaysi?</i>
4.	Miqdorga so‘roq	<i>Qancha? Necha? Nechta?</i>
5.	Tartibga so‘roq	<i>Nechanchi?</i>
6.	Sabab-maqсадga so‘roq	<i>Nega? Nimaga ?</i>
7.	O‘rin-joyga so‘roq	<i>Qayerda? Qayda? Qayoqqa?</i>
8.	Paytga so‘roq	<i>Qachon?</i>
9.	Mavjudlikka so‘roq	<i>Qani?</i>

O‘zbek tilida qo‘llaniladigan so‘roq olmoshlari asosan quyidagi xususiyatlarga ega:

1. *Kim* olmoshi umuman shaxs haqidagi so‘roqni bildiradi. Bunday paytda u ot xarakterida keladi va ot kabi egalik va kelishik affikslarini qabul qiladi. Masalan: - *Siz o‘zingiz kimsiz?* - *O‘g‘lingiz Nizomiddinning do‘stlaridanman.* (Mirmuhsin). - *O‘zingiz so‘roqlab bildi-ningizmi? **Kimdan** so‘radingiz?* (A.Qahhor). *Shuning uchunmi, ko‘ksi zardobga to‘lib, dardini **kimga** aytishni bilmay qolgan kezlarida, Avaz Mutribni sog‘inadi, unga ko‘ngil yoradi.* (S.Siyoyev). *Mening bu yerda ekanligimni **kim** aytdi?*

Ba‘zan takrorlanib kelib, shaxslarning kimligini aniqlash uchun qo‘llanadi: ***Kim-kim** keldi? **Kim-kimlar** so‘zladi?*

Nisbiy so‘z vazifasida kelganda ergash gapni bosh gapga bog‘lash uchun xizmat qiladi. Masalan: ***Kimning** bilagida kuchi bo‘lsa, **kim** ishning havosini olsa, o‘sha zarbdor bo‘laveradi.* (A.Qahhor).

Shuningdek, *-ki* yoki *-da-ki(m)* affikslarini olib nisbiy so‘z vazifasida qo‘llaganida, *kim* so‘roq olmoshi ma‘noni yana ham kuchaytirib, ta‘kidlab ko‘rsatadi. Masalan: ***Kimda-ki(m)** vijdonan ishlasa, u hurmatga sazovor bo‘ladi.*

Kim so‘roq olmoshi *-sa* affiksini olib, otga ko‘chadi: ***kimsa***. Masalan: *Bu noma‘lum **kimsa** oyoq uchi bilan yurib, keldi-da, mo‘ralab ayvonga qaradi.* (A.Qodiriy). *Non sotib olay desa, bozori yo‘q, tortib olay desa, **kimsa** yo‘q.* (I.Rahim).

Kim olmoshi qator kelgan bir necha gaplar boshida qo‘llanib, «biri», «ba‘zisi» degan ma‘noni bildiradi. Masalan: *Ularning bari jarohatlangan: **kimi** boshini ushlaydi, **kimi** belini ko‘tara olmaydi. Aksarining usti-boshi yupun, **kimlarda** poxol tiqilgan eski kalish, **kimlarda** jag‘i yirtiq kovush, lekin ular shod.* (Oybek).

Kim olmoshi ismi, ish – vazifasi va boshqa jihatdan aniq bo‘lmagan shaxsni ham bildiradi. Masalan: *Sayyora xafa bo‘lgan paytlarida dardini **kimga** aytishini bilmas edi.*

2. *Nima* olmoshi narsa, voqea-hodisa haqidagi so‘roqni bildiradi. *Nima* olmoshi quyidagi xususiyatlarga ega: 1) bir so‘zi

bilan kelib, noaniq narsa ma'nosini anglatadi. Masalan: *Ikkovi ikki yoqda yerdan bosh ko'tarmay, bir nima bilan ovora bo'lgandek o'tira berishdi. (A.Muxtor). Bir nimani sezdi shekilli, shitob bilan o'rnidan turib ketdi;* 2) *nima* olmoshi hech qanday affikslarsiz ot oldidan kelganda narsaning belgisini aniqlashga xizmat qiladi. Masalan: *Marg'ilonga nima yumushlar bilan kelgan edingiz? (A.Qodiriy);* 3) *nima* olmoshi qarindoshlik munosabatlari ma'nosida «kim» o'rnida ishlatiladi. Masalan: *U mening nimam (kimim) bo'ladi? Siz Karimning nimasi (kimi) bo'lasiz?* 4) *nima* olmoshi so'roq gaplarning boshida umumiy so'roqni bildiruvchi so'z-gap sifatida kelib, so'roqni kuchaytiradi, ta'kidlaydi. Masalan: *Nima, madrasani bitirtirib, machitga imom qilasizmi? (M.Ismoiliy);* 5) *nima* olmoshi ritorik so'roq gaplarda inkor ma'nosini bildiradi. Masalan: *Dunyoni suv bossa, o'rdakka nima qayg'u. (Maqol);* 6) *nima* olmoshi jo'nalish kelishigi affiksi bilan kelib, sabab haqidagi so'roqni bildiradi. Masalan: *Nimaga bunaqa qilganini bilasizmi buning? (M.Ismoiliy). Aka, nimaga jim bo'lib ketdingiz? (Oybek);* 7) ba'zan *nima* olmoshi taajjub ma'nosini ifodalovchi so'roq gaplarning kesimi bo'lib keladi. Masalan: *Iya, bu nimasi? (Oybek);* 8) *nima* olmoshi takrorlanib kelib, noaniq narsaning miqdorini ko'rsatadi. Masalan: *Nima-nimalar olding? Nima-nimalarga pul sarflading?* 9) *nima* so'zi ba'zan *ne* shaklida kelib: a) narsa haqidagi so'roqni ifodalaydi. Masalan: *Endi senga nelar aytayin? (H.Olimjon). Ne deydi sening o'sgan elingni? («Go'ro'g'li»);* b) belgi haqidagi so'roqni bildiradi. Masalan: *U qo'rquvdan ne ahvolda ekanini o'zi bilar edi. (A.Qahhor);* v) ma'noni kuchaytirish uchun qo'llanadi. Masalan: *[Qodirqul:] Men uchun ne baxtli kundirki, to'ramiz qorong'u kulbamni yoritdilar. (Hamza).*

Ne-ne takroriy shaklda kelib, «*ko'p, xilma-xil, qanchadan-qancha*» kabi ma'nolarni ifodalaydi. Masalan: *Ular ne-ne xatarli jangda Birga o'tga kirdi yonma-yon. (Z.Obidov). Mallaxondan beri yashayman, bolam, ne-ne xonlarning, ne-ne beklarning otlarini ko'rganman, ne-ne otlar o'z qo'limdan o'tgan. Ammo, bu otjon ekan.*

3. *Nega, nima(ga)* olmoshi voqea harakatning sodir bo‘lishidagi sabab, maqsadni aniqlash uchun beriladigan so‘roqni bildiradi. Bu olmosh quyidagi xususiyatlarga ega: 1) deyarli hamma vaqt ravish xarakteriga ega bo‘lib, bo‘lishli shakldagi fe‘llar oldida keladi va sabab, maqsadni aniqlash uchun beriladigan so‘roqni ifodalaydi. Masalan: *Aka, **nimaga** jim bo‘lib ketdingiz? **Nimaga** bunaqa qilganini bilasizmi buning (M.Ismoliy). **Nega** kechikding? **Nimaga** kelding? Qani, rostini ayt-chi, **nega** ko‘rinmaysan?* 2) ritorik so‘roq gaplarda so‘zlovchining aytilgan, bo‘lib o‘tgan yoki ko‘zda tutilgan harakat, hodisa kabilarga salbiy (afsuslanish, achinish) munosabatini bildiradi. Masalan: *G‘am, qo‘rquv titrog‘i bilan ezilgan Gulnor ko‘rpaga o‘ralib o‘yladi: **Nega** kecha qochmadim? (Oybek);* 3) *negaki, nimagaki, nega desangiz, nainki* shakllarida sabab bog‘lovchisi vazifasini bajaradi. Masalan: ***Negaki**, hozirda mening ko‘z yoshlarimgina emas, butun borlig‘im siyohdir. (A.Qodiriy). **Nega** bunga “Chittak” deb laqab qo‘ydilaring? – **Nimagaki** shoxdan-shoxga sakrab yuradi. (A.Qahhor);* 4) *nega* olmoshi ravish xarakterida bo‘lgani uchun ham so‘z o‘zgartiruvchi affikslarini olmaydi.

4. *Necha* olmoshi quyidagi xususiyatlarga ega: 1) son-miqdor haqidagi so‘roqni bildiradi. Masalan: *Farg‘onaga **necha** marta borgansiz?* 2) bir so‘zi bilan kelib, noaniq, ko‘plik ma‘nosini bildiradi. Masalan: *Xon janoblardan so‘raydirgan bir **necha** tilaklarim bor. (A.Qodiriy);* 3) his-hayajonni bildiruvchi gaplarda miqdorning son-sanoqsizligini, ko‘pligini bildiradi. Masalan: *Men sizning ishqingizda **necha** yildan beri kuyib yuribman-a. Endi bundan ortiq chidashga hech toqatim yo‘q. (Hamza);* 4) bu olmosh nutqda takrorlanib kelib, «*bir necha, ancha-muncha, ko‘p*» kabi ma‘nolarni ham ifodalaydi. Masalan: *To‘yga **necha-necha** erkak va ayol kirib ketdi. Sidiqjonni jamoaga tortishga **necha-necha** harakat qildik... foydasi bo‘lmadi (A.Qahhor);* 5) *nchi* affiksi bilan kelib, narsaning tartib o‘rni haqidagi so‘roqni bildiradi. Masalan: ***Nechanchi** sinfda o‘qiysiz? **Nechanchi** qavatda turasiz? **Nechanchi** olmoshi badiiy adabiyotda*

nechalamchi shaklida ham qo‘llanadi. Masalan: *Rais buva, kalish nechalamchi edi?* (T.Murod); 6) xalq og‘zaki ijodida *necha* olmoshi *nechov* shaklida qo‘llanib shaxs, kishi soni, miqdori haqidagi so‘roqni bildiradi. Masalan: *Ot surib bu maydon ichra turarman, Senday nechovlarning dodin berarman.* («Shirin bilan Shakar»).

5. *Qanday* olmoshi narsa yoki harakatning belgisiga nisbatan so‘roqni bildiradi. Bu so‘z *qanaqa, qandoq* shaklida ham kelib, yuqoridagi ma’nolarni ifodalaydi.

Qanday so‘zi quyidagi xususiyatlarga ega: 1) sifat oldida kelib, belgining belgisini, ortiqligini bildiradi. Odatda bunday qo‘llanish undov gaplarda uchraydi. Masalan: *Hayot qanday go‘zal! Oh, insonga ta‘zim qilish, qad bukush qanday og‘ir, qanday xaqorat.* (K.Yashin); 2) ot oldida kelib, narsaning belgisiga nisbatan so‘roqni ifodalaydi. Masalan: *Qanday beda deng, bog‘i quchoqqa sig‘maydi.* (Oybek). *Aytchi o‘zing, Zarifa, kecha qanday tush ko‘rding?* 3) fe‘l kesim oldida kelib, harakatning yuzaga kelishidagi holatga nisbatan so‘roqni bildiradi. Masalan: *Meni shundoq deyishga qanday (qandoq) tilingiz bordi;* 4) qo‘shma gap tarkibida bog‘lovchi (nisbiy) so‘z vazifasida qo‘llanadi. Masalan: *Sotib olingan qul qanday bo‘lsa, u ham bizga shunday edi.* (Oybek); 5) so‘roq gaplardan tarkib topgan gaplar tarkibida kelib, so‘roq anglatmay, faqat nisbiy belgini bildiradi. Masalan: *E, onajonginam qani endi sen ham shu yerda tirik bo‘lsang-u, o‘z o‘g‘lingning qanday odam bo‘lganini ko‘rsang.* (P.Tursun); 6) *qanday* olmoshi badiiy adabiyotlarda *qandoq* shaklida ham qo‘llanadi. Masalan: *Qandoq qilay, endi ne chora?* (Z.Diyor). – *Xotirjam bo‘lganda qandoq, taqsir* (H.G‘ulom); 7) Bu olmosh shevalarda *nechik* shaklida ham uchraydi va belgi haqidagi so‘roqni bildiradi. Masalan: *Quloq solsin, nodon qo‘zim, so‘zimga, Nechik endi ayshu ishrat aylayin?* («Ravshan»). *Sizni nechik shamol uchirdi.* Shuningdek, bu olmosh matnda sabab haqidagi so‘roqni bildirib gumon olmoshi vazifasida ham keladi. Masalan: *Shu kechasi nechik unda bo‘sh vaqtlarimni bundan so‘ng yozish-chizishiga sarf qilish fikri uyg‘ondi.* (A.Qahhor).

6. *Qaysi* olmoshi narsaning tartibga yoki o'ringa ko'ra belgisini aniqlash uchun qo'llanadi.

Qaysi olmoshning qo'llanishida quyidagi xususiyatlar mavjud: 1) shaxs yoki narsadan bittasini aniqlash uchun beriladigan so'roqni ifodalaydi. Masalan: *Otabek gangib, shoshib so'radi: - Qaysi qizga unashib keldingiz? (A.Qodiriy). Qaymoqni bir yalab, qaysi shaharning qaymog'i ekanini ayta olasizmi? Men darrov aytaman.* 2) shaxs yoki narsa belgisi xususiyati, sifati haqidagi so'roqni ifodalaydi. Masalan: *Ular kim? Qaysi maqsad bilan bu jinoyatni bajaradilar. (Oybek);* 3) bog'lovchi (nisbiy) so'z vazifasida ham qo'llanadi. Masalan: *Siz qaysi yo'ldan boshlasangiz, men shu yo'l bilan yuraman;* 4) *qaysi* olmoshi *qay* shaklida ham qo'llanib, narsa, harakat - holat belgisi xususiyati haqidagi so'roqni bildiradi. Masalan: *Bir oshno izlaydir devona dilim, Qay taraf qaragam – tuman, zalolat. (E.Shukur). Tongla mahsharda qay yuz bilan senga boqaman.* Shuningdek, bu olmosh bir so'zi bilan qo'shma so'z hosil qilib, «ba'zi», «ayrim» kabi ma'nolarni bildiradi. Masalan: *Ularda qaybiri farog'atda, qaybiri esa azob-uqubatda ekanini chuqur tushundi. (Gazetadan). Bobom bir so'z desalar-chi, So'z ustidan chiqarkanlar. Qaybir ishga qo'l ursalar kechiktirmay qilarkanlar. (Q.Muhammadiy).*

7. *Qancha* olmoshi son-ravish xarakteriga ega bo'lib, narsa yoki harakatning miqdoriga ko'ra belgisini aniqlash uchun beriladigan so'roqni bildiradi. Bu olmosh quyidagi xususiyatlarga ega: 1) miqdor, ko'lam, o'lcham kabilar haqidagi so'roqni bildiradi. Masalan: *To'yga qancha odam keldi? Bugun qancha paxta terildi;* 2) Ritorik so'roq gaplarda miqdor, o'lcham kabilarning ortiq darajasini, ko'pligini qayd etiladi. Masalan: *O'ylab qara, ertadan kechgacha qancha odam bilan muomala qiladi! Boshidan qancha xo'rliklar o'tkazdi, lekin o'g'liga bir og'iz yomon gapirmadi;* 3) so'roq gapdan shakllangan gaplarda so'roq anglatmay, faqat nisbiy belgi bildiradi. Masalan: *Qancha yotdim–bilmayman, sekin ko'zimni ochsam, o'sha torgina xonada yotibman. (I.Raimov);* 4) ba'zan belgini kuchaytirish uchun xizmat qiladi. Masalan: *U qancha o'ylasa ham Asqar aka haqida yomon*

*fikrga botina olmas edi. (M.Qozilov). Bir xizmatkorning qiziga uylanishi, qiz **qancha** chiroyli bo‘lmasin, o‘z obro‘si uchun katta nuqson deb bilgan edi. (Oybek); 5) bog‘lovchi (nisbiy) so‘z vazifasida qo‘llanadi. Masalan: O‘zbek oyim nabira masalasida **qancha** xursand bo‘lsa, Otabek shunchalik xafa edi; 6) bu olmosh juftlashib kelganda birinchi olmosh chiqish kelishigida kelib, noma‘lum miqdordagi ko‘plikni bildiradi. Masalan: Uning [Asrorning] yuragida **qanchadan-qancha** orzular bor. (S.Ahmad). O‘zi bilan birga etmish mingga yaqin odam **qanchadan-qancha** ot-ulov, oziq-ovqat, asbob-uskunalar keltiribdi; 7) **qancha** olmoshiga **nechta** so‘zi sinonim holatida qo‘llanib, dona, miqdor haqidagi so‘roqni bildiradi. Masalan: **Nechta (qancha) kitobingiz bor? Arava berdimi?**– dedi O‘rmonjon kattakon ro‘molchasi bilan yuzini, bo‘ynini artib. – **Nechta (qancha) arava berdi?** (A.Qahhor).*

8. *Qachon* olmoshi harakat, voqeaning bajarilish vaqtini aniqlash uchun beriladigan so‘roqni bildiradi. Bu so‘z asosan fe‘lga bog‘lanib, payt holi vazifasida keladi. Masalan: **Qachon kerak bo‘lsam ayt, yugurib kelaman.** (A.Qahhor). Bu olmosh *qachongi* shaklida qo‘llanib, uzoq o‘tmishga oid, ancha vaqt ilgari, qachonlardir yuz bergan voqea-hodisa ma‘nosini bildiradi: *Ehe, bu qachongi gap? Qachongi* gaplarni surishtirib yuribdi.

9. *Qani* olmoshi ko‘pincha shaxs yoki narsa, voqea-hodisalarning mavjudlik o‘rnini aniqlash uchun beriladigan so‘roqni bildiradi. *Qani* so‘zi quyidagi xususiyatlarga ega: 1) ko‘z oldida yo‘q shaxs yoki narsaning qaerda ekani, mavjud o‘rni haqidagi so‘roqni bildiradi. Masalan: *Nega vaqtsiz kelding? Otabek qani?* (A.Qodiriy); 2) e‘tiborni jalb etish, undash, da‘vat bildiradi. Masalan: **Qani, to‘shakka o‘tiring, Vali aka.** (M.Ismoiliy). **Qani, bek otasi, ko‘rmanani bering-chi?** (A.Qodiriy); 3) istak-xohish ma‘nosiga alohida ta‘kid, urg‘u beradi. Masalan: ... **qani shundoq yaxshi soatlarda uning yonida o‘g‘li Nizomiddin ham bo‘lsa!** (Mirmuhsin); 4) shart ergash gapli tuzilmalar tarkibida qo‘llanib, biror vaqea-hodisaning yuzaga kelish shartini bildiradi. Bunday holatlarda *qani* so‘zidan keyin

ko‘pincha *edi*, *endi* so‘zlari keladi. Masalan: **Qani** *endi*, *har bandai mo‘minga Dehqonboyday kuyov-u, sizday qaynana nasib qilsa.* (A.Qahhor). **Qani** *edi*, *vaqtim va imkoniyatim bo‘lsa. Anavi tokchalarni ham kitob bilan to‘ldirar edim.* (P.Tursun).

10. **Qalay** olmoshi voqea-hodisaning va harakatning bajarilish holatini aniqlash uchun beriladigan so‘oqni bildiradi. Bu so‘z quyidagi xususiyatlarga ega: 1) holatni so‘rash uchun qo‘llanadi. Masalan: *Bu yerda hayron bo‘lib turgandan ko‘ra guzarga borsang, qalay bo‘larkin?* (M.Ismoilij); 2) so‘roq gap oldidan kirish so‘z vazifasida ishlatiladi. Masalan: **Qalay**, *nonvoylikdan bir nima ortadimi?* (Oybek). **Qalay**, *mulla, bizning yoqlar sizga ma‘qul bo‘ldimi?* (P.Tursun).

11. **Qay** olmoshi o‘rin va holatga nisbatan so‘roqni bildiradi. Masalan: *Bir oshno izlaydir devona dilim, Qay taraf qaragam – tuman, zalolat.* (E.Shukur). **Qay** olmoshi otlashganda jo‘nalish, chiqish va o‘rin-payt kelishigida kelib, harakat va holatning o‘rni, holati kabi ma‘nolarni ifodalaydi. Masalan: **Qayga ketmoqdasan bunchalar shoshib?** (A.Oripov). *Ko‘pchilik qayda bo‘lsa, to‘qchilik shunda bo‘lar.* (Maqol). *Yurgan yo‘ldan topadi, o‘tirgan qaydan topadi.* (Maqol). *Sening ishqing menga qaydan yopishdi! Tanamga o‘t tushib, jonim tutashdi.* (Qo‘shiqdan).

Belgilash olmoshlari

Belgilash olmoshlari narsa va shaxslarning yig‘indisini, to‘dasini bildiradi yoki ularni ayirib, ko‘rsatadi. shunga ko‘ra ularni ikki kichik guruhga ajratish mumkin: a) jamlash olmoshlari; b) belgilash olmoshlari.

1. **Jamlash olmoshlari** jamlikni ifodalaydi. Bunday olmoshlarga *hamma*, *barcha*, *jami*, *bari*, *butun*, *yalpi*, *ba‘zi* so‘zlari kiradi.

1) *hamma* olmoshi narsa hamda shaxslar o‘rnida qo‘llanib, ot xarakterida narsa belgisini ko‘rsatib, sifat xarakterida keladi va narsa yoki shaxslar to‘dasini, yoki ularning belgisini ifodalaydi.

Masalan: **Hamma** narsaning qadrini o‘zi yo‘qolgandan keyin bilamiz. (O‘.Hoshimov).

Hamma so‘zi narsa, shaxs o‘rnida qo‘llanganda o‘ziga egalik, kelishik qo‘shimchalarini olib keladi. Masalan: *Sevinch, qo‘rquv, baxillik - hammasi aralash-quralash bo‘lib, Jonfig‘onning boshi g‘ovlab ketdi. (A.Qahhor). Hammasining o‘z istagi bor, Hammasi ham xursand-baxtiyor. (H.Olimjon).*

Hamma olmoshi narsa belgisini – jamini ko‘rsatib, sifat xarakterida bo‘ladi. Masalan: *Ekilgan hamma daraxtlar ko‘karibdi. Hamma narsa tayyor.*

Hamma olmoshi yoq, vaqt so‘zlari bilan qo‘llanib, o‘rin va paytga munosabatni ko‘rsatadi. Masalan: *Hamma yoqda bahor, hamma vaqt yurtdan o‘zingizni chetga tortasiz-da, usta! (A.Qahhor);*

2) *barcha (bor-i-cha)* olmoshi ko‘pincha ot xarakterida qo‘llanib, narsa va shaxslarning yig‘indisini ifodalaydi. Masalan: *To‘y – tegishliniki, hayit - barchaniki (Maqol). Saxiy topsa barcha yer, bahil topsa - bosib yer (Maqol). Anvar har kim uchun sevimli, ... barchaga baravar edi. (A.Qahhor).* Bu olmosh mavjud bo‘lgan narsa, kimsa yoki hodisalarning hammasini, bekamu ko‘stligini, yig‘indisini ta‘kidlab ko‘rsatadi. Masalan: *Bugungi Navro‘z bayrami barcha-barchaga yangi baxt, ulkan zafarlar keltiradi. (Gazetadan);*

3) *bari* olmoshi bir turdagi narsa, hodisa yoki kimsalarning hammasini, barchasini, yig‘indisini ifodalaydi. Masalan: *Besh barmoqning birini tishlasang, bari og‘rir. (Maqol).* Bu olmosh uyushgan bo‘laklar yoki birikmalardan keyin kelib, umumlashtiruvchi so‘z vazifasini ham bajaradi. Masalan: *Otlar, odamlar – bari aralash-quralash bo‘lib ketdi. Dilda neki jur‘atim bor, dilda neki hayajon, Bari-bari senga bo‘lsin, senga bo‘lsin, onajon. (A.Oripov);*

4) *jami (jamiki)* olmoshi ham *bari* olmoshi kabi ko‘pincha ot xarakterida qo‘llanadi. Masalan: *Kuzda jami paxta mashinalarda terib olinadi. (Gazetadan). Jamiki jonvor bahorning fayzu nashidasidan bahramand. (M.Jo‘ra).*

Hamma, barcha, jami ma'nolarida *jamuljam* so'zi ham ishlatiladi. Masalan: *Xaridorning jamuljam puli bir so'm etti tiyin chiqib, uch tiyin etmay qoldi. (G'.G'ulom);*

5) *butun* olmoshi: 1) o'rin-joy, makon bildiruvchi so'zlar bilan kelganda, ularni ta'kidlab yoki butuncha xizmat qiladi. Masalan: *Bu ko'zlar uchun butun olamni hadya etsa arzirdi. (J.Abdullaxonov). Tosh fonuslar pirpirab yonib, butun bog'ni charog'on qilib turibdi. (X.To'xtaboyev). Sobir butun dunyoni unutgandi, uning atrofida qog'oz, qalam va aytmoqchi bo'lgan so'zlardan bo'lak hech narsa yo'q edi. (O.Mo'minov);* 2) o'rin-joy, makon yoki kishilar jamoasidagi barcha kishilarni bildiradi. Masalan: *Azon pallasida butun Qorabuloq toqqa jo'nadi. (M.Ismoiliy). Butun Yakkatut, balki butun olam uyquga cho'ngandi. (N.Fozilov). Bugun Chimyon qishlog'ini butun mamlakatimiz biladi. (Gazetadan);* 3) vaqt, muddat bildiruvchi so'zlar bilan kelib, shu so'z orqali ifodalangan vaqt, muddatning boshidan oxirigacha bo'lgan chegarasini, oralig'ini ifodalaydi. Masalan: *Butun umr elkalaridan obkash tushmagan. (S.Ahmad). Ertalab dalaga jo'naydi. Butun kun yer haydaydi. (Oybek);*

6) *yalpi* olmoshi barchaga tegishlilik, umumiylik ma'nolarini ifodalaydi. Masalan: *Ba'zan jamoa sho'rosi ham yalpi majlislarini shu yerda o'tkazardi. (H.Shams). A'zosi bo'ldi bu ham Yalpi hayotning, Ishga soldi, rostladi Singan qanotni. (G'ayratiy).*

Ba'zan *yalpi* so'zi egalik va kelishik affikslarini olib, ot xarakterida keladi. Masalan: *Daladagi ishga yaroqli odamlarning yalpisi paxta terimi bilan band. Domla xabar topib qolsa, hammamizni yalpisiga qamchin bilan shaq-shaq solib o'tadi. (Oybek);*

7) *ba'zi* olmoshi sifat xarakterida qo'llanib, yolg'iz holda yoki «bir» so'zi bilan ishlatilib, bir turdagi har xil narsa, kimsa, voqea-hodisalardan ayrimlarini, butundan bo'lakni ajratib ko'rsatish uchun qo'llanadi: *ba'zi (bir) narsalar, ba'zi (bir) odamlar, ba'zi (bir) kunlar.* Masalan: *Gulnor ... [Unsinning] burnini, peshonasini va ba'zi (bir) harakatlarini Yo'lchiga o'xshatdi. (Oybek). Og'aynida og'ayni bor. Ba'zi (bir) og'ayni bo'ladi, joninga jonini*

mix qilib qoqib tashlaydi. (A.Qahhor). Ba'zi olmoshi otlashganda ayrim shaxs, narsa va shu kabilarni ifodalaydi va otga xos grammatik xususiyatlarga ega bo'ladi. Masalan: Atrofda odam to'plandi. Ba'zilar achinardi, ba'zilar tomoshabin. (Oybek). Buni eshitib, ba'zilarning jahli chiqar, ba'zilar esa qotib-qotib kular edi.

2. **Belgilash olmoshlariga** *har* so'zi va ayrim so'roq olmoshlari, shuningdek, *bir, narsa* kabi so'zlar bilan qo'shilishidan hosil bo'ladi.

1) *har* so'zi yakka holda qo'llanib, quyidagi ma'nolarni ifodalaydi: 1) shaxs yoki narsalarni, ularning belgisi, harakati va boshqa jihatdan bo'lgan turidan ajratib (yakka) ko'rsatadi, shu tarzda belgilaydi. Masalan: *Demak, bekor bo'lmaydi qurbon, Har qurbonga bo'lsin sharaf-shon. (H.Olimjon). Har to'kisda bir ayb. (Maqol);* 2) so'roq olmoshlari va «bir», «narsa» kabi ba'zi so'zlar bilan birikib, belgilash olmoshining umumlashtiruvchi turiga mansub olmoshlarni hosil qiladi. Masalan: *Har qanday tasodifning oldini olish kerak-da. (O.Mo'minov). Tilak tilab el duosida: Har qaysingiz bo'ling mingga bosh. (H.Olimjon). Yomon odam bo'lsangiz meni har nima qilishingiz qo'lingizdan kelar edi. (A.Qahhor). Har bir guruh bayramda o'z dasturlari bilan qatnashdilar. Shu vaqt har narsa bir-bir xayolimdan o'tdi. (Oybek). Salomat ko'rishganimiz uchun har qancha xizmat qilsak ham oz. (S.Ahmad);* 3) *doim, gal, safar, zamon, vaqt, kun* kabi payt ma'nosini bildiruvchi so'zlar bilan birga kelib, *vaqt, joy-makon* ma'nosini ifodalovchi qo'shma ravishlar hosil qiladi. Masalan: *Har doim bo'lsin quyosh, Har doim bo'lsin olam... (Qo'shiqdan). Har vaqt juda ehtiyot bo'lib muomala qilar edi. (Oybek). Sayhonlikni o'rmon har tomondan o'rab olgan edi;*

2) *Harna* olmoshi *har nima* olmoshining fonetik varianti bo'lib, xalq og'zaki ijodida shu shaklda qo'llanadi va «har xil narsa», «hamma narsa», «nimaiki» degan ma'nolarini bildiradi. Masalan: *Harna sirni aytavering o'zima. («Hasanxon»). Ko'nglidagi harna g'uborlar ketdi. («Bahrom va Gulandom»).*

Arkon davlatimni senga topshirdim, Harna ixtiyorim senga topshirdim («Hasanxon»).

Harna olmoshi o‘rnida kamdan-kam hollarda harnechuk so‘zi ham qo‘llanadi. Masalan: Harnechuk ish bo‘lsa bajarib tashlaymiz. Sidiqjon dalani yaxshiroq ko‘rsatish uchunmi yoki boshqa sababdanmi, harnechuk, Munisani tutzor yonidagi kamqatnov yo‘lga boshladi. (Yo.Shukurov).

Bo‘lishsizlik olmoshlari

Shaxs, narsa, harakat, belgi-xususiyat, miqdor, o‘rin-joy, paytga nisbatan inkorni bildiradigan olmoshlar bo‘lishsizlik olmoshlari deb ataladi. Bo‘lishsizlik olmoshlari ma’no xususiyatlariga ko‘ra quyidagi ko‘rinishlarga ega:

№	Inkor turi	Olmoshlar
1.	Shaxsga nisbatan inkor	<i>hech kim</i>
2.	Narsaga nisbatan inkor	<i>hech nima, hech narsa</i>
3.	Belgi-xususiyatga nisbatan inkor	<i>hech qanday, hech qanaqa, hech qaysi</i>
4.	Miqdorga nisbatan inkor	<i>hech qancha</i>
7.	O‘rin-joyga nisbatan inkor	<i>hech qayerda, hech qayda, hech qayoqqa</i>
8.	Paytga nisbatan inkor	<i>hech qachon</i>

Demak, bo‘lishsizlik olmoshlari *hech* olmoshiga ot, sifat va ravishlarning so‘roqlarini ifodalovchi so‘zlarni qo‘shish orqali yasaladi.

Hech so‘zining o‘zi ham yakka holda olmoshlik vazifasini bajaradi. Shunga ko‘ra bo‘lishsizlik olmoshlari ikki turga bo‘ladi: a) tub so‘z shaklidagi bo‘lishsizlik olmoshi; b) qo‘shma so‘z shaklidagi bo‘lishsizlik olmoshi.

Tub so‘z shaklida qo‘llanadigan bo‘lishsizlik olmoshiga *hech* so‘zi kiradi.

Qo'shma so'z shaklidagi bo'lishsizlik olmoshlari esa **hech** so'ziga *kim, nima, qachon, bir narsa* kabi so'zlarning qushilishidan hosil bo'ladi.

1. *Hech* olmoshi yakka holda qo'llanganda ko'pincha fe'llar oldidan kelib, ravish vazifasini bajaradi va ish-harakatining batamom inkorini bildiradi. Masalan: *Men ortlaridan yugurardim. **Hech** etolmasdim. (E.Raimov). **Hech** shubhasiz, bahor yoshlarga olam-olam shodlik keltiradi. (Gazetadan).*

Hech olmoshi *bo'lmasa* so'zidan oldin kelib, «loaqa», «aqalli» darajadagi shart ma'nosini bildiradi. Masalan: *Ma, bir ho'pla, **hech** bo'lmasa! (E.Raimov). **Hech** bo'lmasa, siz shu yerda bo'lsangiz ham uning yo'qligini bilintirmay turardingiz. (S.Zunnunova).*

2. *Hech kim* olmoshi shaxsga nisbatan inkorni ifodalaydi. Masalan: *Idorada **hech kim** yo'q edi.* Bu olmosh shaxsga nisbatan qo'llanganligi uchun ham egalik, kelishik affikslarini olib, gapda otlar kabi vazifani bajaradi. Masalan: *Qarashadigan **hech kimim** yo'qligini bilib, nevarasi tushlik olib keldi. (S.Ahmad). Ko'ngliga tugib yurganini **hech kimning** fikri bilan hisoblashmasdan aytdi.*

3. *Hech nima* olmoshi narsa yoki voqea-hodisaga nisbatan inkorni ifodalaydi. Masalan: *Hech kim, **hech nima** unutilgan emas. Men sizga **hech nimani** ko'rsatganim yo'q edi-ku!*

Hech nima olmoshi ham otlar o'rnida kelib, otlarga xos egalik va kelishik affikslarini oladi: *hech nimaning, hech nimani, hech nimaga, hech nimada, hech nimadan; hech nimam, hech nimang, hech nimasi; hech nimamiz, hech nimangiz, hech nimasi(lari).*

4. *Hech qanday, hech qaysi, hech qanaqa* olmoshlari narsa belgisiga nisbatan inkorni ifodalaydi. Masalan: *Ular inson muhabbati **hech qanday** chegarani tan olmasligini bilishardi. (S.Ahmad). Hali **hech qaysi** dalaning paxtasi to'liq ochilganicha yo'q. Biroq Saidaning yuzida **hech qanaqa** o'zgarish yo'q edi. (A/Qahhor).*

5. *Hech qachon* olmoshi paytga nisbatan inkor ma'nosini bildiradi va gapda ravish xarakterida qo'llanadi. Masalan: *Malohat uni **hech qachon** bu ahvolda ko'rmagan edi.* Shuningdek, *hech*

soʻzi *vaqt, mahal* soʻzlari bilan ham birikib, paytga nisbatan inkorni bildiradi. Masalan: *Uning nazarida bunday odamlar bir-birini hech vaqt kamsitmas, hech vaqt aldamasday koʻrinar edi. (A.Muxtor). Hech mahal boʻlmaysan menga barobar. (Dostondan).*

6. *Hech qayer* olmoshi oʻringa nisbatan inkor maʼnosini bildiradi va gapda oʻrin-payt, joʻnalish va chiqish kelishiklari affikslarini olib, oʻrin holi vazifasida keladi. Masalan: *Sen hech qayerdan hech narsa topolmaysan. Hech qayerga bormasam deyman.* Qaratqich va tushum kelishiklarida kelib, aniqlovchi va toʻldiruvchi vazifalarida ham keladi. Masalan: *Boshqa hech qayerni orzu qilmayman. Hech qayerning havosi menga yoqmadi.*

Kimsa soʻzi ham boʻlishsizlik olmoshi oʻrnida qoʻllanib, shaxsga nisbatan inkor maʼnosini bildiradi. Masalan: *Uyda kimsa (hech kim) yoʻq edi. Unga kimsa (hech kim) qiyo boqmadi.*

Gumon olmoshlari

Gumon olmoshlari narsa, belgi yoki voqea haqidagi noaniq tasavvurni bildirib keladigan olmosh turidir.

Gumon olmoshlari asosan ot va sifat xarakterida qoʻllanadi.

Gumon olmoshlari bir necha yoʻl bilan yasaladi.

I. *Alla* elementi ayrim soʻroq olmoshlari bilan qoʻshilib, qator gumon olmoshlarini yasaydi: *allakim, allanima, allaqanday, allaqaysi, allaqancha, allanecha* kabi.

1. *Allakim* olmoshi koʻpincha ot oʻrnida qoʻllanib, turli xil egalik, kelishik affikslarini oladi va shaxslarga nisbatan noaniqlikni ifodalaydi. Masalan: *Mishmishlarni unga hamma vaqt allakim aytgan boʻlardi. (A.Qahhor). Tursunoy kabinetga kirganda, u allakim bilan gaplashayotgan edi. (A.Muxtor).*

2. *Allanima* olmoshi ham *allakim* olmoshi kabi grammatik xususiyatlarga ega boʻlib, nomaʼlum, noaniq narsa haqidagi gumonni ifodalaydi. Masalan: *U qoʻlidagi qogʻozni Boltavoyga berib, unga allanimani tushuntira ketdi. (Oybek). Devor ostiga allanimalar uyib qoʻyilgan.*

3. *Allaqanday (allaqanaqa)* olmoshi narsaning belgisi noaniq, noma'lum, notanishligini bildiradi. Masalan: *Otasi bechora... el-xalqdan nomus qilganidan allaqanday badarg'a bo'lib, yaqinda keldi. (Hamza). Elmurod sobiq xo'jayini bilan duch kelib qolsa, dastlabki kezlarida allaqanday bo'lib ketar, noiloj bosh irg'ab salomlashardi. (P.Tursun).*

4. *Allaqaysi* olmoshi ham *allaqanday* olmoshi kabi qaysiligi aniqlanmagan, noma'lum yoki yoddan ko'tarilgan narsaning belgisini ifodalaydi. Masalan: *Allaqaysi kuni men uni ko'rgan edim. Eshelon Orenburgdan o'tdi, allaqaysi stansiyada bir necha soat to'xtab qoldi. (A.Qahhor).*

5. *Allaqayer* olmoshi o'ringa nisbatan noaniqlikni anglatadi. Masalan: *O'zi uncha chiroyli bo'lmasa ham, allaqayeri odamga juda yoqadi. (S.Ahmad). Allaqayerda o'lan yangraydi. (Oybek).*

6. *Allanechuk* olmoshi ko'pincha harakatning noaniq holatda yuzaga kelishini, tushunarsiz holda sodir bo'lishini ko'rsatadi. Masalan: *Uning ko'nglini allanechuk shubhalar qoplab oldi. O'ktam allanechuk o'ng'aysizlanib, qizarib, Jo'raga qaradi. (Oybek).*

7. *Allaqancha (allanecha)* gumon olmoshi miqdorga nisbatan noaniqlikni ifodalaydi. Masalan: *Yigitning naslini aybsitib bo'lmaydi, to'g'risiga ko'chganda, bu yigit naslan bizdan allaqancha yuqorida turadi. (A.Qodiriy). Yigitlar, qizlardan allanechasi o'yinga tushmoqda, suzilmogda may. (S.Nazar).*

II. Gumon olmoshi ko'pincha so'roq olmoshlariga –*dir* elementini qo'shish orqali hosil qilinadi. Bu shakldagi gumon olmoshlari ot, sifat, ravish xarakterida bo'ladi: *kimdir, nimadir, qandaydir, qaysidir, qachondir, qayergadir, qayerdandir, qaydandir* kabi.

1. *Kimdir, nimadir* olmoshlari noma'lum, noaniq shaxs yoki narsa haqidagi ma'noni ifodalaydi. Masalan: *Atirgul to'satdan silkindi-da, kimdir engashib, anorzorga qochdi. (I.Rahim). Kimdir shu ishni bajarishi kerak. Chol hamon nimaningdir xayolini suradi. (S.Ahmad).*

2. *Qandaydir* olmoshi qandayligi yoki kimligi noma'lum, belgisi, sifati, xususiyati u qadar aniq bo'lmagan shaxs yoki narsaga ishora qiladi. Masalan: **Qandaydir** bir kishi sizni so'rab kirdi. Bir parcha qog'ozning yuziga qora, quyruq siyoh bilan o'ng-teskari **qandaydir** harflar yozilgan. (Oybek).

Shuningdek bu olmosh qaysiligi noma'lum, qaysi biriligi u qadar aniq bo'lmagan shaxs, narsa, voqea-hodisa belgisiga ishora qiladi. Masalan: *Hakim boyvachchaning yaqin do'stlaridan bir kishi, qandaydir bir o'tirishda Mirzakarimboyga orqavarotdan til tegizganini eshitib, u bilan uzoq zamon olishgan.* (Oybek).

3. *Negadir* so'roq olmoshi harakat yoki hodisa sababining noaniqligini bildiradi. Masalan: **Negadir** bu kishining o'zi ham, sovg'asi ham Navoiyga yoqmagan edi. (M.Osim). *Otabek tasdiq ishorasini bergach, negadir bir entikib qo'ydi.* (A.Qodiriy). *Nedir* olmoshi ham narsa yoki harakat noaniqligini bildiradi (kam qo'llanadi). Masalan: *Kumush mehmonxonaga kirgandan so'ng ham, tersayib, tokchalardan nedir axtargandek yurina boshladi.* (A.Qodiriy).

4. *Qaysidir* olmoshi kimligi, qandayligi, qachonligi, qayerdanligi noma'lum bo'lgan shaxs, belgi, makon haqidagi belgiga ishora qiladi. Masalan: **Qaysidir** bir kovakda chumchuq bolalari chirqillaydi. (Oybek). ... besh-olti yil burun **qaysidir** idoraning izvoshini minar ekan. (A.Qahhor).

5. *Qachondir* olmoshi tarixi aniq bo'lmagan, uzoq o'tmishda, o'tgan zamonda sodir bo'lgan voqea-hodisa haqidagi noaniqlikni bildiradi. Masalan: *Bu yerlar qachondir to'qayzor bo'lgan. U [Abdulla] asli xo'jandlik tojik bo'lib, Qamishkapaga qachondir ko'chib kelgan, sartaroshligi uchun uni hamma «usta» der edi.* (P.Tursun). Shuningdek bu olmosh kelajak kunlarning birida, qachon bo'lmasin sodir bo'ladigan voqea-hodisaga nisbatan noaniqlikni bildiradi. Masalan: *Uning [To'laganning] bu gaplari kerakli, hozir bo'lmasa, qachondir aytilishi kerak...* (A.Qahhor).

6. *Qayergadir* (asli *qay yergadir*) olmoshi harakatning noma'lum bir tomonga, biror joyga yo'nalganlik ma'nosini ifodalaydi. Masalan: *Qorovul ko'chaning u yuziga o'tib,*

qayergadir kirib chiqdi. (A.Qahhor). Uning harakati go‘yo **qayergadir** shoshilayotganday edi. (P.Tursun).

7. **Qayerdadir** (asli *qay yerdadir*) olmoshi noma‘lum yerda, joyda, noma‘lum tomonda, biror yerda sodir bo‘ladigan harakat ma‘nosini ifodalaydi. Masalan: *Biz siz bilan qayerdadir uchrashganmiz. Qayerdadir qizilishton qarilladi...* (A.Qahhor).

8. **Qayerdandir** (asli *qay yerdandir*) olmoshi harakatning noma‘lum yerdan, joydan, noma‘lum bir tomondan yuzaga kelganligini bildiradi. Masalan: *Yo‘lchi «ma‘qul» dedi. O‘roz, qayerdandir, katta tarvuz keltirib, o‘rtaga qo‘ydi.*

Qayoqdadir (asli *qay yoqdadir*), **qayoqdandir** (asli *qay yoqdandir*) olmoshlari ham yuqoridagi olmoshlar kabi ma‘no ifodalaydi.

III. **Birov** so‘zi birgalik sonni yasovchi *-ov* affiksining *bir* soniga (*bir-ov*) qo‘shilishidan hosil qilingan va asosan gumon olmoshlari kabi ma‘no ifodalaydigan so‘zdir. Bu olmosh quyidagi ma‘nolarni ifodalaydi: a) «kimligi noma‘lum, qandaydir bir shaxs, noaniq odam, kimdir» degan ma‘noni ifodalaydi. Masalan: *Birni birov beradi, Ko‘pni- mehnat. (Maqol). Birov bilganini maqtar, birov – ko‘rganini. (Maqol). Birov borkim, boru-bor bo‘lsa ham yo‘q, Birov borkim, yo‘g‘u – yo‘q bo‘lsa ham to‘q. (Habibiy);* b) boshqa bir shaxs o‘zga, begona ma‘nosini ifodalaydi. Masalan: *Bolaxonada ikkalamiz turganimizni tag‘in birov ko‘rib qolmasin. (Hamza). Birovning ko‘ngliga zo‘rlik bilan egalik qilib bo‘lmaydi. (S.Ahmad);* v) *ba‘zi* so‘zi bilan kelib, o‘zgalar, boshqalar, begonalar kabi ma‘nolarni ifodalaydi. Masalan: *Ba‘zi birovlar ushlab qo‘lini, Topolmay ovora bo‘larlar yo‘lini. («Qo‘shiqdan»).*

IV. **Ba‘zi** so‘zi ko‘plik affiksini olib, gumon olmoshi vazifasida kela oladi: *ba‘zi odamlar, ba‘zi gaplar, ba‘zi joylar* kabi. *Ba‘zi* so‘zi «kimdir, allakim» degan ma‘nolarni ifodalaydi. Masalan: *Buni eshitib ba‘zilar qotib-qotib kular, ba‘zilar bo‘g‘ilar edi. (A.Qahhor). Xotinlarning ba‘zilari qiziqqanlaridan chachvonlarini qiya ochib, Yo‘lchiga yashirincha mo‘ralashadi. (Oybek).*

V. *Falon* soʻzi narsa, shaxs yoki voqea-hodisa, ular haqidagi biror xususiyat, belgini aniq bildiruvchi soʻzlar oʻrnida qoʻllanib, noaniq tasavvurni bildiradi. Masalan: ***Falon*** *vaqtda kelaman desa, tamom, kelmasdan qoʻymasdi. (Oʻ.Umarbekov). **Falon** hovlida boʻyi etgan qiz bor, degan gapni eshitib, koʻzimiz oʻynar, lekin yuzini koʻrmasdik. (P.Tursun).*

Biror xususiyat yoki hodisaning, jarayonning miqdoran juda ortiqligini, yuqori darajada ekanligini bildiradi. Masalan: *Eng yomoni – shaharda qovun etishmayotgan ekan, bir tilimi **falon** pul emish. (X.Toʻxtaboyev). Siniqchiga yuborishni oʻzim ham bilaman. U **falon** pul soʻraydi. (S.Siyoyev).* Badiiy asarlarda uslubiy nuqtai nazardan bu soʻz *faloncha* shaklida ham ishlatiladi. Masalan: *Shu bilan birga yerdan olinadigan hosilni **faloncha** deb chegaralab ham boʻlmaydi. (Gazetadan).*

Falon soʻzi –chi affiksini olib, shaxsni aniq atamasidan, uning ismi oʻrnida ishlatiladi. Masalan: ***Falonchi***, *ota-onasi boʻlmasa ham, oʻksimay oʻsdi, deyishadi. (Oʻ.Hoshimov). Yozganda ham, **falonchini** maqtayman, degan oʻyim boʻlgan emas. (M.M.Doʻst).*

Olmoshlarning tuzilish jihatidan turlari. Olmoshlar tuzilishiga koʻra ikkiga boʻlinadi: 1) *sodda olmoshlar*; 2) *qoʻshma olmoshlar*.

Sodda olmoshlar bir oʻzakdan tuziladi: *men, sen, u, shu, biz, siz, ular, kim, nima, qanday* kabi.

Qoʻshma olmoshlar birdan ortiq oʻzaklarning birikishidan yasaladi: bunda: a) oʻzaklarning biri olmosh, ikkinchisi boshqa soʻz turkumiga oid soʻz boʻladi: *qay vaqt, hech narsa, hech nima, hech kim, hech qachon, hech mahal* kabi; b) har ikkisi ham olmosh boʻladi: *har qaysi, har qanday, hech qaysi, har qanaqa* kabi.

Boshqa turkumlarga oid soʻzlarning olmoshga koʻchishi (pronominalizatsiya)

Nutqdagi maʼlum sharoitga qarab baʼzi ot, sifat va sonlarning asl maʼnosi oʻzgarib abstraktlashadi, umumlashadi – olmoshga

yaqinlashadi. Bu hodisa tilshunoslikda **pronominalizatsiya** deyiladi. (**pronom**-lotincha *olmosh degan ma'noni bildiradi*). Bu hodisa tufayli ot narsani, sifat belgini, son esa miqdorni bildirmay, olmoshlarga o'xshab ularga ishora qiladi. Masalan, *odam, kishi, inson, nafas, ish* kabi otlar; *ba'zi, boshqa, ayrim, tubandagi, quyidagi* kabi sifatlar; *bir* soni olmoshga yaqinlashadi, olmosh vazifasida qo'llanadi. Masalan: *Uning ko'nglini olishga bir inson topilmadi (hech kim topilmadi). Sizni bir odam chaqiryapti (sizni kimdir chaqiryapti). Yaqin kunda bajarilishi lozim bo'lgan vazifalarimiz tubandagilardan iborat (shulardan iborat).*

Quyidagi turkumlarga tegishli ayrim so'zlar olmoshga ko'chadi: 1) ot: *odam, kishi, inson, narsa, ish: Shularni ko'rib hayron qolasan kishi. Kecha yomon bir ish bo'ldi.* 2) sifat: *ba'zi, boshqa, ayrim, tubandagi, quyidagi: Ba'zilar bu qoidalarga rioya qilishmaydi.* 3) son: *bir: Sizni kabinetda bir odam kutyapti.* Umuman olganda, *bir, har, hech* so'zlari bilan keladigan ko'pgina so'zlar olmoshga ko'chishi mumkin: *hech narsa, bir narsa, har yerda.*

Eski o'zbek tilida **men** olmoshi o'rnida **kamina** (hozir ham ishlatiladi), **faqir, kaminai kamtarin, bandai ojizingiz** kabi so'zlar ham qo'llangan.

Faqir birinchi shaxs o'rnida yoki «men», «sen» olmoshlari bilan birgalikda ishlatilib, so'zlovchining kamtarlik qilayotganini ifodalaydi. Masalan: *Tabibiy entikdi: - Faqiringiz vijdonim buyurgan gapni aytdim. Sizdek muhtaram zot taklif etadi-yu, bizdek faqir bosh tortadimi. (S.Siyoyev).*

Kamina kamtarlik yoki odob yuzasidan «men» so'zi o'rnida ishlatiladi. Masalan: **Kaminaning** *sizga bo'lgan hurmati g'oyat samimiy. Kamina ham suhbatlaringizni sog'ingan ekanman. (P.Qodirov). Xiva xonining saroyida ham kaminaning ko'z-quloqlari bor. (Sh.Toshmatov).*

Banda (**bandai ojizingiz**) so'zi o'zini kamtar tutish, murojaat qilayotgan shaxsga hurmat bildirish ma'nosini ifodalaydi. Masalan: *-Amirim, - dedi mo'ysafid soqolini tutamlab, - bu*

xokisor bandangizning (bandai ojizingizning) bir qoshiq qonidan keching. (P.Qodirov).

Olmoshning gapdagi vazifasi.

Olmoshlar nutqda qaysi soʻz turkumiga xos maʼno ifodalashiga koʻra ega, kesim, toʻldiruvchi aniqllovchi va hol vazifalarida keladi. Misollar:

1. *Begim, ot ustidan koʻp narsa aniqroq koʻringay, - dedi Kamron. – **Sizning** koʻzingiz toʻgʻonoqqa tushmagan boʻlishi mumkin. Ammo yonimdagi janoblar – **mening** suyangan togʻlarimdir. Bular koʻzgu boʻlib, **menga** haqiqatni koʻrsaturlar. **Men bu** koʻzguga qarasam, koʻnglim koʻtarilur. **Siz mening** koʻzgunga tosh otmang, begim!*

2. *Kamronning **oʻzini** ham **bu** asoratdan **kimdir** qutqarmasa, butun umri va otameros isteʼdodi hayf ketadi.*

3. *Jannatmakon otam **menga oʻz** umrlarini baxsh etgan edilar. Endi bilsam, umrlariga qoʻshib, **oʻz** qismatlarini ham bergan ekanlar! **Oʻsha** magʻlubiyatlar, **oʻsha** quvgʻinlar, **oʻsha** sargardonliklar **mening** boshimga ham tushdi!*

4. *Tojdorlarning azaliy odati –**shu**, ... jiyanjon. **Mening** ham **sizga** dilim kuyib, ezilib yuribman!*

5. ***Shu** tarzda Akbar yangi poytaxt qurilishi uchun **barcha** amirlari va yaqin odamlarini safarbor qildi. **Oʻzi** esa bosh meʼmor boʻlib, **qaysi** binoning qayerga tushishi va **qanday** shaklda qurilishini belgilab bera boshladi. (Misollar P.Qodirovning «Avlodlar dovoni» asaridan olindi).*

6. *–Axir **kim** senga **shunday** dedi, **bizga** aytgin, - kuyundi direktor. – **Menga** bari bir endi... **Hech kimning** yordami kerak emas.*

7. ***Shu-shu meni** koʻrsa bostirma tomon qochadigan boʻlib qoldi.*

8. *–**Nimasini** aytasiz, singilginam! **Oʻgʻlingiz** benazir bola edi. (Misollar T.Malikning «Iblis devori» asaridan olindi).*

9. *... Eshon **allaqanday** bir duoni oʻqib, soqolini siypadi. (Oybek).*

10. **Birovlar** savdo-sotiq yoki xarj bilan ovora bo'lsa, **birovlar** cho'ntaklarida siyqa chaqasi yo'q, bozor rastalarida garang sudraladi. (Oybek).

11. Agar aldamasa **shu** sovuq simlar, Gar **shul** eshitganim bo'lmasa ro'yo, **Sen** ona emassan, dorsan, tabiat, **Sen** beshik emassan, jallodsan dunyo! (A.Oripov).

12. Olimlarning **ushbu** holdan Chimirildi qoshlari. **Bu qanaqa** sir bo'ldi, deb Tomom qotdi boshlari. (A.Oripov).

13. Yurakdagi isyonkor tuyg'ular asta-sekin so'nib, xayolini **allaqanday** ma'yus o'ylar band etdi. (O.Yoqubov).

14. Toshkentim, porlagan poytaxtsan **bu** kun, Yuksaldi ko'ksingda **ne-ne** qasrlar. (A.Oripov).

Tayanch tushunchalar

Olmoshlashish (pronominalizatsiya (lot. pronomen - olmosh)) – boshqa turkumga oid so'zning olmoshga o'tishi.

Gumon olmoshlari – narsa, belgi kabilar haqida noaniq tasavvur anglatuvchi, ularga taxminli ishora qiluvchi olmoshlar.

Kishilik olmoshlari – shaxs bildiruvchi olmoshlar.

So'roq olmoshlari – noma'lum shaxs, narsa, belgi kabilar haqida so'roqni bildiruvchi olmoshlar.

Belgilash olmoshlari – shaxs-narsa, uning belgisi, soni va boshqa xususiyatlarini jamlab yoki ajratib ko'rsatuvchi olmoshlar.

Bo'lishsizlik olmoshlari – shaxs, narsa, belgi kabilarga inkor etish bilan ishora qiluvchi olmoshlar.

O'zlik olmoshi – aniq, muayyan yakkalikni belgilovchi kishilik olmoshi yoki ot bilan kelib, uni ta'kidlab ko'rsatuvchi olmosh.

Savol va topshiriqlar

1. Olmoshning ma'nosi va uning grammatik xususiyatlariga ko'ra boshqa so'z turkumlaridan farqi nimalardan iborat?
2. Olmoshlar ma'no va grammatik xususiyatlariga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?
3. a) kishilik olmoshlari;
b) o'zlik olmoshi;
v) ko'rsatish olmoshlari;
g) so'roq olmoshlari;
d) belgilash olmoshlari;
e) bo'lishsizlik olmoshlari;
j) gumon olmoshlari.
4. Olmoshlarning barcha turiga badiiy adabiyotlardan misollar to'plang.
5. Olmoshlashish (pronominalizatsiya) hodisasi nima?
6. Olmoshlarning gapdagi vazifalariga doir misollar to'plang.

FE'L

Shaxs yoki narsaning ish-harakati va holatini ifodalovchi mustaqil soʻzlarga **fe'l** deyiladi. Demak, fe'llar harakat ma'nosini bildiruvchi soʻzlardir. Grammatikada harakat tushunchasi juda keng boʻlib, u *uxlamoq, turmoq, yotmoq* kabi fe'l ifodalaydigan holatni, *qo'rqmoq, cho'chimoq, zavqlanmoq* kabi fe'llar bildirgan psixik o'zgarishlarni, *o'smoq ko'karmoq gullamoq* kabi fe'llar bildirgan biologik jarayonlarni va shu kabi hodisalarni o'z ichiga oladi. Bulardan har birining o'ziga xos xususiy tomonlari bo'lishi bilan birga, ularning hammasi uchun umumiy bo'lgan tomoni ham bor, ya'ni bularning hammasi bilan bog'liq holda yuz beruvchi hodisani ifodalashdir. Shuning uchun bu voqea-hodisalarni bildiruvchi soʻzlarning hammasi **nima qilmoq?** savoliga javob bo'ladi.

Fe'l qanday harakat va holatni ifodalashiga ko'ra bir qancha turlarga bo'linadi:

1. Yumush fe'llari: *mehnat qilmoq, ter to'kmoq, terib olmoq, o'qib chiqmoq, pardoq qilmoq, parvoz qilmoq.*
2. Tafakkur fe'llari: *kashf qilmoq, o'ylamoq, fikr yuritmoq.*
3. Sezgi fe'llari: *sezmoq, his qimoqi.*
4. Ruhiy holat fe'llari: *kulmoq, xursand bo'lmoq, xafa bo'lmoq, qayg'urmoq, iztirob chekmoq.*
5. Nutq fe'llari: *gapirmoq, so'zlamoq, bayon qilmoq, hikoya qilmoq.*
6. Ishora fe'llari: *imo qimoql, ko'zini qismoq, ko'zini suzmoq, labini burmoq.*
7. Jismoniy holat fe'llari: *og'rinoq, charchamoq, holsizlanmoq, sog'aymoq, kuchaymoq.*
8. Tabiiy holat fe'llari: *erimoq, muzlamoq, yotmoq, uxlamoq, uyg'onmoq.*
9. Ko'rish fe'llari: *qaramoq, ko'rmoq, boqmoq, termulmoq.*
10. Tabiat hodisalarini ifodalovchi fe'llar: *gullamoq, qovjiramoq, yashnamoq, qurimoq, ko'karmoq, o'smoq.*

O‘zbek tilidagi fe’llar leksik-grammatik xususiyatlariga ko‘ra 2 asosiy guruhga bo‘linadi.

1. **Mustaqil fe’llar.** 2. **Yordamchi fe’llar.**

Mustaqil fe’llar quyidagi xususiyatga ega: a) harakat bildiradi va gapda uning biror bo‘lagi (asosan kesim) vazifasida keladi;

b) biror so‘zni boshqarib keladi; v) mustaqil fe’llar fe’lga xos grammatik kategoriyalarga, shuningdek, funksional shakllarga ega va shu shakllarga xos vazifalarda qo‘llanadi; *keldim* – bosh daraja, bo‘lishli, ijro mayli, o‘tgan zamon, I shaxs, birlik (grammatik kategoriyalar); *kelgan* – sifatdosh shakli, *kelib* – ravishdosh; *kelish* - harakat nomi (funksional shakllar); g) mustaqil fe’l ob‘yektga munosabatda bo‘ladi. Bu nuqtai nazardan ular 2 turga bo‘linadi: a) *o‘timli* (ob‘yekтли) fe’llar; b) *o‘timsiz* (ob‘yektsiz) fe’llar. Fe’l ifodalagan harakat va holatning ob‘yektga munosabati o‘timli va o‘timsizlikni yuzaga keltiradi

Yordamchi fe’llar mustaqil ma’noga ega emas. Ular turli grammatik ma’nolar ifodalash uchun xizmat qiladi. Yordamchi fe’llar asosiy xususiyatlariga qarab 3 turga bo‘linadi:

1. So‘z yasash uchun xizmat qiluvchi yoki bog‘lama vazifasini bajaruvchi yordamchi fe’llar: *qilmoq, etmoq, aylamoq, bo‘lmoq: xabar qilmoq, xursand bo‘lmoq, tasdiq etmoq.*

2. Fe’llarga qo‘shilib turli xil qo‘shimcha ma’no ifodalovchi yordamchi fe’llar. *chiqmoq, ketmoq, bermoq, boshlamoq: o‘qib chiqmoq, cho‘chib ketmoq, aytib bermoq, yoza boshlamoq.*

3. Fe’l va fe’l bo‘lmagan so‘zlar bilan qo‘shilib, turli hil grammatik ma’no ifodalovchi va yordamchi vazifalarda qo‘llanuvchi yordamchi fe’llar. Bu fe’l (*emoq*) lingvistik adabiyotlarda “to‘liqsiz fe’l” deb ataladi. Hozirgi tilimizda to‘liqsiz fe’lning *edi, ekan, emish* kabi shakllari qo‘llanadi (*o‘qigan edim, o‘qigan ekan, o‘qigan emish*).

O'timli va o'timsiz fe'llar

Fe'l anglatgan harakat va holatning ob'yektga munosabati turlicha. Bir xil fe'llar harakatning biror narsaga o'tganligini bildiradi; narsa – ob'yekt esa tushum kelishigidagi ot bilan ifodalanadi: *gazetani o'qidim, kitobni olmoq* kabi. Ba'zi fe'llar esa harakatning narsa–ob'yektga o'tmaganligini bildiradi, ular tushum kelishigidagi so'zni boshqarib kelmaydi: *universitetda o'qimoq, qishloqda yashamoq, ukasiga yozmoq, uzoqdan ko'rmoq, zavqlanib kulmoq, chiroyli kiyinmoq* kabi. Fe'llar harakat va holatning narsa–ob'yektga munosabatiga qarab ikki turga bo'linadi: 1) *o'timli fe'llar*; 2) *o'timsiz fe'llar* (bular *ob'yektli fe'llar* va *ob'yektsiz fe'llar* deb ham yuritiladi).

1. **O'timli fe'llar** tushum kelishigidagi so'zni boshqarib keladi, biror narsaga o'tgan harakatni, narsaga qaratilgan va unda biror o'zgarish yuzaga keltiradigan harakat va holatni bildiradi. Masalan: *U kiyinib hovliga chiqishi bilan tog' tomondan esayotgan tong shabadasi yuzini, sochlarini silab, kipriklarini yaladi.* (I.Rahim).

Fe'l anglatgan harakat va holat narsaning bir qismiga o'tganligi tasdiqlansa, o'timli fe'l chiqish kelishigidagi otni boshqarib keladi: *nonni (nondan) eng, uzumni (uzumdan) oling. Mehmonlar meva-chevadan totinib, qizg'in suhbatga berilib ketdi.* (Oybek).

2. **O'timsiz fe'llar** tushum kelishidagi so'zni boshqarib kela olmaydi, odatda, boshqa narsaga o'tmagan, bajaruvchining o'zida qolgan harakatni bildiradi. Masalan: *Sobir hayajonlanib o'rnidan turdi.* (Oybek.) *Uning gulgun siymosidan uzoq vaqtgacha nur arimadi.*

Shunday fe'llar ham borki, ular matnda qanday so'zlar bilan bog'lanib kelishiga qarab o'timli ham, o'timsiz ham bo'la oladi. Bu fe'llarda o'timli-o'timsizlik gap ichida shu fe'lning o'z yoki ko'chma ma'noda qo'llanishiga qarab aniqlanadi:

a) *o' t i m l i*. Masalan: *Shoir yozgan she'rini baralla o'qirdi.* (R.Bobojon). *Bu kitobni qara. O'quvchi masalani ishladi.*

b) *o' t i m s i z*. Masalan: *Uchrashuvda shoir yozgan sherlaridan o'qidi. Ular bir-birlariga mehribonlik bilan qaradilar. (M.Ismoilij). Ko'nglingni qistasa olov-ishtiyoq. Kelib Mirzacho'lning jamoliga boq. (G'.G'ulom). Karima opa universitetda ishlaydi.*

Fe'ldagi o'timli-o'timsizlik daraja kategoriyasi bilan uzviy bog'langan. Shunki daraja yasovchi affiksni olgan fe'lning o'timli-o'timsizligida quyidagicha o'zgarishlar yuz beradi:

a) o'timli fe'l o'timsiz fe'lga aylanadi, o'timsizlashadi (o'zlik va majhul daraja shakllarida): *yuvdi–yuvindi, yozdi–yozildi, kiydi–kiyindi, ochdi–ochildi, o'qidi-o'qildi* kabi;

b) o'timsiz fe'l o'timli fe'lga aylanadi, o'timlilashadi (orttirma daraja shaklida): *keldi-keltirdi, kuldi-kuldirdi, yurdi-yurgizdi, semirdi-semirtirdi, uxlatdi – uxlatdi* kabi.

O'timli-o'timsizlik analitik shakllarda yetakchi qismga qarab belgilanadi; *o'qib chiqdi, bilib oldi, yoza boshladi, ko'rib qo'ydi - o'timli; kulib qo'ydi, quvonib ketdi, semira boshladi, etib oldi - o'timsiz.*

Fe'lning tuslanishli va tuslanishsiz shakllari

Fe'llarning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri uning shaxs va sonda o'zgarishidir - **tuslanishidir**. Ammo hamma fe'llar ham tuslanish xususiyatiga ega emas. Shunga ko'ra ular 2 guruhga bo'linadi.

1. Tuslanishli fe'llar. 2. Tuslanishsiz fe'llar.

Tuslanishli fe'llar tuslanish tizimi doirasida bo'ladi, ya'ni tuslanishli fe'l mayl yoki zamon kategoriyasiga mansub shakl hisoblanadi; ma'lum bir fe'l shakli biror mayl yoki zamon ma'nosini ifodalasa, *tuslanishli fe'l (tuslanishli shakl)* sanaladi: *o'qi, o'qisin, ishla, ishlasin, bor, borsin, yoz yozsin* (buyruq-istak mayli), *o'tgan zamon bormoqchiman, yozmoqchiman, o'qimoqchiman* (maqsad mayli), *kelasi zamon so'rayapti, o'qiyapti, ishlayapti, yozayapti* (ijro mayli, hozirgi zamon) kabi.

Fe'ning mayl yoki zamon shaklini hosil qilmaydigan shakllari ham bor. Ular tuslanish tizimida bo'lmaydi va shunga ko'ra *tuslanishsiz fe'l (tuslanishsiz shakl)* deyiladi. Bular sifatdosh, ravishdosh va harakat nomi shakllari bo'lib, sifatdosh fe'ning sifatga xos vazifaga moslashgan shakli (*o'qigan bola, oqar suv, aytilgan so'z - otilgan o'q*), ravishdosh ravishga xos vazifaga moslashgan shakli (*kulib gapirmoq, chopa-chopa charchamoq, kulmay gapirmoq*), harakat nomi fe'ning otga xos vazifaga moslashgan shaklidir (*o'qishni sevmoq, o'qimoq -yuksalmoq*).

Sifatdosh va ravishdosh yasovchi qo'shimchalar zamon shaklining yasalişhida xizmat qiladi: *O'tgan yili ko'rganman. Hammani xabarlabdi* kabi. Sifatdosh yoki ravishdosh shaxs-son bilan tuslanib, biror zamon shaklini hosil qilganda, bu fe'l tuslanishli fe'l hisoblanadi: *chaqirilgan talabalarning hammasi (chaqirilgan–sifatdosh, tuslanishsiz shakl) – talabalarning hammasi chaqirilgan (chaqirilgan– ijro mayli, o'tgan zamon, tuslanishli shakl), ruxsat so'rab kirdi (so'rab– ravishdosh, tuslanishsiz shakl) – kirishga ruxsat so'rabdi (so'rabdi– ijro mayli, o'tgan zamon fe'li, tuslanishli shakli).*

Fe'ning kategorial va funksional (nokategorial) shakllari

Fe'l shakllari fe'ning ma'lum bir grammatik kategoriyasiga xos shakllar tizimini hosil qilish xususiyatiga ega yoki ega emasligiga ko'ra ikki turga bo'linadi: 1. *Kategorial shakllar*. 2. *Funksional (nokategorial) shakllar*.

Kategorial shakllar fe'ning ma'lum bir grammatik kategoriyasiga xos grammatik ma'nolarni ifodalaydi. Masalan: daraja, mayl, zamon va shaxs-son **kategorial shakllardir**: *ishlayapman, ishlayapsan, ishlayapti; ishlay ishla, ishlasin; ishlasam, ishlasang, ishlasa*.

Fe'ning biron-bir grammatik kategoriyasiga mansub bo'lmay, turli ma'nolar ifodalash yoki boshqa vazifalarni bajarish uchun qo'llanuvchi shakllari **nokategorial (funksional) shakllar**

hisoblanadi. Masalan, harakatining takroriyiligini, kuchsizligini bildiruvchi *turtkila, kulimsira, oqarinqira, savala* kabi shakllar, shuningdek, sifatdosh, ravishdosh va harakat nomi shakllari funksional shakllardir.

FE'LNING GRAMMATIK KATEGORIYALARI

Fe'l turkumi boshqa so'z turkumlariga nisbatan boy va murakkab grammatik kategoriyalar tizimiga ega. Hozirgi o'zbek tilida fe'lga xos grammatik kategoriyalar quyidagilar: 1) *daraja*; 2) *bo'lishli-bo'lishsizlik*; 3) *mayl*; 4) *zamon*; 5) *shaxs-son*.

Daraja kategoriyasi

Daraja kategoriyasi harakatning sub'ekt va ob'yektga bo'lgan munosabatini ko'rsatadi. Bu munosabat maxsus fe'l shakllari orqali ifodalanadi. Masalan, *talaba kitobni o'qidi* gapidagi ega harakatning bevosita bajaruvchisidir; *o'qituvchi kitobni o'qitdi* – kitob o'qishni bevosita bajaruvchi boshqa bir shaxs (*o'qituvchi kitobni Akmalga o'qitdi*); *kitob o'qildi* - harakatning bajaruvchisi noaniq va b. Demak, fe'l daraja shaklining o'zgarishi bilan harakatning sub'ekti yoki ob'yektida ham o'zgarish bo'ladi. Hozirgi o'zbek tilida fe'lning besh xil daraja shakli bor: *bosh daraja, o'zlik daraja, orttirma daraja, birgalik daraja, majhul daraja*.

Bosh daraja

Fe'lning bosh daraja shakli harakatning ega bilan ifodalangan shaxs yoki narsa tomonidan bajarilishini bildiradi: *ko'rdi, so'radi, aytdi, qaytdi* kabi. Bu shaklning maxsus ko'rsatkichi yo'q. Uning bosh daraja deb atalishi boshqa daraja shakllariga nisbatandir. Bu darajadagi fe'l o'timli yoki o'timsiz bo'lishi mumkin: *oldi* (o'timli), *olindi* (o'timsiz), *o'qidi* (o'timli), *o'qildi* (o'timsiz).

O'zlik daraja

O'zlik daraja shakli asosan – (i) *n*, ba'zan – (i) *l* affiksi yordamida o'timli fe'llardan yasaladi: *tashlanmoq, maqtanmoq, qo'shilmog* kabi. **-(i)sh** qo'shimchasi yordamida bir-ikkita fe'ldangina o'zlik daraja shakli yasaladi: *joyla-mog joylash-mog, ker-mog –kerish-mog* kabi. Masalan: *O'zidan nariroqda tuproqqa qorishgan navkarlarga tomon emakladi. (Oybek). [Elmurod] yuvindi, tarandi va so'ngra ayvondagi so'riga o'tirdi. (P.Tursun). Yayra, qichqir, uxla, bor* kabi o'timsiz fe'llardan o'zlik daraja shakli yasalmaydi.

O'zlik daraja shaklining asosiy xususiyati o'timli fe'lni o'timsiz fe'lga aylantirishdir.

O'zlik daraja harakat ob'yekti bo'lmasligi sababli, ba'zida shu harakat ob'yektini ifodalamaslik uchun maxsus o'zlik daraja shakli qo'llanadi. Masalan: *U xuddi oldida hech kim yo'qday, uyning burchagiga qarab o'ylanar edi. (A.Qahhor). «Bulbuli go'yo» yurgan yo'lida vaysab, qarg'anib yuradigan, ... kuchi etsa urib, etmasa yig'laydigan bo'lib qoldi. (A.Qahhor). Dadam churq etmadi. Amakim gapira - gapira chiqib ketdi.*

O'zlik daraja shaklining o'timli fe'llardan yasalishining o'zi ham bu shaklning aytib o'tilgan xususiyati bilan bog'liq. Ayrim o'timsiz fe'llar o'zlik daraja shaklida qo'llanadi: *shosh-il-mog, tarqa-l-mog, yumala-n-mog* kabi. Lekin bulardagi – (i) *n*, - (i) *l* qo'shimchalari o'zlik darajaga xos ma'noni ifodalamaydi, shuning uchun ularni qo'llamasa ham bo'ladi. Quyidagi ikki misolni qiyoslang: *Kampir burnini torta-torta, engini ko'zidan olib, o'g'lidan o'pkalandi. (J.Abdullaxonov.) Gapning davomini kutganday bir necha qadam indamay bordi-da, ... boshini chayqab qo'yib, o'pkalagan ovozda so'radi. (P.Tursun).*

O'zlik daraja shakli ob'yektli fe'llardan hosil qilinsa-da, lekin orttirma daraja orqali hosil qilingan o'timli fe'llardan yasalmaydi. Chunki orttirma daraja shaklida o'timsiz fe'lni o'timli fe'lga, o'zlik daraja shaklida esa o'timli fe'lni o'timsiz fe'lga aylantiradi.

Bu hol orttirma daraja shaklidan oʻzlik daraja yasashiga imkon bermaydi.

Baʼzi feʼllarda bosh va oʻzlik daraja shakllarining maʼnosi bir xildek koʻrinadi. Masalan: *Elmurod bir oz oʻylanib turib oxiri soʻrashga jazm qildi. (P.Tursun)*. Bu misoldagi *oʻylanib* va *oʻylab* shakllari almashtirib qoʻllansa ham, gap mazmuniga putur etmaydi. Lekin *oʻylanmoq* shakli qoʻllanganda, gap grammatik obʼyektsiz shakllanadi. *Oʻylamoq* shakli qoʻllanganda esa gapda grammatik obʼyektini koʻrsatuvchi soʻz ishtirok etmasa-da, aslida bor boʻladi. Shuning uchun uni soʻroq orqali tiklash mumkin (*oʻylamoq-nimani?*).

Oʻzlik daraja shaklidagi feʼlning tushum kelishigidagi soʻz bilan qoʻllanish hollari uchraydi. Bunda ikki xil holat kuzatiladi:

1) bunday feʼl bilan grammatik aloqaga kirishgan soʻz tushum kelishigi shaklida notoʻgʻri qoʻllangan boʻladi. Masalan: *Ona koʻzlarini ochgach, bir oz jon kirgan edi. U quruqshagan lablarini yalandi. (P.Tursun)*. *Toʻlqin goh-goh qirgʻoqqa sapchiydi, osti yalanib, ildizi ochilib qolgan daraxtlarni qoʻporib yulib-yulqib ketadi. (H.Nuʼmon va A.Shorahmedov)*;

2) boshqarilgan soʻz tushum kelishigi shaklida toʻgʻri qoʻllangan boʻladi, lekin oʻzlik daraja shakli boshqacha, yangi maʼno kasb etadi. Masalan, *choponini yopinmoq* birikmasidagi *yopinmoq* feʼlini toʻla maʼnoda *yopmoq* feʼlining oʻzlik daraja shakli deb boʻlmaydi. Chunki boshiga chopon tashlab oʻzini pana qilmoq maʼnosida «boshiga chopon yopinmoq» birikmasi qoʻllanmaydi. Demak, bu oʻrinda *yopinmoq* feʼlining *yopmoq* feʼlidan farqli yangi maʼnoda qoʻllangan va shu maʼnoda qoʻllanganda, tushum kelishigidagi soʻzni boshqaradi. Xullas, feʼlning oʻzlik daraja shakli harakatning obʼyektga munosabatini koʻrsatuvchi shakldir.

Orttirma daraja

Feʼlning orttirma daraja shakli quyidagi affikslar yordamida yasaladi:

- **dir (-tir)**: yozdir, kuldir, keltir, choptir.

- **gaz** (-giz, -g'az, -g'iz, -kaz, -kiz, -qaz, -qiz); ko'rgaz, kirgiz, turg'iz, yurg'az, ketkaz, ketkiz, o'tqaz, tutqiz.

-**t**: o'qit, cho'qit, qurit, ishlat, so'rat.

-**iz**: oqiz, tomiz, emiz.

-**ir**: botir, uchir, pishir, qochir, ochir.

-**ar**: chiqar, qaytar.

-**sat**: affiksi faqat ko'r fe'lidan orttirma daraja shaklini yasaydi; ko'rsat.

Orttirma daraja shakli ob'yektli fe'llardan ham, ob'yektsiz fe'llardan ham yasaladi: *uxla – uxlat, o'qi - o'qit* kabi.

Orttirma daraja shakli ob'yektsiz fe'llardan yasalganda, ob'yektli fe'l yuzaga keladi: *ko'kar – ko'kartir, uch-uchir, qichqir-qachqirtir, yur-yurg'iz, quri-qurit, yut-yutqiz*. Masalan: *Jahlni kechiktirgan* utar, *ishni kechiktirgan* yutqizar. (Maqol). *To'kilgan shonalarni to'lg'izib olmasak yutqizib qo'yamiz.* (I.Rahim).

Orttirma daraja shaklida fe'ldan anglashilgan harakatni bajaruvchi va bajartiruvchi shaxs borligi sezilib turadi.

Orttirma daraja shaklida ham harakat bajaruvchisi ega yoki jo'nalish kelishigidan boshqa kelishikdagi so'z orqali ifodalangan shaxsning o'zi bo'ladi. Masalan: *Tog'dagi cho'ponlarga oziq-ovqat ro'yxat bilan jo'nattirdi*. Bu gapdagi *jo'nattirmoq* fe'li anglatgan harakatning aniq bajaruvchisi *jo'natish* harakatini bajargan shaxs emas, balki *jo'nattirish* harakatini bajargan shaxsning o'zi. Quyidagi misollarda ham xuddi shunday: *U barmoqlarini qimirlatib ko'rsatdi, - doktor opamga ko'p rahmat.* (A.Ubaydullayev). *Qarindoshlaringizni ishlatib, o'zingiz mo'ylovni burab yotgan ekansiz-da.* (A.Qahhor). *Bir kampir Elmurodga o'g'lining do'ppisi bilan ko'ylak va kamzulini kiygizdi...* (P.Tursun).

Ayrim fe'llarda orttirma daraja yasovchi qo'shimcha aniq ko'rinib tursa-da, lekin hozirgi o'zbek tili nuqtai nazaridan ularni morfemalarga ajratib bo'lmaydi: *tuzatmoq, surishtirmoq, uzatmoq, solishtirmoq, yaratmoq* kabi. Hatto, ayrim fe'llarda orttirma daraja

ko'rsatkichini boshqa daraja ko'rsatkichi bilan almashtirish mumkin: *uyg'ot-uyg'on, yupat – yupan* kabi. Lekin bu fe'llar ham hozirgi til nuqtai nazaridan morfemalarga bo'linmaydi. Masalan: *[Sharofat xola] Hozir ham shu fikr bilan yupanib o'z ishlari bilan ovora bo'ldi. (A.Muxtor). «Muz tog'»lardan chiqardi Bir alla sozi – Yosh go'dakni yupatgan Ona ovozi. (H.Olimjon).*

Fe'lning o'zlik daraja shakli ham, orttirma daraja shakli ham harakatning ob'yekt nuqtai nazaridan xarakteristikasini ko'rsatadi. Farq shundaki, o'zlik daraja shakli ob'yektli fe'lni ob'yektsiz fe'lga, orttirma daraja shakli esa ob'yektsiz fe'lni ob'yektli fe'lga aylantiradi. Agar fe'l ob'yektli bo'lsa, orttirma daraja shakli qo'shilishi bilan yana bir (boshqa) ob'yekt yuzaga keladi.

Birgalik daraja

Fe'lning birgalik darajasi ikki va undan ortiq sub'ekt tomonidan birgalikda bajariladigan harakatni bildiradi. Birgalik daraja o'timli va o'timsiz fe'l asosiga – *(i)sh* qo'shimchasini qo'shish bilan hosil qilinadi: *yoz-ish-di, bor-ish-di, o'qi-sh-di, ishla-sh-di, kul-ish-di* kabi. Masalan: *Bolalardan kichikroqlari chopqillashib, Saodatdan o'zib ketishdi. (S.Zunnunova). Ular bir-birlariga yoxud xaloyiqqa qarashdan qo'rqqanday indamasdan kelishardi. Odamlar katta-kichik guruhlariga bo'linib, har yoqqa tarqalib ketishdi. (Oybek).*

Fe'l yasovchi *-lash* qo'shimchasi ham birgalik ma'nosini ifodalaydigan fe'l hosil qiladi: *yordamlashdi, gaplashdi, xayrlashdi* kabi. Masalan: *[Zebixon] keyin Adolatning qo'lidan tortib, unga yordamlashdi. (S.Zunnunova). Miyassarxonim archalar qurshovidagi yo'lak boshiga qadar keldi, so'ng yana bir bor qo'l berib xayrlashdi. (M.M.Do'st).*

Birgalik darajadagi fe'llar quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1. Birgalik-ko'plik ma'nosini ifodalaydi. Bunday fe'llar bir qancha bajaruvchi shaxslarning harakatini anglatadi. Bunda har bir shaxs harakatning sub'ekti bo'ladi-yu, ob'yekti bo'la olmaydi. Masalan: *Qoratoy bilan O'roz yigitni avaylab ko'tarib, ushlanib*

qolmaslik uchun jo‘rttaga chug‘urlashib, suv bilan birga pastga qarab borishdi. (Oybek).

2. Birgalik-o‘zlik ma’nosini ifodalaydi. Bunday fe’llarda bir necha shaxsning harakati anglashilib, har bir shaxs harakatining sub’ekti bo‘lish bilan birga, biri ikkinchisiga nisbatan shu harakatning ob’yekti ham bo‘lib keladi, ya’ni harakatning ham sub’ekti, ham ob’yekti bo‘lgan ikki va undan ortiq shaxsning harakatini ifodalaydi. Masalan: *Aziza va Komila chuqur samimiyat va do‘stlik hissi bilan ko‘rishishdi, so‘rashishdi.*

3. Ko‘maklashish ma’nosini ifodalaydi. Harakat asosan bir sub’ekt tomonidan bajarilib, boshqa sub’ekt unga yordamchi sifatida qatnashadi. Bu vaqtda ko‘pincha asosiy sub’ektni anglatuvchi so‘z to‘ldiruvchi vazifasida, ko‘maklashuvchi sub’ektni anglatuvchi so‘z esa ega vazifasida keladi. Masalan: *Usta tomning tuprog‘ini ko‘chirishga tusharkan, O‘ktam ketmon bilan ustaga boqishdi.* (H.Nazir). *Aravalarda, otlarda, piyoda ketib borayotgan yoshu yalang, qariyu qartanglar suyunchlari ichlariga sig‘may, yalla aytishadi, kulishadi.* (M.Ismoilij).

Birgalik nisbatdagi fe’llarning yana quyidagi xususiyatlari bor:

Ma’no taraqqiyoti natijasida ba’zi fe’llar ayrim daraja shakllarida mustaqil fe’lga aylanishi mumkin. *Kelishmoq, kirishmoq* kabi fe’llar ikki xil baholanadi: birgalik darajada kelganda, o‘zaro birgalikdagi harakatni bildiradi: mustaqil fe’lga teng bo‘lganida esa *shartlashmoq, bir fikrga kelmoq, harakatni bajara boshlamoq* kabi yangi leksik ma’nolarni anglatadi. Masalan: *Uyma-uy yurib qilingan majlisda kampirlar zvenosi to‘rtta quti tutishga kelishdi.* (A.Qahhor).

Birgalik daraja yasovchi – (i) *sh* affiksi ba’zan fe’l asosiga ikki marta qo‘shilib kelishi mumkin: *ko‘rishishdi, o‘pishishdi, quchoqlashishdi, xayrlashishdi.* Masalan: *Og‘a-ini o‘zbekchasiga bir-birlarining orqalarini silab indamasdan uzoq quchoqlashishdi.* (Oybek).

Fe'ning analitik shaklida birgalik daraja affiksi ko'pincha ko'makchi qismga, ba'zan yetakchi qismga qo'shilib keladi: *o'qib chiqishdi, borib kelishdi, ko'rishib chiqdi, so'rab bilishdi.*

Ikki fe'ldan tarkib topgan qo'shma fe'llarda esa keyingi qismga qo'shiladi: *olib kelishdi, ko'rib qolishdi, kulib qo'yishdi, o'qib chiqishdi, yozib olishdi* kabi.

Majhul daraja

Majhul daraja shaklida harakatning sub'ektiga emas, balki harakatning o'ziga va uning ob'yektiga ko'proq e'tibor beriladi. Bunda harakat ob'yekti (aktiv konstruksiyadagi vositasiz to'ldiruvchi) bosh kelishik shaklida kelib, gapda ega vazifasini bajaradi. Harakat sub'ekti (faol konstruksiyadagi ega) esa vositali to'ldiruvchi vazifasida keladi (bunda to'ldiruvchi ko'pincha qo'llanmaydi). Gapda ega vazifasida kelgan so'z harakatni bajarmaydi, balki to'ldiruvchi vazifasidagi sub'ektning harakatini o'ziga qabul qiladi. *Xat o'quvchi tomonidan yozildi* gapida harakatni *xat emas, balki o'quvchi bajargan*, lekin gapda *o'quvchi* ega emas, balki to'ldiruvchi; *xat* esa ega vazifasida kelgan. Aktiv va passiv konstruksiya ko'pincha *kitob o'qidim – kitob o'qildi* tarzida tuziladi. Chunki kesimi majhul darajadagi fe'l bilan ifodalangan gapda asosiy diqqat sub'ektga emas, balki ob'yektga qaratilgan bo'ladi. Masalan: *Binoning keng va og'ir eshigi ochildi.* (A.Qahhor) *Sahnada hech kim yo'q, faqat ayvon yaqinidagi o'choqqa o't qalangan.* (M.Ismoilij).

Majhul daraja o'timli fe'l asosiga **-(i)l**, ba'zan **-(i)n** affiksini qo'shish bilan hosil qilinadi. Bunda o'timli fe'l o'timsizlashadi: *jamladi-jamlandi, yig'di-yig'ildi* kabi. Masalan: *Yuz-qo'l shoshib-pishib yuviladi-da, xuddi doshqozondagi osh u borgunicha tugab qoladiganday yo'lga tushiladi.* (T.Malik). Ba'zan o'timsiz fe'llardan ham majhul daraja shakli yasaladi: *borildi, yurildi, o'tirildi, turilsin* kabi. Masalan: *Ibrohimovning qisqa muqaddimasidan keyin bayramga bag'ishlangan majlis boshlandi.*

Majhul daraja shaklida harakatning sub'ekti noma'lum bo'ladi. Shuning uchun ba'zan har uchala shaxs ham sub'ekt o'rnida kela oladi: *kitob o'qildi* [men(ing) tomonimdan, sen(ing) tomoningdan, u(ning) tomonidan, bola tomonidan]. Bunda harakatning sub'ekti shaxs bo'ladi.

Majhul darajadagi fe'l buyruq-istak maylining uchinchi shaxs shaklida kelsa, rasmiy ish uslubida, shuningdek, ikkinchi shaxs o'rnida keng ishlatiladi. Masalan: *Yuklar tashlansin, faqat qurollar olinib, katta shaharga qarab piyoda yo'l olinsin! Hamma yoqdan baravar: «Javob berilsin!» - degan tovushlar eshitildi.* (A.Qahhor).

Fe'llarning analitik shaklida majhul daraja affiksi ko'pincha yordamchi fe'lga qo'shiladi: *o'qib chiqildi, olib borildi, ochib tashlandi* kabi.

O'zlik va majhul darajadagi fe'llar bir xil affiks - (i)l, (-i)n bilan yasaladi. Fe'lning o'zlik darajada yoki majhul darajada ekani ko'pincha aniq bo'ladi. Bulardan tashqari, qator fe'llarning o'zlik yo majhul darajada ekanligi kontekstda aniqlanadi. Masalan: a) *o'zlik: Navoiy sehrli sadolarga beixtiyor berildi.* (Oybek). *Talabalar kechani kunduzga ulab yillik imtihonga tayyorlanmoqda.*

b) **m a j h u l:** *Ma'ruza uchun Ziyodaxonga so'z berildi. Tajriba uchun zarur bo'lgan barcha asbob-uskunalar tayyorlandi.*

BO'LISHLI VA BO'LISHSIZLIK KATEGORIYASI

Fe'llar bo'lishli va bo'lishsiz shaklda bo'ladi. Bo'lishli shakl harakatning bajarilishi haqida tasdiqni ifodalasa, bo'lishsiz shakl harakatning bajarilishi haqida inkorni bildiradi: *yozaman - yozmayman, boraman-bormayman, o'qidim-o'qimadim* kabi.

Fe'lning bo'lishli shakli maxsus affiksga ega emas. Bo'lishsiz shakl esa quyidagi maxsus grammatik vositalar orqali hosil qilinadi.

1. Fe'l asosga *-ma* affiksini qo'shish bilan: *o'qimadi, bormadi, yozmadi, kelmadi*. *-ma* affiksi bilan yasalgan bo'lishsiz shaklda harakatning bajarilmasligi, bajarilmayotganligi ifodalanadi. Masalan: *Qobiljon gap bilmaydi, gap bilmagandan keyin, elga elak bo'lmaydi*. (A.Qahhor).

-ma affiksi ikki fe'ldan yasalgan analitik shakllarga quyidagicha qo'shiladi: a) asosiy qismga - mustaqil fe'lga qo'shiladi: *yozmay qo'ydi, uxlamay chiqdi, tanimay qoldi*; b) yordamchi fe'lga qo'shiladi: *o'qib chiqmadi, yozib olmadi*; v) analitik shaklning har ikki qismiga qo'shiladi: *bormay qolmadi, aytmay qo'ymadi*.

2. *Emas* yordamchisi bilan. Bu yordamchi, asosan, *-gan* affiksli sifatdash va *-moqchi* affiksli kelasi zamon fe'lining bo'lishsiz shaklini yasaydi: *o'qigan emas, aytgan emas, o'qimoqchi emas, yozmoqchi emas*. Masalan: *Xizmatkor - qul emas*. (Oybek). *Jahonga dong'i ketgan olimlarni to'plab, ularga sharoit yaratib bergan odam ezgulikni his etmasligi mumkin emas*. (O'.Hoshimov).

3. *Yo'q* yordamchisi bilan. Bu yordamchi asosan *-gan*, *-yotgan* affiksli sifatdashga qo'shilib, bo'lishsizlik shaklini hosil qiladi: *o'qigani yo'q, aytganim yo'q, yozayotgani yo'q, olayotgani yo'q*.

4. *Na, ... na* inkor yuklamasi. Bu yordamchi bo'lishli fe'l bilan ishlatilsa, bo'lishsizlik ma'nosi ifodalanadi: *na o'qidi, na yozdi. Na o'zi foydalanadi, na birovga beradi. Na, ... na* yuklamasi inkor gaplar tarkibida kelsa, bulishsizlik ma'nosini yanada kuchaytiradi. Masalan: *Na zulmat, na bo'ron, na ofat, na o't, To'solmas haqiqat, hurlik yo'lini*. (Uyg'un).

Umuman o'zbek tilida inkorni ifodalash usullari va inkor ifodalovchi vositalar juda ko'p. («*aytasan-a-ayta-san*», «*urasan-a-urasan*» kabi). Lekin fe'lning bo'lishsiz shaklini yasovchi vositalar uchta: *ma* affiksi, *emas* va *yo'q* yordamchilaridir.

MAYL KATEGORIYASI

Harakatning voqelikka munosabatini ko'rsatuvchi grammatik kategoriya *mayl kategoriyasi* deyiladi. Mayl kategoriyasi zamon va shaxs-son kategoriyasi bilan uzviy bog'liq bo'lib, hammasi birgalikda fe'lning tuslanish tizimini tashkil qiladi. Shunga ko'ra mayl kategoriyasi harakatning voqelikka munosabatinigina emas, balki bajaruvchi bilan harakat orasidagi aloqaning voqelikka munosabatini ham ifodalaydi. Masalan, *kel, o'qi, ishla* yoki *kelsa, o'qisa, ishlasa* kabi shakllarda hali bajarilmagan harakat, uning bajarilishi haqida buyruq, shart ma'nolari ifodalansa, *keldi, o'qigan, ishlayotir, kelaman, o'qigan eding, ishlayotgan edi* kabi shakllarda real ravishda bajarilgan yoki bajarilayotgan va bajariladigan harakat haqida xabar beriladi. Demak, mayl kategoriyasida buyruq, istak, maslahat, shart, ijro etish haqida xabar kabi turlicha ma'nolar ifodalanadi. Shunga ko'ra mayl kategoriyasi anglatgan ma'nolar modal ma'nolar hisoblanadi.

O'zbek tilida fe'lning mayl shakllari quyidagi ko'rinishlarga ega bo'lib, bular ma'no va morfologik ifodalanishi jihatidan bir-biridan farq qiladi. Shunga ko'ra hozirgi o'zbek tilida mayl kategoriyasi quyidagi turlarga bo'linadi: 1) *buyruq-istak mayli*; 2) *shart mayli*; 3) *maqsad mayli*; 4) *ijro mayli*.

Buyruq-istak mayli

Fe'lning buyruq-istak mayli so'zlovchining harakatni bajarishga buyurishini, qistashini, undashini anglatadi va har bir ma'no bo'yog'i o'ziga xos ohang bilan xarakterlanadi. Masalan: *Qandingizni uring. Yashang. Kuling. Davrimizning shod nasllari. (Uyg'un). Borgil tezroq, xaloskor do'stim. Kun chiqishdan kun botishga bor, Qardoshlarni zulmatdan qutqor. (H.Olimjon).*

Buyruq-istak maylidagi fe'lning tuslanishi shunday:

Birlik	Ko‘plik
I sh. <i>kel-ay(in), ishla-y(in)</i>	<i>kel-aylik, ishla-ylik</i>
II sh. <i>kel(gin), ishla(gin)</i>	<i>kel-ing, ishla-ng(iz)</i>
III sh. <i>kel-sin, ishla-sin</i>	<i>kel-sin(lar), ishla-sin(lar)</i>

So‘zlovchining harakatni bajarishga undashi bevosita ikkinchi shaxsga qaratilgan bo‘ladi. Shuning uchun buyruq-istak maylining asosiy shakli ikkinchi shaxsga (birlik va ko‘plik) hisoblanadi. Masalan: *Nasibaxon, boring, qozonga qarab turing* (A.Qahhor). *Muhit uzra qanotingni yoz, Oq qushlarning o‘lkasida yur.* (H. Olimjon).

I. Buyruq – istak maylining ikkinchi shaxs birligi uch shaklga ega:

1. Qat’iy buyruq, qistash anglashiladigan asosiy shakl. Buning affiksi yo‘q. Masalan: *iltimosim shuki, yerga ehtiyot bo‘linglar. Oltin yerimizni ko‘z qorachig‘iday saqlanglar. Hasharga ayt, bolam zinhor qoldirma.* (A.Muxtor). Bu shaklda ba’zan iltimos, so‘rash, maslahat ma’nolari ham ifodalanadi: «Qani», *yur,-deb shipshidi Davlatbekov Avazga,-nutqingni sal pishitib ol.* (P.Qodirov) *Tumanga tushmang dedi... Sen tushuntir.* (Uyg‘un).

2. Fe‘l asosiga –gin (-gil) affiksini qo‘shish bilan hosil qilinadi. Bu shakl buyruq ma’nosini so‘rash, iltimos, maslahat tarzida ifodalaydi. Masalan: *Ufqlarda sayr etgin mudom, Quyosh kelib suvga cho‘kkanda.* (H.Olimjon). *Meni kutgil va men qaytarman. Faqat kutgil juda intizor.*

3. Fe‘l asosiga –(i)ng affiksini qo‘shish bilan hosil qilinadi. Bunda bir shaxsga nisbatan hurmat, ba’zan ikkinchi shaxsning ko‘pligi ma’nosi ifodalanadi. Masalan: *Oldinni ko‘zlayvering. O‘ktamjon, elektrlashtiring, telefonlashtiring...* (Oybek). *Yigitlar, mehmonlarni o‘lka bo‘ylab kezdiring. Borimizni ko‘rsating ipidan ignasigacha... Xalqlar birodarligin nuqta-nuqta sezdiring.* (G‘.G‘ulom).

II. Ikkinchi shaxsning ko‘plik shakli asosan ikki yo‘l bilan hosil qilinadi:

1. Fe'l asosiga *-(i)nglar* affiksini qo'shish bilan. Masalan: *Qani, o'g'illarim, bir oz **dam olinglar**. (R.Fayziy). Anor qichqirdi: «Hoy qizlar, **kelinglar**, etaklaringni **tutinglar**». (Oybek).*

2. Fe'l asosiga *-(i)ngiz* affiksini qo'shish bilan. Masalan: *Do'stlar, ishonch bilan **kutingiz** bizni.. Hech qachon bizlardan umid **uzmangiz**. (Uyg'un).*

Buyruq-istak maylining uchinchi shaxs shaklida buyurish, iltimos, undash ma'nolari vosita bilan bildiriladi, ya'ni to'g'ridan-to'g'ri uchinchi shaxsga qaratilmasdan, ikkinchi shaxs orqali suhbatga qatnashmagan shaxs va narsalarga qaratiladi, Masalan: *Uyiga javob berish kerak, o'n besh-yigirma kunga **borib kelsin**. (A.Muxtor). Dasta-dasta gullar **keltirsin**, Sho'x va quvnoq do'stlarga **buyur**. (H.Olimjon).*

Buyruq-istak maylining uchinchi shaxs birligi fe'l o'zagiga *-sin* affiksini qo'shish bilan, ko'pligi esa birlik shakliga *-lar* affiksini qo'shish bilan hosil qilinadi: *kelsin-kelsinlar, ishlasin-ishlasinlar, yozsin-yozsinlar* kabi. Masalan: *«Chaqiraylik, **kirsin**», -dedi Zaynab. (Oybek) ...Siz ayting, majlisga **solmasinlar**, mayli, mehnatimdan **qirqsinlar**. (A.Qahhor).*

III shaxs shakli *deb* yordamchisi bilan birikib, harakatning bajarilish maqsadini bildiradi. Masalan: *Xalqimiz avlodlarga esdalik **bo'lsin deb**, chinor ekadi. (Gazetadan). Aql berdim, yov bosganda, Engishga yo'l **topsin deb**, Ot ham boqdim, mavrid kelsa, Jangga minib **chopsin deb**. (H.Olimjon).* Uchinchi shaxs tantanali chaqiriq, qat'iy buyruq kabi ma'nolarni ham anglatadi: *To'plardan o'q uzib, **salyut berilsin!** («Gazetadan»).* *Muborak O'zbekiston, osmon avjida parvozing, Muborak senga istiqlol, balandroq **yangrasin** sozing. (E.Vohidov).*

So'zlovchi to'g'ridan – to'g'ri o'ziga buyruq bera olmaydi. Shuning uchun buyruq-istak maylining birinchi shaxsida istak, harakatni bajarishga xohish, ahd ma'nolari yoki so'zlovchining o'zi ham qatnashgan holda harakatni birgalikda bajarishga undash kabilar ifodalanadi. Buyruq-istak maylining birinchi shaxs birligi fe'l asosiga *-(a)y* affiksini qo'shish bilan hosil qilinadi: *o'qiy, yozay, ishlay, boray, aytay, ko'ray* kabi. Ta'kidlash, ma'noni

kuchaytirish uchun *-in* qo‘shiladi va kengaygan shakli hosil bo‘ladi: *o‘qi-yin, ishla-yin, bora-yin* kabi. Masalan: *Chevar qiz deb maqtayin qat-qat. (Uyg‘un) Men shifolar beray safdoshlarimga. (A.Muxtor). Quloq sol, chiroq, ota-bobolardan qolgan bir ilm bor, aytay. (S.Anorboyev).*

Birinchi shaxsning ko‘pligi esa shu shaxsning birlik shakliga – *lik* qo‘shimchasini qo‘shish bilan hosil bo‘ladi: *o‘qiylik, ishlaylik, yozaylik, boraylik, ko‘raylik, so‘raylik, aytaylik* kabi. Ko‘plik shaklda so‘zlovchi ham qatnashgan bir qancha shaxslar tomonidan harakatni bajarishga undash, shu bilan birga, birinchi shaxsning istagi, xohishi kabilar ham bildiriladi. Masalan: *O‘rtoqjonlar, qani tezlataylik, shu bugundan qolmasin. (R.Fayziy) ...Hali dalada boshlangan gapni davom ettiraylik. (Oybek). Mustamlakachi zolimlarga qarshi yana xalqni ko‘taraylik. Qudratning ishini oxiriga etkazaylik! Yosh oybeklar bayrog‘ini, Ko‘taraylik balandga. Do‘stim, jonni baxsh etaylik, Faqat ona-Vatanga. (A.Oripov).*

Shart mayli

Fe‘lning shart mayli boshqa biror harakat, voqea-hodisaning bajarilishi uchun shart, vosita bo‘ladigan, istalgan, faraz, mo‘ljal qilingan harakatni bildiradi. Shart mayli shakli fe‘l o‘zagiga *-sa* mayl yasovchisini qo‘shish va tushlash bilan hosil qilinadi:

Shart maylidagi fe‘l shaxs va sonda quyidagi ko‘rinishga ega:

Birlik	Ko‘plik
I sh. <i>kel-sa-m</i>	<i>kel-sa-k</i>
II sh. <i>kel-sa-ng</i>	<i>kel-sa-ngiz</i>
III sh. <i>kel-sa</i>	<i>kel-sa-lar</i>

Fe‘l shaklining hech qanday zamon ko‘rsatkichiga ega bo‘lmagan *ko‘rsam, borsam, kelsang, aytsam* kabi turlari zamon ma‘nosiga ega emas va u shart maylining biror zamon shakli sifatida qaralmaydi.

Fe'ning –sa qo'shimchali shakli shart ma'nosini bildirganda, harakatning bajarilishi so'zlovchiga aniq bo'lmaydi, ya'ni so'zlovchi bu harakatning bajarilishidan bexabar bo'ladi. Masalan: *Birinchi qadamda, birinchi bo'lib, ekilgan chigitning avjini ko'rsam, Bitta tup g'o'zaning mavjini ko'rsam.* (Yo. Mirzo).

Shart maylidagi fe'l shakli quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1. Boshqa bir harakat va holatning yuzaga chiqishi uchun vosita, shart bo'lgan harakatni bildiradi. Bu vaqtda shart ergash gapning kesimi bo'lib keladi. Masalan: *Agar odam bo'lay desang, ishda oqla o'zingni (Uyg'un). Hozir yozning qozoninii hosil bilan to'ldirsak, kuzda rohatini ko'ramiz.*

2. *Ham* yordamchisi bilan kelib, voqea-hodisaning bajarilishiga to'siq bo'la olmagan harakat-holatni bildiradi. Bunda to'siqsiz ergash gapning kesimi bo'lib keladi, har ikki gap bir-biriga qarama-qarshi harakatni anglatadi. Masalan: *Tilim kelishmasa ham, dilim kelishadi. Sening tiling kelishsa ham, diling kelishmaydi.* (A.Qahhor).

3. Orzu-istakni bildiradi. Bunda sodda gapning kesimi vazifasida keladi. Masalan: *Qani endi bu qurtlar tez-tez o'ray qolsa...* (A.Qahhor). *Qani endi shu topda otasini quchoqlab, soqollaridan o'psa.* (Oybek). *Yoring bo'lsa xush bo'lsa, Yursa, ko'chalar to'lsa.* (Uyg'un).

4. Iltimos, maslahat ma'nolarini bildiradi. Masalan: *Onajon, shu suratni menga bersangiz.* (A.Qahhor). *Shoshmang, ko'rgazmani shu yerda tashkil qilsak... Nima deysiz?* (Oybek.)

5. *Nahotki* so'zi bilan kelganda, to'satdan hukm chiqarish, voqea-hodisadan hayratlanish, gumon kabi ma'nolar ifodalanadi. Masalan: *Nahotki Muqaddas ham shu yotoqxonada tursa?* (O.Yoqubov). *Nahotki bu xushxabarni eshitmagan bo'lsangiz? Nahotki o'g'limga o'shandoq qattiq-likni ravo ko'rsam.* (A.Qahhor).

6. *Kerak* so'zi bilan kelganda, faraz, gumon, taxmin, noaniqlik ma'nolari ifodalanadi. Masalan: *Odam hamma narsaga chidasa ham, yolg'izlikka chidamasa kerak.* (A.Muxtor). *Bu yerda sho'r imoratning ofati bo'lsa kerak.* (A.Qahhor). *Nazarimda, egasi bor*

bo'lsa kerak bu gulning. (Uyg'un). U, Charosning onasi jahl ustida shu ishni qilgan bo'lsa kerak, deb o'ylagandi. (O'.Hoshimov).

7. *Bo'ladi yordamchi fe'li bilan kelganda mumkinlik, imkoniyat, zaruriyat ma'nolari ifodalanadi. Masalan: Imtihonni topshirib bo'lgach, kurortga borsa bo'ladi. Endi paxtadan xavfsiramasak bo'ladi. (Oybek). Bugun universitetga bormasam bo'lmaydi.*

Shart maylidagi fe'llar ega, to'ldiruvchi, aniqlovchi, payt va o'rin ergash gaplarining kesimi vazifasida keladi.

Masalan: *Qayerda kurash bo'lmasa, u yerda o'sish ham bo'lmaydi. Kim birovga chuqur qazisa, bunga o'zi yiqiladi (Maqol). Hasanxon qayda bo'lsa, qiy-chuv ham shunda bo'lur (O'zbek xalq dostonidan). Kimning ko'ngli to'g'ri bo'lsa, uning yo'li ham to'g'ri bo'ladi. (Maqol) Paxta ochilsa, terimni ham boshlab yuboramiz.*

Maqsad mayli

Maqsad mayli shakli – *moqchi* affiksi yordamida yasaladi va sub'ektning harakatni bajarish maqsadini, niyatini, mo'ljalini bildiradi: *bormoqchiman, bormoqchisan, bormoqchi; yozmoqchiman, yozmoqchisan, yozmoqchi.*

Shuni ta'kidlash kerakki, fe'lning bu shakli faqat maqsad, mo'ljal ma'nosini bildirib, zamon ma'nosiga daxldor emas.

-*moqchi* affiksi bilan yasalgan fe'l shakli zamon ma'nosiga ega bo'lgan biror vosita bilan qo'llansa zamoni bildiradi, aks holda hozirgi zamonga oid maqsadni ifodalaydi.

-*moqchi* affiksi yasaluvchi shakl *edi* yordamchi fe'li bilan qo'llanganda, yordamchi fe'lning qanday zamon shaklida qo'llanishiga qarab maqsad ma'nosiga zamon ma'nosi qo'shiladi. Masalan: *Endi sizlarnikiga mehmonga bormoqchi bo'lib turgan edik. Domlaning yer olgani rost, buni Saidiyga bildirmoqchi ham emas edi. (A.Qahhor).*

Solishtiring:

1. *U o‘zini bu voqealarga hech qanday dahli yo‘qday ko‘rsatmoqchi* (Mirmuhsin).

2. *Uyalish u yoqda tursin, o‘zi o‘yinini ko‘rsatmoqchi edi.*

- *moqchi* affiksi bilan yasalgan shakl *bo‘l* fe‘lining o‘tgan va hozirgi zamon shakllari bilan qo‘llanganda ham harakatning emas, balki maqsadning (niyatning) hozirgi zamon yoki o‘tgan zamonga oidligini ifodalaydi. Masalan: **Bormoqchi** *bo‘lyapman emas, borapman deyaver.* (A.Ubaydullayev).

Xabar mayli

Xabar (ijro) mayli fe‘l anglatgan harakat va holatning ma‘lum zamonda bajarilishi, ijro etilishi haqida xabar beradi. Bu mayl shakli ish-harakat uch zamonning birida ijro etilganligini, uning mavjudligini yoki harakat shu zamonlarning birida bajarilmaganligini, inkor etilganligini anglatadi. Masalan: *U Onaxonning yoniga hech kimni yaqin yo‘latmadi.* (A.Muxtor). *U bugun xursand, bahor uning nash‘asiga nash‘a, go‘zalligiga go‘zallik qo‘shgan.* (A.Qahhor). *Ziyodillaning taxminicha, Komil daryodan o‘tgan, Qumqishloq guzariga yayov kelgan.* (H.G‘ulom).

Bu mayl shaklidagi fe‘l ish-harakatning ma‘lum zamonda biror shaxs tomonidan ijro etilganligi yoki ijro etilmaganligi haqida xabar beradi. Masalan: *Mana tez orada paxta terimiga jo‘naymiz.* (Oybek). **Qarab turdim:** *Siz yurgan chog‘da, Turfa gullar egdi boshini.*

Xabar (ijro) maylining maxsus affiksi yo‘q. U fe‘lning zamon va shaxs-son affikslari orqali ifodalanadi.

ZAMON KATEGORIYASI

Zamon kategoriyasi fe‘l ifodalagan harakatning nutq paytiga munosabatini ifodalaydi. Harakatning bajarilish vaqti bilan nutq payti orasidagi munosabatga qarab fe‘lning uch zamoni farqlanadi: *o‘tgan zamon, hozirgi zamon, kelasi zamon.*

O'tgan zamon nutq paytidan ilgari bajarilgan harakatni, **hozirgi zamon** nutq payti bilan bir vaqtda bajarilayotgan (tugamagan) harakatni, **kelasi zamon** nutq paytidan keyin bajariladigan harakatni anglatadi.

Fe'ning o'tgan, hozirgi va kelasi zamon shakllarining har qaysisi, o'z navbatida, yana bir necha turlarga bo'linadi. Chunki bu zamon shakllari, vaqtning alohida katta qismlarini ko'rsatish bilan birga, bu qismlar ichidagi kichik paytlarni ham aks ettiradi. Masalan, hozirgi zamon fe'lining bir shakli nutq paytiga to'g'ri kelgan, u bilan bir vaqtda bajarilayotgan harakatni anglatasa, uning boshqa bir shakli nutq paytida boshlanib, undan keyin ham davom qiladigan harakatni bildiradi: *borayotirman, borib turibman, boryapman, bormoqdaman; o'qiyotirman, oqib turibman, o'qiyapman, o'qimoqdaman* kabi.

Har bir zamon shakli ma'lum grammatik ko'rsatkichiga ega. Zamon shaklini yasovchi vazifasida asosan sifatdosh va ravishdosh shakllari xizmat qiladi.

Fe'ning zamon shakllari tuzilish jihatidan ikki turga bo'linadi:

a) **sintetik shakl**. Bunda zamon shakl yasovchi affiks bilan ifodalanadi: *yoz-di-m, yoz-a-man, yoz-gan-man* kabi;

b) **analitik shakl**. Bunda zamon fe'ning turlicha funksional shakllari bilan to'liqsiz fe'ning birikishi orqali ifodalanadi: *yozgan edim, yozgan ekansan, yozib eding, yozar eding, yozayotgan edi* kabi.

Fe'ning o'tgan zamon shakllari

Fe'ning o'tgan zamon shakllari nutq paytidan ilgari bajarilgan harakatni bildiradi. Hozirgi va kelasi zamonga qaraganda o'tgan zamon fe'llari o'z shakllarining ko'pligi va juda xilma-xil ma'no bo'yoqlarini ifodalashi bilan ajralib turadi. O'tgan zamon shakllari sintetik va analitik usullar bilan yasalishi jihatidan ham, bu shakllarda o'tmishdagi harakatning hamda nutq jarayonidan oldingi paytning turli baholanishi tomonidan ham farqlanib turadi.

Fe'ning o'tgan zamon shakllari asosan –di (o'qidim, o'qiding, o'qidi). – gan (o'qiganman, o'qigansan, o'qigan) – (i)b (o'qibman, o'qibsana, o'qibdi) affikslari, edi to'liqsiz fe'li (o'qib edim, o'qib eding, o'qib edi, o'qigan edim, o'qigan eding, o'qigan edi) orqali hosil qilinadi.

O'tgan zamon fe'lining sintetik shakli bildirgan harakat nutq jarayonidan uzoq bo'lmagan davrda bajarilgan harakatni, edi to'liqsiz fe'li orqali yasalgan analitik shakllar esa nisbatan uzoq davrda bajarilgan harakatni ifodalaydi.

Solishtiring:

o'qiganman - o'qigan edim,

o'qidim - o'qigan edim.

o'qibman - o'qib edim kabi.

O'tgan zamon fe'llari quyidagi turlarga bo'linadi:

- 1) *aniq o'tgan zamon shakli;*
- 2) *uzoq o'tgan zamon shakli;*
- 3) *o'tgan zamon hikoya shakli;*
- 4) *o'tgan zamon davom shakli;*
- 5) *o't-gan zamon eshitilganlik shakli.*

Aniq o'tgan zamon shakli. Bu shakl fe'l asosiga -di zamon yasovchisini va tegishli shaxs-son affiksini qo'shish bilan hosil qilinadi.

Birlik	Ko'plik
I sh. <i>kel-di-m</i>	<i>kel-di-k</i>
II sh. <i>kel-di-ng</i>	<i>kel-di-ngiz</i>
III sh. <i>kel-di</i>	<i>kel-di (lar)</i>

Bu shakl ma'no tomonidan o'tmishda aniq bajarilgan harakatni ko'rsatib, so'zlovchi uni o'zi ko'rgandek, o'zi shu harakatning guvohi sifatida xabar beradi. Masalan: *Yozuvchilar bilan uchrashuv juda do'stona va samimiy sharoitda o'tdi.* (G'.G'ulom). *Gap yosh mutaxassislar haqida bordi.* Samandarov xatni *o'qib bo'ldi,* uning ustiga kaftini qo'yib, *To'lagan akaga qaradi.* (A.Qahhor). *Yurtboshimiz boshlagan sharaflı ishga butun bir xalq qo'shildi,* yuragida o'ti bor insonlar *Prezident atrofida birlashdilar.* (Gazetadan).

Uzoq o‘tgan zamon shakli. Bu shaklning turlari ikki yo‘l bilan hosil qilinadi:

1. *-gan* affiksi orqali yasalgan sifatdoshlarga tegishli shaxs-son affikslarini qo‘shish bilan:

Birlik	Ko‘plik
I sh. <i>kel-gan-man</i>	<i>kel-gan-miz</i>
II sh. <i>kel-gan-san</i>	<i>kel-gan-siz</i>
III sh. <i>kel-gan</i>	<i>kel-gan (lar)</i>

Bu shakl harakatning nutq paytidan ancha ilgari aniq bajarilganligini bildiradi. Masalan: *Yigit-qizlarning qo‘shig‘i, mashinalarning sadosi hamma yoqni to‘ldirgan. Yo‘lning ikki tomoniga cho‘zilgan qir yonbag‘irlarini endigina yorib chiqayotgan o‘tlar qoplagan. (P.Tursun). Yer yuziga oppoq gilam to‘shalgan: oyoqlaringiz ostida g‘irchillama qor. (T.Mirhodiyev).*

Bu fe‘lning uchinchi shaxsi ba‘zan *-dir* affiksini olib keladi. Bu vaqtda ikki xil ma‘no ifodalanadi:

a) harakatning nutq paytidan ancha ilgari bajarilganligi ta‘kidlanadi, so‘zlovchining qat‘iy ishonchi ifodalanadi. Masalan: *Kindik qoni shunda to‘kilgandir; bizning suyagimiz qotgan shu yerda. (H.Olimjon).*

b) gumon, noaniqlik ma‘nosi ifodalanadi. Bu vaqtda gumon bildiruvchi *ehtimol, balki* kabi so‘zlar bilan ham kelishi mumkin. Masalan: *Balki u yerlarda ko‘p dilbar Manzaralar jilva qilgandir. Ovlamoqchi bo‘lib ko‘nglini, balki qushlar qanot qoqqandir... (Uyg‘un). Sizning fikringizni, ehtimol, xodimlaringiz so‘zsiz tushunishga o‘rganib qolgandir, lekin men tushunmadim.*

Eski o‘zbek tilida, ba‘zan hozirgi badiiy asrlarda bu shakl bilan teng ravishda *-mish* affiksli sifatdoshdan yasalgan fe‘l shakli ham ishlatiladi. Masalan: *Quyosh va yulduzdan yaralgan olam Zehnim, xayolimni etmishdir maftun. (H.Olimjon).*

2. *-gan* shaklidagi sifatdosh va *emoq* to‘liqsiz fe‘lidan tuzilgan analitik shaklni shaxs-son affiksi bilan tushlash orqali hosil

qilinadi. Bunda tuslovchi to‘liqsiz fe’lning shakliga qarab qo‘shiladi:

Birlik	Ko‘plik
I sh. <i>kel-gan edi-m</i>	<i>kel-gan e-di-k</i>
II sh. <i>kel-gan edi-ng</i>	<i>kel-gan edi-ngiz</i>
III sh. <i>kel-gan edi</i>	<i>kel-gan edi (lar)</i>

Birlik	Ko‘plik
I sh. <i>kel-gan ekan-man</i>	<i>kel-gan ekan-miz</i>
II sh. <i>kel-gan ekan-san</i>	<i>kel-gan ekan-siz</i>
III sh. <i>kel-gan ekan</i>	<i>kel-gan ekan (lar)</i>

Bu shakl nutq paytiga nisbatan ancha ilgari bajarilgan harakatni bildiradi. Harakat bajarilgan payt bilan nutq payti chegaradosh bo‘lmaydi, bu ikkala payt o‘rtasida ikkinchi bir harakat bajarilgan bo‘lishi ham mumkin (bu hol qo‘shma gaplarda uchraydi). Masalan: *Tog‘adan, o‘rtoqlaridan yashirin bir-ikki marta u bilan kinoga ham **borgan edi**. O‘sha vaqtlarda yaxshigina ro‘zg‘or tuzib, qo‘r-qut **orttirgan ekanmiz**, bari xalqning koriga yaradi.* (Oybek).

Uzoq o‘tgan zamon shakli to‘liqsiz fe’lning qaysi ko‘rinishi bilan kelishiga qarab xilma-xil ma’nolarni bildiradi. To‘liqsiz fe’l sifatida *edi* qatnashsa, o‘tmishda harakatning aniq bo‘lganligi qayd qilinadi. Masalan: *Xalq qurilishlarida o‘n minglarcha xalqning baland ruhini, fidokorligini... Sayramov ko‘p marta **ko‘rgan edi**.* (Oybek).

To‘liqsiz fe’l sifatida *ekan* qatnashsa, harakatning o‘tmishda voqe bo‘lganligi so‘zlovchiga keyinchalik ma’lum bo‘lgani ifodalanadi. Masalan: *Huriniso opa o‘qigan, ko‘p vaqtlar tuppattuzuk o‘qituvchilik ham **qilgan ekanlar**.* (A.Qahhor). *Hech kim **eshitmagan ekan**. Ko‘rishmoqchi ekan, nega kelmadi?*

To‘liqsiz fe’l sifatida *emish* kelsa, eshitilganlik ma’nosi, harakatning o‘tmishda bo‘lgan-bo‘lmaganligi noaniq, gumon ekanligi ifodalanadi. Masalan: *Burun zamon bir tul kampir*

bo'lgan emish. Qalbi butkul g'azab bilan to'lgan emish. (Ertakdan). Sulton Hazratlarining o'zlari ham otash nafas shoir emishlar. (Oybek). Ko'kish havo bilan chulg'angan jilg'a etagida bir qora paydo bo'lgan edi. (P.Tursun).

O'tgan zamon hikoya shakli. O'tgan zamonning bu turi *-(i)b* affiksi orqali yasalgan ravishdosh va to'liqsiz fe'ldan tuzilgan analitik shaklni tushlash bilan hosil qilinadi:

Birlik	Ko'plik
I sh. <i>kel-ib edi-m</i>	<i>kel-ib edi-k</i>
II sh. <i>kel-ib edi-ng</i>	<i>kel-ib-edi-ngiz</i>
III sh. <i>kel-ib edi</i>	<i>kel-ib edi (lar)</i>

Bu shakllar nutq paytidan ancha ilgari bajarilgan harakatni hikoya qilish yo'li bilan bildiradi. Masalan *Shogirdimni Beshserkaga yuborib edim. (A.Qahhor). Bilasiz-mi, Komila va Zaynab opalar kelib edi. (Oybek). Ko'zim izingga, qulog'im tovushingga zor bo'lib o'tirib edim, xayriyat, kelib qolding. (Oybek).*

O'tgan zamon davom shakli. Bu shakl *-(a)r (-mas)* affiksli fe'l bilan *edi* to'liqsiz fe'lidan tuzilgan analitik shaklni tushlash bilan hosil qilinadi. Bunda ham tuslovchi affikslar, odatda, to'liqsiz fe'lga qo'shiladi:

Birlik	Ko'plik
I sh. <i>kel-ar edim</i>	I sh. <i>kel-ar edik</i>
II sh. <i>kel ar eding</i>	II sh. <i>kel-ar edingiz</i>
III sh. <i>kel-ar edi</i>	III sh. <i>kel-ar edi(lar)</i>

Bu shakl nutq paytidan ilgari ma'lum bir davr ichida davom qilib turgan yoki takrorlanib turgan harakatni bildiradi. Masalan: *Tayog'ini sudrab, ko'ngilsiz, Poda haydab qirga ketar edi, Maysa gilamlarga etar edi. (Uyg'un). Har bir ona singari To'qson buvi ham o'z yolg'izining baxtli bo'lishini istar edi. (N.Safarov). Devorlar tagida adashib bosh ko'targan munis maysalar ertaga*

qor ostida qolishidan bexabar yashnab turar edi. (O'.Hoshimov). G'ira-shira tong yorishib kelmoqda edi.

O'tgan zamon davom fe'li quyidagi qo'shimcha ma'nolarini ifodalaydi:

a) o'tmishda ma'lum bir vaqt uzluksiz davom qilib turgan harakatni bildiradi. Masalan: *Hovuz bo'yida, salqinda... katta yog'och karavotda bir necha kishi dam olib o'tirishar edi. Endi deraza ortidan tol novdalari chinor kabi tebranib turardi nazarida. (S.Karomatov). Xabari bo'lsa kelar edi. U hech qachon hayajonga ham erk bermas edi. (A.Muxtor).*

b) o'tmishda galma-gal takrorlanib turgan harakatni bildiradi. Masalan: *Hali ko'milmagan toklar egri-bugri qizg'ish tanasini yashirolmay, iymanganday osilib yotar edi. (O'.Hoshimov). Daryo tomondan g'irillab esib turgan shabada yo'l bo'yidagi o't-o'lanlarni egar, tebratar edi. (A.Qahhor).*

O'tgan zamon davom fe'li shakli to'liqsiz fe'lning qaysi ko'rinishi bilan tuzilishiga qarab turlicha modal ma'nolarni ifodalaydi. To'liqsiz fe'l sifatida *edi* qatnashsa, harakatning nutq paytidan ilgari aniq bajarilganligi anglashiladi. Masalan: *Saidaning qarshisida istarasi issiq, ochiq, xushchaqchaq bir yigit o'tirar edi... Unga qanday va qaysi til bilan minnatdorchilik bildirishni bilmas edi. (A.Qahhor)*

To'liqsiz fe'l sifatida *ekan* qatnashsa, o'tgan zamonda bo'lib o'tgan voqea-hodisaning, harakatning so'zlovchiga keyinchalik ma'lum bo'lganligi anglashiladi. Masalan: *Men u vaqtlarda yuragimdagi g'azab o'tini qayerga sochishni bilmas ekanman. (A.Qahhor).* To'liqsiz fe'lning *emish* shakli qatnashsa, harakatning o'tmishda bo'lgan-bo'lmaganligi noaniq, gumon ekani ifodalanadi. Masalan: *Bitta o'zingiz o'ttiz ikkita mashinaga qarar emishsiz. (A.Qahhor).*

-moqda va to'liqsiz fe'l shaklidan hamda *-yotgan* sifat-dosh shakli va to'liqsiz fe'l shaklidan tuzilgan analitik shakllar ham o'tgan zamon ma'nosini bildiradi. Bu shakllar nutq paytidan ilgari bajarilib, ikkinchi bir harakat yuz bergan paytda ham davom qilib turgan harakatni ifodalaydi. So'zlovchi o'tmishdagi harakat

haqida o‘zi ko‘rgandek xabar beradi. Masalan: *Muattar borganda Anvar mashina yuvayotgan ekan. Yosh bir qizning oldida bu gaplar uni xijolatga qo‘ymoqda edi. Tabiat o‘z tilida roz aytib shuvullar ekan, yigit bundan o‘z quvonchining madhini o‘qimoqda edi. (M.Ismoiliy). Tog‘ tomondan qor izg‘irini esayotgan edi.*

O‘tgan zamon eshitilganlik shakli. Bu shakl $-(i)b$ affiksi bilan yasalgan ravishdoshlarga tegishli shaxs-son affikslarini qo‘shish bilan tuziladi:

Birlik	Ko‘plik
I sh. <i>kel-ib-man, o‘qi-b-man</i>	<i>kel-ib-miz, o‘qi-b-miz</i>
II sh. <i>kel-ib-san, o‘qi-b-san</i>	<i>kel-ib-siz, o‘qi-b-siz</i>
III sh. <i>kel-ib-di, o‘qi-b-di</i>	<i>kel-ib-di (lar), o‘qi-b-di (lar)</i>

O‘tgan zamon eshitilganlik fe’li so‘zlovchining ko‘z oldida yuz bergan harakatni emas, balki o‘tmishda bajarilib, boshqalardan eshitilgan yoki boshqa manbalar vositasida ma’lum bo‘lgan harakatni ifodalaydi. Masalan: «*Buni omad deydilar, ham ish undiribsan, ham tomosha qilibsan*», - dedi Mirhaydar. *Bultur kuzda to‘y-tomosha bilan o‘g‘lingni uylantiribsan, kelin ko‘ribsan. (Oybek). O‘zbek tuprog‘idan kelibman bu bor, Sengadir oshifta qalbim sadosi. (A.Oripov).*

O‘tgan zamon maqsad shakli. Bu shakl nutq so‘zlangan paytdan ilgari bajarilishi maqsad qilingan, ammo uning voqe bo‘lmaganligini eslatadigan ish-harakatni ifodalaydi. Bu shakl quyidagicha ifodalanadi: a) $-moqchi$ affiksiga *edi* to‘liqsiz fe’lini tuslab biriktirish bilan:

Birlik	Ko‘plik
I sh. <i>ol-moqchi edim</i>	<i>ol-moqchi edik</i>
II sh. <i>ol-moqchi eding</i>	<i>ol-moqchi edingiz</i>
III sh. <i>ol-moqchi edi</i>	<i>ol-moqchi edi (lar)</i>

Masalan: *Ertalab kelmoqchi edi. She'zni o'qimoqchi edi. Erta bilan fotiha berasiz, ... qazish ishlarini boshlamoqchi edik. (Mirmuhsin); b) –digan affiksi yordamida yasalgan kelasi zamon sifatdoshiga edi to'liqsiz fe'lini tushlab biriktirish bilan:*

Birlik	Ko'plik
I sh. <i>ol-a-digan edim</i>	<i>ol-a-digan edik</i>
II sh. <i>ol-a-digan eding</i>	<i>ol-a-digan edingiz</i>
III sh. <i>ol-a-digan edi</i>	<i>ol-a-adigan edi (lar)</i>

Fe'lning hozirgi zamon shakllari

Fe'lning hozirgi zamon shakllari harakatning nutq so'zlanib turgan paytda bajarilayotganini bildiradi. Bu fe'llarda harakatning bajarilishi bilan nutq so'zlanishi bir vaqtda bo'ladi. Bu – uning asosiy xususiyati. Ammo hozirgi zamon shaklining ma'nosi nutq boshlanishi va tamom bo'lishi bilan cheklanmaydi, balki boshqa zamon chegarasiga ham o'tadi. Jumladan, hozirgi-kelasi zamon shakli, hozirgi zamon ma'nosidan tashqari, harakatning nutq paytidan ancha ilgari boshlanib, nutq so'zlanib bo'lgandan keyin ham bir oz davom qilishini anglatadi, ya'ni uch zamon doirasidagi harakatni bildiradi. Ya'ni hozirgi zamon shakli, umuman, bir zamon bilan chegaralanmaydigan, nutq paytidan oldin ham, keyin ham bo'lib turadigan harakatni ifodalaydi.

O'z xususiyatiga qarab fe'lning hozirgi zamon shakllari ikkiga bo'linadi: *a) aniq hozirgi zamon shakllari; b) hozirgi-kelasi zamon shakllari.*

Aniq hozirgi zamon shakllari to'rt yo'l bilan yasaladi:

1. *–a, –y* affikslari bilan yasalgan ravishdoshlarga *–yotir* qo'shimchasi va tegishli shaxs-son qo'shimchasini qo'shish bilan.

Birlik

- I sh. *kel-a-yotir-man, o'qi-(y)-yotir-man*
- II sh. *kela-yotir-san, o'qi-(y)-yotir-san*

III sh. *kel-a-yotir*, o‘*qi-(y)yo-tir*

Ko‘plik

I sh. *kel-a-yotir-miz*, o‘*qi-(y)-yotir-miz*

II sh. *kela-yotir-siz*, o‘*qi-(y)-yotir-siz*

III sh. *kel-a-yotir (lar)*, o‘*qi-(y)-yotir (lar)*

Aniq hozirgi zamonning bu shakli harakatning nutq paytida bajarilayotganligini bildirish bilan birga, uning nutq so‘zlanishidan oldinroq boshlanib, nutq paytidan keyin ham ozmi-ko‘pmi davom qilishini anglatadi. Masalan: *Ko‘m-ko‘k vodiylarda po‘lat izlardan Kechayotir qora poezd uchib, qarsillab. (H.Olimjon). Bekor qilayotirsiz og‘a, ... Men sizga astoydil xizmat qilmoqchi edim. (S.Siyoyev).*

Ravishdoshga –*yotib* affiksini va shaxs-son affiksini qo‘shish bilan ham aniq hozirgi zamon ma‘nosi ifodalanadi:

Birlik

I sh. *yoz-a-yotib-man*

II sh. *yoz-a-yotib-san*

III sh. *yoz-a-yotib-di*

Ko‘plik

yoz-a-yotib-miz

yoz-a-yotib-siz

yoz—a-yotibdi (lar)

Bu shakl hozirgi zamon davom ma‘nosini ham ifodalaydi. Masalan: *Saida bir nima yozayotibdi, yozgan narsasi qiziq bo‘lsa kerak, damba-dam iljayib qo‘yayotibdi. (A.Qahhor). Vagonlarni to‘ldirib jo‘nayotgan odamlar orasida Roziya goh ko‘rinib, goh ko‘rinmay borayotibdi. (P.Qodirov).*

2. –*a*, –*y* qo‘shimchasi bilan yasalgan ravishdoshga –*yap* qo‘shimchasini hamda tegishli shaxs-son qo‘shimchasini qo‘shish bilan yasaladi:

Birlik

I sh. *kel-a-yap-man - kelyapman*

II sh. *kel-a-yap-san - kelyapsan*

III sh. *kel-a-yap-ti - kelyapti*

Ko‘plik

kel-a-yap-miz, kelyapmiz

kel-a-yap-siz, kelyapmiz

kel-a-yap-ti (lar), kelyapti (lar)

Birlik	Ko‘plik
I sh. <i>o‘qi-y-yap-man -o‘qiyapman</i>	<i>o‘qi-y-yapmiz - o‘qiyapmiz</i>
II sh. <i>o‘qi-y-yap-san - o‘qiyapsan</i>	<i>o‘qi-y-yap-siz - o‘qiyapsiz</i>
III sh. <i>o‘qi-y-yap-ti - o‘qiyapti</i>	<i>o‘qi-y-yap-ti (lar) - o‘qiyapti (lar)</i>

Borayapman, kelayapman shaklidagi fe’llarni adabiyotlarda ravishdosh yasovchi affikssiz yozish uchrayapti: *boryapti, kelyapti, kulyapti, kulyapsiz, ketyapmiz* kabi.

Bu shakl nutq paytidagi harakatni ta’kidlash, shu paytda bo‘layotgan harakatni bildirishga xizmat qiladi. Masalan: *Sakson otaning ko‘zlari allanechuk pirillab ketyapti.* (Oybek). *Manzuraxon balerina bo‘lgani o‘qiyapti.* (A.Qahhor).

Bu shakl harakatning nutq paytidan keyin davom qilishini ham bildiradi. Masalan: *Injenerlar mukammal terim mashinasi yaratish uchun qattiq ishlayapti.* «Mana, yoz ham **o‘tyapti**», - dedi Sayramov. (Oybek).

3. Fe’l asosiga –*moqda* va tegishli shaxs-son affiksini qo‘shish bilan yasaladi: *kel-moqda, o‘qi-moqda, yoz-moqda, bor-moqda* kabi.

Birlik	Ko‘plik
I sh. <i>kel-moqda-man</i>	<i>kel-moqda-miz</i>
II sh. <i>kel-moqda—san</i>	<i>kel-moqda-siz</i>
II sh. <i>kel-moqda</i>	<i>kel-moqda (lar)</i>

Bu shakl nutq paytida bajarilayotib, undan keyin ham birmuncha davom qiladigan harakatni bildiradi. Bunda ham harakatning boshlanishi nutq paytidan oldin bo‘ladi. Masalan: *O‘zbekistonda yuzdan ortiq elat va millat vakillari yagona oila bo‘lib yashamoqdalar.* (Gazetadan).

4. *Yurmoq, o‘tirmoq, turmoq, yotmoq* yordamchi fe’llaridan birini –(i)b ravishdoshi shaklida tuslab va mustaqil fe’lning –(i)b ravishdosh shakli bilan qo‘shib ishlatish ham hozirgi zamon ma’nosini ifodalaydi. Masalan: *Har bir ishimizdan ertaning shabadasi kelib turibdi.* (Oybek). *Deraza yonidagi katta tuvakda sambit guli ko‘m-ko‘k bo‘lib yashnab turibdi.* (S.Zunnunova).

Hozirgi-kelasi zamon shakli. Bu shakl *-a, -y* affikslari bilan yasalgan ravishdoshlarga tegishli shaxs-son affiksini qo‘shish bilan hosil bo‘ladi:

Birlik	Ko‘plik
I sh. <i>kel-a-man, o‘qi-y-man</i>	<i>kel-a-miz, o‘qi-y-miz</i>
II sh. <i>kel-a-san, o‘qi-y-san</i>	<i>kel-a-siz, o‘qi-y-siz</i>
III sh. <i>kel-a-di, o‘qi-y-di</i>	<i>kel-a-di (lar), o‘qi-y-dilar</i>

Hozirgi-kelasi zamon shakli bir necha ma’noda qo‘llaniladi:

1. Nutq paytida bajarilayotgan va nutq paytidan keyin ham davom qiladigan harakatni bildiradi. Masalan: *Daraxtlarning qubba-qubba mevalariga... qiziqib qaraydi, hayajon-la xursand kishilarga tikiladi, tanish-bilishlarni birma-bir surishtiradi. O‘ktamning elkasini saraton qizdiradi. Tomog‘i qaqraydi. O‘qtin-o‘qtin pishqirib bosh silkib yo‘rg‘alagan ot ko‘pikka belanadi.* (Oybek).

2. Nutq paytidan keyin bajariladigan harakatni – kelasi zamonni bildiradi. Masalan: *U keladi albat qoshimga, Elga shodlik olib keladi.* (H.Olimjon). – *Dam olinglar, ertaga kechqurun qirga bug‘doy o‘rog‘iga borasizlar.* (Oybek).

3. Zamonda umumiylik ma’nosini bildiradi. Masalan: *Bir parcha o‘t bo‘lib bunda kun Paxtasiga ishlaydi har kun.* (H.Olimjon). *Samimiy aytilgan so‘z sodda bo‘ladi. Chunki dilning hukmronligi tildan ustun bo‘ladi. Kishinihg qadri amali va unvoni bilan emas, Vatanga, xalqiga qilgan xizmati bilan o‘lchanadi.* (Shuxrat).

4. Nutq paytidan ilgari bajarilgan harakatni - o‘tgan zamonni bildiradi. Bu vaqtda o‘tmishdagi voqealar hozir ro‘y berayotgandek hikoya qilinadi. Masalan: *Paxta terimi boshlanadi, yuraklarda mehnat shavqi qaynaydi, paxtazor uzra qiy-chuv, kulgi, qo‘shiq yangraydi.* (Oybek).

Fe'ning kelasi zamon shakllari

Fe'ning kelasi zamon shakllari nutq paytidan keyin bajariladigan harakatni bildiradi.

Kelasi zamon shakllari ko'pincha hozirgi zamon shakllari bilan bog'langan bo'ladi. Shunki hozirgi zamon fe'l shakllari orqali ifodalangan harakat asosan nutq paytida tugallanib qolmay, undan keyin, ya'ni kelasi zamonda davom qilishi mumkin bo'lgan harakatni bildiradi.

Kelasi zamon shakllari ikkiga bo'linadi: **a) aniq kelasi zamon shakli;** **b) kelasi zamon gumon shakli.**

Aniq kelasi zamon shakli. Kelasi zamonning bu shakli quyidagicha yasaladi:

1. Fe'l o'zagiga *-ajak (-yajak)* affiksini hamda tegishli shaxs-son affiksini qo'shish bilan hosil qilinadi:

Birlik	Ko'plik
I sh. <i>kel-ajak-man, o'qi-yajak-man</i>	<i>kel-ajak-miz, o'qi-yajak-miz</i>
II sh. <i>kel-ajak-san, o'qi-yajak-san</i>	<i>kel-ajak-siz, o'qi-yajak-sizI</i>
II sh. <i>kel-ajak, o'qi-yajak</i>	<i>kel-ajak (lar), o'qi-yajak (lar)</i>

Bu shakl harakatning nutq paytidan keyin aniq bajarilishini bildiradi. Harakat hozirgi zamon bilan bog'liq bo'lmay, nutq paytidan so'ng amalga oshadi. Masalan: *Botirlar xalqning xotirasida hamisha yashayajaklar. (Oybek) Barcha xalq ham o'z ona-yurt bog'ida dilshod Xirmon-xirmon ko'tarajak umid donasin. (G'.G'ulom).*

Aniq kelasi zamon fe'li harakatning bajarilish payti nuqtai nazaridan quyidagi qo'shimcha ma'nolarni bildiradi: **a) zamonda davomlilikni, ya'ni nutq paytidan keyin bajariladigan harakatning birmuncha davom qilganligini bildiradi.** Masalan: *Kurash davom etmoqda va davom etajak (Oybek); b) qat'iylik ma'nosini, ya'ni harakatning nutq paytidan keyin qat'iy bajarilishini ta'kidlaydi.* Masalan: *«Urush bo'lmayajak», -derkan onalar, Bu ovoz ko'rsatar hayotiy kuchin. (Zulfiya).*

2. Fe'l asosiga *-gu* (*-g'u*, *-ku*, *-qu*) va tegishli shaxs-son affikslarini qo'shish bilan yasaladi; nutq paytidan keyin bajariladigan harakatni ta'kidlash uchun *-dir* affiksi ham qo'shiladi.

Birlik	Ko'plik
I sh. <i>kel-gu-m(dir)</i>	<i>kel-gu-miz(dir)</i>
II sh. <i>kel-gu-ng (dir)</i>	<i>kel-gu-ngiz(dir)</i>
II sh. <i>kel-gu-si (dir)</i>	<i>kel-gu-si(dir)</i>

Bu shakl ko'proq eski o'zbek tilida ishlatilgan. Shuning uchun *tarixiy kelasi zamon shakli* ham deyiladi. Hozirgi adabiy tilda esa oz uchraydi. Masalan: *Bo'ylari barvasta, qoshlari qunduz, Nima qilsam seni aylagumdir shod. (Uyg'un).*

3. Fe'l asosiga *-gay* va tegishli shaxs affikslarini qo'shish orqali yasalgan shakl ham nutq paytidan keyin aniq bajariladigan harakatni bildiradi. Bunda qat'iylik, ishonch, orzu ma'nolari ta'kidlanadi. Bu ham tarixiy shaklga aylanayotir. Masalan: *Bir xalqning aziz umrin, avlodin, istiqbolin Hechga chiqarolmagay hech qanday qonli shamshir. (G'.G'ulom). Qonga to'lgay, jangga botir kirsar, so'lu-sog'lar. (H.Olimjon).*

Kelasi zamon gumon fe'li. Bu shakl *-(a)r (-mas)* affiksini qo'shish va tegishli shaxs-son affiksi bilan tushlash orqali hosil bo'ladi:

Bo'lishli shakl

Birlik	Ko'plik
I sh. <i>o'qi-r-man, kel-ar-man</i>	<i>o'qi-r-miz, kel-ar-miz</i>
II sh. <i>o'qi-r-san, kel-ar-san</i>	<i>o'qi-r-siz, kel-ar-siz</i>
II sh. <i>o'qi-r, kel-ar</i>	<i>o'qi-r-(lar) kel-ar (lar)</i>

Bo'lishsiz shakl

Birlik	Ko'plik
I sh. <i>kel-mas-man</i>	<i>kel-mas-miz</i>
II sh. <i>kel-mas—san</i>	<i>kel-mas-siz</i>
II sh. <i>kel-mas</i>	<i>kel-mas (lar)</i>

Bu shaklning asosiy xususiyati harakatning bajarilishi haqida gumon, taxmin bildirishdan iborat. Masalan: *Ming mashaqqat bilan to'plangan qog'ozlaringizni saqlab qolay, esdalik bo'lib qolar. Mana endi u namunali ferma tuzish tilagiga ham erishar.* (Oybek).

Ba'zan bu shakl zamon bilan chegaralanmagan, doim bo'lib turadigan harakatni anglatadi. Masalan: *Er bosiga ish tushsa, etik bilan suv kechar.* (Maqol). *Daryo suvin bahor toshirar, Odam qadrin mehnat oshirar.* (Maqol).

Eski o'zbek tilida, ba'zan hozirgi badiiy adabiyotda ham *-ar* affiksi *-ur* tarzida qo'llanadi. Masalan: *Uyimizni yoritur har kimning o'z mehnati.* (G'.G'ulom). *Qiz degan ko'ngilning qonidan bo'lur, Bo'y etib, boshqa uy egasi – beka.* (G'.G'ulom).

She'riyatda kelasi zamon gumon ma'nosini ifodalash uchun *-mish* affiksi ishlatiladi. Masalan: *Qushlar oshyonidan uchib ketmishlar, Kech kuzak xaybati soya solganda.* (A.Sher). *Muhabbat dardiga mubtalo oshiq senga havas bilan boqarmish chindan.* (A.Oripov).

FE'LNING SHAXS - SON KATEGORIYASI

Ma'lumki, fe'l shaxs-sonda o'zgaradi, ya'ni tuslanadi. Fe'l tuslanganda harakatning qaysi shaxs tomonidan bajarilganini yoki inkor etilishini ko'rsatadi. Bunday paytda ayni bir affiks bajaruvchining miqdorini ham bildiradi. Shuning uchun bunday affiks **shaxs-son affiksi deyiladi.**

Demak, harakatning bajaruvchisi shaxsga va bu shaxsning son miqdoriga munosabati shaxs-son kategoriyasi hisoblanadi. Bu ma'nolarni ifodalovchi shaxslar **shaxs-son shakllari deyiladi.**

Fe'lning shaxs-sonda o'zgarishi tuslanish deyiladi. O'zbek tilida tuslanishning 3 tizimi bor.

I tuslanish tizimi

	Birlik	Ko‘plik
I shaxs	- <i>man</i>	- <i>miz</i>
II shaxs	- <i>san</i>	- <i>siz</i>
III shaxs	- <i>di (nol)</i>	- <i>di(lar) yoki (nol) lar</i>

II tuslanish tizimi

	Birlik	Ko‘plik
I shaxs	- <i>m</i>	- <i>k</i>
II shaxs	- <i>ng</i>	- <i>ngiz</i>
III shaxs	- <i>nol</i>	- <i>nol (lar)</i>

III tuslanish tizimi

	Birlik	Ko‘plik
I shaxs	-(<i>a</i>)y -(<i>a</i>) yin	- (<i>a</i>)ylik,
II shaxs	- <i>gin</i> yoki <i>nol</i>	- (<i>i</i>)ng, -(<i>i</i>)ng(iz)lar
III shaxs	- <i>sin</i>	- <i>sin (lar)</i>

Tarixiy jihatdan birinchi tuslanish eng qadimgi bo‘lib, ikkinchi tuslanish shundan kelib chiqqan.

Birinchi tuslanish affikslari quyidagi fe‘l shakllarini tuslashga xizmat qiladi:

a) fe‘lning hozirgi zamon shakllarini tuslashda qo‘llanadi: *kelayotir-man, kelayotir-san, kelayotir-miz, kelayotir-siz; kelayap-man, kelayap-san, kelayap-miz, kelayap-siz; kela-man, kela-san, kela-miz, kela-siz;*

b) sifatdosh va ravishdoshlarga qushilib, o‘tgan zamon, kelasi zamon gumon hamda kelasi zamon maqsad shakllarini tuslab keladi: *borgan-man, borgan-san, borgan-miz, borgan-siz; borib-man, borib-san, borib-miz, borib-siz, borib-di; borar-man, borar-san, borar-miz, borar-siz; bormoqchi-man, bormoqchi-san, bormoqchi-miz, bormoqchi-siz; borajak-san, borajak-miz, borajak-siz;*

v) *ekan, emish* bilan tuzilgan analitik shakllarni va kesim vazifasida kelgan bosh soʻzlarini tuslab keladi: *borar ekan-man, borar ekan-san, borar ekan-miz, borar ekan-siz; borgan ekan-man, borgan ekan-san, borgan ekan-miz, borgan ekan-siz;*

Ikkinchi tuslanish affikslari quyidagi oʻrinlarda ishlatiladi:

a) feʼning aniq oʻtgan zamon shaklini tuslab keladi: *bordi-m, bordi-ng, bordi-k, bordi-ngiz;*

b) toʻliqsiz feʼlli oʻtgan zamon shakllarini tuslab keladi: *borgan edi-m, borgan edi-ng, borgan edi-k, borgan edi-ngiz; borar edi-m, borar edi-ng; borar edi-k, borar edi-ngiz; borib edi-m, borib edi-ng, berib edi-k, borib edi-ngiz; borayotgan edi-m, borayotgan edi-ng, bormoqchi edi-m, bormoqda edi-ng;*

v) shart mayli shakllarini tuslab keladi: *borsa-m, borsa-ng, borsa-k, borsa-ngiz.*

Uchinchi tuslanish affikslari buyruq-istak maylidagi feʼllarni tuslashga xizmat qiladi: *bor-ay, bor-ayin, bor-gin, (bor), bor-sin, bor-aylik, bor-ing, bor-ingiz(lar), borsin(lar)* kabi.

Feʼning shaxs-son shakllari oʻz maʼnolaridagina qoʻllanib qolmay, balki biri ikkinchisi oʻrnida, boshqa maʼnolarda ham qoʻllana oladi. Masalan, birinchi shaxsning koʻplik shakli, soʻzlovchining boshqa shaxslar bilan birgalikdagi harakatini bildirishdan tashqari, birinchi shaxsning birligi uchun ham qullanadi. Bu vaqtda soʻzlovchining kamtarligi yoki magʻrurlanishi maʼnosini ifodalaydi. Masalan: «*Oldingi yutuq bilan qutlaymiz*», - dedi yigitga yaqinlashib qiz. – «*Yozib, oʻqib berasizmi?*» - «*Bir oz yozamiz, chalasini ogʻzaki qoʻshamiz*». (A.Qahhor).

Ikkinchi shaxsning koʻplik shakli, bir necha shaxsga murojaat maʼnosini bildirish bilan birga, ikkinchi shaxsning birligi uchun qoʻllanib, biror shaxsga nisbatan hurmat yoki piching maʼnosini ifodalaydi. Masalan: *Kechirasiz, sizni birinchi koʻrishim, biz tomonlarga yaqinda keldingizmi?*. Iltimos, shu ishlarning samaradorligini misollar bilan *aytsangiz*. (Oʻ.Usmonov).

Ayrim hollarda ikkinchi shaxsning birlik shakli uchunchi shaxsning birligi uchun qullanishi ham mumkin. Bunda maʼlum

stilistik maqsad koʻzda tutiladi. Masalan: *Bu mamlakat bagʻrida qancha-qancha yurganing bilan, uning husn-jamoliga ming marta tikilganing bilan toʻymaysan kishi.* (Gazetadan).

Uchinchi shaxsning koʻplik shakli ham hurmat yoki kesatish maʼnosida shu shaxsning birligi uchun qoʻllanishi mumkin. Masalan: *Kuntugʻmish akam har kuni kelib turibdilar.* (Mirmuhsin). «U kishi bugun yoʻqlar». - *Qayerga ketganlar?* – «*Aytmadilar. Ertaga boʻladilar.*» (Oʻ.Usmonov).

Uchinchi shaxsning koʻplik shakli ikkinchi shaxsning birligi uchun qoʻllanib, koʻpincha hurmat, baʼzan kesatish maʼnosini ifodalaydi. Masalan: *Qani, toʻrga oʻtsinlar.* (A.Qodiriy). *Xoʻp, orzulari ushaldi - oʻqidilar, bitirdilar, ishga ham kirdilar, ishlab qancha oylik oladilar?* (A.Qahhor).

FEʼLNING FUNKSIONAL SHAKLLARI

Feʼl turkumi bir qancha nokategorial shakllarga ega boʻlib, ular harakat va holatning turlicha belgi-xususiyatlarini bildiradi. Bu nokategorial shakllarning bir guruhi maʼlum vazifani bajarishga moslashgan boʻlsa, ikkinchi bir turi turli xil modal maʼnolarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Feʼlning nutqda maʼlum bir vazifani bajarishga moslashgan shakllari funksional shakllar hisoblanadi. Feʼllar toʻrt xil funksional shaklga ega: *sof feʼl, harakat nomi, sifat-dosh, ravish-dosh.*

Feʼlning funksional shakllari asosiy xususiyatlariga koʻra ikki turli boʻladi.

1. Feʼlning maʼlum bir vazifa uchun xoslangan shakllari.
2. Harakatning turli xarakteristikasini koʻrsatuvchi va modal maʼno ifodalovchi shakllari.

Felning maʼlum bir vazifa uchun xoslangan shakllari

Sof feʼl (kesimlik shakli). Bu shakl gap ichida feʼl-kesim vazifasini bajaradigan feʼl shaklidir. Sof feʼl boshqa shakllardan shunisi bilan farqlanadiki, u feʼlga xos boʻlgan barcha grammatik

xususiylarni (bo‘lishli-bo‘lishsizlik, o‘timli-o‘timsizlik, zamon, shaxs-son, mayl, nisbat va h.) o‘zida aks ettira oladi: *U yozdi* (bo‘lishli, o‘timli, yaqin o‘tgan zamon shakli, 3-shaxs birlik shakli, aniqlik mayli, aniq nisbat, kesim vazifasida).

Harakat nomi. Harakat nomi fe‘lning funksional shakllaridan biri bo‘lib, harakat va holatning nomini bildiradi, gapda otga xos vazifalarda keladi. Harakat nomi fe‘l va otga xos grammatik belgilarga ega, ya‘ni bir tomondan fe‘l kabi: a) mazmunan harakat bildiradi; b) o‘timli-o‘timsizlik xususiylarini ko‘rsatishga ega; v) daraja (nisbat) kategoriyasiga ega; g) boshqa fe‘l shakllari kabi kelishiklarni boshqarib keladi va ravishdoshlar orqali aniqlanadi. Masalan: *Tinchlikda yashamoq chinakam hayot. (G‘.G‘ulom). Mashinaga o‘tirish oldidan do‘stlar yana hayajon bilan ko‘rishdilar. (Oybek). Olimjon hovlidan chiqishi bilan qattiq izg‘iringa duch keldi.*

Ikkinchi tomondan esa ot kabi: a) kelishik va egalik affiksini olib turlanadi; b) gapda ot bajargan vazifada – ega, to‘ldiruvchi, qaratuvchi va kesim vazifasida keladi. Masalan: *O‘ktam ikki qo‘li bilan ildam va saralab terishga tirishar edi. (Oybek). Gapni o‘ylab gapir, kattalarning nasihatini sabr-toqat bilan tinglashga odatlan. (Mirmuhsin). Tole soatini kutmoqdan o‘zga ilojimiz yo‘q [dedi podshoh Navoiyga] (Uyg‘un va I. Sulton).*

Harakat nomi quyidagicha yasaladi:

1. Fe‘l asosiga –(i) sh affiksini qo‘shish bilan *kelish, yozish, borish, chiqish, ishlash* kabi. Hozirgi o‘zbek tilida – (i) sh affiksi bilan yasalgan harakat nomi juda ko‘p ishlatiladi. Qadimgi o‘zbek tilida esa ancha kam qo‘llangan. Masalan: *Kuzda tonnalab olinadigan hosilni grammlab-grammlab undirish pallasini hozir. (Oybek) Qutidor mehmonlarni jo‘natib, yotish uchun echinar ekan, Oftoboyim so‘radi... (A.Qodiriy). Bu toqati-toq, joni temirdan insonning tuzalib ketishini, yashashini, uzoq umr ko‘rishini uning o‘zidan ham ko‘proq tilar edi. (A.Qahhor).*

2. Fe‘l asosiga – (u) v affiksini qo‘shish bilan: *boruv, keluv, chiquv, ishlov* kabi. – (u) v bilan yasalgan harakat nomi hozirgi o‘zbek tilida juda kam ishlatiladi: *Nuri o‘z rejasining bunday*

qulay amalga oshuvidan hadsiz sevindi. (Oybek). Sayyora kecha bolalar bilan bo'lgan uchrashuvini gapirib berdi. (O.Yoqubov). Olishuvga talabgor To'ron Burxon o'g'li.

3. Fe'l asosiga *-moq* affiksini qo'shish bilan: *kelmoq, bormoq, ishlamoq, aytmq* kabi. Bu harakat nomi bo'lishsiz shaklga ega emas: *Damlar mazmunini qamrab olmoqqa Dunyoday kattakon kitob kerakdir. (G'.G'ulom).* *-moq* affiksi bilan yasalgan harakat nomi eski o'zbek tilida faol qo'llangan. Hozirgi o'zbek tilida esa nisbatan kamroq ishlatiladi. *-moq* affiksi qadimgi yodgorliklarda va eski o'zbek tilida *-mak* shaklida ham ishlatilgan. Bu shakl ba'zan hozirgi adabiy asarlarda ham uchraydi: *Ming yil nari-beri o'tgan aqllar yashamak sirini bildirar, xolos. (G'.G'ulom).* *Jangchilar kiyim-boshlarini echib chiqishar, isimoq uchun u yoqdan bu yoqqa yurishar edi. (O'.Hoshimov).*

- (*i*) *sh*, - (*u*) *v* affikslari bilan yasalgan harakat nomlari otga juda yaqin turadi. Shuning uchun bular orqali yasalgan so'zlarning ba'zilari ham harakat nomiga, ham otga teng keladi: *uylanish (uylanmoq va jenitba ma'nosida), uchrashuv (uchrashmoq va vstrecha ma'nosida), yozuv (yozmoq va pismo), saylov (saylamoq va выборы ma'nosida)* kabi. *-moq* affiksi bilan yasalgan harakat nomi esa ko'proq fe'lga yaqin turadi. Shunga ko'ra u shartli ravishda **fe'lning noaniq shakli, infinitiv** deb ham yuritiladi.

Harakat nomining egalik bilan turlanishi otlardan farq qiladi. Jumladan, harakat nomi egalik affiksini olganda, ko'pincha harakatning bajaruvchisini bildiradi: *Said kabinetdan chiqishi bilan bu gaplarni unutdi. (A.Qahhor).* *Xizmatdan qaytishida Shukur Karimovich taklifi bilan Umid uning mashinasiga chiqdi. (Mirmuhsin).* *Albatta, o'zing birga borasan, qudalarining bilan tanishmog'ing ham zarur. (A.Qodiriy).*

Harakat nomi shaklidagi fe'l gapda ega, to'ldiruvchi, qaratuvchi, kesim vazifasida keladi: *Eshikning qo'qqisidan ochilishi xotinlarni cho'chitib yubordi. (A.Qodiriy).* *U mehribon ona bilan hazillashishni, uning jig'iga tegishni yaxshi ko'radi. (Oybek).* *Har bir ota-ona o'z farzandini jon-dili bilan sevadi va*

uning jamiyatga foydali kishi bo'lib **etishuvini** istaydi. (Gazetadan). Oy yorug'ida kishi chehrasini **o'qish** qiyin. (Shuhrat). **O'qishlar** o'zbek va rus tillarida olib borilmoqda.

Sifatdosh. Sifatdosh fe'lning funksional shakllaridan biri bo'lib, narsaning harakat va holat belgisini ko'rsatadi, odatda, sifatlovchi vazifasida keladi.

Sifatdoshning belgilari:

a) harakat tushunchasini anglatadi. Masalan: *U doimo izlanadigan, doimo harakatda bo'lgan, parvozga chog'langan ilg'or kishilarimizdan biri. (I.Rahim). Hayotda tutgan narsani qo'ymaydigan nozik, ammo zabardast qo'llar ham bo'ladi. (S.Zunnunova);*

b) nisbat, o'timli-o'timsizlik, bo'lishli-bo'lishsizlik ma'nolarini ifodalaydi. Masalan: *Tirqishdan qarab turgan Hayot o'zini chetga oldi. (M.Ismoilij). Siz juda hadiksiraydigan odam ekansiz-ku! Kiyingan bola (o'zlik), o'qilgan kitob, chaqirilgan mehmon (majhul) kabi;*

v) boshqa so'zlarni boshqarib keladi: *Anorxon o'z Vatanini chin yurakdan sevgan, o'z ishiga ko'ngil qo'ygan qiz. (I.Rahim);*

g) shaxs va narsaning harakat bilan bog'liq belgisini bildirib, gapda sifatlovchi vazifasida keladi, shaklan o'zgarmaydi: *Do'stlik bo'lmagan joyda ishning rivoji ham bo'lmaydi. (S.Zunnunova);*

d) otlashib kela oladi. Bu vaqtda ot singari kelishik, egalik affikslarini qabul qiladi va shunga mos vazifada keladi: *Maqtanganning uyini, kerilganning to'yini ko'r. (Maqol). Vijdonim buyurganin Shu she'rda yoza olsam, Vijdondek durust bo'lur. (G'.G'ulom);*

e) shaxs-son affiksi bilan tuslanib, fe'lning aniqlik mayliga xos zamon shakllarini hosil qiladi. Masalan: *Tog'ni goh-goh mana shunday uzoqdan tomosha qilaman, yaqindan sira ko'rmaganman. (Oybek). Narigi yoqdagi go'zal favvoralar qurilishi endi boshlangan. (P.Qodirov).*

Sifatdosh, asosan, quyidagi affikslar bilan yasaladi:

1. *-gan (-kan, -qan).* Bu qo'shimcha nutqda eng faol qo'llanadi: *kelgan, o'qigan, kulgan, yozilgan, ekan, chiqqan*

kabi. Masalan: *Ertalabki nonushtaga beriladigan ovqatga sariyog‘ solinmaydi.* (S.Anorboyev).

2. *-digan, -yotgan.* Bu affikslar **-gan** affiksi bilan bog‘langan: *keladigan, kelayotgan, o‘qiydigan, o‘qiyotgan, yoziladigan, yozayotgan* kabi. Masalan: *Bundagi farqni «Yusuf-Zulayho» qissalarini o‘qiydigan kishi biladir.* (A.Qodiriy). Demak, bizning qilgan ishimiz izsiz **ketmaydigan**, umrimiz oqar suvdek bekorga **oqmaydigan** bo‘libdi. (P.Tursun).

3. *-(a)r; oqar (suv), ko‘rar (ko‘z), uchar (qush), eyar (og‘iz)* kabi. Bo‘lishsiz shaklda affiksdagi *r* tovushi *s* ga aylanadi: *kelar-kelmas, bilar-bilmas* kabi. Masalan: *Ona sevmas farzand topilmas, Farzand yo‘qdir onani sevmas.* (H.Olimjon). Bu shakldagi sifatdoshning bo‘lishli va bo‘lishsiz shakllari birgalikda fe‘lga, ba‘zan otga bog‘lanib, harakat qilayotgan narsaning belgisini bildiradi va hol, sifatlovchi bo‘lib keladi. Masalan: *U istar-istamas so‘z boshladi. Uni ko‘rar-ko‘rmas gapirib ketdi. Arslonbek aka, bo‘lar-bo‘lmas gaplarga quloq solmay, maslahatlashib ishlasak bo‘lmaydimi?* (A.Qahhor).

4. *-ajak: borajak (yer), bo‘lajak (hosil), kelajak (zamon), yozilajak (she‘r)* kabi. Masalan: *Bu sovg‘a bo‘lajak o‘lkamizga deb «Farhod va Shirin»da yozilganidek.* (G‘.G‘ulom).

5. *-gusi, -g‘usi; kelgusi (avlod), bo‘lg‘usi (ish)* kabi. *-(a)jak, -gusi, -g‘usi* bilan yasalgan sifatdoshlar hozirgi o‘zbek tilida arxaik hisoblanadi. Masalan: *Mohira og‘zi-qulog‘ida, bo‘lg‘usi kelinini maqtaydi.* (O‘.Hoshimov). *Mayli, bugun bo‘lg‘usi kelingiz bilan tanishaylik bo‘lmasa.* («Guldasta»).

6. *-(u)vchi: keluvchi, kutuvchi, boshlovchi* kabi. Bu sifatdosh narsaning doimiy harakat belgisini bildiradi. Masalan: *Pishqiruvchi vahshiy daryoga ko‘rsatilar tamom yangi yo‘l* (H.Olimjon). *Gapirganni bo‘luvchi, yiqilganni tepuvchi bo‘lma.* (Gazetadan). *-(u)vchi* affiksi bilan yasalgan sifatdoshlarning bir qismi otga ko‘chgan: *o‘quvchi, o‘qituvchi, yozuvchi, quruvchi, kuzatuvchi* kabi. Masalan: *Kumushbibi boshlovchi qizlar bilan uyga kirdi, undan taralgan atir islari bilan uy to‘ldi.*

Sifatdosh otlashadi. Bu vaqtda sifatdosh kelishik, egalik va grammatik son affiksini olib, ega, kesim, to'ldiruvchi va qaratqichli aniqlovchi vazifasida keladi. Masalan: *Hayotni sevganlar, baxtni sevganlar Do'stlik qo'shig'in kuylashi kerak.* (Uyg'un) *Ko'pchilikning yuziga oyoq bosganning jazosi shu.* (Uyg'un). *Temirjonning boqishlari sokin, qomati ham xuddi tabiatga mos tushgandek nozikkina.* (J.Abdullaxonov).

Ravishdosh. Ravishdosh, asosan, boshqa bir fe'l anglatgan harakatdan oldin bo'lgan yoki u bilan bir vaqtda bajariladigan harakatni ko'rsatadi, asosiy harakatning bajarilish holatini bildiradi, ergash gapning kesimi va hol vazifasida keladi. Masalan: *Boshlab xudaychi ot ustidan bir kimxob to'nni olib, qo'rg'onbegiga kiydirdi.* (A.Qodiriy).

Ravishdoshning belgilari:

a) harakat tushunchasini anglatadi. Masalan: *G'ulomjon tanish tovushni eshitib hushiga keldi.* (M.Ismoilij). *Bora-bora suhbat jilovi uning qo'liga o'ta boshladi.* (M.To'xtaboyev);

b) o'timli-o'timsizlik, nisbat, bo'lishli-bo'lishsizlik ma'nolarini ifodalaydi. Masalan: *Mastura labini burib, nimanidir pichirlab teskari qaradi.* (Oybek). *G'ulomjon otasi yonida turib atrofqa qaradi.* (M.Ismoilij);

v) boshqa so'zlarni boshqarib keladi. Masalan: *Bog'dagi mevalar quyosh mehriga to'yib, seret, sersuv va shirin bo'ldi.* (I.Rahim). *O'ktam ma'nodor iljayib, uning harakat va qiliqlarini kuzatib turdi.* (Oybek);

g) ba'zan qiyosiy daraja affiksi (-roq) ni qabul qiladi. Masalan: *Uning ba'zi qiliqlari senikiga o'xshabroq ketadi.* (Oybek). *Mulla Obid ikkilanibroq yana boyagi joyiga bordi.* (A.Qodiriy);

d) fe'lga bog'lanib, harakatni ikkinchi bir harakat belgisi sifatida anglatadi va gapda hol vazifasida keladi, bu vaqtda shaxs-son bilan tuslanmaydi. Masalan: *Ko'm-ko'k vodiylarda po'lat izlardan Ketayotir qora poezd uchib, qarsillab.* (H.Olimjon) (*uchib, gursillab ketayotir*);

e) qo‘shma fe‘l, analitik shakl tarkibida birinchi komponent bo‘lib keladi. Masalan: *Tilini tishlab olgan odam tishini sug‘urib tashlamaydi.* (A.Qahhor). *Agar bir-birimizni hurmat qila bilsak, qadrdon ham bo‘lib qolamiz.* (Oybek). *Mulla Obid parvosizgina iljayib qo‘ydi.* (A.Qodiriy);

j) qo‘shma gap tarkibidagi gapning shaxs ko‘rsatmaydigan kesimi bo‘lib keladi. Masalan: *Shamol qo‘zg‘alib, daraxtlarning uchi silkina boshladi. Bahor kelib, gullar ochildi.*

Ravishdoshlar quyidagi qo‘shimchalar bilan yasaladi:

1. Fe‘l asosiga *-(i)b* affiksini qo‘shish bilan.

Bu shakl boshqa bir harakatdan oldin yoki u bilan bir vaqtda bajariladigan harakatni anglatadi. Bunda u hol vazifasida keladi. Masalan: *Saida Qalandarovning kabinetidan vaqti chog‘ bo‘lib chiqdi, shoshilmay majlisni o‘tkazish rejasini tuzdi.* (A.Qahhor). *Zaynab yuvoshgina kulib, qizarib chamadonchasini ko‘cha o‘rtasiga qo‘ydi.*

Ravishdosh takrorlangan holda qo‘llanib, harakatning davomli ekanligi, takrorlanib turganligini bildiradi. Masalan: *Ilk qor o‘ynab-o‘ynab yog‘ar edi.* (A.Muxtor). *Qizg‘ish tutun buralib-buralib osmonga ko‘tarila boshladi.* (A.Qahhor).

Analitik fe‘l shakllarining yetakchi qismi ko‘pincha *-(i)b* affikslar ravishdosh shaklida keladi. Masalan: *G‘ulomjon otasining ovozi eshitib bir seskanib tushdi.* (M.Ismoiliy).

2. Fe‘l asosiga *-a, -y* affiksini qo‘shish bilan. Bu shakl ko‘pincha hozirgi o‘zbek tilida yakka holda qo‘llanmaydi, takrorlanib kelib, asosiy harakatning qaytarilib, davom qilib turishini bildiradi. Masalan: *Bugun jurnaldagi rasmingga tikila-tikila beixtiyor xo‘rsinib qo‘ydi.* (Oybek). Natija, sabab ma‘nolarini ham bildirib keladi. Masalan: *Gulnorning egnida kaltagina lapis kamzul yuvila-yuvila yupqalangan.* (Oybek).

Bu ravishdoshning bo‘lishsiz shakli *-may -masdan* affiklari bilan yasaladi: *kelay, olmay, o‘qimay; kelmasdan, olmasdan, o‘qimasdan* kabi. Masalan: *Bizga mehmon bo‘lmay (bo‘lmasdan) jo‘nab qolsangiz, qattiq xafa bo‘laman.* (Oybek).

«Fe'l-fe'l» tuzilishiga ega ba'zi analitik shakllarda birinchi qism shu ravishdosh shaklida (-a, y) keladi: *ayta qol, yoza qol, bera qol, o'qiy boshladi, ishlay boshladi* kabi. Masalan: *Tavhidiy daftarini ochdi va qadamini sekinlatib o'qiy boshladi.* (A.Qahhor). *Pichoqchaning ... bezakdor sopi ustidan kafti bilan ura boshladi.* (N.Aminov).

3. Fe'l asosiga – *gani* (-kani, -qani) affiksini qo'shish bilan: *o'qigani, yozgani, ko'rgani, aytgani* kabi. Bu ravishdoshlar harakatning bajarilish maqsadini bildiradi. Masalan: *Ulug' mukofot olganingizni eshitib, sizni tabriklagani keldik.* (Oybek). *Men bugun yuragimni ochib gapirgani keldim.* (Uyg'un). Eski o'zbek tilida bu affiks –*gali* shaklida qo'llangan. Masalan: *Bu gulshan soz edi, soz ustiga soz etgali keldik, Qadrdonlarni shod aylab sarafroz etgali keldik.* (Habibiy).

4. Fe'l asosiga –*gach* (-kach, -qach) affiksini qo'shish bilan: *bo'lgach, kelgach, chiqqach, ekkach* kabi. Bu ravishdosh asosiy harakatning ravishdosh ifodalangan harakat tugashi bilan boshlanishini bildiradi. Masalan: *Ra'no ko'chaga chiqqach, qadamini tezlatdi.* (O.Yoqubov). *Saida hujrasiga kirgach, o'zini karavotga tashlaganicha, ikki soatcha uxladi.* (A.Qahhor).

5. Fe'l asosiga –*guncha* (-kuncha, -quncha) affiksini qo'shish bilan: *kelguncha, ekkuncha, chiqquncha* kabi: Bu ravishdosh harakatning qay vaqtgacha davom etishini bildiradi. Masalan: *Oradagi so'zsizlik bir piyoladan choy ichguncha buzilmaydi.* (A.Qahhor). *Komila kelguncha tokchadagi kitoblardan birini olib o'qishga kirishdi. G'uncha ochilguncha o'tgan fursatni, kapalak umriga qiyos etgulik.* (G'.G'ulom).

Harakatning xarakteristikasini ko'rsatuvchi va modal ma'no ifodalovchi shakllar

Fe'lning bu shakllari harakatning miqdoriy belgisi, uning bajarilish tusini, harakatning bajaruvchi tomonidan turlicha baholanishi singari modal ma'nolarni anglatadi. Fe'lning modal

shakllari tuzilish jihatidan **sintetik shakl** va **analitik shaklga** boʻlinadi.

Sintetik shakllar

Sintetik shakllar harakatning miqdoriy tavsifini bildiradi, uning davomlilik, takroriylik va kuchsizlik kabi modal maʼnolarni ifodalaydi. Bu shakllar quyidagi affikslar bilan yasaladi:

1) *-la*. Bu affiks feʼl asosiga qoʻshilib, takror maʼnosini bildiradi: *ishqa – ishqa-la; quv - quv-la; sava – sava-la; choʻqi - choʻqi-la* kabi. Masalan *Yana yonma-yon keta boshladik. Qisqarib qolgan koʻlankalarimizni **quvlaymiz**. (S.Anorboyev). Ikki navkar ikki tarafdin oʻtkinchini ham, yosh-u qarini ham ayovsiz **savalayapti**. (S.Siyoyev);*

2) *-gʻila (-kila, -qila)* affiksi ham harakatning davomlilik, takror maʼnolarini bildiradi: *ez - ezgʻila, turt – turt-kila, tep - tep-kila, tort - tort-qila* kabi. Masalan: *Sochlarimdan **tortqilar** shamol. (Qoʻshiqdan). Isfandiyor Avazning yoqasidan **tortqilab** hamon, baqiradi. (S.Siyoyev);*

3) *-(i)msira, -(i)inqira* affikslari harakatning kuchsizligini, uning odatdagi holatga etmaganligini bildiradi: *yigʻla – yigʻla-msira; kul - imsira, oqar – oqar -inqira* kabi. Masalan: *Mulla Obid **iljayinqirab** bosh irgʻadi. (A.Qodiriy). Davletbekov oʻzini kamtar tutib bir chetda **kulimsirab** turar edi. (P.Qodirov). Chiroyli yuzlari **oqarinqirab**, koʻzlarining atrofi alamdin bujmayibroq qolgandi. (J.Abdullaxon);*

4) *-(i) sh* affiksi ham odatda harakatning kuchsiz darajada ekanini bildiradi: *oqar – oqar-ish; toʻl – toʻl-ish* kabi. Masalan: *Daryolarning ul yuzida uylaringiz, **oqarishib** koʻrinadi boʻylaringiz. (Qoʻshiqdan). Mashrab qandaydir oʻzgargan, **toʻlishgan, vazminlashgan**, chehrasida maʼyus bir oʻychanlik paydo boʻlgandi. (O. Yoqubov).*

Analitik shakllar

Analitik shakllar ham harakatning *bajarilish, takroriylik, davomlilik, boshlanish* kabi turlicha ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi. Bu xil modal ma'nolar asosiy (yetakchi) fe'lga birikib kelgan yordamchi fe'l bilan ifodalanadi. Bunday analitik shakllar o'z xususiyatiga ko'ra ikki turga bo'linadi:

- 1) ko'makchi fe'lli analitik shakl;
- 2) to'liqsiz fe'lli analitik shakl.

Ko'makchi fe'l

Ko'makchi fe'llar harakatning turlicha xarakteristikasini ko'rsatuvchi, shuningdek, turli modal ma'nolarni ifodalovchi shakllarini yasash uchun xizmat qiladi.

Hozirgi o'zbek tilida butunlay ko'makchi fe'lga aylangan (mustaqil ma'nosini yo'qotib, faqat ko'makchi fe'l sifatida qo'llanadigan) fe'l yo'q. Ayrim mustaqil fe'llar ko'makchi fe'l vazifasida ham qo'llanadi va turli-tuman ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Ko'makchi fe'l bog'lanib kelgan mustaqil fe'l **yetakchi fe'l** deb ataladi: *aytib berdi* (*aytib* – yetakchi, *berdi* – ko'makchi), *sezdirib qo'ydi* (*sezdirib* – yetakchi, *qo'ydi* – ko'makchi) va b.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida quyidagi fe'llar ko'makchi fe'l vazifasida ham qo'llanadi: *boshla, yot, tur, yur, o'tir, bo'l, bit* (*bitir*), *ol, ber, qol, qo'y, chiq, bor, kel, ket, yubor, tashla, sol, tush, o'l, o't, yet, ko'r, qara, boq, yoz*.

Ko'makchi fe'llarning har biri o'ziga xos ma'no va boshqa xususiyatlarga ega. Lekin ular uchun umumiy holatlar ham bor.

Ko'makchi fe'llar yetakchi fe'l bilan asosan *-(i)b* yoki *-a, -y* ravishdosh yasovchilari yordamida birikadi. Ba'zi ko'makchi fe'llargina yetakchi fe'l bilan grammatik shakl yordamida birikadi. Ko'makchi fe'l yetakchi fe'l bilan ravishdosh shakli orqali birikkanda, tuslovchi affikslar ko'makchi fe'lga qo'shiladi. Yetakchi fe'lga grammatik shakl yordamisiz birikkanda esa

yetakchi va ko‘makchi fe‘l bir xil shaklda bo‘ladi: *yozib oldim, yozib olding, yozib oldi; yoza oldim, yoza olding, yoza oldi; yozdim-oldim, yozding-olding, yozdi-oldi* kabi.

Ba‘zi ko‘makchi fe‘llar, keltirilgan misollar kabi, yetakchi fe‘lga har uch shaklda birikadi, ba‘zilari esa faqat ravishdosh shakli yordamida birikadi: *o‘qib chiqdi, yoza boshladi*. Bulardagi *chiq, boshla* ko‘makchi fe‘llari yetakchi fe‘l bilan *o‘qidi-chiqdi, yozdi-boshladi* shaklida birikmaydi.

Ayrim ko‘makchi fe‘llar yetakchi fe‘l bilan *-(i)b, -a, -y* ravishdosh yasovchilari yordamida, ba‘zilari esa faqat *-(i)b* yoki *-a, -y* affikslari yordamida birikadi. Masalan, *ber* ko‘makchi fe‘li ravishdoshning har ikki shakliga birika olgani holda, *qara* ko‘makchi fe‘li faqat *-(i)b* affiksli ravishdosh shakliga, *yoza* ko‘makchisi esa faqat *-a* affiksli ravishdoshga birikadi: *yozib ber – yoza ber, (yozaver), aytib ber – ayta ber, qarab ber - qaray ber, (qarayver), o‘qib qara, chiqib qara, yiqila yozdi, yuta yozdi, ola yozdi..*

Hozirgi o‘zbek tilida ko‘makchi fe‘llarning asosiy qismi yetakchi fe‘l bilan *-(i)b* ravishdosh yasovchisi orqali birikadi. Yetakchi fe‘lga *-a, -y* ravishdosh yasovchisi yordamida birikuvchi ko‘makchi fe‘l uchtagina: *boshla, bil, yoz (ayta boshladi, ayta bildi, to‘kila yozdi)*.

Yetakchi fe‘l bilan ravishdoshning har ikki turi yordamida birika oladigan ko‘makchi fe‘llar *-(i) b* qo‘shimchasi yordamida birikkanda, boshqa ma‘no, *-a, -y* affiksi yordamida birikkanda boshqa ma‘no ifodalaydi. Qiyoslang: *yozib oldi – yoza oldi, kelib qoldi – kela qoldi, aytib ko‘r – ayta ko‘r*.

Ko‘makchi fe‘llarning ba‘zilari bir ma‘noli, asosiy qismi esa birdan ortiq ma‘nolidir. Birdan ortiq ma‘noli ko‘makchi fe‘llarning qaysi ma‘noda qo‘llangani gapda, kontekstda reallashadi. Qiyoslang: *Sabr qil, xotin, eb turgan go‘shimiz bor. O‘g‘ling kelgan kuni so‘yaman, deb ko‘nglimdan o‘tkazib qo‘yibman. (Shukrullo). Go‘zal qo‘lidagi guldastani, adashib qoldimi, ona tili o‘qituvchisiga berib qo‘ydi. (R.Fayziy).*

Yetakchi va ko‘makchi fe‘ldan tashkil topgan analitik shakllarda ko‘makchi fe‘l birdan ortiq bo‘lishi mumkin. Bunday hollarda ham har bir ko‘makchi fe‘l o‘zidan oldingi fe‘l bilan ravishdosh shakli yordamida birikadi: *aytib berib tura qol, olib berib qo‘ya qol, yozib berib qo‘ya qol* kabi.

Ko‘makchi fe‘l yordamida yasaluvchi analitik shaklning bir yetakchi va bir ko‘makchi fe‘ldan hosil bo‘lgan turi juda ko‘p qo‘llanadi. Ikki va undan ortiq ko‘makchili shakli kam uchraydi.

Birdan ortiq ko‘makchi fe‘l qatnashgan shaklda har bir ko‘makchi fe‘l o‘z ma‘nosi bilan qatnashadi. Analitik shakl tarkibidan biror ko‘makchi fe‘l tushirilsa, unga xos ma‘no ham yo‘qoladi. Qiyoslang: *aytib berib tura qol – aytib berib tur – aytib ber, borib kelib qo‘ya qol – borib kela qol, – borib kel, yozib berib qo‘ya qol – yozib qo‘ya qol, yozib bor* kabi.

Birdan ortiq ko‘makchi fe‘lli analitik shaklda ravishdoshning *–(i)b* va *–a, –y* affiksi yordamida birikuvchi ko‘makchi fe‘l ishtirok etsa, yetakchi fe‘lga oldin *–(i)b* affiksi yordamida birikuvchi ko‘makchi fe‘l, keyin *–a, –y* affiksi yordamida birikuvchi ko‘makchi fe‘l qo‘shiladi: *yozi bera qol, yozi ko‘ra boshladi, ishlab tura ber, o‘ynab yuraver* kabi.

Aynan bir ko‘makchi bilan yasalgan analitik shakldagi fe‘llar uyushiq bo‘lak vazifasida kelganda, ko‘makchi fe‘lning bir marta – uyushiq bo‘laklarning so‘nggisi bilan qo‘llanish hollari ham uchraydi. Masalan: *Bu qadar baliqni saqlashning sira iloji yo‘q edi. ... Xonadonlar quritib ham, muzlatib ham, tuzlab ham, tuyib ham oldilar. (A.Muxtor).*

Ko‘makchi fe‘llarning analitik shakl hosil qilishda qo‘llanish imkoni bir xil emas. Ularning ayrimlari deyarli barcha fe‘llar bilan birika olgani holda, ba‘zilari esa sanoqli fe‘llar bilangina birika oladi. Masalan, *boshla* ko‘makchi fe‘li deyarli *barcha* fe‘llar bilan qullana oladi, *yozi* ko‘makchi fe‘li *quvonmoq, o‘smoq* kabi juda ko‘p fe‘llar bilan qo‘llana olmaydi. (Buning sabablari haqida har bir ko‘makchi fe‘lning tahlilida gapiriladi).

Analitik shaklning ko‘makchi qismi bo‘lib keladigan fe‘llar va ular anglatgan ma‘nolar quyidagicha:

Bo'l. Bu ko'makchi fe'l yetakchi fe'l bilan birikib quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1) *-(a)r, -(a)digan, -(y)digan, -moqchi* affiksli fe'llar bilan birikib, istak, mayl ma'nolarini bildiradi. Masalan: *Shundan keyin chetdan kelgan odamlarga xushyor ko'zim bilan qaraydigan bo'ldim.* («Mushtum»). *Gulsumbibi qizi dam olgandan keyin, kechasi yo ertaga astagina bildirmoqchi bo'ldi.* (Oybek);

2) *-day, -dek* affiksli fe'llar bilan qo'shib, ish-harakatning jarayoni, holatini bildiradi: Masalan: *Hamroqul suvni ichib, bir oz o'ziga kelganday bo'ldi.* (A.Qahhor). *Nogoh Bektemir dahshatli tushdan uyg'ongandek bo'ldi.* (Oybek);

3) *-(i)b* affiksli ravishdoshdan keyin ko'makchi fe'l vazifasida kelib, ish-harakatning tugallanganligini bildiradi. Masalan: *Samandarov xatni o'qib bo'ldi, uning ustiga kaftini qo'yib, To'lagan akaga qaradi.* (A.Qahhor). *Ayol paxtasini to'kib bo'lguncha, G'ulomjon unga yer ostidan razm solib turdi.* (M.Ismoilij);

4) *bo'lmoq* to'liqsiz fe'li bo'lishsiz shakllarda kelib, ish-harakatning amalga oshirilishi qiyinligini yoki mumkin emasligini bildiradi. Masalan: *So'z chumchuq emas, og'izdan chiqsa tutib bo'lmas.* (Maqol). *U yig'lab yubormaslikka har qancha harakat qilsa ham, bo'lmadi.* (O'.Hoshimov). *Yoz yomg'iri loy bo'lmas, o'g'ri aslo boy bo'lmas.* (Maqol);

5) ot kesim tarkibida bog'lama vazifasida keladi. Masalan: *O'ktam Abdullayev maktabga direktor bo'ldi. Bu kishi bizning tog'amiz bo'ladilar. Erkak odam bir so'zli bo'ladi. Bola vujudi nozik bo'ladi.* (Gazetadan);

6) *bo'lmoq* fe'li sifat turkumidagi so'zlar bilan birikib, qo'shma fe'l ham hosil qiladi: *hayron bo'lmoq, xursand bo'lmoq, go'zal bo'lmoq, shirin bo'lmoq* kabi. Masalan: *Oz bo'lsin, oz bo'lsa ham soz bo'lsin.* (Maqol). *Shov-shuv ko'tarma! Dadang xabardor bo'lib qolsa, yaxshi bo'lmaydi.* (Oybek).

Boshla. Bu ko'makchi fe'l *-a, -y* affiksli ravishdoshlar bilan ifodalangan ish-harakatning boshlanganligini yoki unga kirishilganligini bildiradi. Masalan: *Tavhidiy daftarchani ochdi va*

qadamini sekinlatib, o'qiy boshladi. (A.Qahhor). Oybodoq keta boshlagan edi, Otabek uni to'xtatdi. (Oybek).

Boshla ko'makchi fe'li *-(i)b* affiksli ravishdosh shaklida qo'shma fe'llar tarkibiga kiradi: *boshlab bormoq, boshlab kelmoq*. Masalan: *G'ovvos Me'morni o'sha shinam xona sari boshlab bordi. (Mirtemir).*

Bor. Bu ko'makchi fe'l quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1) yetakchi fe'l ifodalagan ish-harakatning darajama–daraja rivojlanishini, kuchayib ortib borishini; Masalan: *G'azal intihosiga etgan sari Avazning chehrasi yorishib borardi. (S.Siyoyev). Serquyosh o'lkamiz xalqimizning bunyodkorlik mehnati tufayli go'zallashib bormoqda. (Gazetadan);*

2) harakatning davomiyligini; Masalan: *Matqovul aka odamlar orasidan asta o'tib bordi (M.Ismoilij). Maston uning orqasidan suyab bordi. (A.Qahhor);*

3) ish-harakatning tugallanganligini; Masalan: *Zaynab juda ishongan holda o'z uyiga etib bordi (A.Qodiriy). Uch kunda shaharga kirib bordim. (A.Qahhor);*

Bit (bitir). Ko'makchi fe'l vazifasida kelib, *(-i)b* affiksli ravishdoshlar bilan birgalikda ish-harakatning to'la bajarilishi, tugallanishini bildiradi. Masalan: *Kichikroq vodiyning har yer-har yeridan quyuq tutun ko'tarilmoqda-qishloq batamom yonib bitgan edi. (A.Qahhor). Paxtakorlar shartnomada ko'rsatilgan miqdor yerga aprel oyining oxirida yuz foyiz chigit ekib bitirdi.*

Ber. Bu ko'makchi fe'lning yetakchi fe'l bilan birikishi quyidagi ko'rinishlarga ega:

1. Ko'makchi fe'l vazifasida *-(i)b* affiksli ravishdosh shaklidagi yetakchi fe'l bilan birikadi va:

a) ish-harakatning birov, o'zga uchun bajarilganligini ifodalaydi; Masalan: *U bo'lgan voqeani aytib berdi. Endi ishingga qara, bolam, ertaga ko'ylak tikib beraman. (S.Siyoyev);*

b) yetakchi fe'ldan anglashilgan ma'noni kuchaytirib ifodalaydi; Masalan: *Ayajon... siz aniqroq bilib bering ... Iloji bo'lsa, shu bugun bilib bering. (S.Zunnunova). Zulayxo opamlar aytib beradilar.*

2. Ko‘makchi fe‘l vazifasida –a, -y affiksli ravishdosh shakllaridagi yetakchi fe‘llar bilan birikib ko‘pincha **ver** shaklida talaffuz qilinadi va quyidagi ma‘nolarni ifodalaydi:

a) yetakchi fe‘ldagi harakatning bajarilishi uchun qarshilik, monelik yo‘qligini, u bemaolol bajarilishi mumkinligini anglatadi: Masalan: *Bahuzur o‘tira ver, charchagandirsan?* (U.Ismoilov);

b) yetakchi fe‘ldagi harakatning davomlilik, takroriylikni bildiradi. Masalan: *Hadeb katta shaharda yashay verish ham odamni diqqi nafas qilib yuboradi.* (T.Ashurov). *O‘limdan boshqa hamma yaxshilikning barvaqt kelgani ma‘qul, deb ona-bola izg‘iy verdi.* (Mirmuhsin).

Ber fe‘li ayrim otlar bilan qo‘shma fe‘l yasaydi: *ahamiyat bermoq, bardosh bermoq, javob bermoq, boy bermoq, joy bermoq, zarba bermoq.* Masalan: *Quruq, odamlar kiyimga zo‘r beradi, degani bejiz emas ekan.* (F.Musajonov). *Hayo qaysi narsada bo‘lsa, unga ziynat beradi.* («Fan va turmush»).

Ber so‘zi yetakchi fe‘l sifatida qo‘shma fe‘llar tarkibiga kiradi: *berib tur, bera qol, berib yubor* kabi.

Yot. Bu ko‘makchi fe‘l yetakchi fe‘l bilan –(i)b ravishdosh shakli orqali birikib, ish-harakat yoki holatning doimiy, davomiy ekanligini bildiradi. Masalan: *Uch xonali uy bo‘m-bo‘sh, huvillab yotardi.* (A.Ubaydullayev). *Bu e‘lonlar oldida turli kasbdagi odamlar uymalanib yotadi.* (A.Muxtor).

Yur. Bu ko‘makchi fe‘l yetakchi fe‘l bilan ravishdosh yasovchi –(i)b qo‘shimchasi yordamida birikadi va harakatning uzoq davom etganini bildiradi: Masalan: *Nizomiddinning qo‘lidagi papirosidan sizib chiqayotgan tutun uy ichida halqa-halqa bo‘lib suzib yuribdi.* (S.Ahmad).

O‘tir. Bu ko‘makchi fe‘l yetakchi fe‘l bilan ravishdosh yasovchi –(i)b affiksi yordamida birikib, yetakchi fe‘ldagi harakatning davomlilik, ma‘qul ko‘rilmasligi kabi ma‘nolarni bildiradi. Masalan: *Qassob labini burdi: - Be! Biz nimani tushunamiz. Tushunsak, sizdan so‘rab o‘tirarmidik.* (P.Tursun). – *Bu kishi hidlab o‘tirmaydi, to‘g‘ri yeydi - qo‘yadi, - dedi.* (A.Qahhor).

Kel. 1. Bu ko‘makchi fe‘l yetakchi fe‘l bilan ravishdosh yasovchi *-a, -y, -(i)b* affikslari yordamida birikib, ish-harakatining yo‘l-yo‘lakay, davomli bajarilishi kabi ma‘nolarni bildiradi. Masalan: *Kelishingda xabar **ola kel**. Xotiralarni **yozi**b kelapman. Yunusali ota shu kungacha ularning bordi-keldi gaplariga aralashmay **chidab keldi**. (S.Ahmad). Necha yillardan beri qalbida **saqlanib kelayotgan** ezgu-armonlar uning butun asablarini uyg‘otib yuborgan edi. (S.Zunnunova).*

2. *-gi* affiksli fe‘lning shaxs-son shakli (*-gim, -ging, -gisi*) bilan qo‘llanib, istak-xohish ifodalaydi. Masalan: *Yodgor undan ko‘z uzmay o‘tirarkan, negadir **gaplashgisi keldi** shu topda. (O‘.Hoshimov). Uyga **ketgim kelyapti (ketgisi kelardi)**.*

3. Shuningdek, *-gan* affiksli shaklda chiqish kelishigidagi so‘z bilan qo‘llanib, shu so‘z bildirgan belgi, holatga moyillik, o‘xshashlik ma‘nosini bildiradi. Masalan: *Sodiq akaning yoshi qirqlardan oshgan, o‘zi **qotmadan kelgan bo‘lib**, atrofdagilar bilan tez til topishib ketar ekan. (O.Mo‘minov).*

4. Ravishdoshning *-a, -y -(i)b* affiksli shakllari bilan qo‘llanilib, harakatning yo‘l-yo‘lakay, davomli bajarilishi kabi ma‘nolarni ifodalaydi. Masalan: ***Kelishingda xabar ola qol**. Yunusali ota shu kungacha ularning bordi-keldi gaplariga aralashmaydi. (S.Abdulla).*

Kel ko‘makchi fe‘li turli xil kelishiklarda shakllangan so‘zlar bilan ham kelib xilma-xil ma‘nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi.

1. Jo‘nalish kelishigidagi ayrim so‘zlar bilan qo‘llanganda, shaxsning shu kelishikdagi so‘z bildirgan ish, narsa-hodisada to‘xtashini, shunday narsa hodisa yuz berishini bildiradi. Masalan: *U o‘ylab-o‘ylab **bir fikrga keldi** shekilli, ancha engil tortib: «Hah, shunchalik oson gap ekan-a»... deb iljayib qo‘ydi. (K.Yashin). Muqaddam anjomlarini yig‘ishtirib bo‘lguncha, **bir qarorga keldi-yu, chaqirdi. (O‘.Hoshimov).***

2. Chiqish kelishigidagi ayrim so‘zlar bilan qo‘llanganda, ish, narsa-hodisaning shu kelishik shaklidagi so‘z bildirgan shaxs yoki narsa tomonidan bo‘lishini (amalga oshishini) bildiradi. Masalan:

Menimcha, Qaratoy aka, Shokir ota, butun kulfatlar turmushning yomon tuzilganidan keladi. (Oybek). Sidiqjonning rangi bo‘zarib ketdi... - Bunaqa insofsizlik sizlardan keladi. (A.Qahhor).

Chiq. Bu ko‘makchi fe‘l yetakchi fe‘l bilan ravishdosh yasovchi *–(i)b* affiksi yordamida birikadi va ish-harakatining to‘liq bajarilganligi va tugallanganligini bildiradi. Masalan: *Ertalabgacha mijja qoqmay o‘ylab chiqdi. U xonaning u yoq - bu yog‘iga ko‘z tashlab chiqib, karavot ustida yotgan kitobni ko‘rib qoldi. (K.Yashin).*

Shiq ko‘makchi fe‘li qo‘shma fe‘l hosil qilishda ham qo‘llanadi: *so‘zga chiqdi, qarshi chiqdi, izdan chiqdi, avjiga chiqdi* kabi. Masalan: *Qiy-chuv qilishib, kulgilar avjiga chiqdi. («Sharq yulduzi»).* *Mehnat intizomi izdan chiqmasin.*

Et. Bu ko‘makchi fe‘l yetakchi fe‘l bilan ravishdosh yasovchi *–(i)b* affiksi yordamida birikib, yetakchi fe‘ldagi harakatning oxirigacha tugal bajarilishi ma‘nosini bildiradi: Masalan: *Yo‘q, hali, anglab etganimizcha yo‘q. (N.Safarov). Ota-onasiga o‘z so‘zini o‘tkazishga Saidiy ishonib etmadi. (A.Qahhor).*

O‘t. Bu ko‘makchi fe‘l yetakchi fe‘l bilan ravishdosh yasovchi *–(i)b* affiksi yordamida birikadi va quyidagi ma‘nolarni ifodalaydi:

1) tugallik ma‘nosini anglatadi va bu ma‘nosida *bo‘l* fe‘li bilan birika oladi. Bu holda *bo‘l* fe‘li «sodir bo‘lmoq», «yuz bermoq» ma‘nosini, *o‘t* ko‘makchi fe‘li esa shu voqea hodisaning tugashi ma‘nosini ifodalaydi. Masalan: *Engil sanoat xodimlarining yaqinda bo‘lib o‘tgan respublika kengashida bu masalaga alohida e‘tibor berildi. (Gazetadan);*

2) yetakchi fe‘ldagi ish-harakatning davomlilik, yo‘l-yo‘lakay bajariluvchi harakat ekanligi kabi grammatik va modal ma‘nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan: *Sen hovliga bor, joy tayyorla. Bir yo‘la magazinga ham kirib o‘t. (N.Safarov).*

Ol. Bu ko‘makchi fe‘l yetakchi fe‘l bilan birikadi va quyidagi ma‘nolarni ifodalaydi:

1) *–(i)b* affiksli ravishdoshlar bilan birikib, qo‘shma fe‘l hosil qiladi va ish-harakatning o‘zi uchun bajarilganligini bildiradi:

bilib olmoq, tortib olmoq, etib olmoq, yig'ib olmoq, sug'urib olmoq. Masalan: *Qorong'i tushmasdanoq qishlog'iga etib oldi. Salomat bilan Sultonali savodini chiqarib oldi.* (G'.G'ulom);

2) *-a -y* affiksli ravishdoshlar bilan birikib, harakatni bajarish qobiliyatiga, imkoniyatiga egalik ma'nosini bildiradi: *o'qiy olmoq, yoza olmoq, ko'ra olmoq, o'ynay olmoq* kabi. Masalan: *Oradan olti oylarcha vaqt o'tgandan keyingina u o'z faoliyatini boshlay oldi.* (S.Ahmad);

3) yetakchi fe'l bilan hech qanday vositalarsiz birikadi va *-(i)b* qo'shimchasi bilan yasalgan ravishdoshga birikkanda bildiradigan ma'nolarni ifodalaydi. Qiyoslang: *yozib oldi – yozdi-oldi, o'qib oldi, - o'qidi-oldi, kiyib oldi – kiydi – oldi.*

Ol ko'makchi fe'li yetakchi fe'l sifatida ot turkumidagi so'zlar bilan birikib qo'shma fe'l yasaydi: *avj olmoq, alanga olmoq, amal olmoq, yonini olmoq, yosh olmoq* kabi. Masalan: *Daraxtlar deyarli hammasi amal olib, ancha yuksalib qolgan edi.* (M.M.Do'st). *Bu she'rni o'qigan ba'zi tanish-bilishlarim, qarilikni bo'yniga olib qolibdi-da, deb o'ylashlari mumkin.* (Shukrullo).

Qol. Bu ko'makchi fe'l yetakchi fe'lga quyidagicha birikadi:

1. Ravishdosh yasovchi *-(i)b* affiksi orqali birikib, quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

a) harakat va holatning davomlilik ma'nosini: Masalan: *Sidiqjon ichkariga kirishni ham, ko'chaga chiqib ketishni ham bilmay ostonada turib qoldi.* (A.Qahhor);

b) harakatning kutilmagan, tasodifiy harakat ekanligi ma'nosini: Masalan: *Nima bo'ldi-yu, Komiljon bilan Jamila birbirlariga duch kelib qolishdi.* (J.Abdullaxonov);

v) harakatning xohish-ixtiyordan tashqari yoki unga zid holda yuzaga kelishi ma'nosini: Masalan: *Onani jig'ibiyron qilgan narsa go'dakligida «beshik kertdi» qilib qo'yilgan Nodiraning aynib qolish xavfi edi.* (Shukrullo).

2. Yetakchi fe'l bilan *-a,-y* affiksi yordamida birikkanda turli xil modal ma'nolarni ifodalaydi. Masalan: *Juda soz, minib bora qoling.* (M.Ismoiliy). *Mayli, mayli, xolajon, men o'zimizning eshikdan chiqa qolay.* (A.Qahhor).

3. Bu ko‘makchi fe‘l hech qanday grammatik vositasiz ham yetakchi fe‘lga birikadi. Bunday paytda ravishdoshning *-(i)b* affiksi bilan yasalgan shakliga birikkanda ifodalaydigan holatning yuzaga kelishi, davomlilik, kutilmaganlik, harakatning tezlik bilan bajarilishi kabi ma‘nolarni ifodalaydi. Masalan: *Haligi erda bir mo‘ysafid kelib, hassasiga suyanib tikildi - qoldi. (Oybek). Uni ko‘rdi, shekilli, birpasda yo‘q bo‘ldi - qoldi. (S.Anorboyev).*

Qo‘y. Bu ko‘makchi fe‘l *-(i)b* affiksi bilan yasalgan ravishdoshga birikib, harakatning bajarilishi bilan bog‘liq turli xil ma‘nolarni ifodalaydi:

1) ish-harakatning bajarilishi va uning natijasi sifatida yuzaga keluvchi holatni. Masalan: *Qandaydir bir kuch uni o‘tirgan joyiga mixlab qo‘ygandek qimirlatmadi. (S.Ahmad);*

2) ba‘zi fe‘llar bilan birikkanda davomlilik ma‘nosini; Masalan: *Nihoyat, bugungi so‘roq Ziyodillani ancha o‘ylantirib qo‘ydi. (K.Yashin). Hali u erda, hali bu yerda yangi tug‘ilayotgan qo‘zilar cho‘ponlarni shoshirib qo‘ygan, ularda tinim yo‘q. (Gazetadan);*

3) ish-harakatning bir marta bajarilishi ma‘nosini; Masalan: *Yo‘lakda turgan O‘zbek oyim darvozadan mo‘ralab qo‘ydi. (A.Qodiriy). Usta Bahrom tomog‘ini qirib, sekin yo‘talib qo‘ydi. (M.Ismoilij).*

Bu ko‘makchi fe‘l hech qanday grammatik vositalarsiz birikkanda harakatning bajarilishi va uning natijasi sifatidagi holatning yuzaga kelishi ma‘nosini, harakatning bir martalilik ma‘nosini, harakatning qarshiliksiz, osongina bajarilishi ma‘nosini, harakatni bajarishga da‘vat, maslahat kabi ma‘nolarni ifodalaydi. Masalan: *Oynaga urilib oqayotgan yomg‘ir suvi qalin ko‘kimtir pardaday Ko‘ksoy vodiysini ko‘zlardan to‘sdi-qo‘ydi. (S.Ahmad). Yopiray, bormisiz!... Eshikka qarayman-qo‘yaman, qarayman-qo‘yaman. (Sh.Toshmatov). Arslonbekning shuncha mol-dunyoni davlatga ixtiyoriy topshirishiga ishondingiz-qo‘ydingizmi. (H.G‘ulom). O‘zingizni koyitib ovora bo‘lmang, tayyor bizning qo‘shda haydang - qo‘ying-da. (M.Ismoilij).*

Qo'y ko'makchi fe'li bo'lishsiz fe'ldan keyin bo'lishsiz shaklda kelib, birinchi fe'ldan anglashilgan harakatning bajarilmay qolmasligini bildiradi. Masalan: *Bu chechak qirlari o'z bag'rida suzib bizning Otabekni ham o'ziga qaratmay qo'ymaydi.* (A.Qodiriy). *Majlislarda, xususiy suhbatlarda qoridan so'z ochgan har bir kishi «Kanizak bilan Sidiqjon mojarosi»ni aytmasdan qo'ymas edi.* (A.Qahhor).

Ket. Bu ko'makchi fe'l yetakchi fe'l bilan: 1) *-(i)b* ravishdosh yasovchi orqali birikadi: *yiqilib ketmoq, izlab ketmoq, olib ketmoq, ko'rib ketmoq*; 2) ravishdosh yasovchi *-a, -y* affikslari orqali birikadi: *surishtira ketmoq, yo'rg'alay ketmoq*; 3) hech qanday grammatik vositalarsiz birikadi: *o'tdi—ketdi, yozdi-ketdi, aytdi-ketdi, oldi-ketdi* kabi.

1. Yetakchi fe'l bilan *-(i)b* ravishdosh yasovchisi yordamida birikkanda ish-harakatning to'la bajarilishi kuchli darajada yuz berishi (*tarqab ketmoq, ulg'ayib ketmoq*), yetakchi fe'ldagi harakatning boshlanishi va davom etishi kabi ma'nolarni ifodalaydi. Masalan: *Uzoqlarga cho'zilib ketgan daryo labidagi maysalar ustiga palos, ko'rpachalar solindi.* (H.Ziyoxonova). ... *Ibrohim ota O'tar buvani maqtab ketdi.* (M.Ismoiliy). *U biror kishi bilan uchrashdi deguncha, ikki lunjini to'ldirib, gapga tushib ketdi.* («Mushtum»).

2. Yetakchi fe'l bilan *-a, -y* ravishdosh yasovchi affikslari orqali birikkanda harakatning boshlanishi va shu xilda davom etishi ma'nosini bildiradi. Masalan: *Ana shunda Arslonbek janoblari tokchadan bir taxta qog'oz olib o'qiy ketdi.* (H.G'ulom). *O'yin ham bir turli nazokat kasb etib, Gulsinbibi yo'rg'alay ketdi.* (A.Muxtor).

3. Yetakchi fe'l bilan hech qanday vositalarsiz birikkanda, ish-harakatning to'la darajada osonlik bilan bajarilishi ma'nosini anglatadi. Masalan: *Majlisdan qo'rqish kerak emas, hammamiz ham majlisdan o'tganmiz. Seni hamma biladi, birpasda o'tasan-ketasan.* (A.Qahhor).

Yubordi. Bu ko'makchi fe'l yetakchi fe'l bilan ravishdosh yasovchi *-(i)b* affiksi yordamida birikib harakatning to'la, kuchli

(ortiq) darajada bajarilishi ma'nosini bildiradi. Masalan: **Qichqirib yubordi. Unutib yubordi. Qo'rqitib yubordi.** *Xadicha ayang yaxshi ayol-ku, ... lekin o'g'lini taltaytirib yuboribdi-da.* (H.Nazir).

Tashla. Bu ko'machi fe'l $-(i)b$ affiksli ravishdosh shakliga qo'shilib harakatning keskin, kuchli tarzda yuz berishini bildiradi. Masalan: **Buzib tashladi. Ag'darib tashladi. G'ijimlab tashladi.** *Shu yerning o'zida podshoh kishilari uni tutib olib, tilka-pora qilib tashlagan edi.* (Mirmuhsin).

Sol. Bu ko'makchi fe'l yetakchi fe'l bilan ravishdosh yasovchi $-(i)b$ va $-a$ affikslari yordamida birikadi.

1. Yetakchi fe'l bilan ravishdoshning $-(i)b$ affiksi yordamida birikkanda, shu ravishdosh orqali ifodalangan ish-harakatning batamom yoki ro'yrost bajarilganligini bildiradi. Masalan: *Yaxshiboyev indamay turdi. Sezdiki, Qo'ziboyning dardlari cho'ng, dardlarini tamom to'kib solmoqchi – tasalli kor qilmaydi.* (M.M.Do'st). *Nizomjon chidamadi. Yuragida to'lib-toshgan gaplarni uzil-kesil to'kib solmoqchi bo'lib, qizni izlab, yana dalaga qarab ketdi.* (S.Ahmad).

2. $-a$ qo'shimchali ravishdosh tarkibida ko'makchi fe'l vazifasida kelib, shu ravishdosh orqali ifodalangan ish-harakatning darhol bajarilganligini bildiradi. Masalan: *Bola tura solib, uyiga qochdi* (M.Ismoiliy). *Zamon kela solib, u odamdan so'radi.* (M.Ismoiliy).

Sol fe'li qo'shma fe'llar tarkibiga ham kiradi: *asos solmoq, gapga solmoq, quloq solmoq, esga solmoq* kabi. Masalan: *Gulnorpari o'tqazdi-da, kanizini gapga soldi.* («Gulnorpari»). *Normat qo'shiqqa quloq solib, ichkaridagi odamning chiqishini kuta boshladi.* (S.Ahmad).

Tush. Bu ko'makchi fe'l yetakchi fe'l bilan asosan ravishdosh yasovchi $-(i)b$ affiksi bilan birikib, ish-harakatining qo'qqisidan, kutilmaganda bajarilishi ma'nosini bildiradi; ma'noni kuchaytiradi. Masalan: *-Ahmadjon og'a, - deb chaqirganini eshitdi. Yuragi bir sanchib tushdi.* (S.Siyoyev). *Uning kaltagina mo'ylovi, qop-qora qoshi o'ziga yarashib tushgan.* (H.Shams).

O'l. Bu ko'makchi fe'l yetakchi fe'l bilan ravishdosh yasovchi *-(i)b* affiksi yordamida birikib, yetakchi fe'l bildirgan harakatni kuchaytirib ifodalaydi, ortiq darajasini qayd etadi. Masalan: *Qimmatxon har kelganda, ukalarini yalab-yulqab o'ladi.* (Shuhrat).

Qara. Bu ko'makchi fe'l yetakchi fe'l bilan ravishdosh yasovchi *-(i)b* affiksi bilan birikib, yetakchi fe'ldagi harakatning sinab ko'rish, bilish, tajriba, sinovdan o'tkazish harakati ekanini bildiradi. Masalan: *Hushyor paytlarida u o'zining ahvolini o'ylab qarar, nazarida, dahshatli tush ko'rayotganga o'xshab ketar edi.* (O'.Hoshimov). *O'rmonjon bu yillarni surishtirib qarasa, toshqin taxminan har o'n-o'n ikki yilda bir martaba bo'lar ekan.* (A.Qahhor).

Ko'r. Bu ko'makchi fe'l yetakchi fe'l bilan ravishdosh yasovchi *-(i)b* va *-a, -y* affikslari yordamida birikib, quyidagi ma'nolarni bildiradi:

1) *-(i)b* affiksi yordamida birikkanda, yetakchi fe'ldagi harakat sinash, bilish uchun bajariladigan harakat ekanligini: *sinab ko'rmoq, o'ylab ko'rmoq, so'rab ko'rmoq* kabi. Masalan: *Mayli, tolei yo'q do'stingni bugun bo'lmasa, ertaga yoqlash to'g'risida o'ylab ko'raman.* (Sh.Rashidov);

2) *-a, -y* ravishdosh yasovchi affikslar yordamida birikkanda faqat buyruq-istak maylining bo'lishsiz shaklida qo'llanadi. Bunda harakatni bajarmaslikni qat'iy ta'kidlash, qat'iy ogohlantirish ma'nosi ifodalanadi: *bera ko'rma, ola ko'rma, o'ylay ko'rma, so'ray ko'rma.* Masalan: *Bu sirni hech kimga ayta ko'rma. Bu haqda hech kimdan so'ray ko'rma.*

Yoz. Bu ko'makchi fe'l *-a* affiksli ravishdosh bilan kelib, yetakchi fe'ldan anglashilgan ish-harakatning to'la ro'yobga chiqmaganligini, bajarilishiga sal qolganligini bildiradi. Masalan: *Ehtimol, (Olimjon) ana shu mehnat shavqiga ko'milib, Oyqizni ham unuta yozgandir.* (Sh.Rashidov). *Hikoya bitgach, (imom) zaharxanda bilan Samad buqoqqa qaradi, dami kesila yozgan buqoq bundan ruhlandi.* (A.Qodiriy).

To'liqsiz fe'l

To'liqsiz fe'l o'zicha (*e*) yakka holda qo'llanmaydi, mustaqil leksik ma'noga ega emas, *edi(di)*, *ekan(kan)*, *emish(mish)*, *esa*, *emas* va arxaiklashgan *erur* (bo'lishsiz shakli- *ermas*) kabi shakllarda keladi. Masalan: *G'azal ermas, bu bir mehri giyodur, Munavvar aylagan dilni ziyodur. (Uyg'un, I.Sulton). Shul erur aybim, Muqimiy, mardumi Farg'onaman. (Muqimiy).*

To'liqsiz fe'l sifatdosh, ravishdosh va harakat nomlariga birikib, fe'l zamonlarining analitik shakllarini hosil qiladi. Shuningdek, boshqa so'z turkumlari bilan kelib, bog'lama vazifasini bajaradi. Bunda to'liqsiz fe'lning shakllariga qarab turlicha ma'nolar ifodalanadi. Jumladan, *edi* yordamchisi - (*a*)r (-*mas*), -*gan*, -*yotgan* affiksli sifatdosh bilan birikib, o'tmishda ma'lum bir vaqt ichida tugallanmasdan, davom etib turgan yoki nutq paytidan juda ilgari bajarilgan harakatni bildiradi. Masalan: *Kanalda boyagi oltita mash'aladan boshqa yana son-sanoqsiz kichik mash'alalar, chiroqlar oqib kelar edi. (A.Qahhor) Hovlida tok ham, daraxtlar ham, gullar ham did va uquv bilan o'tqazilib, go'zal buket – dasta yasagan edi. (Oybek).*

Edi to'liqsiz fe'li -(*i*)b, -*moqda* shakllari bilan birikib, o'tmishdagi harakat, voqea-hodisalarni eslatish, hikoya qilish yo'li bilan yoki uning davomli ekanligini anglatadi. Masalan: *Orziqul amaki eshagidan irgib tushdi, ikki tavaqali eshikni sekin taqillatib edi, «hozir» degan ovoz eshitildi. (N.Safarov).*

Edi shakli fe'ldan boshqa turkum so'zlari bilan kelsa, tuslovchi qo'shimcha olib, ot kesimning bog'lama qismi vazifasida keladi. Masalan: *Komila va O'ktamning yuraklari bahor va umrbod sevgining baxti va nash'asi bilan to'liq edi. (Oybek). Ortiq ezmalanib o'tirishga Ehsonning fursati yo'q edi. (A.Qahhor).*

Ekan shakli sifatdosh bilan birikib, voqea-hodisaning keyinchalik ma'lum bo'lganligi, holat, payt, sabab ma'nolarini ifodalaydi. Masalan: *«Tovuqday qiyqillatib olib kiraman», - deb*

sen xato qilgan ekansan. (A.Qahhor). Hech kim eshitmagan ekan.

Ekan to'liqsiz fe'li *-(i)b, -moqda* shakllari bilan birikib, eslatish, davomlilik, takroriylik, maqsad ma'nolarini bildiradi. Masalan: *Rais otxonaga kirdi. Otlar pishqirib xushta'm ho'l bedani ishtaha bilan chaynamoqda ekan. (Oybek). Oilasida sakkiz jon bo'lganmish... bitta o'zi qolibdi ekan. (A.Muxtor). Yo'lda davom etar ekan, turli xayollarga bordi.*

Ekan shakli bog'lama vazifasida kelsa ham, yuqorida ko'rsatilgan ma'nolarni ifodalaydi. Masalan: *O'zi doktor ekan. Doktor bo'lganda ham chaqqongina doktor ekan. (A.Qahhor). O'ylab qarasa, Ertoyev unga qattiq gapiradigan holatda emas, tili qisiq ekan. (O.Yoqubov).*

Emish to'liqsiz fe'li ko'pincha sifatdosh bilan birikib, eshitilganlik, gumon, noaniqlik ma'nolarini bildiradi. Masalan: *Bu kishi sinfga kirganda, bir muallim hisob darsi o'rniga o'z tarjimai holini ertakday so'zlab berayotgan emish. (Oybek). Irodasi qattiq odamlar sevgiga qarshilik ko'rsatishga urinar emish-u, lekin bu ularning sevgisini yana mustahkamlar ekan. (A.Muxtor).*

Emish shakli bog'lama vazifasida kelganda ham shunday ma'nolarni ifodalaydi. Masalan: *Gap ko'p, do'stim, ... u Qambar bilan inoq emish. (Uyg'un). Shu yerda bir muddat dam olishimiz kerak, boradigan qishlog'imiz hali ancha olis emish. (A.Muxtor). Sulton hazratlarining o'zlari ham otashnafas shoir emishlar. (Oybek).*

Emas yordamchisi ham aslida to'liqsiz fe'lning bo'lishsiz shakli bo'lib, hozirgi o'zbek tilida, asosan, bo'lishsizlik, inkor, rad ma'nolarini ifodalashga xizmat qiladi. Masalan: *Yaxshilikni unutish odamga munosib ish emas. Dehqonboy meni emas, men Dehqonboyini xafa qilgan ekanman. (A.Qahhor). To'satdan havo aynidi-yu, ... kattaligi yong'oqday, tuxumday do'l yog'a ketdi. Bunday dahshatli manzarani hech kim ko'rgan emas. (Oybek).*

Juft va takroriy shakllar. Juft shakllar tarkibidagi har ikki komponentning bir xil morfologik ko'rsatkichga ega bo'lishi bilan xarakterlanadi. Fe'lning juft shakllarida birinchi komponent leksik

ma'no anglatadi, ikkinchi komponent esa shu ma'noga tugallanganlik, tez bajarilganlik, jadallik, kutilmaganlik kabi ma'nolarni bildiradi. Masalan: *Qanotli, quyruqli maxluq, uchadi-ketadi.* (Oybek). *Yumshoq gapirsang, xamirdek bo'shshadi-ketadi.* (A.Qahhor). *Shuncha urinib unutilmaganim endi birdaniga o'zidan-o'zi ko'ngildan chiqdi-ketdi.* (A.Muxtor). [G'ulomjonni] *Katta yoshdagilarga xos usul bilan o'qitib, ikki-uch kun ichida ruscha o'qish-yozishga o'rgatdi-qo'ydi.* (M.Ismoilij).

Takroriy shakllar esa ayni bir fe'lning takroridan hosil bo'ladi. Bu vaqtda birinchi komponent shart mayli shaklida, ikkinchi qism esa buyruq mayli shaklida keladi: *aytsam-aytay, yozsang-yoz, kelsa-kelsin, borsa-borsin, o'qisang-o'qi* kabi. Bu shakl so'zlovchining harakatni bajarishga bo'lgan turlicha munosabatini bildiradi: *borsam-boray, ishlasa-ishlasin, kelsang-kel* kabi.

Sifatdosh ham takroriy shakl hosil qiladi. Bunday shakl davomlilik, takroriylik ma'nolarini bildiradi. Masalan: *Har vaqt yugurgani-yugurgan.* (Oybek). «*Hozirgi yoshlar qariyalarni kuydirgani-kuydirgan*», - *deb oh chekdi.* (A.Qahhor).

Ravishdoshning takroriy shakllari orqali takroriylik, davomlilik, kuchaytirish, ta'kid ma'nolari ifodalanadi. Masalan: *Qiz nozikkina burilib, qo'llari bilan gullarni siypab-siypab, ayvonga tomon ketdi.* (Oybek). *Bir oz tinchiganimdan keyin dadam: «Temirchi degan kuyib-kuyib temirchi bo'ladi-da!» – dedi.* (A.Qahhor).

Tayanch tushunchalar

Nutq fe'llari – insonning nutq faoliyatini bildiradigan fe'llar.

O'timlilik – fe'lning to'ldiruvchi bildirgan ob'ektga yo'nalishini (shunday xususiyatga egalikni) ifodalovchi leksik-grammatik xususiyati.

O'timsizlik – fe'lning tushum kelishigidagi so'z bildirgan ob'ektni boshqarmay, boshqa narsaga o'tmagan, bajaruvchining o'zida qolgan harakatni bildirishi.

Tuslanish – fe'lning shaxs-son shakllarida o'zgarishi.

Tuslovchi affikslar (tuslovchilar) – fe'lning shaxs-son shakllarini hosil qiluvchi affikslar.

To'liqsiz fe'l – lug'aviy ma'nosini tamomila yo'qotgan, hozirgi o'zbek tilida ma'lum bir grammatik ma'no va vazifalarda qo'llanuvchi fe'l.

Daraja kategoriyasi – belgining bir-biriga qiyosan darajasini ko'rsatadigan grammatik kategoriya

Bo'lishli-bo'lishsizlik kategoriyasi - harakatning tasdiq yoki inkori ma'nosini ifodalovchi shakllar tizimi.

Mayl kategoriyasi - harakatning voqelikka munosabatini so'zlovchi nuqtai nazaridan belgilaydigan grammatik kategoriya.

Zamon kategoriyasi - harakatning nutq paytiga munosabatini bildiruvchi grammatik kategoriya.

Shaxs-son kategoriyasi - harakatning 3 shaxsdan biriga qarashli ekanligini ifodalovchi grammatik kategoriya.

Sifatdosh – fe'lning sifatga xos vazifaga asoslangan, narsa belgisini ko'rsatuvchi funktsional shakli.

Ravishdosh – fe'lning ravishga xos vazifaga xoslangan, harakatning belgisini ko'rsatuvchi funktsional shakli.

Harakat nomi – fe'lning ish-harakatning nominigina bildiruvchi zamon, shaxs-son, mayl kabi ma'nolarga ega bo'lmaydigan funktsional shakli.

Ko'makchi fe'l – fe'lning turli grammatik va modal ma'no ifodalovchi analitik shakllarini yasovchi yordamchi fe'llar.

Savol va topshiriqlar

1. Fe'ning ma'nosi va grammatik belgilari nimalardan iborat?
2. Mustaqil fe'llar qanday grammatik xususiyatlarga ega?
Yordamchi fe'llar-chi?
3. O'timli-o'timsizlik hodisasi nima?
4. Badiiy asarlardan misollar to'plang.
5. Tuslanishli va tuslanishsiz fe'llar haqida ma'lumot bering.
6. Fe'ning kategorial va nokategorial shakllari.
7. Fe'ning qanday grammatik kategoriyalari bor?
8. Bosh daraja va uning turlari, grammatik xususiyatlari nimalardan iborat?
9. Badiiy asarlardan misollar to'plang.
10. Bo'lishli-bo'lishsizlik qanday grammatik hodisa?
11. Mayl kategoriyasi va uning turlari.
12. Zamon kategoriyasi, uning turlari va ularni hosil qiluvchi grammatik vositalar.
13. Shaxs-son kategoriyasi va uning kelishik kategoriyasidan farqi nimalardan iborat?
14. Badiiy asarlardan b'ylishli-b'ylishsizlik, daraja, mayl, zamon shaxs-son kategoriyalariga misollar to'plang.
15. Fe'ning funktsional shakllarining qanday turlari bor?
16. Harakat nomi, uning ma'nosi va yasalishi.
17. Sifatdosh, uning ma'nosi va yasalishi.
18. Ravishdosh, uning ma'nosi va yasalishi.
19. Ko'makchi va to'liqsiz fe'llar haqida nimalarni bilasiz?
20. Badiiy asarlardan k'ymakchi va t'ylisiz fe'llarga qanday funktsial shakllarga misollar toping.

RAVISH

Ravishning ma'nosi va grammatik belgilari

Ravish mustaqil soʻzlardan boʻlib, harakat va holatning belgisini, shuningdek, belgining belgisini bildiradi. Ravish morfologik jihatdan oʻzgarmas boʻlib, koʻpincha feʼllarga bogʻlanib keladi. Masalan: ***Kunduzi** yoningda turib, shakarguftorlik qiluvchi, **kechasi** muyulishdan chiqib, elkangdan pichoq uruvchi makkor dushmanni Ergash hali etarli bilmas edi. (A.Muxtor). Karomatxon **yugurganicha** ichkari kirib ketdi.*

Ravish ayrim hollarda sifat va otga, shuningdek, ravishning oʻziga ham bogʻlanib kelishi mumkin. Masalan: ***Koʻp** boylikdan **oz** aql yaxshi. (Maqol.) **Erta** kuzakda togʻ choʻqqilariga birinchi qor tushdi. (P.Qodirov). Saida bu suhbatni juda **diqqat bilan** eshitdi. (A.Qahhor). Oʻsha kuni Usmonov uyiga **juda kech** qaytdi. (Oʻ.Umarbekov).*

Ravishning turlanish va tuslanish xususiyatiga ega emasligi, koʻpincha feʼlga bogʻlanib, hol vazifasida kelishi uning asosiy grammatik belgilari hisoblanadi. Masalan: *Gʻulomjon bu keksa dunyoda **juda kam** yashagan boʻlsa ham, boshidan **juda koʻp** uqubatlar kechirdi. (M.Ismoiliy). Saida orqasiga qaytdi, **joʻrttaga** sada ostidan yurdi. (A.Qahhor).*

Maxsus soʻz yasovchi affikslarga ega boʻlishi (-cha, -ona, -larcha, -lab kabi) va shakl yasovchi affikslarni olib kelishi ham ravishlarning grammatik belgilariga kiradi.

Belgi bildiruvchi soʻz boʻlganligidan ravishlar sifatga yaqin turadi. Ravishlar harakat va belgining belgisini sifat kabi darajalab, boshqalariga chogʻishtirib koʻrsatish xususiyatiga ega. Masalan: *Zaynab **ilgariroq**, Kumush **keyinroq** ichkariga kirishdi. (A.Qodiriy). Avaz suruvning ketini **tezroq** bexatar joyga chiqarishga shoshilar edi. (P.Qodirov).*

Ayrim ravishlar otga bogʻlanib, narsaning belgisini bildirishi mumkin. Masalan: ***Oz** soʻz – **soz** soʻz. (Maqol.) Ashirmat mehribon, jonkuyar qarindoshning uyida **uzoq vaqt** mehmon boʻlib qoldi. (Oybek). Ammo belgi ma'nosini anglatish xususiyati,*

vazifasi va boshqa-boshqa soʻzlarga bogʻlanishi jihatidan ravishlar sifatdan farq qiladi. Sifat, asosan, otga bogʻlanib, narsaga xos turgʻun belgini bildiradi va sifatlovchi vazifasida keladi. Ravishlar esa asosan feʻlga bogʻlanib, harakatning jarayon bilan bogʻliq boʻlgan belgisini anglatadi va hol vazifasida keladi. Solishtiring: 1. *Ona qizining **tim qora** sochlarini **uzun, nozik** barmoqlari bilan siladi.* 2. *Muhiddin bilan Salimjon ruxsat soʻrab, **ichkari** kirishdi.* (A.Muxtor). *Yormat shahardan **piyoda** qaytib, oʻlgudek charchagani uchun otlarga Yoʻlchi qaradi.* (Oybek).

Oʻzbek tilida bir turkumdagi soʻzning boshqa turkumdagi soʻz oʻrnida qoʻllanishi keng tarqalgan hodisadir. Bunday holat sifat bilan ravishning ishlatilishiga ham xosdir. Baʼzi sifatlar feʻlga bogʻlanib, ish-harakatning belgisini bildiradi, ravish oʻrnida kelib, hol vazifasini bajaradi. Masalan: *Ahmadjon **juda qattiq** kuldi.* (A.Qahhor). *Odamni **yaxshiroq** bilib, oʻrganmay turib, uning toʻgʻrisida **yomon** gapirish mumkin emas.*

Otga bogʻlanib kelgan ravishlar esa gapda sifatlovchi vazifasini bajaradi. Masalan: *U **ancha** joʻyaklarni oraladi, **ancha** qovunlarni ushlab, qay birini uzishni bilmadi.* (Oybek) Ammo feʻlga bogʻlanib, harakatning belgisini bildirgan sifatlar butunlay ravish turkumiga oʻtib ketmagani kabi, otga bogʻlanib kelgan ravishlar ham sifat turkumiga oʻtmaydi. Masalan: *Yoshi ellikdan oʻtgan boʻlsa-da, Boʻri akaning sochiga **oq** oralamagan.* (S.Nurov.) *Samarasiz oʻtmas shoirning umri, Toza yuraklarda soʻz koni qolar.* (S.Akbariy). *Oʻtgan yilgi qish **ozmuncha** bogʻlarni quritdimi.* (S.Zunnunova). *Mansur **akalarcha** mehribonlik bilan Gavharning elkasidan tutib, dalda berdi.* (Oʻ.Hoshimov).

Otga bogʻlanib, narsaning belgisini bildirgan ravishlar baʼzan otlashib kelishi ham mumkin. Bunday vaqtda ravishlar otga xos kelishik, egalik va koʻplik affikslarini qabul qilib, gapda ega, toʻldiruvchi, qaratuvchi vazifalarida ketadi. Masalan: *Har bir ishimizdan **ertaning** shabadasi kelib turibdi, oʻgʻlim.* (Oybek) *.**Koʻpni** koʻrgan qari dunyoda baxt axtarib **koʻplar** oʻtdilar.*

(H.Olimjon) **Hozirning** o'zida shug'ullanmasak ham, kelajak rejalariga kirgizib qo'yish mumkin. (P.Qodirov).

Ravishlarning ma'no turlari

Ravishlar ma'no jihatidan besh guruhga bo'linadi: 1) *holat ravishi*, 2) *miqdor-daraja ravishi*, 3) *o'rin ravishi*, 4) *payt ravishi*, 5) *maqsad ravishi*.

Holat ravishi. Holat (tarz) ravishlari ish-harakatning qay tarzda bajarilishini, yuz berish holatini bildiradi, *qanday? qanday qilib? qay tarzda?* kabi so'roqlarga javob bo'ladi: *tez, sekin, piyoda, yayov, bekorga, to'satdan, qo'qqisdan, astoydil, do'stona, qahramonlarcha, ochiqdan-ochiq, yuzma-yuz, zo'rg'a, jim, ochin-to'qin, xomligicha, darrov, darhol, birdan, majburan, tasodifan, yaqqol, otalarcha, ko'pincha, eskicha, yangicha, qatorasiga, birma-bir, yonma-yon, bittalab, nechog'liq, ozib-yozib, oldinma-keyin, olg'a, orqama-orqa, ochiq-oydin, ochiq-oshkor* kabilar. Masalan: *Vodiylarni yayov kezganda, Bir ajib his bor edi menda...* (H.Olimjon). *Komila polizda asta-sekin yurib ... qay birini uzishni bilmadi.* (Oybek). *Ra'no sekin boshini ko'tarib kulimsadi va yuzini chetga o'girdi.* (A.Qodiriy).

Holat ravishi gapda:

1. Ravish holi vazifasida keladi. Masalan: *Adham mudroqdan zo'rg'a ko'zini ochar ekan, sekin tovush chiqarib boladan so'radi. U onasiga yozgan xatida ahvolni ochiq-oydin aytdi.* (S.Zunnunova).

2. Otga bog'lanib, sifatlovchi vazifasida keladi. Masalan: *Yigitning ko'ngli tinchidi va aybdorlarcha tabassum bilan qizga qaradi.* (Oybek) *Bu vaqt eshik ochilib, o'rta bo'yli, harbiycha ko'ylak gimnastyorka kiygan, gavdasi ixchamgina bir qiz kirib keldi.* (A.Muxtor).

3. Kesim vazifasida keladi. Masalan: *Dalada chopiq ham, o'g'itlash ham, sug'orish ham jadal. Chorbog'dagi daraxtlar ham ancha-muncha.* («Yoshlik»).

Miqdor-daraja ravishi. Miqdor-daraja ravishi harakat va holatning miqdoriy belgisini yoki belgining ortiqligini bildiradi va *qancha? qanday?* kabi so'roqlarga javob bo'ladi. Masalan: *Mirhaydar otaning yaxshiligini, foydasini ko'p ko'rganmiz. (Oybek). Oz so'zla, ko'p tingla. (Maqol).*

Miqdor-daraja ravishlari anglatgan ma'nosiga qarab harakatning miqdor jihatidan belgisini ko'rsatuvchi va harakat yoki belgining ortiqligini ko'rsatuvchi ravishlarga bo'linadi.

1. Harakat va holatning miqdor belgisini bildiruvchi ravishlar: *ko'p, mo'l, qittak, xayol, ortiq, ancha, kam, bir oz, oz-moz, qayta-qayta, picha, xiyla, sal, sal-pal, chog'li, chamasi* kabilar. Masalan: *Qurbon ota... o'zi ko'rgan tomoshalarni negadir, O'rmonjon ko'rmagan gumon qilib, nuqul unga ta'riflar, qayta-qayta maqtar edi. (A.Qahhor). Tepalik nuqul qayinlar bilan qoplagan. (Oybek). Anvar o'z tengi bolalar bilan oz aloqa qilar, ularga kam aralashar va ortiqcha o'ynab-kulmas. (Oybek). Xorazmshoh cho'qqi soqolini qashlab sal-pal iljaygan bo'ldi. (Mirmuhsin). Davlatimiz mo'l bo'lar, Omborlar donga to'lar. (Q.Muhammadiy).*

2. Harakat va belgining ortiqligini ko'rsatuvchi ravishlar: *juda, eng, o'ta, obdon, ozmuncha, sira, hech, ortiq* kabilar. Masalan: *Avaz iztirob bilan oldinga qaradi, yomg'ir juda kuchaygan edi. (P.Qodirov). Ovqatni xo'p chaynagan yaxshi, gapni obdon o'ylagan yaxshi. (Maqol). O'tgan yilgi qish ozmuncha bog'larni quritdimi? (S.Zunnunova).*

Miqdor-daraja ravishi gapda:

a) asosan ravish holi vazifasida keladi. Masalan: *Otda ko'p yurib o'rgangan Ortiq endi mototsikl egaridan tushmaydi. (P.Qodirov). Qizlik paytida Nuri ularning kulbasiga juda oz chiqar edi. (Oybek);*

b) kesim vazifasida keladi. Masalan: *«Qari ko'ngilda yosh orzular ko'p, O'ktamjon», - dedi mamnun iljayib Mirhaydar. (Oybek) Orqasiga qarasa, ikki otliq etib olishga sal qolibdi. (N.Fozilov). Bir jihatdan kelganing ham ma'qul bo'lgan: mashinaning xushtorlari behad ko'p. (Oybek).*

v) ba'zan otlarga bog'lanib, sifatlovchi vazifasida ham keladi. Masalan: *Ular **ancha** yergacha asta borib, gaplashib ketdilar. (Oybek).*

O'rin ravishi. O'rin ravishi harakat va holatning bajarilish o'rnini va harakat yo'nalgan tomonini bildiradi. O'rin ravishlari *qayerga? qayerdan?, qayerda?* kabi so'roqlarga javob bo'ladi: *uzoqda, pastda, tubanda, oldinda, nari, beri, nari-beri, quyida, ortda, olisda, yuqorida, quyida, yaqinda, orqada, to'g'riga, yuqoriga, ilgoriga, olg'a* kabilar. Masalan: **Olisdan** *tungi smenadagi ekskavator va o'zga mashinalarning qudratli na'rasi baralla eshitilar edi. (Oybek).* **G'ulomjon orqadan** *qarab qoldi, ammo qiz uzoqqa ketmadi. (M.Ismoiliy).* **Qancha kunlar orqada** *qoldi, Ketda* *qoldi qancha manzillar. (H.Olimjon).* **Kimdir sabrsizlanib soatga qarasa, kimdir asabiy holatda u yoqdan bu yoqqa** *yurib turibdi. (Gazetadan).*

O'rin ravishlari, asosan o'rin holi vazifasida keladi. Masalan: **Har yondan** *ariqlarning jonli nayi oqar, nozik nihol daraxtlarning ko'k qatorlari uzoqlardan* *tevarakni qurshagan edi. (Oybek)* **Mingboshi... oldinga** *yurdi, qo'lidagi qamchisini o'qtalab, xunuk ovoz bilan o'kirdi (S.Zunnunova.)*

Ba'zan kesim va aniqlovchi vazifada keladi. Masalan: **Obodonchilik sohasidagi katta ishlar hali oldinda.** (Oybek). **Oyko'lda dam olish uyi qurib bo'lmaydi, chunki u archazorlardan ancha uzoqda.** (P.Qodirov). **Ot old** *oyoqlarini irg'itib, sapchidi va shamoldek uchib ketdi (S.Ahmad).*

Payt ravishi. Payt ravishi harakat va holatning bajarilish paytini bildiradi va *qachon? qachondan beri?* kabi so'roqlarga javob bo'ladi: *hozir, boya, bugun, kecha, avval, oldin, endi, erta, onda-sonda, indin, saharlab, ertalab, doim, hali-beri, tunov kun, ilgari, so'ngra, keyin, hanuz, hali, hamisha, bultur, qadim, hamon, kechasi, tez, yaqin, uzoq, hech qachon, dastlab, kunduzi, har kuni, kuni bilan, yildan yilga, erta-indin, qishin-yozin, hozir(da), kundan kunga, oydan oyga, nuqul, ora-sira, oxirida* kabilar. Masalan: **U erta – kech** *o'zini o'zi koyidi, o'zining soddaligi, ishonuvchanligidan achchiqlandi. (Oybek).* **Yoshlar uning yuzida**

onalarcha mehribonlik, nuroniy jilmayishni endi ko'rishdi. (A.Muxtor). So'rab ko'ring **avval** siz, men **hozircha** panada tura-turay. (Uyg'un). So'zimiz tamom bo'lsin, **so'ng** borajakman. (S.Ziyoyev). Fotima, **oldin** bir narsaga tushunib oling, so'ngra achchiq qilsangiz mumkin. (Hamza). Hamma yoq jimjit, faqat **onda-sonda** bulbullar nolasi eshitiladi. (I.Rahim).

Payt ravishlari gapda ko'pincha hol, ba'zan kesim vazifasida keladi. Masalan: **Bugun** sening tug'ilgan kuning, **Bugun** uying to'ladi gulga. (H.Olimjon). Paxta dalalarida mehnatni, musobaqani qizitish pallasi - **hozir**. (Oybek). Ashirbek **ilgari**, Vafobek **keyin**, Oqlabdi qirq yigit bergan tuzimni. («Yusuf va Ahmad»).

Otlashganda: a) ega vazifasida keladi. Masalan: **Bugunimiz** juda yaxshi, **ertamiz** bundan ham yaxshi bo'ladi; b) to'ldiruvchi vazifasida keladi. Masalan: Azizjonning **buguniga**, **ertasiga** Lutfiniso juda-juda zarur edi. **Bugunni** o'ylama, **ertani** o'yla. (Maqol); v) qaratqichli aniqlovchi vazifasida keladi. Masalan: **Ertaning** g'amini bugun ye. (Maqol).

Maqsad ravish. Bu turdagi ravishlar sanoqli darajada bo'lib, ular harakatning bajarilish maqsadini, nima uchun bajarilishini bildiradi va *nima maqsadida?*, *nimaga?* savollarga javob bo'ladi. Maqsad ravishi gapda asosan maqsad holi vazifasida keladi. Maqsad ravishiga *atay(in)*, *ataylab*, *jo'rttaga*, *qasddan*, *bila-ko'ra* kabi so'zlar kiradi. Masalan: *Ilgari ustalar pichoqqa sop izlab, atay sayg'oq oviga chiqisharkan.* (M.Mansurov). *Orombaxsh, salqin bog'da sayr etib yurgan ikki yosh yurak bu safar ham tunda uylariga atayin piyoda jo'nashdi.* (Mirmuhsin.) *Ahmad jo'rttaga sakrab o'rnidan turdi* (F.Musajonov). *Aslida u turli bahonalar bilan ustalarni qasddan shoshiltirmayotgan edi.* (S.Siyoyev).

Harakatning bajarilish maqsadi *uchun*, *deb* yordamchi so'zlari va *-gani* affiksli ravishdosh yordamida yana ham aniq ifodalanadi. Masalan: *Har kishi ter to'kib qiladi mehnat, xalqimning turmushi obod bo'lsin deb.* (G'.G'ulom.) *Bu erga Madali akaning jig'iga tegish... uchun kelganligidan mulzam bo'ldi.* (A.Muxtor.) *Saida*

Saodatxonning mukofot olganini eshitib, **ataylab** tabriklagani keldi.

Ravishlarning funksional shakllari

Boshqa soʻz turkumlarida boʻlganidek, ravishlarda ham turli xil funksional shakllar yasaladi, bu shakllarda harakat va holat belgisi turlicha tavsiflanadi, soʻzlovchi tomonidan turlicha baholanadi. Bu shakllar quyidagilardan iborat:

1. Ravish qiyosiy daraja shaklini hosil qiluvchi *-roq* affiksini olib yoki *eng, juda, gʻoyat, nihoyat* kabi soʻzlar bilan birikib, belgining darajasini ifodalaydi. Ravishga *-roq* affiksi qoʻshilganda, asosan, harakat va belgiga kamligi, kuchsizligi, baʼzan esa kuchaytirish, belgining nisbiy koʻpligi maʼnosi, *eng* soʻzi bilan kelganda esa belgining ortiqligi maʼnosi ifodalanadi. Masalan: *Biz **nariroq** borgach, Umid koʻylagini toʻgʻrilab, shimining ichiga tiqib oldi. (Mirmuhsin). Bahorda **eng oldin** bodom gullaydi. Oʻzbek xalqi qadim-qadimlardan buyon hashar usulida juda koʻp inshootlar barpo qilgan. (S.Ahmad). **Ozroq** muhabbating boʻlsa, **Tezroq** javob yoza koʻr. (Dostondan).*

Juda, gʻoyat, nihoyat, toza kabi soʻzlar ravishlarga birikib, harakat belgisining kuchaytirilganligini koʻrsatadi. Masalan: *Qamalgan tutun **juda sekin** tarqalmoqda edi. (Oybek). Qambar ota **juda sekin** toʻpdan chiqib ketdi. (P.Qodirov). Ushbu yozgan maktubimni Boshdan oyoq **toza** koʻr. (Dostondan).*

2. *-gina (-kina, -qina)* affiksi orqali yasalgan ravish shakllari harakat va holat belgisining kuchsizlanganligini yoki taʼkidlanganligini anglatadi, asosiy diqqat shu belgining oʻziga qaratiladi. Masalan: *Komila qoshlarini chimirib, oʻrtogʻining bilagini **sekingina** chimchiladi. (Oybek). U goʻyo **kechagina** otasining dono, aqlli soʻzlarini eshitganday boʻldi. (Oybek).*

3. Ravishlarda juft va takroriy shakllar ham keng ishlatiladi. Juft shakllar ikki ravishning juft holda kelishidan hosil boʻladi: *birin-ketin, oldin-keyin (oldin-ketin), asta-sekin, nari-beri, bugun-erta, erta-kech, erta-indin* kabi. Juft shakllarda ikki ravishning

ma'nosi umumlashtiriladi. Masalan: *Hujjatlarni bugun-erta rasmiylashtirib, dushanbadanoq ishga kirishing.* (A.Obidjon). *Komilaxon, xalq ichida meni izza qilavermang, erta-indin gumburlama ko'prik yasaymiz!* (Oybek). *Xotirjam ishlayveringlar, men o'zim asta-sekin etib boraman.* (O.Yoqubov). *Asta-sekin boshlangan chapak tobora avj olib, soz ovozini bosib ketdi.* (A.Qahhor).

Ravishlarning takroriy shakli esa bitta ravishning takroridan hosil bo'ladi: *asta-asta, sekin-sekin, zo'rg'a-zo'rg'a, tez-tez, ko'p-ko'p* kabi. Odatda, takroriy shakllar *davomlilik, takroriylik, ta'kidlash, kuchaytirish* kabi ma'nolarni ifodalaydi. Masalan: *Otlar pishqirib qattiq yeldilar, sekin-sekin paxta dalalari orqada qoldi.* (Oybek). *Pochchayev shartta burilib, tez-tez yurib ketdi.* (A.Muxtor). *Olma-o'rik va shu kabi tar mevalar ham birin-ketin pishib, odamlarning og'izlariga tegdi.* (K.Yashin).

Tayanch tushunchalar

Miqdor-daraja ravishi – ish-harakatning miqdor-daraja jihatidan belgisini, shuningdek, belgining darajasini bildiruvchi ravish.

Holat (tarz) ravishi – ish-harakatning bajarilish usulini, qay tarzda yuz berishini bildiruvchi ravish.

O'rin ravishi – ish - harakatning yuz berishi, yo'nalish o'rnini bildiruvchi ravish.

Payt ravishi – ish-harakatning bajarilish paytini bildiruvchi ravish.

Daraja–miqdor ravishi – ish-harakatning miqdor-daraja jihatidan belgisini, shuningdek, belgisining darajasini bildiruvchi ravish.

Ravishdosh – boshqa turkumga oid so'zning ravishga ko'chishi (kunda, yaqinda, birdan).

Savol va topshiriqlar

1. Qanday so'z turkumiga ravish deyiladi? Ravishning ma'nosi va grammatik belgilari haqida ma'lumot bering.
2. Ravishning qanday ma'no turlari bor?
3. Ravishning funktsional shakllari haqida ma'lumot bering.
4. Ravish turkumi bo'yicha badiiy asarlardan misollar to'plang.

KO'MAKSHI

Ko'makchilar mustaqil so'zlar orasidagi turli-tuman munosabatlarni (vosita, maqsad, sabab, vaqt, makon) ifodalash uchun xizmat qiladigan so'z turkumidir.

Ko'makchilar tarixan mustaqil so'zlar bo'lgan bo'lsa ham, ular hozirgi zamon o'zbek tilida leksik ma'nolarini yo'qotgan, faqat grammatik ma'no ifodalaydigan so'zlardir.

Hozirgi o'zbek tilida ko'makchilarga mustaqil ma'nosini tamoman yo'qotgan *bilan, uchun, kabi, sari, sayin, qadar*, shuningdek, ko'makchi vazifasida qo'llanuvchi *tomon, boshqa, sababli, orqali, tufayli, qarab, qaramay, so'ng, tashqari, beri, ko'ra, chog'li, uzra* kabi so'zlar kiradi (bu so'zlar ot, sifat, ravish va fe'llardan ko'makchiga ko'chgan so'zlardir).

Ko'makchilar turlanish va tuslanish xususiyatlariga ega emas. Ammo ular nutqda ayrim kelishiklarni boshqarib keladi. Qaysi kelishiklarni boshqarib kelishiga ko'ra ko'makchilar:

1) bosh kelishikdagi ot va qaratqich kelishigidagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar; 2) jo'nalish kelishigidagi so'z bilan qo'llanadigan ko'makchilar; 3) chiqish kelishigidagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilarga ajraladi.

1. Bosh kelishikdagi ot (ba'zan qaratqich kelishigidagi olmosh) bilan keladigan ko'makchilar. Bunday ko'makchilarga *bilan, uchun, kabi, singari, sayin, sari, sababli, orqali, tufayli, choqli, osha, bo'ylab, bo'yicha (bo'yincha), ichra, degan (deydigan), bo'yi, chamasi, haqda, to'g'rida, haqida, to'g'risida, holda, yo'sinda* kabi so'zlar kiradi.

Bu ko'makchilar vosita, sabab, maqsad, qiyos-o'xshatish munosabatlarini ifodalash uchun qo'llanadi: *qalam bilan yozilgan* (vosita), *ukasi bilan bormoqda* (birgalik), *kechasi bilan kutmoq* (vaqt) *o'qish uchun kelmoq* (maqsad), *ukasi uchun olmoq* (ataganlik), *ona kabi mehribon* (o'xshatish), *kelajak sari intilmoq* (yo'nalish), *o'qishi sababli kelmoq* (sabab).

2. Jo'nalish kelishigidagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar. Bunday ko'makchilarga *tomon, qadar, ko'ra,*

qarshi, qarab, qaraganda, qaramasdan, qaramay, yarasha, asosan, binoan, muvofiq, qarata kabi.

Bu ko‘makchilar yo‘nalish, payt, vaqt jihatdan chegara, makon jihatdan chegara, sabab, qiyoslash, zidlik, harakat yo‘nalgan tomon kabi bir qator ma‘nolarni ifodalaydi: *uyga tomon, kechgga tomon, peshinga qadar, supaga qadar, shu sabablarga ko‘ra, akasiga ko‘ra* (gavdaliroq), *odatiga qarshi* (zidlik) *shaharga qarab* (yo‘nalish) kabi.

3. Chiqish kelishigidagi so‘zlar bilan qo‘llanadigan ko‘makchilar. Bunday ko‘makchilarga *so‘ng, keyin, boshqa, tashqari, bo‘lak, o‘zga, beri, buyon, nari, burun, ilgari, boshlab, tortib* kabi so‘zlar kiradi. Bu ko‘makchilar harakatning tugallanishi bilan bog‘liq bo‘lgan vaqt, mustasno, harakatning boshlanish payti, harakatning o‘tgan zamonda sodir bo‘lganligi kabi ma‘nolarni ifodalaydi: *majlisdan so‘ng uchrashmoq, ishdan boshqa hech narsani o‘ylamaslik* (mustasno), *shu kundan boshlab, tong otmasdan burun* kabi.

Ko‘makchilar ma‘no hamda vazifasi jihatidan kelishik affiksilariga yaqin turadi. Shuning uchun ba‘zan kelishik shakllari bilan anglatilgan ma‘no ko‘makchilar bilan ham ifodalanadi: *mashinada kelmoq - mashina bilan kelmoq, qalamda yozmoq - qalam bilan yozmoq, ukamga olmoq - ukam uchun olmoq.*

Ko‘makchilar ma‘no jihatidan bir xil emas. Ularning ayrimlari (*bilan, uchun, kabi, qadar, sari*) alohida olinganda mustaqil ma‘no ifodalamaydi, vazifa jihatidan kelishik affiksilariga yaqin turadi; ba‘zi ko‘makchilar (*old, ora, ich, to‘g‘ri, orqa*) esa o‘z mustaqil ma‘nolarini saqlaydi va kelishiklar bilan turlanadi. Shunga ko‘ra ko‘makchilar dastlab 2 ga bo‘linadi.

I. Sof ko‘makchilar. II. Ko‘makchi otlar.

Sof ko‘makchilar

Sof ko‘makchilar gapda boshqa so‘zlar bilan birga kelgandagina o‘zlariga xos qo‘shimcha ma‘nolarni anglatadi. Sof

ko'makchilar morfologik xususiyatiga ko'ra qaysi so'z turkumidan kelib chiqqanligiga qarab uchga bo'linadi.

1. Asl ko'makchilar. Bu ko'makchilar o'zlarining leksik ma'nolarini yo'qotgan bo'lib, boshqa-boshqa so'zlarga birikkan holda turli munosabatlarni ifodalaydilar: *bilan, uchun, qadar, sari, sayin* kabi.

2. Ot ko'makchilar. Bular ot, ravish kabi so'z turkumlaridan ko'makchiga o'tgan so'zlardir: *burun, ilgari, keyin, boshqa, tashqari* kabi.

3. Fe'l ko'makchilar. Bu ko'makchilar fe'lning ravishdosh va sifatdosh shakllaridan ko'makchiga o'tgan so'zlardir: *qarab, ko'ra, qaraganda, yarasha, boshlab* kabi.

Sof ko'makchilarning bir qismi bosh kelishikdagi so'z bilan ishlatilsa, ikkinchi qismi vositali kelishikdagi so'z bilan ishlatiladi.

Bosh kelishikdagi so'z bilan ishlatiladigan ko'makchilar quyidagilardan iborat:

Bilan. 1. Bosh kelishikdagi turli so'zlar bilan ishlatilib: 1) ish-harakatning amalga oshishidagi birgalik, hamkorlikni ifodalaydi. Masalan: - *Ko'chalarni, qishloqni, ayniqsa Mahvash bilan birga dars tayyorlagan joylarni.. juda-juda qo'msadi. (T.Ashurov)*; 2) ish-harakat yoki hodisaga vosita bo'lgan narsani bildiradi. Masalan: *Oshning ta'mi tuz bilan, odam ta'mi so'z bilan. (Maqol). Inson xatoni ko'proq o'z tili bilan sodir qiladi. (Gazetadan)*; 3) ish-harakatning tarzi, holati va sh.k. ni bildiradi. Masalan: *Xatda Sanobar uning... qaytishini sabrsizlik bilan kutayotganini yozar edi. (S.Zunnonova). Oysha xola bu ovozni butun qalbi, borlig'i bilan tinglardi. (S.Zunnunova)*; 4) ish-harakatning qachon sodir bo'lgani va qancha vaqt davom etganligini bildiradi. *Mahvash ham kunduzi bilan shu yerda bo'ladi. (T.Ashurov)*; 5) ish-harakatning biror joy bo'ylab yo'nalishini bildiradi. Masalan: *Bu rastada ikki tomonda besh-oltita katta do'kon bo'lib, tor, kamgak yo'l bilan bazzozlikka, shohifurushlik rastasiga tutashar edi. (Oybek)*; 6) ish-harakat yoki holatning ro'y berishi, yuzaga chiqishiga qaysi narsa sabab (asos) bo'lganligini bildiradi.

Masalan: *Har bir narsaga oldindan hukm etish to'g'ri emas.. har bir ish Allohning buyrug'i bilan bo'ladi.* (Oybek).

Bilan ko'makchisi biriktiruvchi bog'lovchi vazifasida ham qo'llanadi va quyidagi vazifalarni bajaradi: 1) gap bo'laklarini, asosan, uyushiq bo'laklarni bog'laydi va vazifasiga ko'ra «va» bog'lovchisiga teng keladi. Masalan: *U qalam bilan (va) qog'ozni cho'ntagiga solib, o'rnidan turganda, Bo'taboy keldi.* (A.Qahhor). *Bular ko'zdan g'oyib bo'lgandan keyin, Kanizak bilan (va) Sidiqjon butaning orqasidan chiqishdi.* (A.Qahhor); 2) payt va to'siqsiz ergash gapli qo'shma gaplarda bosh gap bilan ergash gapni bog'lash uchun xizmat qiladi. Masalan: *Deraza ochilishi bilan, Yo'lchi boshini ko'tardi.* (Oybek). *Halvo degan bilan, og'iz chuchimaydi.* (Maqol). *Yer bo'lgani bilan, hosil bo'lmasa qiyin.* (A.Qahhor).

Bilan ko'makchisi badiiy adabiyotda ba'zan *birlan, birla, bila, -ila, -la* shaklida qo'llanadi. Masalan:

1. *Xalqing birlan bahodirsan, yana sen bebahodirsan.* (S.Abdulla).

2. *Mushk birlan rayhon fayz berib uyga, Alamnok ko'nglini solar ming kuyga.* (B.Boyqobilov). *Bir umr men birla qolgin, bu ko'ngil hamrohi bo'l, Ey sahar ufqi, uning sen zarvara qog'ozi bo'l.* (E.Vohidov).

3. *Sadoqat birla o'zbek shuhratini yoymoqda olamga.* («Guldasta»).

4. *Qo'shinlaring bo'ldi yer birla yakson.* (H.Olimjon).

5. *Labi la'ling bila savru ravoning bag'ishlar obu hayvonu tiriklik.* (Atoiy).

6. *Asl, ulug' bir viqor bila biz sari*

Kelasan gurillagan alangalar-la!

7. *[Kumush] ... maktubni o'qib tamom qildida jonsiz bir tovush ila uyatsiz deb qichqirdi va yerga yiqilib o'zidan ketdi.* (A.Qodiriy).

8. *Pishib etildi, havodin rang oldi istagicha*

Zihi bu san'at ila keldi xalqparvar kuz. (Habibiy).

9. *Oy shu'lasī-la munavvar manzil bir zumda chayqaldi.* (M.Ismoilij).

Lekin *bilan* ko'makchisining bu shakllari hozirgi zamon o'zbek adabiy tili uchun me'yor hisoblanmaydi.

2. **Uchun.** Bu ko'makchi, asosan, quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1) maqsad ma'nosini. Bunday choqda **uchun** ko'makchisi ot, olmosh, shuningdek, harakat nomi va *-sin, -lik* affikslari bilan tugagan so'zlardan keyin keladi. Masalan: *Buyuk kishilar doim insoniyat uchun qayg'uradi.* (Shukrullo) *Shoir Nodimning hashamatli bira mehmonxonasi aziz mehmonlar uchun ajratildi.* (S.Abdulla).

Dunyoda to'g'ri yashab yurtga xizmat qilib o'tishdan ortiq baxt bormi inson bolasi uchun?! (S.Ashurov).

2) sabab ma'nosini. Bunday choqda **uchun** ko'makchisi, ko'pincha, *-gani (-gan-i), -ligi(-lik-i), -ganligi (-gan-lik-i)* affikslari bilan tugagan so'zlardan so'ng keladi. Masalan: *Yangi chiqqan oy yeyilib ketgan o'roqday ingichka bo'lgani uchun yo'lni yoritmasdi.* (Sh.Rashidov) *Kichik ariqqa hali suv kelmagani uchun Gulnor chelak ko'tarib, katta ariqqa jo'nadi.* (Oybek). *Ota-onasi savodli kishilar bo'lganligi uchun yoshligidan savod chiqardi.* («Fan va turmush»).

Bunday birikuvlarda **uchun** ko'makchisi *sababli* so'zi vazifasini bajaradi va unga sinonim bo'ladi. Qiyos qiling: *a'lo o'qigani uchun mukofotlandi* – *a'lo o'qigani sababli mukofotlandi.*

3) atash ma'nosini. Bunday choqda **uchun** ko'makchisi ot va olmoshlardan so'ng keladi. Masalan: *Bu kitoblarni sen uchun, qalamlarni Salima uchun oldim.*

4) evaz ma'nosini. Masalan: *Rahmat, So'naxon, yo'qlab topib kelganingiz uchun rahmat.* (A.Muxtor). *Ko'ngli uchun qaymog'ini totib ham ko'rmadim.* (A.Muxtor).

Uchun ko'makchisi badiiy adabiyotda *-chun* shaklida ham qo'llanadi. Masalan: *Tinchgina yashash-chun tug'ilmaganman.* («Toshkent oqshomi»).

Uchun ko‘makchisi –gina, -dir affikslarini olishi mumkin. Masalan: *Uning bu gaplari mening uchungina butun dahshati bilan yangi edi. (A.Muxtor). Lekin nima uchundir uning bashorati ijobat topmasdi. (Shukrullo).*

Kabi. Bu ko‘makchi o‘xshatish, solishtirish, qiyoslash ma’nosini ifodalaydi. Masalan: *U Yo‘lchiga yaqin kelib, ona kabi boshini siladi va yupata boshladi. Baxtli onlar umr tunida yulduzlar kabi chaqnaydi. (Oybek). U ham sen kabi serzavq. U shuncha yillardan beri go‘dak kabi ayasining panohida uxlayotgan ekan. (O‘.Hoshimov). Endi deraza ortidagi tol novdalari nazarida qudratli chinor kabi tebranib turardi. (S.Karomatov).*

Bu ma’noda **kabi** ko‘makchisiga *misol, misoli* so‘zlari sinonim bo‘lishi mumkin. Masalan: *Yulduz misol (kabi) qo‘y-qo‘zing suluvi. (R.Chinmirzayev). Kunlarim ham endi tiyiqsiz oqar ko‘zim yoshlari misol. (Sh.Rahmon).*

Bu ko‘makchi fe‘l shakllari modal so‘zlar bilan kelganda, o‘xshatish, qiyoslash bilan birga ishonmaslik, gumon ma’nolarini ham ifodalaydi. Masalan: *Gulnor uyalgan kabi tabassum bilan boshini quyi soldi. (Oybek). Chol qishloqda bo‘lib o‘tgan voqealarni xotiradan bir-bir kechirayotgan kabi bir zum jim qoldi. (A.Qahhor). Uyda birov bor kabi tuyuldi unga.*

Kabi ko‘makchisi vaqt bildiruvchi so‘zlar bilan birga kelganda esa doimiy o‘xshashlik, muntazamlilik ma’nosini bildiradi. Masalan: *U atrofga nazar solmay har vaqtdagi kabi g‘urur bilan kelar edi. (Oybek). Kechga yaqin dadasi qaytgach, qo‘rg‘onga kirdi, har kungi kabi qora sho‘rva uchun olov yoqdi. (Oybek).*

Singari. Bu ko‘makchi *kabi* ko‘makchisining sinonimi bo‘lib, asosan, *kabi* ko‘makchisi anglatgan ma’nolarni, ya’ni o‘xshatish, solishtirish, qiyoslash, o‘xshashlik, muntazamlilik ma’nolarini bildiradi. Masalan: *Po‘latning ko‘zlarida xuddi go‘daklarniki singari sevinch uchqunlari chaqnadi, chopganicha uyga kirib ketdi. (Sh.Rashidov) Atrof qum cho‘li singari bepoyon, shamol uchirgan qor oyoqlar ostida g‘ijirlardi. (Sh.Rashidov) ... qalbaki hujjatlar yasash singari harom ishlarning piri edi. (Oybek). Bu*

ishlar hammasi xamirdan qil **sug'urgan singari** engilgina bo'lmaydi. (Shukrullo). U endi, dastlabki **kunlaridagi singari** begonasiramas, ro'para kelgan to'pga qo'shilib xursandchilik qilar edi. (A.Qahhor). Xadicha xola **bolalik chog'idagi singari** uning beliga non tugib berdi. (A.Qahhor).

Yanglig'. Bu ko'makchi *kabi*, *singari* ko'makchilarining sinonimii bo'lib, asosan, ular anglatgan ma'nolarni ifodalaydi. **Yanglig'** ko'makchisi hozirgi o'zbek adabiy tili uchun arxaiklashgan bo'lishiga qaramay, nazmiy va nasriy asarlarda uslubiy talabga asosan qo'llanadi. O'xshatish, chog'ishtirish, qiyos ma'nosini bildiradi. Masalan: *Yarashmas senga bu yanglig' yurish, kayfu safokorlik.* (Q.Ubaydullayeva). *Rangim somon yanglig' dard ila g'amdan, Judolikdan tushgan hajru alamdan.* (Hamza).

Sayin. Bu ko'makchi quyidagi ma'nolarni ifodalaydi.

1) vaqt bildiruvchi so'zlar bilan birga kelib, ish-harakat yoki hodisaning muayyan vaqt ichida takrorlanishi yoki muntazam bo'lib turishi ma'nosini. Masalan: *Quvnoq qizning yuragida sevgi kun sayin kuchliroq yolqinlanadi.* (Oybek). *Respublikamizda paxta hosili yil sayin oshib bormoqda;*

2) *-gan* qo'shimchili sifatdoshlari bilan kelib, ish-harakatning tobora kuchaya borishini. Masalan: *Erta saharda yog'a boshlagan qor borgan sayin kuchaya boshladi. Quyoshli bahor ertasi juda ham yoqimlik, yurgan sayin, yurging keladi.* (A.Muxtor);

3) vaqt bildiruvchi so'zlar bilan kelib, ish-harakatning tadrijiy rivojlanishi yoki takrorlanishini bildiradi. Masalan: *Bu hol kun sayin takrorlanib turardi. Kun sayin ozadi yuragim, Kun sayin vujudim semiradi.* (Sh.Rahmon).

Sari. Bu ko'makchi ish-harakatning ob'yektga qarab yo'nalishi ma'nosini ifodalaydi (bunday ko'makchili birikuvda ob'yektni ko'makchidan oldingi so'z ko'rsatib turadi): Masalan: *Tirishdim tog'dan oshdim, yorug'lik sari yo'l ochdim.* («O'zbek xalq maqollari»). *Qizning qiynalayotganini ko'rgan sari Basaraning kasali zo'riqardi.* (R.Rahmon). *Qorong'ilik*

quyuqlasha borar, ko'kdagi yulduzlar chamani ham borgan sari yorqinroq chaqnar, havo badanga sezirlarli sovir edi. (Oybek).

Bu ma'noda *sari* ko'makchisi *tomon* ko'makchisiga sinonim bo'lishi mumkin. Qiyos qiling: *ko'cha sari* – *ko'cha tomon*, *yorug'lik sari* – *yorug'lik tomon*. Masalan: *Elkasiga tashlangan paltosining engiga qo'l sola turib, indamay eshik tomon (sari) yurdi. (S.Karomatov).*

Sari ko'makchisi –*gan* affiksli sifatdosh bilan birga kelganda, ikki ish-harakatning bir yo'la sodir bo'lishi va bu harakatdagi davom, izchillik ma'nosini ifodalaydi. Masalan: *Yo'lchi Shokir otaga tikilgan sari uning hozirgi paytdagi g'amli o'ylarini ravshan seza boshladi. (Oybek). Kun sari ozadi yuragim. Kun sari vujudim semirar. (Sh.Rahmon). Axir, baliq ham suvga intiladi, ko'kat yorug'lik sari bo'y cho'zadi. (S.Siyoyev). [Avaz] Qarasa, beixtiyor Tabibiyning uyi sari yo'l solibdi. (S.Siyoyev).*

Bu ma'noda *sari* ko'makchisi *sayin* ko'makchisiga sinonim bo'ladi. Qiyos qiling: *borgan sari* – *borgan sayin*. Shunday qilib, ish *borgan sari* (-*borgan sayin*) katta bo'lar va katta *bo'lgan sayin* (-*bo'lgan sari*) *Said Jalolxonning kallasi og'irlashar edi. (A.Qahhor). Quyoshli bahor ertasi juda ham yoqimlik, yurgan sari (-yurgan sayin), yurging keladi. (A.Muxtor). Lekin ko'chada qatnov, qiy-chuv borgan sari (-borgan sayin) kuchaymoqda. (Oybek).*

Sababli. Bu ko'makchi sodir bo'layotgan ish-harakatning boshqa ish-harakatga aloqador ekani sababini bildiradi. Masalan: *U shunday qadrli mehmon kelishini oldinroq bilmagani sababli tayyorgarlik ko'ra olmaganidan naqadar xijolatda ekanini aytib bitirolmas edi.*

Bu ko'makchi oldidan ko'pincha –*gan* shaklli sifatdosh (*o'qigani sababli*), *-(u)v*, *-(i)sh* shaklli harakat nomlari (*o'quvi sababli*, *o'qishi sababli*) va belgi otlari (*o'qiganligi sababli*) keladi: Masalan: *Podshoning xastaligi sababli mamlakatda to'y-maraka, bazmlar to'xtatilgan. (Mirmuhsin). Haroratning yuqori bo'lishi sababli tutlarda yon shakllarning jadal o'sishi va barglar sonining ko'payishi sodir bo'lyapdi. (Gazetadan).*

Orqali. Bu ko‘makchi quyidagi ma‘nolarni ifodalaydi.

1) biror narsaning ichidan, orasidan, o‘rtasidan yoki ustidan, biror narsa oralab, bir tomondan ikkinchi tomonga harakatlanish ma‘nosini ifodalaydi. Masalan: *Boqqa hovli orqali kiriladi. Xaloyiq gurullab, uch eshik orqali zalga kirdi. (A.Qahhor). Poyezd Samarqand orqali Buxoroga yetib keldi;*

2) ish-harakatning biror kimsa, yoki narsa vositasi yordamida sodir bo‘lganligini ifodalaydi. Masalan: *Hindlar ham boshqa mamlakatlar bilan asosan ingliz tili orqali aloqa qilishadi. (Gazetadan). Elmurod shu kuni bir bola orqali Davlatyorni o‘z huzuriga chaqirdi. (P.Tursun);*

3) *orqali* ko‘makchisi *tufayli, sababli* so‘zlari bilan sinonim holda qo‘llanadi. Masalan: *Sen bilan iftixor qilsak-da, sen orqali (tufayli, sababli) xijolat chekmasligimizga ishondik. (A.Qodiriy). Men hali yosh bolaman. Ko‘p joyni ko‘rganim yo‘q. Lekin kitob orqali (tufayli, sababli), Bildim talay yo‘l-yo‘riq. (Q.Muhammadiy).*

Tufayli. Ish-harakatning sodir bo‘lishidagi sababni ifodalaydi. Masalan: *Turmushdagi jamiki yaxshiliklar, go‘zallik va farovonliklar inson tufaylidir. (Gazetadan). Yon qadoq jo‘xori tufayli shu ko‘yga tushaman, deb Avaz sira o‘ylamagan edi. (S.Siyoyev).*

Bo‘ylab. Bu ko‘makchi ish-harakatning ko‘rsatilgan makonda voqe bo‘lgani yoki ma‘lum vaqt davomida sodir bo‘lganlik ma‘nosini anglatadi. Masalan: *Jahon bo‘ylab yangrar bir ovoz. (Islom shoir). Vatanimizning butun tarixi bo‘ylab erishgan g‘alabalari uning hayolidan birma-bir kechdi.*

Bo‘yicha. 1) muvofiqlik, moslik, mutanosiblik ma‘nolarini ifodalaydi. Masalan: *U.. shart bo‘yicha Shoqosimga ovqat, yotish uchun juvozxona oldidan bir hujra berdi. (Oybek). Bir kun kechasi u [Otabek] yangi odati bo‘yicha allaqayoqqa ketgan edi. (A.Qodiriy). O‘roz har kungi odati bo‘yicha, jiydaga suyalib, o‘zi yasagan kichkina do‘mbirasini chala ketdi;*

2) oidlik, tegishlilik, doirlik ma‘nolarini ifodalaydi. Masalan: *Chinniga gul solish bo‘yicha ishlarni ishchi-rassom bajaradi.*

(Gazetadan). Savodsizlikni **tugatish bo'yicha** o'qish bir qadar yo'lga tushib qoldi. (K.Yashin);

3) sohaga oidlik ma'nosini ifodalaydi. Masalan: *Hotam aka jamoasi meva yetishtirish bo'yicha birinchi o'ringa chiqib oldi; (Nazarmat);*

4) holatida, shaklida ma'nosini ifodalaydi. Masalan: *Atrof tinch, sahro yaratilgan bo'yicha go'yo qotib qolganday; (K.Yashin);*

5) hudud-joy nomlari bilan birga kelib, harakat, hodisa yoki voqeaning shu joyga taalluqli ekanligini bildiradi. Masalan: *Bultur butun O'zbekiston bo'yicha paxtadan rekord hosil olindi. (Gazetadan).*

Uzra. Bu ko'makchi ish-harakatning biror narsa sathi (sirti) bo'ylab yo'nalishi ma'nosini ifodalaydi. Masalan:

*Qani shunday bahor bo'lsa,
Olam uzra yoysa gul. (E.Vohidov).*

Bu borada quyosh botib, qorong'ilik borliq uzra o'z chodirini yoza boshladi. (M.Boboyev).

Bu ko'makchi hozirgi o'zbek tili uchun arxaik bo'lib, faqat badiiy asarlarda qo'llanadi.

Ichra. Bu ko'makchi ish-harakatning biror narsaning ichida sodir bo'lishi ma'nosini bildiradi. Masalan:

*Sinfingni bulg'atma,
Chang-to'zon ichra botma. (Q.Muhammadiy).
Yovni ko'rsang, sher singari yurish qil,
Botirlarday maydon ichra urush qil. (Islom shoir).*

Bu ko'makchi mavhum otlar bilan birga kelganda bilan ko'makchisiga mos keladi. Masalan: *Suhbat qizimay yotibdi-da, - dedi Ahmad Husayin xo'rsinib va ko'zlarini xayol ichra suzib. (Oybek).*

Bu ko'makchi hozirgi o'zbek tili uchun arxaik bo'lib, ba'zan badiiy (ko'pincha she'riy) asarlarda qo'llanadi.

Degan. Bu ko'makchi atash ma'nosini ifodalash uchun qo'llanadi:

1) nomi bilan yuritilganlik, atalغانlik ma'nosini anglatadi. Masalan: **Zarafshon degan** daryo. *Xalq o'qituvchisi degan ulug' nom. Mana, banka degan so'z chiqdi. Ko'rdik, foydasi, manfaati juda zo'r; veksel degan so'z chiqdi. Uni ko'rdik, benihoyat zarur narsa. (Oybek);*

2) ...deb ataladigan narsa, hodisa yoki shaxs ma'nosini ifodalaydi. Masalan: *Ahmad polvon degani kim o'zi? Ketmon deganni bir qiyomda chopadi-da! (A.Qahhor). Bola-chaqaga sovg'a-salom degan narsalar ham bo'ladi. (Oybek);*

3) ko'chirma gapni muallif gapni bilan bog'lash uchun xizmat qiladi. Masalan: *Qadimgilar: «Sabr qilsang, g'o'radan halvo bitar», - degan. [Qurbon ota] «Bir siqim tuprog'im begona yurtda qolib ketmasa ekan», degan o'yg'a bordi. (A.Qahhor). «Ilm – igna bilan quduq qazish», degan maqol bor;*

4) bu ko'makchi narsa bildiruvchi so'zlar bilan kelib, atalغانlik, belgilanganlik ma'nosini bildiradi. Masalan: *... kampir o'zi keltirgan sarpolarni uyniing yuziga yozdi. Ichidan Safaraliga degan do'ppi chiqdi. (Oydin).*

Shog'li. Miqdor jihatidan chama, taxmin kabi ma'nolarni ifodalaydi. Masalan: *Uni birdaniga yuz chog'li odam o'rab oldi. Biz qishloqdan bir yo'la qirq chog'li yigit jo'namoqda edik. (O.Yoqubov).*

Osha. 1) Bu ko'makchi ish-harakatning boshqarilgan so'zdan anglatilgan vaqt davomida, maboynida sodir bo'lishi ma'nosini ifodalaydi. Masalan: *... yer, suv deb o'tdi dehqonlar, yillar osha, asrlar osha, hukm surdi shunday zamonlar. (E.Rahim);*

2) ish-harakatning o'zi qo'shib kelgan so'zdan anglatilgan makon bo'ylab sodir bo'lishi ma'nosini ifodalaydi. Masalan: *Alisher unga yelkasi osha qaradi. (O'.Hoshimov). Men Ra'noga qarardim-u, ichimga sig'masdim, shamol bo'lib uchgim, butun yurtlar, vodiylar, dalalar osha yelgim kelardi. (M.Boboyev).*

Joʻnalish kelishigidagi soʻz bilan keladigan koʻmakchilar

Tomon. Bu koʻmakchi quyidagi maʼnolarni ifodalaydi:

1) yoʻnalishni. Masalan: *Elkasiga tashlangan paltosining choʻntagiga qoʻl sola turib, indamay eshik tomon yurdi.* (S.Karomatov);

2) payt maʼnosini. Masalan: *Kechga tomon Sobirning xonasiga Odil buva kirib keldi.* (R.Fayziyev).

Qadar. Bu koʻmakchi quyidagi maʼnolarni ifodalaydi.

1) ish-harakatning vaqt jihatdan chegarasi maʼnosini: Masalan: *Shu yilning oxiriga qadar korxonada beshta dastgoh tayyorlanadi.* (Gazetadan);

2) ish-harakatining makon (oʻrin, joy) jihatidan chegara munosabatini bildiradi. Masalan: *Darvoza ostini to hamsoyalar eshigiga qadar supurib kirib oʻltirib, onalari bilan choy ichmoqqa mashgʻul boʻlar edi.* (Hamza).

Qadar koʻmakchisi bosh kelishikdagi soʻzlar bilan kelganda qiyos, taqqoslash, oʻxshatish, daraja munosabatlarini bildiradi. Masalan: *Dunyo qadar mardlik siqqan keng quchogʻingga Yashiringan million xalqning gʻazabli, sasi.* (P.Poʻlat). *Biz oʻzimizni ichkariga olgach, darvozabon oʻzining hazmi koʻtargan qadar bizga toʻngʻillaydi-da, darvozani berklash harakatiga tushadi.* (A.Qodiriy).

Bu koʻmakchi modal soʻzlar bilan kelganda, koʻpincha, imkoniyat chegarasini aniqlaydi. Masalan: *Bu ishlar bir qadar bitgandan keyin, Sidiqjon onasini olib kelgani Bahrobodga bordi.* (A. Qahhor). *Boʻlib oʻtgan voqeaga mumkin qadar beozor baho berib, qizni unutib, tinchishni istar edi.* (Sh.Yusupov).

Koʻra. Bu koʻmakchi quyidagi maʼnolarni ifodalaydi:

1) sabab, asos maʼnosini: Masalan: *Tuzilgan bitimga koʻra, Abdulatif Samarqandga yuborildi.* (Mirmuhsin). *Otam, oʻz kasbining taqozosiga koʻra, umrining koʻp qismini safarlarda oʻtkazgan odam.* (Shukrullo);

2) ayirib, ta'kidlab ko'rsatish ma'nosini: Masalan: *Uning mo'ljaliga ko'ra, Sidiqjon yana qasam ichishi, yur deb qistashi kerak edi. (A.Qahhor);*

3) qiyoslash, solishtirish ma'nosini: Masalan: *Kumushbibi endi o'n ettini qo'yib, o'n sakkizga qadam bosganlikda bo'yi ham onasiga etayozgan, jussasi onasiga ko'ra to'laroq edi. (A.Qodiriy).*

Bu ko'makchi chiqish kelishigidagi so'zlar bilan kelganda, qiyos, taqqoslash ma'nosini bildiradi. Masalan: *Me'mor hatto o'z o'g'li Nizomiddindan ko'ra ham Zavrakning gaplariga ishonar edi. (Mirmuhsin). Masala u o'ylaganidan ko'ra chuqurroq ko'rinardi.*

Qarshi. Bu ko'makchi quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1) zidlik (zidlash) munosabatini bildiradi. Masalan: *Qutidor odatiga qarshi bozordan kunduz soat uchlarda qaytib keldi-da, Otabekni so'radi. (A.Qodiriy). Endi odatga qarshi xiyonat qilish yaramaydi. (Oybek);*

2) o'zi birikib kelgan so'z anglatgan narsani yo'q qilish, oldini olish ma'nolarini bildiradi. Masalan: *Urushga qarshi kurashish. Kasalning oldini olish choralardan eng muhimi vaqtida tepkiga qarshi emlashdir. («Saodat»);*

3) yuz bergan, sodir bo'lgan ish-harakat, voqea-hodisaning ko'ngildagidek emasligini ifodalaydi. Masalan: *Mariyamning baxtiga qarshi, amaki og'ir kasallikka uchrab, ishdan qoldi. (Oybek).*

Qarab. Bu ko'makchi quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1) harakat yo'nalgan tomon ma'nosini: Masalan: *Bo'ta o'rnidan turib, chigit ekilgan yerga qarab ketdi. Sultonali ertalab uyqudan turib, ... Solih maxdumning hovlisiga qarab ketdi. (A.Qodiriy);*

2) asos, miqdor, o'lchov ma'nolarini: Masalan: *Kishiga bilimiga qarab yaxshilik qil. Daromad qilingan mehnatga qarab taqsimlanadi.*

Bu ko‘makchi frazeologik birliklar tarkibida ham qo‘llanadi. Masalan: *Qutidor bilan Oftob oyimning bu javoblari o‘zlariga emas, balki Kumushning ko‘ngliga qarab berilar edi.* (A.Qodiriy).

Qaramasdan – qaramay. Bu ko‘makchi to‘siqsizlik, zidlik, munosabatini bildiradi. Masalan: *Gavharning qarshiligiga qaramay, ikki marta suratga oldi-yu, rahmat aytib burilib ketdi.* (O‘.Hoshimov). *Bundan uning xabari bormidi, yo‘qmi, lekin u bu tomonga qaramasdan, otini egarlash bilan mashg‘ul edi.* (A.Qodiriy).

Qarata. Bu ko‘makchi quyidagi ma‘nolarni ifodalaydi:

1) ish-harakat yo‘nalgan joy, tomon ma‘nosini: Masalan: *Kanal bo‘ylab o‘tgan ko‘chaning janub tomoniga qarata solingan to‘yxonaga odam liq to‘ldi. ... minomyotchilarimiz ham dushman marralari va o‘t ochish nuqtalariga qarata o‘t ochdi.* (T.Rustamov);

2) shaxs yoki ularni nazarda tutib, unga atab murojaat qilish ma‘nosini ifodalaydi. *Ularga qarata aytilgan gap. U hammaga qarata nutq so‘zladi. Karimaga qarata gapirmoq.*

Yarasha. Bu ko‘makchi moslik, muvofiqlik, loyqlik ma‘nolarini ifodalaydi. Masalan: *Ahli rastaga va boyvachchalarga yarasha durustgina kiyinadi.* (Oybek). *Bizda ilg‘orlar ishiga yarasha hurmatdaligini yaxshi bilasan, - dedi Yo‘ldosh Saidaga.* (A.Muxtor).

Doir. Bu ko‘makchi aloqadorlik, bog‘liqlik, mansublik, daxldorlik ma‘nolarini ifodalaydi. Masalan: *Xotira daftarida yozuvchilik mehnatiga doir ko‘p fikrlarni uchratish mumkin.* (K.Qahhorova).

Asosan. Bu so‘z ko‘makchi vazifasida kelganda biror ish-harakatining sodir bo‘lishida sabab, asos, tayanch, manba bo‘lgan ob‘yekt ma‘nosini ifodalaydi. Masalan: *Buyruqqa asosan bajarmoq. Yig‘ilish qabul qilgan qarorga asosan u jamoaga rahbar qilib tayinlandi.*

Binoan. Bu ko‘makchi ham ish-harakatining sodir bo‘lishida asos, tayanch manba bo‘lgan ob‘yekt ma‘nosini bildiradi. Masalan: *Qulluq, chaqirganingizga binoan xizmatigingizga keldik,*

nima deysiz? («Luqmoni Hakim»). Ehtiyot bo‘linglar, nohaqlikka mutlaqo yo‘l qo‘yilmasin. Hamma ish qonunga **binoan** olib borilsin. (P.Qodirov).

Muvofiq. Bu ko‘makchi ham ish-harakatining sodir bo‘lishida asos bo‘lgan ob‘yekt ma‘nosini bildiradi. Masalan: *Bayram marosimiga muvofiq dabdaba bilan Husayn Boyqaro hozir bo‘ldi.* (Oybek). *Ularning o‘zaro pisandilariga muvofiq yangi yerlar, chiqariladigan suvlar Teshaboyga tekin o‘tadi.* (M.Ismoilij).

Chiqish kelishigidagi so‘zlar bilan qo‘llanadigan ko‘makchilar

So‘ng. Bu ko‘makchi ish-harakatining tugallanishi bilan bog‘liq bo‘lgan vaqt (payt) ma‘nosini ifodalaydi. Masalan: *Salomdan so‘ng Ahmad muddaoga o‘tdi.* (F.Musajonov). *Ustod bir necha soniyalik mulohazalardan so‘ng qat‘iyat ila oldinga yurib, ipni ushladi.* («Fan va turmush»).

Keyin. Ko‘makchi vazifasida keladigan bu so‘z **so‘ng** ko‘makchisining sinonimi bo‘lib, ish-harakatning tugallanishi bilan bog‘liq bo‘lgan vaqt ma‘nosini bildiradi. Masalan: *Hammaga zehn solib o‘tirgan Safarov Bo‘taboy akadan keyin unga so‘z berdi.* (A.Qahhor). *Sidiqjon ovqatdan keyin qo‘liga gazeta olgan edi, bir maqolani yarimlatmasdan, ko‘zi suzildi.* (A.Qahhor).

Boshqa. Ko‘makchi vazifasida keladigan bu so‘z **bo‘lak, tashqari, mustasno**lik ma‘nosini ifodalaydi. Masalan: *Menga qolsa, o‘rtada shundan boshqa hech gap yo‘q, o‘g‘lim, - dedi (hoji).* (A.Qodiriy).

Tashqari. Ko‘makchi vazifasida keladigan bu so‘z **boshqa** ko‘makchisining sinonimi bo‘lib, u ko‘makchi kabi mustasnoлик ma‘nosini ifodalaydi. Masalan: *Bu yil hosil miqdoridan tashqari, tola sifatiga ham alohida e‘tibor beriladi.* (Gazetadan). *Uning bu gapidan Bashorat ishchilarning ishdan tashqari vaqtda ham ishlashga ahd qilishganini angladi.* (A.Muxtor).

Bo'lak. Bu ko'makchi ham *boshqa, tashqari* ko'makchilarining sinonimi bo'lib, ular kabi mustasnoqlik boshqalik kabi ma'nolarni ifodalaydi. Masalan: *Elmurod ertalabdan beri non-choydan bo'lak hech narsa emaganlikdan, ko'ngli ozganini sezdi. Ukasidan bo'lak Hamidaning yaqini qolmadi. («Yosh kuch»).*

O'zga. Bu ko'makchi *boshqa* ko'makchisining sinonimi bo'lib, o'zi bog'lanib kelgan so'z bildirgan shaxs yoki narsadan boshqasiga ishora qiladi. Masalan: ... *Otabekdan o'zga farzandimiz bo'lmay, orzu-havasimiz, umid-hadafimiz faqat shu Otabekdir. Bandamiz-taqdirga tan berishdan o'zga ilojimiz yo'q. (A.Qodiriy).*

Beri. Bu ko'makchi payt ma'nosini bildiradi va ko'pincha harakatning boshlanish vaqti bilan bog'liq bo'lgan ma'lum payt oralig'i ma'nosini ifodalaydi. Masalan: *Seni Omon ko'rgandan beri ko'zlariga uyqu kelmaydi. Senga mayl qo'ygandan beri hech narsaga ko'ngli to'lmaydi. (H.Olimjon).*

Buyon. Bu ko'makchi *beri* ko'makchisining sinonimii bo'lib, vaqt ma'nosini ifodalaydi. Masalan: *O'zbek xalqi qadim-qadimlardan buyon hashar usulida juda ko'p inshootlar barpo qilgan. (S.Ahmad). Necha yillardan buyon xayolini band etgan fikr uni amaliy ishga boshladi. (S.Karomatov).*

Nari-narigi. Ko'makchi vazifasida keladigan bu so'z ish-harakatining chegarasi yoki darajasini ifodalaydi. Masalan: *Maktabdan nari. Odamlardan nari. Ko'zdan nari – ko'ngildan nari. (Maqol). Kelsa kelar, kelmasa undan nari.*

Burun. Muayyan voqea, hodisa, harakatning boshqasidan yoki shu haqda so'z borayotgan paytdan oldin bo'lganligini bildiradi. Masalan: *Ish mo'ljaldan o'n besh kun burun boshlandi. Erta bilan, oftob chiqmasdan burun boyning hovlisida arava tayyor bo'ldi. (S.Ayniy).*

Ilgari. Ko'makchi vazifasida keladigan bu so'z narsa, hodisaning o'zi bog'lanib kelgan so'z, so'z birikmasi bildirgan vaqt, xatti-harakatning voqea bo'lishida undan oldin bo'lgan

hodisani bildirish uchun qoʻllanadi. Quyidagi soʻzlar bilan munosabatga kirishadi:

1) ot va olmoshlar bilan birga keladi. Masalan: *Ammo oʻz rizoligining sharti qilib toʻydan ilgari Margʻilon borib kelishni ahd qildi. (A.Qodiriy);*

2) vaqt bildiruvchi soʻzlar bilan keladi: Masalan: *Bundan bir necha soat ilgari qaygʻudan boshqa ovqatni tanimagan bu ikki yor endi sevinib, ishtaha bilan eya boshladilar. (Oybek);*

3) feʼl shakllari bilan keladi: Masalan: *Amirga inqiyod etishdan ilgari shu toʻgʻrida javob bersangiz. (A.Qodiriy).*

Koʻmakchi otlar

Koʻmakchi otlar (funktional koʻmakchilar) asosan mustaqil maʼnoli soʻzlar boʻlib, maʼlum oʻrinlardagina koʻmakchi sifatida qoʻllanadi. Koʻmakchi otlar, odatda, joʻnalish, chiqish va oʻrin-payt kelishigi bilan turlangan boʻlib, oʻzidan oldin kelgan soʻzlarga nisbatan qaralmish holatida boʻladi: *binoning oldida, daryoning oʻrtasiga, devorning ustidan.*

Hozirgi oʻzbek tilida koʻmakchi otlarni vertikal yoʻnalish bildiruvchi (*ost, ust*), gorizontaal yoʻnalish bildiruvchi (*old.orqa*) va aralash (ham vertikal, ham gorizontaal) yoʻnalish bildiruvchi (*ora, bosh, oʻrta*) koʻmakchi otlarga ajratish mumkin.

Ost. Joʻnalish kelishigida kelib ish-harakatni biror narsaga yoki uning ostki qismiga, tagiga yoʻnaltirganlik maʼnosini ifodalaydi. Masalan: *Oyoq ostiga poyonoz sol-moq. Anvar otin kulimsirab yostiq ostiga qoʻl yugurtirar ekan, daftarni eng ustidan ikki qoʻllab Muqimiyga tutdi. (S.Abdulla).*

Oʻrin-payt kelishigidagi **ostida** soʻzi quyidagi maʼnolarni ifodalaydi:

a) biror harakat yoki hodisaning boshqasi bilan birga yoki unga bogʻliq holda sodir boʻlishini ifodalash uchun qoʻllanadi. Masalan: *Xijolat ostida qolmoq. Rahbarligi ostida ishlamoq. Kuyov qattiq qarsaklar ostida borib, kelinning yoniga oʻtirdi. (A.Qahhor);*

b) biror harakat yoki holatni yuzaga chiqargan boshqa bir harakat, holat yoki kechinmani ifodalashda ishlatiladi. Masalan: *Karim o'zining diqqat bo'lib turganligini sezdirmaslik uchun majburiyat ostidagina bir iljaydi. (Oydin);*

v) ish-harakatni biror narsaning pastki qismida (*ostida, tagida*) yoki bevosita uning tagida sodir bo'lganligini bildiradi. Masalan: *Sidiqjon katta yo'ldan ancha chetda kattakon paxmoq bir daraxt ostida miltillab turgan chiroqqa tomon burildi. Yer yomg'ir namidan ko'pchir, shamol bulutlarni to'zitganda esa yorqin quyosh ostida yayrar, undan moviy bug' o'rlar edi.*

3 Chiqish kelishigidagi *ostidan* so'zi ish-harakatning biror narsadan yoki uning ostki qismidan, tagidan, ichidan yo'nalganligini shuningdek razm solish, ko'z qirini tashlash ma'nolarini ham ifodalaydi. Masalan: *Ra'no kulimsirab yer ostidan Anvarga qaradi. (A.Qodiriy). Yaxshiboyev yer ostidan boqib, hamma yog'i joy-joyida, tiqmachoqday, deb o'yladi. (M.M.Do'st). Palto ostidan kastyum kiymoq.*

Ust. Ko'makchi vazifasida kelgan *ust* so'zi *past* so'zining antonimi bo'lib, quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1) jo'nalish kelishigida kelib ish-harakatining biror narsa ustiga yo'nalganligini bildiradi: Masalan: *Me'mor aravadan tushib, bir muddat bo'lsa ham maysa ustiga yonboshladi. (Mirmuhsin). Bahor dadasiga ko'z qirini tashladi-yu, yana stol ustiga egildi. (Sh.Rashidov);*

2) biror ish-harakatni bajarish uchun unga qo'shimcha ravishda yana boshqa bir harakatning sodir bo'lishini bildiradi. Masalan: *Bu yil kuz vaqtli keldi, uning ustiga yog'ingarchilik ko'z ochirmadi. («Sharq yulduzi»);*

3) o'rin-payt kelishigida kelib:

a) ish-harakat biror narsa ustida sodir bo'lganligini bildiradi: Masalan: *Qo'rg'onbegi ot ustida qo'rg'onning u boshidan bu boshiga chopardi. (A.Qodiriy);*

b) ish-harakatning sodir bo'lishidagi vaqt, davr, muddatni bildiradi: Masalan: *Ovqat ustida Xadicha xola qishloqda bo'lib*

o'tgan hamma katta-kichik hodisalar to'g'risida gapirib berdi. (A.Qahhor).

4) chiqish kelishigida kelib quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

a) ish-harakatining biror narsa ustidan yo'nalganligini: Masalan: *Xayri xatni stol ustidan olib ulgirmasdanoq, Xalil ota bilan Bahor kirib keldi. (Oybek);*

b) ish-harakat biror shaxsga qaratilganligini, yo'naltirilganligini: Masalan: *Saida ustidan yozilgan arizaning birinchi nusxasi edi. (A.Qahhor).*

2. Go'rizontal yo'nalish bildiruvchi ko'makchi otlarga *old, orqa, yon, ich tomon* kabi so'zlar kiradi.

Old ko'makchisi chiqish, jo'nalish va o'rin kelishiklarida kelib harakat predmetning old tomoniga yo'nalganligini, o'sha yerda bo'layotganini, o'sha yerda boshlanganligini, paytini bildiradi: Masalan: *Nizomjon uning oldiga jadal yurib ketdi. (S.Ahmad). Mansur xayrlashish oldidan eshik yonida turib sekingina: - Biror yoqqa borsangiz Zulayho opangizga aytib keting, - dedi. (O'.Hoshimov).*

Orqa ko'makchisi jo'nalish kelishigida (*orqasida*) kelib, harakat narsaning yuz, bet, old tomoniga teskari tomoni (orqa qismi)ga yo'nalganligini, o'sha yerda bo'layotganligini bildiradi: Masalan: *U stol orqasiga yozilgan xaritani ko'zdan kechirdi. (H.G'ulom). Oy bulut orqasiga yashirindi.*

O'rin-payt kelishigidagi **orqasida** so'zi ish-harakatning biror narsaning orqa tomonida sodir bo'lganligini yoki narsaning o'rni boshqa narsaning orqasida ekanini shuningdek, harakatning bajarilishi biror vosita tufayli, sababli amalga oshganini anglatadi. Masalan: *Kimxob to'n ichida yo'g'on gavgasi bilan odamlar orqasida savlat to'kib turibdi. (M.Ismoilij). Tirikchiligimiz shu bog' orqasida bir nav o'tib turardi. (Oybek). Gulnor boshidan kechgan dahshatli voqealar orqasida zarracha mador sezmasdi. (Oybek).*

Chiqish kelishigidagi **orqasidan** so'zi ish-harakati narsaning orqa tomonidan, ketidan, izidan yo'nalganlikni shuningdek sababli, tufayli kabi ma'nolarni ifodalaydi. Masalan: **Kun**

orqasidan tun keladi. Qayg‘u orqasidan shodlik keladi. O‘tgan yillar mobaynida g‘isht orqasidan qancha daromad qilgansiz? (S.Ahmad).

Ort (aynan orqa). Ko‘makchi vazifasida keladigan bu so‘z ham jo‘nalish, o‘rin-payt va chiqish kelishiklarida kelib, ish-harakatning kimsa yoki narsaning yuz, bet, old tomoniga teskari (orqa) tomonga yo‘nalganligini bildiradi. Masalan: *Quyosh oltin barkash bo‘lib, ufq ortiga yashirinishi bilan salqin tushadi. (Gazetadan). Muammoni hal qilish uchun ish ortidan ko‘p yugurdi. Bormagan joyi qolmadi. (Gazetadan). Devor ortida odam bor.*

3. **Aralash yo‘nalish bildiruvchi ko‘makchi otlarga o‘rta, ora, bosh** so‘zlari kiradi.

O‘rta ko‘makchisi jo‘nalish, o‘rin-payt va chiqish kelishiklarida kelib, harakat narsaning markaziy qismida bajarilganligini bildiradi: Masalan: *To‘xta xola hovli o‘rtasidagi supaga kelib, oppoq yostiqa engashdi. (I.Rahim). Sharqu g‘arb o‘rtasida katta bir manzil, Chin Mochindan toliqib kelgan karvonlar. (M.Shayxzoda)*

Ora ko‘makchisi o‘rin-payt kelishigida kelib, o‘rinni ba‘zan paytni bildiradi. Masalan: *Agar yaqin orada havo ochilmay surunkasiga yomg‘ir yog‘ib bersa, nima qilamiz? (N.Safarov).*

Jo‘nalish kelishigidagi **orasiga** so‘zi ish-harakatning biror narsa yoki narsalarning tutashgan joyiga, orasiga yo‘nalganini ifodalaydi. Masalan: *Supalarning oralariga, atrofiga anvoyi gullar ekilgan. (A.Qahhor). Saman otliq qamchini buklab, piyozi chakmonining yoqasi bilan gardan orasiga qistirdi-da, otini qistab devorga yaqinlashdi. (M.Ismoilij).*

Chiqish kelishigida kelgan **orasidan** so‘zi ish-harakat ma‘lum bir muhit, narsa yoki narsalar orasidan yo‘nalganini ifodalaydi. Masalan: *Bulutlar orasidan oyning bir parcha kumushi ko‘rinib qoldi. (Oybek). Olmaxon kovak orasidan chiqib, shoxlarda sakrab-sakrab o‘ynadi. (A.Muxtor).*

Bosh ko‘makchi oti quyidagi ma‘nolarni ifodalaydi.

1. Jo‘nalish kelishigida kelib:

a) ish-harakatning biror narsaning boshlanishi, tepasi, cho‘qqisiga yo‘nalganini; Masalan: *Asqar ota borib, sag‘ananing boshiga cho‘kka tushdi va baland ovoz bilan qur‘on o‘qidi. (A.Qahhor). ... o‘rnidan dik etib turib, karavot boshiga tashlab qo‘yilgan kamarni qo‘liga oldi. (M.M.Do‘st). Bitar ishning boshiga yaxshi kelar qoshiga. (Maqol);*

b) kerak bo‘lgan ob‘yekt, shaxs, narsani ajratib ko‘rsatish ma‘nosini ifodalaydi: Masalan: *Hosilni gektar boshiga 40 sentinerga etkazamiz. Dala mehnatkashlarining daromadi jon boshiga yildan-yilga oshib bormoqda;*

2. O‘rin-payt kelishigida kelib, narsaning o‘rnini yoki ish-harakatning biror narsa boshlanishida, tepasida, sodir bo‘lganini ifodalaydi. Masalan: *Gul ochilgay qoyalarning boshida, Lolalar bor buloqlarning toshida. (H.Olimjon). Yuring, xolajon qizni o‘zim topaman, to‘yning boshida o‘zim bo‘laman, yor-yorni ham o‘zim aytaman. (O.Yoqubov).*

3. Chiqish kelishigida kelib, harakatning biror narsaning bosh qismidan, boshlanishidan, oldidan, qoshidan yo‘nalganligini ifodalaydi. Masalan: *O‘choq boshidan ovqatni olib kelmoq. Xonaning u boshidan bu boshiga yugurdi. (Shuhrat). Xat boshidan takror o‘qimoq.*

Tayanch tushunchalar

Sof ko‘makchilar – nutqda boshqa so‘zlar bilan qo‘llangandagina biror grammatik ma‘no ifodalovchi ko‘makchilar.

Asl ko‘makchilar – mustaqil leksik ma‘nosini tamomila yo‘qotib, butunlay ko‘makchiga aylangan yordamchi so‘zlar.

Ot ko‘makchilar – fe‘l bo‘lmagan so‘zdan kelib chiqqan (kelib chiqayotgan) ko‘makchilar.

Fe‘l ko‘makchilar – fe‘lning biror funksional shaklidan kelib chiqqan (kelib chiqayotgan) ko‘makchilar.

Ko'makchi otlar – lug'aviy ma'nosini yo'qotmagan, ko'makchi vazifasida ham qo'llanadigan so'zlar.

Savol va topshiriqlar

1. Ko'makchi qanday yordamchi so'z turkumi?
2. Ko'makchilarning ma'no va vazifasiga ko'ra qanday turlari bor? Sof ko'makchi nima? Ko'makchi otlar-chi?
3. Bosh kelishikdagi so'z bilan qo'llanadigan ko'makchilar qaysilar?
4. Jo'nalish kelishigidagi so'z bilan qo'llanadigan ko'makchilar qaysilar?
5. Chiqish kelishigidagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar qaysilar?
6. Badiiy asarlardan ko'makchining turlariga misollar to'plang.
7. Ko'makchi otlar haqida nimalarni bilasiz?

BOG‘LOVSHILAR

Gapda mustaqil so‘zlarni yoki qo‘shma gap qismlarini biriktirish uchun xizmat qiluvchi yordamchi so‘zlarga **bog‘lovchilar** deyiladi. Bog‘lovchilar grammatik jihatdan o‘zgarmaydi va u leksik ma’no ham ifodalamaydi.

O‘zbek tilida bog‘lovchilar yakka yoki takroriy qo‘llaniladi. Shunga ko‘ra ular 2 turli bo‘ladi.

- 1) Yakka bog‘lovchilar.
- 2) Takroriy bog‘lovchilar.

Yakka bog‘lovchilar uyushgan bo‘laklar va ayrim gaplar orasida yakka holda qo‘llanadi: *va, hamda, ammo, lekin, biroq, balki, holbuki, vaholanki, yoki, gar, agar, agarda, bashatri, chunki, garchi, go‘yo, go‘yoki, -ki, -kim* kabi. Masalan: *Deraza tomon qo‘l uzatdi, **lekin** taqillatmadi. (T.Malik.) Siz meni birinchi marta ko‘rib turibsiz, **biroq** men sizning mahoratingiz haqida eshitganman. (T.Malik.) Odam bolasi dunyoda hamma narsani unutishi mumkin, **ammo** onasining mehribonliklarini unuta olmaydi. (T.Malik.)*

Takroriy bog‘lovchilar bir gapda ikki yoki undan ortiq o‘rinda takrorlanib keladi: *dam..., dam, ba‘zan..., ba‘zan, ham..., ham, bir..., bir, yoki..., yoki, yo..., yo, goh..., goh, xoh..., xoh.* Masalan: *Jamiyatda **ham** tabiiy, **ham** hayotiy, **ham** siyosiy jumboqlar favqulodda ko‘p sodir bo‘ladi. **Goh** kulib, **goh** kuldiradi. U ham ko‘p o‘tmay, **yo** injener, **yo** o‘qituvchi bo‘ladi.*

Bog‘lovchilar vazifasiga ko‘ra ikki turga bo‘linadi.

1. *Teng bog‘lovchilar.*
2. *Ergashtiruvchi bog‘lovchilar.*

Teng bog‘lovchilar

Bunday bog‘lovchilar gap bo‘laklari va ayrim sodda gaplar orasidagi teng munosabatlarni ifodalaydi. Ular asosan, gapning uyushgan bo‘laklarini va qo‘shma gap tarkibidagi gaplarni bog‘lash uchun xizmat qiladi. Masalan: *Havo sokin va iliq edi.*

Unutilmas damlar etib keldi va biz o'z qahramonlarimiz betiga dadil qaramoqdamiz. Uy kichkina, lekin yorug' va toza edi. (Oybek).

Teng bog'lovchilar quyidagi guruhlarga ajraladi:

1) biriktiruvchi bog'lovchilar: *va, hamda* (bog'lovchi vazifasida kelgan *bilan* ko'makchisi, *ham* yuklamasi kiradi);

2) zidlovchi bog'lovchilar: *ammo, lekin, biroq, balki, faqat, holbuki*;

3) ayiruvchi bog'lovchilar: *yo, yoki, yoxud, yoinki, goh..., goh, goho-goho (gohi-gohi), dam..., dam, bir..., bir, ba'zan..., ba'zan, xoh..., xoh.*

Biriktiruvchi bog'lovchilar

Bu bog'lovchilar gapning uyushiq bo'laklarini, qo'shma gap tarkibidagi ayrim gaplarni bir-biriga bog'laydi. O'zbek tilida bunday bog'lovchilarning eng aktiv qo'llanuvchisi **va** bog'lovchisidir.

Bu bog'lovchi uyushiq bo'laklarning oxirgisidan oldin kelib, ular orasidagi teng munosabatni ko'rsatadi va oxirgi uyushgan bo'lakni ajratib, ta'kidlab ko'rsatadi: *Uni yosh va bo'ronli qalbi olib ketdi, olis shaharga. (A.Oripov).*

Va bog'lovchisi qo'shma gap tarkibida kelganda:

a) voqea-hodisalarning bir vaqtda bo'lganini bildiradi. Masalan: *Ko'ngil xazinasining kaliti tildir va ul xazinaning kaliti so'zdir. (A.Navoiy). Novdalarni bezab g'unchalar, tongda aytdi hayot otini va shabboda qurg'ur ilk sahar, olib ketdi gulning totini. (H.Olimjon) Xonaning shifti va devorlari ko'hsiz, lekin yaltiroq bo'yoqlar bilan bo'yalgan. (O.Yoqubov);*

b) ish-harakatning ketma-ket bo'lganini ko'rsatadi: *Soy g'uvillab oqar va uning muzdek shamoli qirg'oqda tartibsiz o'sgan o'tlarni silkitar edi. Bahri xola oldinda Risolat bilan birga borar va otning qadam tashlashi maqomiga ashula aytar edi. (A.Qahhor).*

Ba'zan *va* bog'lovchisi o'rnida *-u (yu)* yuklamasi ham uyushgan bo'laklar, ayrim gaplar orasida kelib, biriktiruvchi bog'lovchi vazifasida ishlatiladi: Masalan: *Yeru ko'k. Yoshu qari. Kechayu kunduz. Qir-adirda o'tlar mening qo'y-u qo'zim. Yoz boshlanar dalada, bog'da, Yer-u ko'kni qizdirar quyosh. (Uyg'un). To'lqin bu voqeani esladi-yu tomog'iga bir nima tiqildi. (T.Malik.)*

Hamda bog'lovchisi ham gap bo'laklari va qo'shma gap qismlarini bog'laydi: *Men farzandlarim hamda shogirdlarimdan haqiqiy inson bo'lishni talab qilib keldim. (Gazetadan). Majlisda ta'lim-tarbiya ishlarini yaxshilash masalasi ko'rib chiqildi hamda tegishli qaror qabul qilindi.*

Ham bog'lovchi vazifasida kelganda, *va* bog'lovchi singari uyushiq bo'laklarni bog'laydi va bu bo'laklar orasidagi tenglik munosabatini ifodalaydi. Masalan: *Bu gap, albatta, Rustamjon ham Karimalarning qulog'iga etib bormasin.*

Bu bog'lovchi qator uyushgan bo'laklarning oxirgisidan oldin kelganda, uyushgan bo'laklar orasidagi tezlikni ko'rsatish bilan birga oxirgi uyushgan bo'lakni ajratib ham ko'rsatadi. *Bitibdur besh ravot ham uchta hammom. (Uyg'un, I.Sulton).*

Ham uyushiq bo'laklar ketidan takrorlanib kelganda ularni ajratib ko'rsatish uchun qo'llanadi. Masalan: *Go'zalxon go'zallikda ham, sho'xlikda ham, o'yinga ustalikda ham dugonalaridan qolishmaydi¹.*

Biriktiruvchi bog'lovchi vazifasida ko'pincha **bilan** ko'makchisi ham qatnashadi. Bunday paytda boshqa biriktiruvchi bog'lovchilar kabi bog'langan qo'shma gapning uyushgan bo'laklarini bog'laydi, vazifasiga ko'ra «**va**» bog'lovchisiga teng keladi. Masalan: *Bular ko'zdan g'oyib bo'lgandan keyin, Kanizak bilan Sidiqjon butaning orqasidan chiqishdi. (A.Qahhor).*

Amu bilan Sirdan suv ichgan,

¹ Ham bog'lovchisi qo'shma so'zlarning tarkibiy qismi bo'lib, muayyan ish faoliyat va sh.k.da «birga bo'luvchi», «birga bajaruvchi», teng, «bir xil» degan ma'nolarni bildiradi: *hamdard, hamfikr, hamshahar* kabi.

*Zarafshonni loylatib kechgan,
Chavandozlar bordir bu elda. (H.Olimjon).*

Shuningdek, **bilan** soʻzi payt va toʻsiqsiz ergash gapli qoʻshma gaplarda bosh gap bilan ergash gapni bogʻlash uchun ham xizmat qiladi: Masalan: *Halvo degan bilan, ogʻiz chuchimaydi. (Maqol).* *Deraza ochilishi bilan, Moʻmin boshini koʻtardi. (Oybek).*

Zidlovchi bogʻlovchilar

Bunday bogʻlovchilarga *lekin, ammo, biroq, balki, holbuki* kabi soʻzlar kiradi. Bu bogʻlovchilar sodda gaplar va bogʻlangan qoʻshma gaplarda qoʻllanib, hodisa, ish-harakat yoki biror predmetni boshqasiga zid qoʻyadi va ular orasidagi qarama-qarshi munosabatni bildiradi. Masalan: *Havo bulut boʻldi, lekin yomgʻir yogʻmadi.* Shuni taʼkidlash lozimki, *lekin* bogʻlovchisiga *ammo, biroq* bogʻlovchilari sinonim boʻlishi mumkin. *Havo bulut boʻldi, lekin (ammo, biroq) yomgʻir yogʻmadi.*

Lekin bogʻlovchisi mazmunan bir-biriga zid boʻlgan sodda gaplarni, mazmunan zid boʻlsa-da, biri ikkinchisini inkor etmaydigan gaplarni bogʻlaydi. Masalan: *Uy kichkina, lekin yorugʻ. Sidiqjon bilan Kanizak kelganda, zalga odam toʻlgan, lekin prezidium atrofida hech kim yoʻq edi. (A.Qahhor).*

Ammo bogʻlovchisi teng huquqli gap boʻlaklarini yoki gaplarni zidlov yoʻli bilan bogʻlaydi hamda ish-harakat, holat va hodisalarning oʻxshash emasligi, farqi jihatidan qiyoslab, birini ikkinchisiga zid qoʻyadi. Masalan: *Bu ikki ayolning koʻngli bir-biriga naqadar yaqin, ammo yosh jihatdan bularning farqi katta. («Tuhfa»).* *Bu qiyin ish, ammo bajaramiz. Chavandozlardan biri marraga yaqin qolganda yiqilib tushdi, ammo hech kim parvo qilmadi. (K.Yashin).* *Onasining bu qaroridan keyin akasi yon bosishga majbur boʻldi, ammo shart qoʻydi. (T.Malik).*

Ammo, lekin bogʻlovchilari yonma-yon kelib, **ammo-lekin** tarzida ham qoʻllanadi va fikrni alohida taʼkidlaydi. Masalan: *Ammo-lekin hayotni ortiqcha rasmiylashtirib yuboryapmiz.*

(A.Muxtor) *Yo‘qotish mumkin. Ammo-lekin* butun vodiya tarqasa yomon bo‘ladi. (A.Muxtor)

Zidlovchi bog‘lovchilar ayrim gaplarning boshida ham keladi va o‘zidan oldin kelgan gap mazmunan keyingi gapga zid, qarama-qarshi ekanini bildiradi. Masalan: *Bu haqda o‘ylab ham ko‘rmagan. Biroq* hozir yer titraganday tuyulganida buning sababini topganday bo‘ldi... (T.Malik). Yigitali do‘konga yaqinlasha turib Ramazonni ko‘rdi! *Ammo* unga daf‘atan ro‘para bo‘la olmadi. Yigitali ba‘zan Nazirobodga (Yigitaliga) xat yozmoqchi *ham* bo‘lardi. *Lekin* birodarim, tirikmisan? – deb satr bitishga qo‘li bormasdi. Bir tomondan u haq ... *Lekin* boshqa tomondan Yigitali tong yulduziga qarab yotgandagi xayolini, qarorini xotiniga aytsammi-aytmasammi, deb qiynalayotgandi. Til-zaboning bor, bilaman. *Ammo* sen o‘zingni kunda bir o‘lib, bir tirilganlar qatoriga qo‘shma, bola. Bu onda Sattor vahimali tush ta‘sirida to‘lg‘anayotgan edi. Bir qarasa, devor bitganmish. *Biroq*... devor ostida dadasi bilan oyisi yotganmish. Masala Keldiyorov foydasiga hal bo‘lmayotganiga ishondi. *Biroq* Keldiyorov po‘pisasi tufayli ko‘nglida uyg‘ongan tashvish olovi pasaymadi. (T.Malik).

Balki bog‘lovchisi zid ma‘noli gaplarni, gap bo‘laklarini bir-biriga bog‘lash, qiyoslash uchun xizmat qiladi, ma‘noni kuchaytiradi. Masalan: *Kuchlilik – kurashda yiqitishda emas, balki* g‘azabi kelganda, o‘zini bosib olishdadir. («Fan va turmush»). *Yolg‘iz o‘zi emas, balki* butun kosib ahlining ahvoli pachava ekanini ochib tashladi. (Oybek).

Bu bog‘lovchi badiiy adabiyotlarda **balkim** shaklida ham qo‘llanadi. Masalan: *Qalbi pok ishq ahlining vijdoni balkim* jonidir. (Habibiy).

Shuningdek, **balki** so‘zi gapda kirish so‘z vazifasida kelib gumon, taxmin ma‘nolarini bildiradi. Masalan: **Balki**, kutar meni, bir qiz, ko‘z yoshlari oqizoq. («Sharq yulduzi»). **Balki**, bu qiz Ona bo‘lur, tug‘ilajak o‘g‘limga. (Mirtemir).

Ayiruvchi bog‘lovchilar

Bu bog‘lovchilar uyushgan gap bo‘laklarini yoki qo‘shma gaplarning qismlarini bog‘lash uchun xizmat qiladi. Ayiruvchi bog‘lovchilarga *yo, yoki, (yoinki), yoxud, yo..., yo, goh..., goh, dam..., dam, bir..., bir, ba‘zan..., ba‘zan, xoh..., xoh* kabi bog‘lovchilar kiradi. *Yo, yoki, yoxud, yoinki* bog‘lovchilari uyushgan bo‘laklarning birini ikkinchisidan, biror voqea-hodisa yoki ish-harakatini boshqasidan ajratib ko‘rsatish uchun xizmat qiladi. *Goh..., goh, goho-goho, (gohi-gohi) dam..., dam, bir..., bir, ba‘zan..., ba‘zan* bog‘lovchilari esa gapda takrorlanib kelib, gap bo‘laklarini, qo‘shma gap qismlarini ayiruv yo‘li bilan bog‘laydi va galma-gallik, almashinib turish ma‘nolarini ifodalaydi.

Misollar:

Gohi boqsam to‘lin oydek yuziga,

Gohi sho‘x o‘ynoqi shahlo ko‘ziga (Habibiy).

Illat yo oshda, yo moshda (Matal). U yo uyalib, yo qo‘rqib ostonada turardi. (P.Tursun). Biron odamning o‘zidan past yoki balandligini ... uning uyida nechta gilami borligi yoki necha kishiga so‘zi o‘tishi bilan o‘lchar ekan. (Oybek). Chamadonimni ko‘tarib, u yoqqa chopaman, bu yoqqa chopaman, qani endi, bo‘yraday soya yoinki bir piyolagina yaxna topilsa. (H.G‘ulom). Bir-ikki she‘r yoxud bir drama asar yozib adabiyotning butun, masalasini tushunaman, deb da‘vo qiluvchi kishilar ham yo‘q emasdi. (N.Safarov). Ikki kundan beri goh savalab, goh shiddat bilan yog‘ayotgan yomg‘ir hamma yoqni ivitib yubordi. (A.Qahhor). Suv dam oqizib ketadi, dam chetga otadi. (S.Ahmad). [Yo‘lchi] Ba‘zan Qoratoyning ishxonasida, ba‘zan choyxonada tunab yurdi. (Oybek). Bir kattaning gapiga kir, bir kichikning. (Maqol).

Ergashtiruvchi bog‘lovchilar

Ergashtiruvchi bog‘lovchilar *-ki (-kim), chunki, shuning uchun, go‘yo, go‘yoki, toki, agar, garchi, (agarchi) basharti, ya‘ni* kabilar bo‘lib, qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bog‘lash uchun xizmat qiladi.

Ergashtiruvchi bog‘lovchilar grammatik aloqalarni ifodalashi va ma‘nolariga qarab quyidagi turlarga bo‘linadi:

1) *aniqlov bog‘lovchilari*; 2) *sabab bog‘lovchilari*; 3) *chog‘ishtiruv bog‘lovchilari*; 4) *maqsad bog‘lovchisi*; 5) *shart va to‘siqsizlik bog‘lovchilari*.

Aniqlov bog‘lovchilari (*ya‘ni, -ki, -kim*). Aniqlov bog‘lovchilari ergash gaplarni bosh gapga bog‘lash uchun ishlatilib, bosh gapda ifodalangan fikrni aniqlab, izohlab ko‘rsatadi. Masalan: *Tilagimiz shuki, yaxshi ishlab obro‘ orttirsin, odamlarning hurmatiga sazovor bo‘lsin.*

Aniqlov bog‘lovchisi ergash gapning deyarli hamma turlari (ega, kesim, to‘ldiruvchi, aniqlovchi, sabab, natija, ravish va o‘xshatish ergash gaplarda) ishtirok etadi: ***Kimki*** *birovga chuqur qazisa, o‘zi qulaydi. (Maqol). Bu shaharning xususiyatlaridan biri shuki, bu yerda bir kunda to‘rt faslning havosini ko‘rish mumkin. Bilsinlarki, yo‘ldoshim bo‘lmas ko‘zda yoshi bilan kulganlar. Mirzo Ulug‘bek joyiga o‘tirib ulgurmagan ham ediki, saroybon kirib, ikkinchi nomani tutdi. Ota—onam orzusi ushalib, ilgarigi Nazirqul endi Nazir afandi, ya‘ni o‘qituvchi bo‘lib qolgan edilar. (N.Safarov).*

Sabab bog‘lovchilari *chunki, shuning uchun, negaki, zeroki, nainki* kabilardir. Bu bog‘lovchilar, asosan, sabab ergash gapni bosh gapga bog‘lash uchun xizmat qiladi: *Samimiy aytilgan so‘z sodda bo‘ladi, chunki dilning hukmronligi tildan ustun bo‘ladi. Chaqimchilik yomon illatdir, chunki u tufayli odamlar o‘rtasi buziladi. (Gazetadan). Yaxshi ishlasam, albatta, chakki bo‘lmaydi, negaki, bular qarindoshlarim, hammadan yulsalar ham, mendan yulmaslar. (Oybek). Zeroki, Jurjon shahridek havosi musaffo, suvi toza poytaxt topolmaymiz olamda. (M.Osim). Hech kim ishqni bunchalik ta‘rif qila olmagan, zero hech kim ishq jabrini menchalik tortmagan. (Uyg‘un, I.Sulton).*

Chog‘ishtiruvchi bog‘lovchilari *go‘yo, go‘yoki* kabilardir. Bu bog‘lovchilar voqea-hodisa va narsalarni o‘zaro o‘xshatish, chog‘ishtirish yo‘li bilan turli grammatik aloqalarni bildiradi. Masalan: *Chirildoqlarning mayin musiqasi hamma yoqni*

to'ldirgan, go'yoki kechaning o'zi kuylaydi. Bada orasi juda issiq, go'yo quyoshning butun olovi beda ichiga yashiringandek, qizg'in bo'g'uvchi havo yuzga uradi. (Oybek).

Maqsad bog'lovchisi *toki* maqsad ergash gapni bosh gapga bog'lash uchun xizmat qiladi: *Qo'shiqni bahuzur aytib ishlay ber, toki hamma bahramand bo'lsin. Bizning maqsadimiz kishilarga ong, tushuncha bermoq, toki har bir kishi yaxshilik va yomonlikni, oqu qorani o'zi ajratadigan bo'lsin. (P.Tursun) Poydevor omondir. Demak, uy omon. U yana tiklanar, Toki bor firoq, Toki bor boshimda, Bu qadim osmon, Toki bor bobolar Qon to'kkan tuproq. (X.Davron).*

Shart va to'siqsizlik bog'lovchilari *agar, agarda, modomiki, mabodo, basharti, garchi, agarchi, garchand* kabilar. Bu bog'lovchilar shart va to'siqsiz ergash gaplarni bosh gapga bog'lash uchun xizmat qiladi. Masalan: **Agar** *kishining hayoti biror maqsad, biror g'oya uchun kurash bilan o'tsa, bunday hayotga hech afsus qilmaslik kerak. Aniq toj, garchi yoqut, garchi zardir, xaloyiq boshiga bitgan zarardir. (Uyg'un). Qiz tomon garchand to'yni bir yil keyin qilish sharti bilan bo'lsa ham, rozilik beribdi. (O.Yoqubov). - Yo'q,- dedi bek, - men bu ishga basharti ko'nganimda ham qizingizdan yashirmayman. (Oybek). Arman yurtin ko'rolmasam mabodo, Bu dunyodan armon bilan o'tardim. (E.Vohidov).*

Grammatik aloqalarni ifodalash uchun ba'zan boshqa turkum so'zlari ham bog'lovchi o'rnida qo'llanadi. Masalan: *deb, degan, kim, nima, qaysi, qancha, qayerda* kabi so'zlar bog'lovchi o'rnida kelishi bilan, ularning o'zi biror gap bo'lagi vazifasini bajaradi, maqsad, sabab, izoh, ketma-ketlik, zidlik, aniqlov kabi ma'no munosabatlarini ifodalaydi. Masalan: *Har kishi ter to'kib qiladi mehnat, xalqimning turmushi obod bo'lsin deb. (G'.G'ulom). ...Mirzayev, unaqa gaplar Latofatning mijoziga to'g'ri kelmadi shaklli deb, qattiq xijolat tortdi. (A.Qahhor). Qayerda ijodiy tashabbus barq ursa, jonkuyarlik ko'rsatilsa, o'sha yerda yangidan-yangi fikrlar tug'iladi.*

Tayanch tushunchalar

Teng bog'lovchilar – gap bo'laklarini va qo'shma gap tarkibidagi tenglik munosabatida bo'lgan sodda gaplarni bog'lash uchun xizmat qiluvchi bog'lovchilar.

Ergashtiruvchi bog'lovchilar – ergash gapni bosh gapga bog'lash uchun xizmat qiluvchi bog'lovchilar.

Biriktiruvchi bog'lovchilar – uyushiq bo'laklarning, shuningdek, bog'langan qo'shma gapning biriktiruv munosabatidagi qismlarni bog'lash uchun xizmat qiladigan bog'lovchilar.

Zidlovchi bog'lovchilar – ma'nolari bir-biriga qarama-qarshi (zid) bo'lgan uyushiq bo'laklarni, shuningdek, qo'shma gap tarkibidagi gaplarni bog'lash uchun xizmat qiluvchi bog'lovchilar.

Ayiruv bog'lovchilar – gap b'ylaklari, shuningdek, qo'shma gaplar tarkibidagi gaplar bildirgan narsa-hodisalardan bir paytda bo'lishini yoki ular galma-gal bo'lishini ko'rsatish yo'li bilan ularni bir-biriga bog'lash uchun xizmat qiluvchi bog'lovchilar.

Aniqlov bog'lovchilar - izohlash, aniqlash kabi mazmun bilan ergash gapni bosh gapga bog'lash uchun xizmat qiladigan bog'lovchilar.

Sabab bog'lovchilar – ergash gapni bosh gapga sabab, natija kabi mazmun bilan bog'lash uchun xizmat qiladigan bog'lovchilar.

Chog'ishtiruv bog'lovchilar – ergash gapni bosh gapga chog'ishtirish, qiyoslash mazmuni bilan bog'lash uchun xizmat qiluvchi bog'lovchilar.

Shart va to'siqsizlik bog'lovchilari – shart va to'siqsiz ergash gapni bosh gapga bog'lash uchun xizmat qiluvchi bog'lovchilar.

Savol va topshiriqlar

1. Bog'lovchilar haqida ma'lumot bering. a) yakka bog'lovchilar; b) takroriy bog'lovchilar;
2. Bog'lovchilarning vazifasiga ko'ra qanday turlari bor?
3. Teng bog'lovchilar haqida ma'lumot bering.
4. Ergashtiruvchi bog'lovchilar va ularning turlari haqida nimalarni bilasiz? Badiiy asarlardan misollar to'plang.

YUKLAMA

Ayrim soʻz yoki gapga qoʻshimcha maʼno berish uchun xizmat qiladigan yordamchi soʻzlar yuklamalar deyiladi. Yuklamalar tuzilishiga koʻra ikki xil boʻladi:

1) affiks yuklama (affiks holiga kelib qolgan yuklamalar);

2) soʻz yuklama (soʻz holidagi yuklamalar).

Hozirgi oʻzbek tilida gapga yoki ayrim soʻzlarga beradigan qoʻshimcha maʼnolariga koʻra yuklamalarni quyidagi guruhlariga boʻlish mumkin:

1) *soʻroq va taajjub yuklamalari*; 2) *kuchaytiruv va taʼkid yuklamalari*; 3) *ayiruv va chegaralov yuklamalari*; 4) *aniqlov yuklamasi*; 5) *gumon yuklamasi*; 6) *inkor yuklamasi*.

Soʻroq va taajjub yuklamari (-mi, -chi, -a, -ya,) soʻzlarga yoki gaplarga qoʻshilib kelib, asosan gapni soʻroq gapga aylantiradi va emotsional maʼno qoʻshadi:

-mi yuklamasi.

1) soʻroqni bildiradi: *Bugun uchrashuv boʻladimi? Aya, ayajon, shu ham gapmi? Uyalmaisizmi? (A.Qahhor);*

2) taajjub, hayrat bildiradi: *Bugun uchrashuvga bormaymizmi?*

-chi yuklamasi: soʻroq, buyruq, iltimos, istak, xohish, doʻq maʼnolarini ifodalaydi: *Endi orqaga yoʻl yoʻq. Oldinga-chi? Qani, ayt-chi, qilmay koʻr-chi, koʻrib chiqay-chi* (xohish) kabi.

-a, -ya yuklamasi:

1) soʻroq bildiradi: *Shahar juda oʻzgarib ketibdi-a?*

2) his - hayajon anglatadi: *Oh, qanday soʻlim kecha-ya!*

3) taajjub, ajablanishni bildiradi: *Men-a? U-ya..*

4) tasdiq, ishonch ifodalaydi: *Nuqul moy-a. Bahavo-ya, Oʻxshaydi-ya.*

Kuchaytiruv va taʼkid yuklamalari (*nahotki, nihoyat, -ku, ham, -u(yu), -da, -oq, -yoq, -ki, -kim*). Soʻz maʼnosini kuchaytirish va taʼkidlash uchun xizmat qiladi: *Baxt soʻzi shunchalik azizki, unga mehnat ahli inqilob tufayli erishdi. Nahotki yerimiz chappa aylanib, nahotki daryolar oqar teskari. (Gʻ.Gʻulom). Bu ona-ku bu zoʻr inson-ku! Hurmat, muhabbatning timsoli. (Uygʻun). Nihoyat, ular ham charchadi shekilli, oraga sukunat choʻkdi.*

(Gazetadan). *Sen ham yuribsan-da, polvon nomini olib.*
(Gazetadan).

Ayiruv va chegaralov yuklamalari (-gina, -kina, -qina, faqat) turli soʻz turkumlari bilan kelib, ularni chegaralab koʻrsatish va maʼno jihatidan ajratish uchun xizmat qiladi: *Hamma keldi, faqat Odil kelmadi. Yolgʻiz ugina odamlarga qoʻshilmas edi. Faqat ojiz qalamim manim, Oʻzbekiston Vatanim manim.* (A.Oripov).

Aniqlov yuklamalari (xuddi, naq) oʻzi mansub boʻlgan soʻzning maʼnosini aniqlab koʻrsatish uchun xizmat qiladi. *Oʻgʻli otasining xuddi oʻzi. Majlisda naq koʻngildagi gaplar gapirildi. Inobatning xuddi oʻziga oʻxshagan nozikkina qora qosh, qora koʻz bir singlisi bor edi.* (O.Yoqubov).

Gumon yuklamasi (-dir) gumon, noaniqlik maʼnosini ifodalaydi: *Hozir u shaharga kirib borgandir. Omon kimdir bormi Vatani, Kim ham qizga tanitar uni.* (H.Olimjon).

Inkor yuklamasi (na..., na) uyushiq boʻlaklar va qoʻshma gap tarkibidagi ayrim gaplar oldidan kelib, ularning mazmunini inkor etadi, boʻlishsizga aylantiradi. Inkor shaklli gap boʻlaklari va gaplar oldidan kelganda, boʻlishsizlik kuchaytiriladi, taʼkidlanadi: *Na muattar chamanzor, na muhtasham koʻshklar, na kumushlangan hovuzlar, na chiroyli qafaslardagi qushlar - hech nima uni qiziqtirmaydi.* (Oybek) *Na ufq oʻramay yoqut-zar, Na bulut silkitmay oltin par, Tong kulmasdan burun Jontemir, Quyuq bir zavq bilan turadi.* (Uygʻun) *Senga na boʻronlar kor qila olur, Seni na yoʻqotib, bor qila olur.* (A.Oripov).

Tayanch tushunchalar

Soʻz yuklama – nutqda mustaqil soʻzlar bilan kelib, soʻz yoki gapga qoʻshimcha maʼno beradigan yuklamalar.

Affiks yuklama – affiks holiga kelib qolgan yuklama .

Soʻroq va taajjub yuklamalari – soʻroq va taajjub maʼnolarini ifodalovchi yuklamalar.

Kuchaytiruv va taʼkid yuklamalari – kuchaytiruv va taʼkid maʼnolarini ifodalovchi yuklamalar.

Ayiruv va chegaralov yuklamalari – nutqda turli soʻz turkumlari bilan kelib, ularni chegaralab koʻrsatish va maʼno jihatdan ajratish uchun xizmat qiluvchi yuklamalar.

Gumon yuklamasi – gumon maʼnosini ifodalovchi yuklama.

Inkor yuklamasi – inkor maʼnosini ifodalovchi yuklama.

Savol va topshiriq

Yuklama, maʼnosi va vazifasi, turlari haqida gapiring. Badiiy asarlardan misollar tʻyplang.

UNDOV SOʻZLAR

Undov soʻzlar kishilarning his-hayajonini, buyruq-xitob, haydash, chaqirish maʼnolarini ifodalaydi.

Undov soʻzlar leksik maʼno ifodalay olmasligi, kelishik, egalik, son affikslarini olmasligi jihatidan mustaqil soʻzlardan farq qiladi.

Shuningdek, nutqda boshqa soʻzlar bilan grammatik aloqaga kirisha olmasligi, gapning biror boʻlagi vazifasini bajara olmasligi ham bu soʻz turkumining asosiy xususiyatlaridan biridir. Ular faqat otlashgandagina gapning bosh yoki ikkinchi darajali boʻlagi vazifasini bajarishi mumkin.

Masalan: **Oh** urarman, **ohlarim** ursin seni. (*Qoʻshiqdan*).

Undovlar intonatsiya jihatidan juda ham rang-barangdir. Bir undovning turli xil intonatsiya bilan talaffuz etilishi ularning maʼnosiga taʼsir qiladi. Masalan: «**Oh**» qanday goʻzal manzara gapidagi *oh* undovi bilan «**Oh**», *zolim falak, yiqil boshimga* gapidagi *oh* undovining maʼnosi bir xil emas.

Shuni ham aytish kerakki, undov koʻpincha oʻziga xos mimika bilan aytiladi. Mimika undovning maʼnosini kuchaytirib yoki susaytiribgina qolmay, ularning maʼnosiga taʼsir ham etadi: «**Bay-bay-bay**», *bunaqa somsani emaganimga necha yil boʻldi ekan.* (*A.Qahhor*) gapidan kishining rohatlanganligi, lazzatlanganligi koʻrinib turibdi. Shu gapni gapira turib, yuzni burishtirish bilan boshqa bir maʼno ifodalanadi. Demak, undovlar nutqda ifodalilikni kuchaytirish uchun ham xizmat qiladi. Shu bilan birga ular kishining his-tuygʻusini, baholash munosabatini ifodalaydi. Undovlar maʼnosiga koʻra ikki xil boʻladi: a) *his-hayajon (emosional) undovlar*; b) *buyruq-xitob undovlari*.

1. His-hayajon (emotsional) undovlari soʻzlovchining tuygʻulari, kechinmalari, turli his-hayajonini bildiradi. *Oh, eh, e, voy, oʻhhoʻ, ehhe, ohho, uh, ma, hi (him), be, hoy, he, ey, ha, uf, tuf, dod, voy, voydod, obbo, ura, oʻhoʻ, eha, ehhe, ie, huv, hay, hey, bas, rahmat, qani, salom, xayr, ofarin, balli, barakalla, ana, mana, be.*

His-hayajon bildiruvchi undovlar quyidagi maʼnolarni anglatadi:

1) sevinch, shodlik, ko‘tarinki ruhiy holatni ifodalaydi. Masalan: «**Oh**», *qanday go‘zal manzara! «O»*, *quyosh zarchisi, berib xushxabar, Hayot rubobini sayratguvchisan*;

2) xafalikni, og‘ir ruhiy holatni ifodalaydi. Masalan: «**E-vo**h», *osmon yiroq, yer qattiq! Charxing buzilsin, falak! (P.Tursun). Hay, attang. Qani, o‘rtoq Odilov, siz ayting, shu gaplar rostmi? (A.Qahhor)*;

3) taajjublanish, hayratlanish, ajablanish, kutilmaganlik, shubha, ikkilanish, e‘tiroz kabilarni ifodalaydi. Masalan: «**Bay-bay-bay**». *Mening hasratim siznikiga urvoq ham bo‘lmas ekan (P.Tursun). «Oh» – u damlar!... Eslasam, qalbimni quvonch, ruhimni shodlik quchadi. (J.Jabborov). Tanho yotar edim bo‘m-bo‘sh qirg‘oqda, Tepamda yulduzlar chekar edi oh. (A.Oripov). [Mahkam] «Salomalaykum». «Oho», yangi mehmonlar-ku (T.Safarov). E, haliyam turibsizmi, suf sizga-e. (“Gul dasta”)*.

2. Buyruq-xitob (imperativ) undovlari.

Buyruq - xitob undovlari ogohlantirish, xitob qilish, taklif, chaqiriq, buyruq, man qilish, do‘q qilish, haydash kabi ma‘nolarni bildiradi. Buyruq - xitob undovlari quyidagilar: *o‘h, oh, hey, hoy, hay, ey, obbo, balli, rahmat, salom, hormang, xayr, xo‘sh, cho‘k, kuch-kuch, tu-tu, beh-beh, pish-pish, mosh-mosh, ho‘-ho‘, gah, kisht, kisht-kisht, chuh, ishsh, xo‘sh, cho‘k, mo‘h-mo‘h* kabilar. Misollar: «**Oh-oh-oh**», *shunday shoirlarning sadag‘asi bo‘lsang arziydi. (Oybek). «O‘h», nega bunday qilding, jon uka? (A.Muxtor.) «Obbo» jiyani-e, biznikini topib keldingmi? (Oybek). Ha «balli»! Ana endi o‘zingizga keldingiz. (Uyg‘un). «Xayr, xo‘sh» bo‘lmasa, yovonlarni qidirib, bekni topar ekanman-da. (S.Ahmad). «Ho-o», muncha saxiysiz, Dilnozaxon. (A.Qahhor). O, quyosh jarchisi berib xushxabar, hayot rubobini sayratguvchisan! (A.Umariy). «Beh-beh»... deb tovuqlarni donga chaqirar va uning oldida bir talay tovuq qult-qultashib don talashar edi. (P.Tursun) «Hormang» endi, otam! – dedi ayol, qotma, uzun qo‘llari bilan Elmurodning yelkalaridan silab. (P.Tursun) «Rahmat»! – Muqaddam unga mehr bilan tikilib qolganini payqab, darrov ko‘zlarini yashirdi. (O‘.Hoshimov). [Yusuf] Otni*

«chuh» deb haydab o‘tib ketardi. (Yusuf va Ahmad). Yaqinda institutni bitirib kelgan zootexnikimiz jo‘jalarni «kisht» deb haydab yubordi. («Mushtum»). “Mo‘h-mo‘h” desa, qo‘y ham tushunadi. Ammo senga so‘z uqtirib bo‘lmaydi (Oybek). “Beh-beh” deb tovuqlarni donga chaqirar va uning oldida bir to‘da tovuq qutqutlashib, don talashar edi (P.Tursun).

Tayanch tushunchalar

His-hayajon (emotsional) undovlari – so‘zlovchining his-tuyg‘ularini (xursandlik, qo‘rquv, g‘azab, jirkanish va h.) ifodalovchi undovlar.

Buyruq-xitob undovlari – buyruq, chaqiriq, xayrlashuv kabilarni ifodalovchi undovlar.

Savol va topshiriq

Undov so‘zlar va ularning turlari haqida ma‘lumot bering. Badiiy asarlardan misollar to‘plang.

TAQLIDIY SO‘ZLAR

Kishi borliqdagi narsalarning turli tovushlari, sharpalari, harakat va shu'la ko'rinishlariga o'z tovushi bilan taqlid qiladi yoki ularning tovush deb tasavvur qilinadigan holatini yaratadi.

Turli sharpa-tovushlarning yoki shu'la-harakatlarning holati bo'lgan so'zlar *taqlidiy so'zlar* deyiladi. Masalan: *Gurs, tars, qars, gumbur-gumbur, yalt-yalt, yarq, lip-lip* va boshqalar.

Taqlidiy so'zlar ikki guruhga bo'linadi: 1) **tovushga taqlid bildiruvchi so'zlar**, 2) **shu'la-harakatga taqlid bildiruvchi so'zlar**.

Tovushga taqlid bildiruvchi so'zlar tabiatdagi xilma-xil tovushlarni nutq tovushlariga ko'chirishdir. Masalan: *tars-tars, qars, qars-qurs shaq, shaq-shuq, taraq-turuq, vish-vish, gumbur-gumbur, piq-piq, shildir-shildir, pish-pish, gup-gup, lip-lip, yalt-yalt, yalt-yult, sharaq-sharaq, sharaq-shuruq* kabilar.

Tovushga taqlid bildiradigan so'zlarda:

1. Odamga xos tovushlarga taqlid qilinadi:

a) nutq organlarining ishtiroki bo'lgan tovushlarga: *Turg'unoy oxiri bosgan oyog'ini ko'tarolmay, to'xtab, Mastonning elkasiga boshini qo'ydi va «piq-piq» yig'ladi. (A.Qahhor). Qizlar nimalarnidir asta so'zlashib, «piqir-piqir» kulishardi. (O.Yoqubov). Darvozadan dam-badam mo'ralab turgan qizlar tapir-tupur qilib, yugurib ketishdi. (S.Zunnunova);*

b) nutq organlari ishtirok qilmagan tovushlarga taqlid qilinadi. Bunda tashqi organlarning tovushlariga ham, ichki organlarning tovushlariga ham taqlid qilinishi mumkin. Masalan: *Oysha xola zarda bilan «duk-duk», «duk-duk» yurib borarkan eshik oldida turgan... xurjunga ko'zi tushdi. (Sh.Toshmatov). Umidning yuragi «duk-duk» urib, beixtiyor unga yaqinlashdi. (Mirmuhsin).*

2. Hayvon, parranda, hashoratlarga xos tovushlarga taqlid qilinadi. Masalan: *... burchakda kulcha bo'lib yotgan mushuk shoshib o'rnidan turdi va Sidiqjonga qarab «miyov» dedi. (A.Qahhor). Nam shabada yalpiz hidini, asalarining mayin «g'uv-g'uv»ini olib keldi. (S.Zunnunova). Qoraboyevning oyoqlari ostidan «pir» etib bedana uchdi. (S.Anorboyev). Juda yaqin kelib*

qolgan tapir-tupurdan bir-biriga aslo o'xshamagan «ba-ba», «ma-ma»lardan butun atrof larzaga kelardi. (S.Anorboyev).

3. Turli jonsiz narsalarning, qurollarning tovushlariga taqlid qilinadi. Masalan: *Hamma yoqni temirning «shaqir-shuqur» sadosi qopladi. (Oybek). Dutor quruqqina yig'lamasdan, balki butun koinotni «zir» ettirib va xasta yuraklarni «dir» silkitib yig'lar edi. (A.Qodiriy). Eshik «taraq-turuq» ochilib ko'n etigini do'qqillatganicha, akasi Mo'min kirib keldi. (G'.G'ulom).*

Shu'la - harakatga taqlid bildiradigan so'zlar tabiatdagi xilma-xil shu'la, harakat ko'rinishlarini tovush orqali ifodalaydi: *lip, lip-lip, lim-lim, bij-bij, lik-lik, yalt, yalt-yalt, yarq, yarq-yarq gir-gir, lapang-lapang, apil-tapil* kabilar.

Shu'la-harakatga taqlid bildiradigan so'zlarda:

1. Shu'la-harakat tovush orqali tasvirlanadi: *par-par* (yonmoq), *pir-pir* (lab, ko'z uchishi), *dir-dir* (titramoq), *qalt-qalt* (qaltiramoq), *xippa, (g'ippa)* (bo'g'moq), *gup-gup, guppa-guppa* (qor yog'moq), *gup* (hid urmoq), *g'ir* (etib bormoq), *shart* (qirqmoq, o'rindan turmoq), *cho'rt* (kesmoq), *duv-duv* (yosh to'kmoq), *paqqa* (qo'lga tushmoq), yurakning *shig', shuv, jiz, jaz* etishi, ko'zni *chirt* yummoq, *qult-qult* (yutmoq), *miq* etmoq, *taqa-taq* (berk) va boshqalar. Masalan: *Aravalardan gumburlab toshshag'al ag'darilishi, yangroq arra tovushi, bolg'a, bosqonlarning «gup-gupi» quloqlarni bitirardi. (A.Muxtor). Uning (Boburning) boshi «gir-gir» aylanar, havo etmas, nafasi qisar edi. (P.Qodirov). U o'g'lining do'stlarini ko'rishi bilan ko'zlaridan «duv-duv» yosh to'kildi. (H.G'ulom). Ilhomjonning qalin qovoqlari «pir-pir» uchib, ko'zoynagi ustidan otaga qaradi. (S.Nurov). Dam-badam chaqmoq **yalt-yalt** qiladi. (S.Anorboyev).*

Bular aslida tovushga taqlid bildiruvchi so'zlar bo'lib, hozir ularda tovush ma'nosi yo'qolgan.

2. Narsaning harakati ko'rish orqali tasvirlanadi: *lip-lip, lik-lik, gir-gir, yalt-yalt, yilt-yilt, lapang-lapang, apil-tapil, dikang-dikang* (o'ynamoq, chopmoq), *mo'lt-mo'lt* (qaramoq) va boshqalar. Misollar: *Lagancha «gir-gir» aylanib, ashula, dutor-tanbur vang'illay beradi. (Oybek). Sanobar «lip» etib ko'zdan*

g'oyib bo'ldi. O'qtin-o'qtin shamol quturib, daraxt shoxlarini simlarga urarkan, chiroqlar «lip-lip» o'chib yonardi. (H.Nazir).

Pag'a-pag'a tutunlar, ko'tarilar mo'ridan. (S.Akbariy).

3. Narsaning turg'un holati orqali tasvirlanadi: *lo'q, lang* (ochiq), *dang* (qotmoq), *qulog'i ding* (bo'lmoq), *pag'a-pag'a* (bulut) va boshqalar. Misollar: *Kishi otini gijinglatib, darvozalari «lang» ochilgan saroyga yana kirib ketdi. (M.Osim.) Temur Malik bu gaplarni eshitgach, «dong» qotib qoldi. (Mirmuhsin). Arslon javob topolmay, «dong» qotib qoldi. (Mirmuhsin).*

4. Kishining ruhiy holati ko'rish orqali tasvirlanadi: *ong-tong* (qolmoq), *hang-mang* (bo'lmoq) va boshqalar: *Ko'zim endi ilingan ekan. Toshxon borib uyg'otdi... «Akam keldi, turing... Tez boring», - dedi... «Hang-mang» bo'lib qoldim. (Uyg'un).*

5. Narsaning ko'p va zich ekani ko'rish orqali tasvirlanadi: *vij-vij, vijir-vijir, bij-bij, bijir-bijir* kabi. Masalan: *Yupqa teri ostidan yaltirab turgan sap-sariq yog' «vij-vij» qaynaydi. (O.Yoqubov). Ariqdagi suv «bij-bij» qurt. Atlas ko'ylak kiymayman «bijir-bijir» guli bor. (Qo'shiqdan).*

Taqldiy so'zlar yakka shaklda va takrorlangan holda ishlatiladi. Takrorlangan shakllar davomlilik, takrorla-nish ma'nolarini anglatadi. Masalan, *U piq etib kuldi* gapida bir marta bo'lgan harakat ifodalansa, *U piq-piq kuldi* gapida kulish harakatining davomli bo'lganligi anglashiladi.

Solishtiring: 1. *Bir ozdan keyin juda ko'p ot taqalarining tartibsiz «tapir»i eshitildi. - Tashqarida «tapir-tapir» oyoq tovushlari eshilib, xonaga ikki navkar kirib keldi. (O.Yoqubov).*

2. *Kishilarning oyoq bosishlari zarbidan qorning «g'arch-g'arch» nolasi eshitildi. (Gazetadan). - Ko'cha va hovlilarda muzlab yotgan qor «g'arch» qilardi. (O.Yoqubov).*

Takrorlangan shakldagi ikkinchi komponent fonetik jihatdan o'zgargan bo'lishi mumkin. Bunday choqda tovush yoki harakatning har xil sifatda davom etganligi anglashiladi: *taq-taq, g'arch-g'arch, tap-tap, g'ag'-g'ag' - ovozlar bir xil; taq-tuq, g'arch-g'urch, tapir-tupur, g'ag'-g'ug' - ovozlar har xil.*

Ba'zan taqlidiy soʻzlarga, xususan, tovushga taqlid bildiradigan soʻzlarga *-ir (-ur)* qoʻshiladi: *taq-ir=taq -ir, duk-ur=duk-ur, dup-ur=dup-ur, hiq-i=-hiq-ir* kabi.

Taqlidiy soʻzlar tovushning atamasi emasligi va nominativlik xususiyatiga ega emasligi bilan undovlarga yaqin tursa ham, maʼno va grammatik xususiyati bilan undan farq qiladi. Undovlar soʻzlovchining his-hayajonini, buyruq-xitobini bildirsa, taqlidiy soʻzlar ixtiyoriy va ixtiyorsiz yuz bergan hayqiriqlar, jonli va jonsiz narsalar tovushiga, har xil harakat, shuʼla, holatga taqlidni bildiradi.

Taqlidiy soʻzlarning sintaktik vazifasi undovlarga nisbatan ancha kengdir. Shuningdek, taqlidiy soʻzlardan ot, feʼl va boshqa turkum soʻzlari yasalishi undovlardan yasalishga qaraganda ancha mahsuldor. Masalan, *hushtak, xurrak, gʻurrak, gʻijjak, chapak, qarsak, qoʻngʻiroq, bodroq, hiqildoq, shaqildoq, taqa, qahqaha, dagʻdagʻa* kabi otlar; *pichirla, shitirla, jarangla, chiqilla, gʻijirla, tiqirla, taqilla, gurrakira, yarqira, pishqir, boʻkir, oʻkir, hayqir, hurpay* kabi feʼllar taqlidiy soʻzlardan yasalgan; *yarqirama, shaldirama, yaltiroq, yiltiroq, miltiroq* kabi sifatlar esa taqlidiy soʻzlardan hosil qilingan feʼllardan yasalgan.

Shuningdek, koʻpgina taqlidiy soʻzlar qoʻshma feʼlning asosiy komponenti boʻlib kela oladi: *jiz etmoq, ship etmoq, gʻiq etmaslik, yilt etmoq, vagʻ-vagʻ etmoq* kabi. *Harorat zarbidan hamma yoq «lip-lip» etadi. Chumchuq «pir» etsa, yuraging «dir» etar. (A.Qahhor). Traktor ham kerosini tamom boʻlib qolsa, «paq-puq» qiladi-yu, toʻxtaydi. (A.Qahhor).*

Taqlidiy soʻz otlashganda quyidagi gap boʻlaklari vazifasida keladi:

a) ega vazifasida: *Nogʻoralar «gumbur»i va karnaylar sadosi yana osmonu falakka chiqdi. (O.Yoqubov). Atrofdagi ovozga gala-gala chugʻurchiqlarning «vijir-vijir»i qoʻshiladi. (H.Nazir);*

b) sifatlovchi vazifasida: *Atrofdagi issiqdan qush qanoti kuyguday, bu yerda – «gʻir-gʻir» shamol! (Oybek) (S.Nurov). Yer tunda qatqaloq boʻlgan, quyoshda erib «pilch-pilch» loy boʻlgan edi. (Oybek);*

v) to'ldiruvchi vazifasida: *Tursunoy hech narsani ko'rmas, yuragining «dukur-dukur»idan boshqasini eshitmas edi. (A.Muxtor). Komila uyda yolg'iz o'tirib, uy tomini chertayotgan yomg'irning «takir-tukuri»ni tinglardi. (Sh.Toshmatov);*

g) hol vazifasida: *Sobir... yaxna ko'k choyni «qult-qult» yutib, chopiqqa kirishdi. (Oybek). «Viz-viz» uchib arilar, Gul o'par sharbat yalab. (Q.Muhamadiy). [Otabekning] Haligi bosinqarashidan yuragi «gup-gup» urar va vujudini ter bosgan edi. (A.Qodiriy);*

d) kesim vazifasida: *Yo'llar bo'kdi, Etiklar «shalp-shalp». (Mirmuhsin). Shamol esardi «g'ir-g'ir», yaproqlar «shildir-shildir». (Q.Muhammadiy). Shildirmamizning ovozi «g'ij-bang». (A.Qahhor).*

Taqlidiy so'z ayrim hollarda so'z-gap sifatida ham keladi: *«Vov-vov! Men keldim!» - dedi it. (Sh.Sa'dilla).*

Tayanch tushunchalar

Tovushga taqlid bildiruvchi so'zlar – inson, hayvon va boshqa narsalar tovushini taqlidan ifodalovchi so'z.

Shu'la-harakatga (obrazga) taqlid bildiruvchi so'zlar – inson, hayvon yoki narsalarning harakat-holatini, ko'rinish ifodasini taqlidan bildiruvchi so'zlar.

Savol va topshiriq

Taqlidiy so'zlar va uning turlari. Badiiy asarlardan misollar to'plang.

MODAL SO‘Z

Modallik va modal so‘z haqida tushuncha

Gapda ifodalangan fikrning voqelikka munosabatini ko‘rsatuvchi modallik kategoriyasi har bir gapning muhim konstruktiv belgilaridan biri hisoblanadi. O‘zbek tilida modal ma’nolar bir qancha yo‘llar bilan - ot, fe‘l va ravishlarning ayrim shakllari, shuningdek, yuklama va modal so‘zlar bilan ifodalanadi. Ayrim bog‘lovchi va bog‘lovchilashgan so‘zlar ham gapning ba’zi turlariga modallik tusini beradi.

Fe‘lning mayl shakllari ifodalaydigan maslahat, so‘rash, istak, ogohlantirish, buyruq, qistash, ta’qiqlash, shart kabi ma’nolar modal ma’nolardir.

Ayrim ot va ravish shakllari orqali xohish, istak, zaruriyat, imkoniyat, mumkinlik kabi ma’nolar, yuklamalar orqali esa gumon, taxmin kabi modal ma’nolar ifodalanadi va boshqalar.

O‘zbek tilida fikrning voqelikka munosabatini ifodalash uchun xizmat qiluvchi alohida so‘zlar borki, ular *modal so‘zlar* nomi bilan yuritiladi.

Modal so‘zlar (lotincha *modus* – «usul», «o‘lchov») so‘zlovchining gapda anglatilgan fikriga, voqea-hodisalarga munosabatini ifodalaydi. Modal so‘zlar gapda anglatilgan fikrning so‘zlovchi uchun qanchalik aniqligini, bu xabarni so‘zlovchi qanday baholashini bildiradi. Modal so‘zlar, odatda, umuman gapga tegishli bo‘lib, gap bo‘laklari bilan grammatik aloqaga kirishmaydi. Shuning uchun ular gap bo‘lagi ham bo‘lib kelmaydi. Masalan: *Mehnat hamda turmush tajribasi, hunari bo‘lmagan odam ishdagi kishining o‘yini, tuyg‘usini anglamaydi gapiga albatta, shubhasiz, ehtimol* kabi so‘zlar kiritilsa, bu gapning mazmuni o‘zgarib qolmaydi; bu so‘zlar fikr so‘zlovchi tomonidan qanday baholanishini bildiradi, xolos.

Modal so‘zlar bir butun leksik birlik sifatida qaraladi, ularning tarkibi morfologik elementlarga ajratilmaydi. Masalan, *shubhasiz, so‘zsiz* so‘zlari kelib chiqish jihatidan sifat. Bu modal so‘zlar aniqlik, qat’iylilik, reallik kabi ma’nolarni ifodalaydi. Ammo ularni

ayrim morfologik qismlarga ajratib bo'lmaydi (ular da sifat yasovchi –**siz** affiksi ajratilmaydi).

Ba'zan esa ayrim mustaqil so'zlar gapda modal so'z o'rnida qo'llanib, modallik ma'nosini bildirishga xizmat qiladi. Bunday so'zlar hozirgi tilimizda butunlay modal so'zlar sirasiga o'tmagan bo'lib, ma'lum o'rinlarda tasdiq, ta'kid, ayirish kabi bo'yoqlarni ifodalashga xizmat qiladi. Masalan: *To'g'ri, endi har qanday bo'lganda ham, sabr, qanoat, jiddiyat, sabot kerak edi.* (G'.G'ulom)

Boshqa so'z guruhlari kabi, modal so'zlar ham o'zlarining morfologik, sintaktik va semantik belgilariga ega. Modal so'zlarning o'zgarasligi uning morfologik belgisiga kiradi. Gapning biror bo'lagiga yoki butun gapga taalluqli bo'lib, kirish so'z vazifasida kelishi esa uning sintaktik belgisidir. Modal so'zlarning aniqlik yoki taxmin kabi modal ma'nolarni anglatishi, mustaqil so'zlarga nisbatan kamroq nominativlikka, yordamchi so'zlarga qaraganda ko'proq mustaqillikka ega bo'lishi uning semantik belgisidir.

Demak, fikrning voqelikka munosabatini aniqlab, uni tasdiq va taxmin yo'li bilan ifodalab, gapda kirish so'z vazifasida keluvchi so'zlar modal so'zlar deyiladi. Modal so'zlarning doirasi qat'iy va to'liq aniqlangan emas. Nutqimizda fikrning shakllari rang-barang bo'lganligi sababli modal so'zlar guruhi ham kengayib boradi.

Modal so'zlarning ma'no turlari

Modal so'zlar o'z ma'nolari jihatidan xilma-xil bo'lib, quyidagi guruhlarga bo'linadi:

1) gapda ifodalangan fikrning aniqligi, rostligini tasdiqlovchi modal so'zlar: *shubhasiz, so'zsiz, shaksiz, haqiqatan, darhaqiqat* kabilar. Masalan: *Haqiqatan ham yuraging gursillab urayotgani va oyoq-qo'llarining titragani sezilib turardi. (Oydin.) So'zsiz, shubhasiz, shaksiz* kabi modal so'zlar boshqalarning e'tiroz, faraziga o'rin qoldirmaydigan qat'iy shakldagi tasdiqni, zaruratni

bildiradi. Masalan: *Zokir ota, **shubhasiz**, juda tajribali paxtakor, qo'li gul odam. (A.Qahhor). Har kim kelsa, bundan shod bo'lib ketar, Sal bo'lsa o'pkasin yarasi bitar, Qari ko'rib kelsa, **shaksiz**, yosh etar, Yosh yigitdek davron surgani keldim. (E.Jumanbulbul). **So'zsiz**, u keladi. Maktabdagi musobaqalarga qatnashadi va, **so'zsiz**, birinchi o'rinni egalladi;*

2) gapda ifodalangan fikr taxminiy, gumon, noaniq ekanini bildiruvchi modal so'zlar: *ehtimol, chamasi, shekilli, aftidan, haytovur, chog'i kabilar. Xotin yaktakni olib yoniga qo'ydi, **aftidan**, hozir tikmoqchi emas edi. (A.Qahhor). **Haytovur**, ishimiz chakki emasga o'xshaydi. (Oybek). Mastura esa unga bir qaradi-yu, tanimadi, **shekilli**, indamadi. (A.Qahhor). **Shamasi**, Azizbek osonlikcha jon beradigan ko'rinmaydir. (A.Qodiriy). **Aftidan**, ular endigina zavoddan chiqqan bo'lsa kerak, bo'yoq isi gupillab dimoqqa urib turibdi. (I. Rahim);*

3) biror voqea-hodisadan afsuslanish, ajablanish kabilarni bildiruvchi modal so'zlar: *afsuski, attang, ajabo kabi. Masalan, **Attang**... shunday dolzarb vaqtda eng yaxshi rahbarimiz ketib qoldi-da. **Ajabo**, shu o'zimizning Saodatmi!? Birodarim bilan tanishdimku, deb o'ylagan edi, **afsus**, quvonchiga qor yog'di. (S.Anorboyev);*

4) fikrning o'zaro munosabatini va tartibini bildiruvchi modal so'zlar: *demak, xususlan, aksincha, masalan, jumladan, chunonchi, binobarin, xullas, avvalo kabi.*

*Demak, xullas, masalan, jumladan, umuman, chunonchi kabi modal so'zlar fikrni umumlashtirish, uning xulosasini bildirish, yana dalillar keltirish singari ma'nolarni bildiradi. Masalan: **Demak**, yolg'onchilik kasaliga muttalo bo'lgan kishini rostgo'y odamning qoni bilan davolasa bo'ladi. (X.To'xtaboyev). **Xullas**, uning uyida allaqanday yangi gaplar ko'paymoqda edi. (A.Qahhor). Hamma, **jumladan**, o'zi ham qotib-qotib kuldi. Otam menga, **umuman**, gapirmas, onam ham ko'pincha unutib qo'yar edi. (O'.Hoshimov).*

Binobarin, xususlan, aksincha modal so'zlari fikr oqimini, biror fikrni ta'kidlash, ajratib ko'rsatish, birini rad etib,

ikkinchisini tasdiqlash kabilarni bildiradi: *Qish ichi Farhod qurilishiga borib, ish ko'rsatsam, deyman. **Binobarin**, ko'klamgacha javob berishingizni so'rayman. (G'.G'ulom). Nafisaxonning nazarida qizi engiltak emas, **aksincha**, bama'ni bo'lgan, gaplari ham o'rinli va qisqa. (Mirmuhsin). Charos, **xusususan**, Temir portreti haqida gapirmoqchi edi. (O'.Hoshimov).*

*Avvalo, dastlab kabilar modal so'z o'rnida kelib, fikrning tartibini bildiradi. Masalan: «Qiziq ekansiz, oyi, - deydi Avaz. – **Avvalo**, Toshkentda kim ko'p, soch qo'ygan ko'p, so'ngra, ularning hammasi chiqaversa, televizorga odam sig'adimi?» (P.Qodirov). Karima Oysha opadan, **dastlab**, bolalarni sevishni o'rgandi. (S.Zunnunova).*

Yuqorida ko'rsatilganlardan tashqari, *lozim, mumkin, shart, zarur, kerak* so'zlari ham modallikni ifodalashga xizmat qiladi. Garchi bu so'zlarda modal so'zlik xususiyati kam bo'lsa-da, bular xilma-xil modal munosabatlarni (zaruriyat, imkoniyat, mumkinlik, qat'iylik kabi) bildiradi. Masalan: *Shol – aqlli odam, unga o'rgatish ham **mumkin**, undan ko'p narsani o'rganish ham **mumkin**. (Oybek) «Juda ham bu ishga berilmaslik kerak, - o'z-o'ziga xitob qildi Umid, - men ishlashim, ish qilishim **zarur**». (Mirmuhsin) Ikki-uch qamchidan so'ng tolga bog'langan tizgin **shart** etib uzilib ketdi. (A.Qodiriy). Narzi sevgan qizining nomini uning nomi bilan bir qatorda qo'yishning **lozimini** topmadi. (N.Safarov).*

Modal so'zlar asosan quyidagi sintaktik vazifani bajaradi:

1. Dialoglarda avval aytilgan fikrga munosabatni ifodalab, so'z-gap vazifasida keladi. Masalan: *«Uchuvchilik bizning ishimizdan ham og'ir, shunday emasmi?» - «**Albatta**». (Oydin). Dadavoy aka! Men sizni vijdonli, insofli, sadoqatli kishi deb o'ylasam bo'ladimi? – “**So'zsiz**”.*

2. Kirish so'z vazifasida keladi. Masashlan: *Sharofat ... yerga qaragancha o'tirar, **aftidan**, bu savolga javob bermoqchi emas edi. (A.Qahhor).*

Kirish so'z vazifasida kelgan modal so'zlar ba'zan ohang bilan, yozuvda esa alohida belgilar - vergul bilan ajratilmaydi.

Masalan: *O'rmonjon, bu soatning to'g'riligiga shubhalandi, shekilli, o'z soatiga qaradi. (A.Qahhor).*

Modal soʻz bilan kirish soʻz oʻzaro teng emas. Chunki modal soʻz morfologiyaning, kirish soʻz esa sintaksisning tekshirish obʻyektidir. Kirish soʻz vazifasida turli soʻz turkumlari, shu jumladan, modal soʻzlar ham kela oladi. Shuningdek, kirish soʻz vazifasida qoʻllanadigan soʻzlar qaysi soʻz turkumidan boʻlsa, oʻsha soʻz turkumiga xos maʼno va grammatik belgilarni saqlaydi. Demak, modal soʻz kirish soʻz vazifasida kela oladi, lekin har qanday kirish soʻz modal soʻz boʻlavermaydi. Faqat kirish soʻz sifatida qoʻllanib, oʻzi tegishli soʻz turkumi bilan bogʻlanishini, munosabatini yoʻqotgan ayrim soʻzlarga modal soʻz hisoblanadi. Bu soʻzlarning maʼno va grammatik funksiyasidagi jiddiy oʻzgarishlar ularni oʻzi tegishli boʻlgan soʻz turkumidan ajratib turadi. Shunga koʻra gapda kirish soʻz vazifasida kelib, fikrning umumiy oqimini, nutq uslubini bildiruvchi (*shunday ekan, shunday qilib, to'g'risini aytganda, qisqacha aytganda, boshqacha aytganda* kabi), turli munosabatlarni bildiruvchi (*baxtga qarshi, mening baxtinga, iqrorman, aytganday, aytmoqchi* kabi), fikr manbaini bildirish, uni izohlash, aniqlash, chegaralash uchun xizmat qiluvchi (*menimcha, aytishicha, sizningcha, o'ylashimcha, sizning fikringizcha, uning aytishicha* kabi) soʻz va soʻz birikmalari modal soʻzlar guruhiga kirmaydi. Ular kirish soʻz hisoblanadi.

Soʻzlarning alohida leksik-grammatik guruhini tashkil qilgan modal soʻzlar asli quyidagi soʻz turkumlari bilan bogʻlangan, shulardan oʻsib chiqqan:

a) ot turkumidan; *haqiqatan, darhaqiqat, chamasi, aftidan, afsus, ehtimol, darvoqe, shekilli, mazmunan, rostdan, haqiqatan, aslida* kabilar;

b) otdan boshqa turkumlardan: *tabiiy, shubhasiz, (sifatdan), albatta, avvalo, ayniqsa (ravishdan) balki, koshki, hatto, haytovur (yordamchi soʻzlardan), demak, demoqchi, aytmoqchi (fe'ldan).*

Modal soʻzlar gap boʻlaklari bilan sintaktik jihatdan bogʻlanmaydi. Shuning uchun u yozuvda vergul bilan ajratiladi.

Modal soʻzlarni mustaqil soʻzlardan farqlashda quyidagilarni hisobga olish kerak:

1. Modal soʻzlar biror mustaqil yasama soʻzdan oʻsib chiqqan boʻlishi mumkin. Lekin bunday modal soʻz morfemalarga ajralmaydi (*soʻzsiz, shaksiz, shubhasiz*). Aynan shu shakldagi mustaqil soʻz esa morfemalarga ajraladi.

Solishtiring: 1. *Nogahon falakka urgan kabi doʻq, **Soʻzsiz** qotib turar boʻychan teraklar. (A.Oripov).* 2. *U maktabdagi musobaqalarga qatnashadi va, **soʻzsiz**, birinchi oʻrinni oladi.*

2. Modal soʻz mustaqil soʻzning biror grammatik shaklidan kelib chiqqan boʻlishi mumkin. Bunday modal soʻzlar ham morfemalarga ajratilmaydi (*aftidan, aslida, rostdan, haqiqatda(n), jumladan, chamasi*). Masalan:

1. *Qodir bu odamning **aftidan** kasb-korini belgilay olmadi. (A.Qodiriy).*

2. ***Aftidan**, ular endigina zavoddan chiqqan boʻlishsa kerak, boʻyoq isi guppullab dimoqqa urib turibdi. (I.Rahim).*

3. *Havoning taftiga boq, odamning **aftiga** boq. (Maqol).*

1. *Odamlarning yaxshisi – gʻazabi sekin kelib, **asliga** tez qaytadiganidir. (“Fan va turmush”).*

2. ***Aslida**, bu xursandchilik Ramazon oyi kirib kelishi bilan boshlanadi, desam mubolagʻa boʻlmaydi. (Gazetadan).*

1. *“Boburnomani”ni varaqlar ekansiz, oʻrni-oʻrni bilan tabiat manzaralari chizilgan lavhalarga, **tabiiy** hodisalar tasviriga duch kelasiz. (“Fan va turmush”).*

2. *Kech. **Tabiiy**, bu choq kishilar orom ogʻushida. (N.Safarov).*

Tayanch tushunchalar

Modallik – (fran. modalit< lot. modus-mayl) soʻzlovchining ifodalanayotgan fikrga munosabatini bildiruvchi grammatik-semantik kategoriya.

Modallik kategoriyasi – fikrlash voqelikka boʻlgan munosabatini ifodalovchi maʼnolar va bu maʼnolarning ifodalanish tizimi.

Modal maʼno - soʻzlovchining oʻzi ifodalovchi fikrga munosabatini bildiruvchi maʼno.

Modal soʻz - soʻzlovchining oʻzi ifodalayotgan fikrga turli munosabatini bildiruvchi, fikrning aniqligi, noaniqligi kabi maʼnolarni ifodalovchi soʻz turkumi va shu turkumga oid soʻzlar.

Modal shakl – soʻzning maʼno ifodalovchi shakli.

Savol va topshiriqlar

1. Modal soʻzlar maʼno va vazifasi haqida maʼlumot bering.
2. Modal soʻzlarning kirish soʻz bilan oʻxshashlik va farqli tomonlari haqida nimalarni bilasiz? Badiiy asarlardan misollar toʻplang.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Asqarova M., Yunusov R., Muhamedova D. O‘zbek tili praktikumi. Oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun o‘quv qo‘llanma. –T.: 2006.
2. Jamolxonov H. O‘zbek tilining nazariy fonetikasi – T., “Fan” n., 2009 y.
3. Lutfullayeva D. O‘zbek tilida sonlarning deyktik xususiyatlari // O‘zbek tilshunosligining dolzarb masalalari. Ilmiy to‘plam, –T.: 2009. 10-12-betlar.
4. Nurmonov A. Tilning asosiy birliklari haqida mulohazalar // O‘zbek tilshunosligining dolzarb masalalari. Ilmiy to‘plam.. –T.: 2009. 10-12-betlar.
5. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. –T.: “Universitet”. 2006.
6. Rahmatullayev Sh. Sistem tilshunoslik asoslari. –T.: “Universitet”. 2007.
7. Rahmatullayev Sh. Til qurilishining asosiy birliklari. –T.: “Universitet”. 2002.
8. Sayfullaeva R. va b. Hozirgi o‘zbek tili. O‘quv qo‘llanma. – T.: 2007.
9. Tursunov U, Muxtorov A., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek tili. –T.: “O‘zbekiston”. 1992.
10. Usmonov S. O‘zbek tilida so‘zlarning grammatik formalari. Ilmiy asarlar (ToshDPI), 42-t., 2-kitob, –T.: 1964.
11. Shoabdurahmonov Sh., Asqarova M., Hojiyev A., Rasulov I., Doniyorov X. Hozirgi o‘zbek tili, 1-qism, –T.: “O‘qituvchi”. 1980.
12. O‘zbek tili grammatikasi. 1-qism, Morfologiya. –T.: “Fan”. 1975.
13. Qung‘urov R.K. Hozirgi o‘zbek tilida o‘zgarmaydigan so‘zlar. 1- qism, Samarqand. 1978.
14. G‘ulomov A., Tixonov A.N., Qo‘ng‘urov R. O‘zbek tili morfem lug‘ati. –T.: “Fan”. 1977.

15. Hojiyev A. O‘zbek tilida qo‘shma, juft va takroriy so‘zlar. –T.: 1963.
16. Hojiyev A. O‘zbek tilida ko‘makchi fe‘llar. –T.: “Fan”. 1966.
17. Hojiyev A. Fe‘l. –T.: “Fan”. 1973.
18. Hojiyev A. To‘liqsiz fe‘l. –T.: “Fan”. T. 1970.
19. Hojiyev A. O‘zbek tilida forma yasalishi. –T.: “O‘qituvchi”. 1979.
20. Hojiyev A. So‘z yasalishi va leksika. –T.: “Fan”. 1991.
21. Hojiyev A. O‘zbek tili so‘z yasalishi. –T.: “Fan”. 1989.
22. Hojiyev A. O‘zbek tili so‘z yasalishi tizimi. –T.: “O‘qituvchi”. 2007.
23. Hojiyev A. O‘zbek tilshunosligining morfem paradigma masalasi // O‘zbek tilshunosligining dolzarb masalalari. Ilmiy to‘plam, –T.: 2009. 3-8-betlar.

MUNDARIJA

Soʻzboshi _____	3
Morfemika _____	6
Soʻz yasalishi _____	29
Oʻzbek tilida soʻz yasalish usullari _____	33
Soʻz yasalish strukturasi _____	38
Ot yasalishi _____	44
Sifat yasalishi _____	57
Feʼl yasalishi _____	65
Ravish yasalishi _____	72
Morfologiya _____	77
Soʻz turkumi _____	91
Ot _____	94
Egalik kategoriyasi _____	98
Son kategoriyasi _____	100
Kelishik kategoriyasi _____	102
Otlarda shakl yasalishi _____	119
Sifat _____	128
Daraja kategoriyasi _____	132
Sifatlarda modal shakllarning ifodalanishi _____	135
Son _____	138
Sonning maʼno jihatdan turlari _____	141
Olmosh _____	154
Feʼl _____	187
Oʻtimli va oʻtimsiz feʼllar _____	189
Daraja kategoriyasi _____	192
Boʻlishli va boʻlishsizlik kategoriyasi _____	200
Mayl kategoriyasi _____	201
Zamon kategoriyasi _____	207
Feʼlning shaxs-son kategoriyasi _____	221
Feʼlning funksional shakllari _____	223
Harakatning xarakteristikasini koʻrsatuvchi va modal maʼno ifodalovchi shakllar _____	231
Ravish _____	248
Koʻmakchi _____	255
Bogʻlovchilar _____	276
Yuklama _____	284
Undov soʻzlar _____	286
Taqlidiy soʻzlar _____	288
Modal soʻz _____	292
Adabiyotlar roʻyxati _____	299

Qalandar Sapayev

HOZIRGI O‘ZBEK TILI

(morfemika, so‘z yasalishi va morfologiya)

Mas'ul muharrir: professor **H.A. Jamolxonov**

Taqrizchilar: filologiya fanlari doktori,
professor **H. Shamsiddinov**,
filologiya fanlari nomzodi,
professor **R. Yunusov**

Musahhih: **M. Safarniyozova**

Sahifalovchi: **D.Tovakalova**

72 - buyurtma. 300 nusxa. Hajmi 19 b.t.
2009 yil 15 oktyabrda bosishga ruxsat etildi.
Nizomiy nomidagi TDPU Rizografida
nashr qilindi.